БАЛКАНСКА ПИТАЊА И МАЊЕ ИСТОРИЈСКО-ПОЛИТИЧКЕ БЕЛЕШКЕ

О БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ 1886–1905, 1906.

Садржај

I. С Мораве на Вардар. 26–28 октобра 1886

I. С Мораве на Вардар

II. У Скопљу

III. Низ Вардар

II. Два дана у Скопљу. 14–15–16 јул 1905. Белешке и размишљања с пута

I. Цариградска мисија и пролазак кроз Скопље 1886. Полазак из Врањске Бање 1905. Први утисци по преласку границе. Разлика међу Турском и Србијом

II. Куманово. Српски и бугараски попови. Бугарски и бугарашки. Србомани. Три национализма у Македонији: српски, грчки и бугарски. Румунски национализам. Турско вешто повлађивање овоме хришћанском цепању

III. Скопље у 1886 и 1905. Нова улога Вукова правописа у Македонији. Општи словенски покрет и националистички сепаратизам Срба и Бугара. Старински тип балканских вароши

IV. Скопље VI, XVI, XVII и XIX века. Споменик цара Јустинијана. Водовод и Куршумли-хан. Стара гробља

V. Црква Св. Спаса у Скопљу, српска и грчка. Грчке књиге у њој. Клепала место звона. Српско-грчки сукоб око те цркве. Поп Јован Бурко, његове књиге и његова автобиографија

VI. Српске школе по Македонији. Бугарски и грчки отпор њиховом подизању. Дволично држање и потом оставка митрополита Пајсија. Митрополит Методије и концесије Србима. Српска гимназија у Скопљу

VII. Бардовачки чифлик. Оризиште бардовачко. Харемлик и селамлик-дворови. Економија и доходци

VIII. Бардовачки наследни господари. Цртица из феудалне Турске и њен лом

IX. Српске традиције и сувремени српски покрет у Македонији

III. Под зидинама Цариграда. Сабор светлога петка 1887 године

IV. Бруса. Путничке белешке из Мале Азије, маја и јуна 1891

V. Царица Мара. Историјске црте из XV века

Угрофилска и туркофилска политика у Србији. Просидба и удаја Марина за султана Мурата II. Мара као удовица прошена за цара Константина. Уступање Београда, Мачве и Голупца Угарској. Рат с Турском и Сегедински Мир 1444. Марин повратак у Србију и одлазак из ње (1451–1457). Надмоћство угрофилске политике и пропаст Србије. Добротворна радња царице Маре после пропасти Србије и спомени о томе. Св. Јован Рилски, Срби и Бугари и царица Мара. Где је последњих година живела и где је погребена царица Мара. Завршетак

VI. Црква Пантократорова (Зејрек-Џамија) у Цариграду

VII. Џамија Мехмед-паше Соколовића (црква Св. Анастасије) у Цариграду

VIII. Насеља Београђана од 1521 године у Цариграду и њихова црква Успенија Св. Богородице

IX. Бугарске школе по Македонији (1888)

I. Управа и организација бугарског просветног покрета у Македонији

II. Бугарска Гимназија у Солуну

III. Бугарска Виша Женска Школа у Солуну

IV. Бугарска средња настава по варошима и варошицама у Македонији

V. Бугарска основна настава по Македонији

X. Законодавство и владаоци српски XIV века и народности у Македонији

Офејков и тумачење српских споменика. Законик Душанов и народности Српскога Царства. Краљ Вукашин и народности његове краљевине. Српски споменици о Македонији и њеним крајевима. Македонија у старих писаца у најширем географском значењу. Проглашавање Српског Царства и народности Македоније

XI. Балканско Полуострво и етнографски спорови српски, грчки и бугарски

I. Општи погледи о политичко-народносним споровима Срба, Бугара и Грка

II. Начелне разлике грчких аспирација према српским и бугарским. Стара византијска традиција

III. Грчке етнографске карте и њихова основица

IV. Грчке мисли о етнографији Балканског Полуострва

V. Неколике мисли о Балканском Полуострву у опште

XII. Цариградска патријаршија и православље. Разматрања у прилог расправи црквено-просветног питања у Европској Турској

I. Узроци најновијих промена на патријаршијском престолу; црквени расцеп међу православнима у Европској Турској и његови узроци

II. Како су постале автокефалне народне цркве на Балканском Полуострву. Судбина словенских цркава наспрам грчких после најезде Турске. Укинуће свију автокефалних цркава у Европској Турској

III. Црквене повластице у Турском Царству. Стање цркава и школа у православних Грка у половини XVIII века, при укидању Пећске Патријаршије. Два пута која су била отворена Великој Цркви кад је прихватила српске епархије

IV. Стварно стање нових фанарских владика по српским епархијама. Какво су мишљење о свему грчком народу они створили међу Србима и Бугарима. Одвајање автокефалне цркве у кнежевини Србији. Значај и последице тога корака

V. Поступно исправљање хришћанског стања и буђење народности међу Србима и Бугарима по Турској. Сукоб бугарски са грчком искључивошћу на пољу цркве и просвете. Тражење Бугарске Автокефалне Цркве и постанак садашње Бугарске Шизме. Злоупотребе грчке удвојене паралелним злоупотребама бугарским

VI. Којим се начином може изравнати расцеп цркве православне у Европској Турској

VII. Призив Његовој Светости Антиму VII при ступању на престо

XIII. Црква и школа у националној пропаганди на Балканском Полуострву

XIV. Нов грчки спис о Македонији

XV. Српске и бугарске распре поводом једног бугарског списа о Хиландару

XVI. Једна статистика средње Македоније

XVII. Епархијалници Рашко-Призренске и Скопске Епархије за 1899

94 ; 09

114 ИЗДАЊЕ ЗАДУЖБИНЕ И. М. КОЛАРЦА 114

Стојана Новаковића

БАЛКАНСКА ПИТАЊА

и

МАЊЕ ИСТОРИЈСКО-ПОЛИТИЧКЕ БЕЛЕШКЕ

о

БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ

1886—1905

БИБЛИОТЕКА
БЕОГРАД

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1906

Служба којом човек служи своју земљу и зарађује свакидашњи хлеб утиче на књижевни му посао и онда кад књижевна струка и службени посао дотичнога немају велике сродности.

Мене је, на прилику, служба у вишим државним положајима (од 1873 у напредак) од дотадашњих претежно лингвистичних и литерарно-историјских послова одвела више културној и политичкој историји.

Питање о томе како ће се раскомадано Српство упознати, приближити и спојити барем националном културом, и питања како ће се одржати и унапредити средиште српско, Србија, увек су ме занимала међу првима. С тога су и српски послови, како сувремени нам тако и прошасти (у суштини су они једно исто) на Балканском Полуострву привлачили увек моју пажњу. И у току времена, од 1886 у напредак, када су ми год прилике давале нешто активнијег учешћа на те послове, провео сам не мало времена, бележећи што је било прилике да видим или сазнам, размишљајући и разбирајући о тамним тачкама тих питања и објављујући штошта нашој читалачкој публици, у намери да се знања о тим пословима што даље рашире у вишим круговима народа (од којих политика свој правац добија). Често се објављивање таких ствари с потписом није слагало с пажњом која се морала чинити службеноме положају. И онда су чланци излазили под псевдонимима или разним знацима у брошурама или часописима нашим. Таким је начином само мален број ближе обавештених људи могао знати право име пишчево.

Надам се да ми нико неће пребацити недостатак смерности, што сам, напуштајући и дипломатску службу у којој сам провео преко дванаест година, пожелео да ситније, разноврсне чланке о Балканском Полуострву и о интересима српским у тој нашој широј отаџбини скупим у једну књигу. Чинило ми се да се та намера правда и тиме што су поменути чланци својом неприступношћу враћени у стање рукописа и по готову погубљени. Овако у књизи сабрани послужиће, зар, на ново истој оној задаћи и служби која их је и први пут на свет изазвала. У њима ће бити погледâ и мисли које ће моћи да разна разматрања изазивљу и потичу, да питања постављају, па макар се и не дошло баш до оне одлуке која се мени чинила најподеснија и најприроднија. Колика је год заслуга када се дискусијом нешто расправи, толика је иста и кад се питања за дискусију подевају и потичу. Јер се тим путем питања дубље разрађују. А дубоко разрађена питања више су од половине тиме самим и посвршивана и одлучена.

Ето како је постала ова књига. У њој има чланака који се сад штампају први пут, или први пут на српском језику. А има чланака који су раније штампани. Од ових последњих мало који има да је сад просто прештампан. Сви су прегледани, исправљани и попуњани. Тако сам разним чланцима који се овде у збирци износе посветио наново не мало времена.

Што је збирка ова могла изаћи на свет у издању овако угледном, поглавита је заслуга чланова Одбора Коларчеве Задужбине, који су с великом предусретљивошћу прихватили предлог да Задужбина књизи помогне да се овако изда.

14 септембра 1906.
Београдски Виногради.

Стојан Новаковић.

ПРЕГЛЕД

СТРАНА

I. С Мораве на Вардар. 26—28 октобра 1886 . . . 1
I. С Мораве на Вардар 1
II. У Скопљу 21
III. Низ Вардар 49

II. Два дана у Скопљу. 14—15—16 јул 1905. Белешке и размишљања с пута 61
I. Цариградска мисија и пролазак кроз Скопље 1886. Полазак из Врањске Бање 1905. Први утисци по преласку границе. Разлика међу Турском и Србијом 63
II. Куманово. Српски и бугарски попови. Бугарски и бугарашки. Србомани. Три национализма у Македонији: српски, грчки и бугарски. Румунски национализам. Турско вешто повлађивање овоме хришћанском цепању 66
III. Скопље у 1886 и 1905. Нова улога Вукова правописа у Македонији. Општи словенски покрет и националистички сепаратизам Срба и Бугара. Старински тип балканских вароши 70
IV. Скопље VI, XVI, XVII и XIX века. Споменик цара Јустинијана. Водовод и Куршумли-хан. Стара гробља 76
V. Црква Св. Спаса у Скопљу, српска и грчка. Грчке књиге у њој. Клепала место звона. Српско-грчки сукоб око те цркве. Поп Јован Бурко његове књиге и његова автобиографија 86
VI. Српске школе по Македонији. Бугарски и грчки отпор њиховом подизању. Двоструко држање и потом оставка митрополита Пајсија. Митрополит Методије и концесије Србима. Српска гимназија у Скопљу 91

СТРАНА

VII. Бардовачки чифлик. Оризиште бардовачко. Харемлик и селамлик-дворови. Економија и доходци 98
VIII. Бардовачки наследни господари. Цртица из феудалне Турске и њен лом 107
IX. Српске традиције и сувремени српски покрет у Македонији 115
III. Под зидинама Цариграда. Сабор светлога петка 1887 године 129
IV. Бруса. Путничке белешке из Мале Азије, маја и јуна 1891 149
V. Царица Мара. Историјске црте из XV века . . . 189
Угрофилска и туркофилска политика у Србији XV века. — Просидба и удаја Марина за султана Мурата II. Мара као удовица прошена за цара Костантина. — Уступање Београда, Мачве и Голупца Угарској. — Рат с Турском и Сегедински Мир 1444. — Марин повратак у Србију и одлазак из ње (1451—1457). — Надмоћство угрофилске политике и пропаст Србије. — Добротворна радња царице Маре после пропасти Србије и спомени о томе. — Св. Јован Рилски, Срби и Бугари и царица Мара. — Где је последњих година живела и где је погребена царица Мара. — Завршетак.
VI. Црква Пантократорова (Зејрек-Џамија) у Цариграду. 231
VII. Џамија Мехмед-паше Соколовића (црква Св. Анастасије) у Цариграду 239
VIII. Насеља Београђана од 1521 године у Цариграду и њихова црква Успенија Св. Богородице 247
IX. Бугарске школе по Македонији (1888) 257
I. Управа и организација бугарског просветног покрета у Македонији 259
II. Бугарска Гимназија у Солуну 267
III. Бугарска Виша Женска Школа у Солуну . . . 271
IV. Бугарска средња настава по варошима и варошицама у Македонији 272
V. Бугарска основна настава по Македонији . . 276
X. Законодавство и владаоци српски XIV века и народности у Македонији 281

СТРАНА

Офејков и тумачење српских споменика. — Законик Душанов и народности Српскога Царства. Краљ Вукашин и народности његове краљевине. — Српски споменици о Македонији и њеним крајевима. — Македонија у старих писаца у најширем географском значењу. — Проглашавање Српског Царства и народности Македоније.
XI. Балканско Полуострво и етнографски спорови српски, грчки и бугарски 305
I. Општи погледи о политичко-народносним споровима Србâ, Бугарâ и Грка 307
II. Начелне разлике грчких аспирација према српским и бугарским. Стара византијска традиција . . . 313
III. Грчке етнографске карте и њихова основица . 333
IV. Грчке мисли о етнографији Балканског Полуострва 346
V. Неколике мисли о Балканском Полуострву у опште 371
XII. Цариградска патријаршија и православље. Разматрања у прилог расправи црквено-просветног питања у Европској Турској 409
I. Узроци најновијих промена на патријаршијском престолу; црквени расцеп међу православнима у Европској Турској и његови узроци 411
II. Како су постале автокефалне народне цркве на Балканском Полуострву. Судбина словенских цркава наспрам грчких после најезде турске. Укидање свију автокефалних цркава у Европској Турској 418
III. Црквене повластице у Турском Царству. Стање цркава и школа у православних Грка у половини XVIII века, при укидању Пећске Патријаршије. Два пута која су била отворена Великој Цркви кад је прихватила српске епархије 425
IV. Стварно стање нових фанарских владика по српским епархијама. Какво су мишљење о свему грчком народу они створили међу Србима и Бугарима. Одвајање автокефалне цркве у кнежевини Србији. Значај и последице тога корака . . . 433
V. Поступно исправљање хришћанског стања и буђење народности међу Србима и Бугарима по Турској. Сукоб бугарски са грчком искључивошћу

СТРАНА

на пољу цркве и просвете. Тражење Бугарске Автокефалне Цркве и постанак садашње Бугарске Шизме. Злоупотребе грчке удвојене паралелним злоупотребама бугарским 441

VI. Којим се начином може изравнати расцеп цркве православне у Европској Турској 449

VII. Призив Његовој Светости Антиму VII при ступању на престо 454

XIII. Црква и школа у националној пропаганди на Балканском Полуострву 457

XIV. Нов грчки спис о Македонији 465

XV. Српске и бугарске распре поводом једног бугарског списа о Хиландару 473

XVI. Једна статистика средње Македоније 501

XVII. Епархијалници Рашко-Призренске и Скопске Епархије за 1899 515

С МОРАВЕ НА ВАРДАР

26—28 ОКТОБРА 1886.

Први пут штампано у „Годишњици Николе Чупића XIII,“ 1—76 стр., по том на ново у засебној књижици „С Мораве на Вардар. — Под зидинама Цариграда. — Бруса. Београд 1894.“

I.

С Мораве на Вардар

Први пут сам био у Врању у септембру 1882, па на крају октобра 1886 године. Оба пута Врање је учинило на ме утисак, какав није никаква друга варош у Србији. Истина је да Ниш има још много старога балканскога типа у архитектури и у распореду вароши, али је Ниш за нашега времена толико већ обновљен и промењен, да се у њему види само мешавина старога и новога, старе балканске и нове европске цивилизације, како се ова последња у северном крају Србије примила и уобичајила. Врање ми, међутим, у оба пута још једнако представљаше скоро потпун стари тип. У њему има нешто што се на другом месту не види, као да је теснац Грделица — Џеп учинио преграду у утицају од Солуна и Приморја. Све је друкчије јужно од те природне преграде. И као што се са висова око Врања погледи отварају преко границе, пут Куманова, Скопља и Македоније, тако је, чини ми се, и у обичајима, и у архитектури, и у типу живота, Врање последње средиште онога што се од мора и од Солуна пружа уз Вардар ка северним планинским ланцима. И сам је тип људи знатно другојачији. Од ситница у спољном изгледу сви су наши походиоци Врања упамтили оне старе лозе на врањској чаршији. Таке сам исте лозе гледао на чаршији у Солуну, у староме Стамболу, свуд по његовој околини, и у Бруси у Малој Азији, и пало ми је у очи што се тај спољни знак види на једном и на другом крају исте културне зоне. Тип кућа

из Врања чини ми се да је нешто друкчији од нишких, и ма да и једно и друго чини стару балканску архитектуру, која своје порекло води барем од Византинаца, опет је врањски облик једнак више с оним у Скопљу и с оним у Солуну. То је на тој страни од старога времена. А од новога времена превлађује италијански или јужни утицај у зидању, отворен и пун ваздуха, особито у Солуну, где исти даје тип свима улепшањима и новим грађевинама. По томе начину зидања, куће кипте прозорима; свуда је пуно светлости. Тај се утицај већ осећа у Скопљу, и без сумње би допро и до Врања, да је Врање веће и напредније и да у њему није јачи и већ по климату претежнији утицај северне европске архитектуре, који се данас шири од Београда. У самом унутрашњем распореду кућа опазио сам на два места начин распоређивања мање познат код нас, а врло спретан и згодан. На уласку куће метнут је трем или предсобље, које води у собе, десно и лево. Из тог предсобља право иде се у просторе позади, где се смештају кујна и мањи одељци, који су с кујном у вези. Башта је увек испред куће, са травом, цвећем и дрвљем. Ови типови зидања и распоређивања, на које ми данас мало пажње обраћамо, заслуживали би већега изучавања. У њима је укус наших старих; у њима њихов начин живљења, друштвености, јавног укуса и мишљења о варошима и о варошком животу. Нису још за дуго ови спомеиици за студије старога живота. Они ће проћи, а ако извесна питања заинтересују млађе наше, они ће их тешко моћи докучити!

Лицем на Дмитров дан, 26 октобра 1886, кренух се са својом породицом из Врања пут Скопља. После кише која је у очи тога дана падала, висови са севера и запада Врања беху покривени магловитим облацима, који се у толико већма црњаху, што је са истока ведрије било. Хладан северо-западни ветар дуваше са висова. Поља око Мораве, кроз која се Морава као сребрна врвца овамо онамо вијуга, пружаху се око маленних у гомилу збијених села, која се

овде онде виђаху, са знацима топлијега времена које је пролазило и с видљивим траговима хладне јесени. На пољу које ће имати на пет стотина метара више површине морске, које припада пределу што раздваја воде Егејскоме Мору и Дунаву, тај се хладни дах јесенски у студеноме северозападноме ветру баш добро осећао. Али опет и после јучерашње кише све имађаше изглед свежине и одморности. Ма да је земља плодна, села изгледају оскудна и сиромашна. На некима се још види како су, као што слушасмо, постала од чифлика турских. Од људскога рада, око нам се немађаше на чем зауставити. Ничега не бејаше што би обележавало какво год јаче делање. Ми смо се примицали крајњој јужној граници земље и цивилизације којој припадамо. Зато ваљда последња села нису ми већ имала обичан тип села из краљевине. Једино насип железнички, са својим мостовима и стражарама, који је показивао пут к мору и к Солуну, излазио је пред очи као споменик и струја нашега културнога рада. Он ми је будио многе мисли, али смо прелазили већ потоке и застранке, који су нас одвајали од границе. И на једанпут нешто кућа с једне и с друге стране, једна стражарска кућица и српска тробојка; с друге стране друга гомилица кућа, турска стража и црвена застава с полумесецем, показаше нам да смо на граници краљевине.

„Које је граница?“ питао сам ја моје пратиоце. И они ми показаше један мален, скоро засут ров.

„То је, господине, граница!“

А ја сам гледао пажљиво ту линију што одваја земљу од земље, утицај од утицаја и народ један исти међу собом. Треба ли да кажем, да сам желео, да се не види ни толико колико су је моје слабе очи виделе?

На граници нас дочека кајмакам из Прешева, што ће у турском чиновничком реду рећи толико колико срески начелник, са једним жандармеријским јузбашом из Приштине и потребном пратњом. С њима је био и турски ца-

ринар, млађи и окретнији човек. Име Прешева друговима мојим из Србије звонило је као једно обично име; мени је пак оно будило гомилу успомена и рефлексија. Ја сам се сећао српског феудног властелина Угљеше, господара Прешева, Врања и Иногошта, који је у почетку XV века, 1402 „пристао“ на страну деспота Стефана, одлучивши судбину Србије и сина Лазарева. Сећао сам се времена, кад сам с муком истраживао где је Иногошта, и радости, коју сам уживао, нашавши да је Иногошта Врању на север, као што је Прешево Врању на југ. Угљеша је, дакле, имао земљу сву што је сад под Прешевом. Исто је Прешево сад опет постало средиште власти, услед најновијих српских граница од Берлинскога Уговора, и под њим је оно што обухвата предео Моравице, и уз то оно што је било под Врањем, што ће се у главноме добро подударати с оним што се обележава садашњим јужним границама Врањскога Округа. Мислио сам, дакле, на старога феудног господара ових крајева, о којем нам је историја спомен сачувала, а мислио сам, с друге стране, на утицај, који променљиве државне границе врше на места што се на граници затичу.

У овоме крају данас су као средишта државне српске и турске власти једно према другоме Врање и Прешево. Гранична линија, која сад између тих места иде, цепа по половини један предео, који је тако рећи од незапамћених времена целокупан, и који није био никако дељен, барем од турскога освојења на овамо. Та се гранична линија у нас премештала, и ми смо могли посматрати на делу њен чудновати утицај, и како она гради и разграђује знаменитост и богатство дотичних варошких средишта која су јој одвећ близу. До 1833 године, све докле је кнез Милош држао под својом руком као Србију тако звани београдски пашалук, гранична је линија била између Параћина и Јагодине. Онда је Јагодина, бивши од 1815 па све до 1833 гранично место, добила вредност којом је после на гласу била. Кад се 1833 граница проведе између Алексинца и

Ниша, тај је догађај учинио, да се Алексинац, дотле мало место, пошто у такој близини Ниша није ни било разлога за развитак још каквога већег места, развије у потоњу окружну варош Алексинац. Али као год што је после премештајем границе Јагодина почела венути и опадати, и у том се стању и данас налази, ако јој сад железнички саобраћај већега живота не да, тако је и Алексинац, по невољи ударио назад, чим је граница отишла на јужну страну Ниша и Врања, где је и сад. Сад је опет граница тако незгодно посред среде пресекла једну целокупну, природом обележену област, да нити може Врање живети, нити се на другој страни границе у Турској може спрам њега што друго развити. У ономе углу, у ком се види, Врање је истакнуто као јужна стражара Србије, и оно се развијати не може. Широка поља пут Прешева уз Моравицу и Мораву, Бујановци, једно средиште насељења, мало даље од наше границе на југ у Турској, оцепљени су од својега средишта и од своје природне средине, а живе сад на овим висијама балканским, збуњени и не знајући куда ће. Ипак ми казаше да сад Бујановци узимљу што је било врањско и развијају се као нека варошица, зарад свога згодног положаја. Али да видимо шта имамо да забележимо о староме и сада чудном судбином обновљеноме и на неку нову улогу потиснутоме Прешеву.

Пошто смо свршили поздраве и формалности које се обично врше на граници, пошто смо попили и каву добродошлицу, ми се кренусмо даље уз пратњу турских *заптија*, за које ми рекоше да су се пре звали *заптије*, а да се сад зову *џандрма* (gendarmes). И Турци су, дакле, узели француску реч. Пут иде равним пољем све до Бујановаца, где ће бити нова железничка станица. Ту смо видели и железнички пут од Солуна, који се гради ка нашој граници. После се наш друм вијуга по застранцима и косама, и прелази један виши превој, на коме је ветар брисао свом силом свежине и оштрине. Наврх тога превоја видех један на-

пуштен омањи хан, ограђен као обично четвртастом зиданом авлијом. Кад се сиђе са тог виса, онда се дође у Биљач-хан, украј самога друма, опет на крајњој падини благих висова с истока. Мало даље к истоку од хана, у једној долини, на три четири километра даљине, види се повеће село Биљач. Покрај њега су сад чадори војске, која ће, кад време већма захладни, настанити се у селу. Испод хана ка западу, падина на којој је хан спушта се у равно поље око Моравице, која по средини вијуга, а на оној страни, на последњим терасама падина од Кара-дага (Црне Горе), мало још к југу, види се Прешево, у даљини од четири пет километара или мало мање. Гомила кућа поређаних по првим терасама узбрдице била је обележена једном џамијом.

Али време је да погледамо нешто и другове с којима путујемо.

С нама је био кајмакам из Прешева, стари један висок Турчин, с кривом сабљом преко рамена по староме обичају, у европском оделу али забатаљеном и прљавом, носећи и на горњој и на доњој хаљини неку кожну поставу. Кад смо се састали, одмах сам видео, да говори рђаво српски као што говоре Турци из нишкога краја, и он ми се сам каза, да је из Лесковца, и да има у Србији још нерасправљене неке судске ствари о својим земљама.

„Шта је сад Прешево?“ упитам га ја, „варош или село?“

„Село“, одговори он.

„Колико има кућа?“ упитам га ја.

„Било је пређе 250, а сада има 500.“

„Кад пређе?“

„Пре рата. Али кад се растурило Врање; онда је у Прешево дошло још 250 кућа, те сад има 500. Е тако, видиш, кьсмет.“

Чудан фаталан обичај имају мусломани и они који у њихову веру пристану. Не држе се пошто земљу изгубе. Из Ниша, Пирота, Прокупља, Лесковца, Врања они су се

скоро са свим иселили, ма да су им и међународни уговори и наши закони све гарантовали. Од великога некадашњег броја у Нишу, сад их је мали и незнатан број; у Прокупљу их нема никако, у Лесковцу врло мало; у Врању ниједнога. Чудан утисак прави у Врању, кад видите наше чиновнике и навике са свим другога живота у некадашњим старим кућама турским. У Нишу се око цркве светог Николе и сад показује махала Турака који су се били иселили и онде сместили из Београда, а који су, после узећа Ниша, узмакли даље у Скопље. Ни они који знају Београд и Србе, који су се родили међу нама, и узрасли, тако рећи, упоредо са државом нашом, па нам нису хтели веровати! И чудне навике имају ови људи. Они не могу да сносе ни туђи суд, ни туђу власт. Спрам потреба садашњега живота одвише заплетеног, у коме се много мора радити општирним знањима, досетљивошћу и довијањем, они су и сувише игнорантни и сувише троми, да би могли издржати. За то су толико изгубили свуда, где су их се дочепали наши парничари и наши адвокати. У љутој умној борби за опстанак савременога живота, они су се представили као сувише прости и необавештени, и пропадали су махом због тога, што нису знали шта да верују шта да не верују, у што да се поуздају, чега ли да се клоне. Што их год снађе, они узимљу као кьсмет. Те ми мисли дођоше гледајући Прешево и размишљајући о Турцима Врањанима, који су ту дошли, кад се *растурило Врање,* као што рече прешевски кајмакам. Како је све релативно! Ми мислимо да се Врање *подигло* од онда кад смо ми у њ дошли, а Турцима, који су себе и своја кућишта растурили, Врање се од тада *растурило.* Али једно је велика истина у целој тој причи. Није се *растурило* Врање, али се растурио или боље растурати се почео онај ред живота, који је за њихова времена био. Мало по мало се све почело окретати другојачије, и окреће се једнако. И емигранти из Врања осетили су добро да је ветар који с том променом иде,

противан њиховом свему животу, свима мислима и навикама, и да га они поднети не могу. И с чудним неким нагоном, као оно птице селице, кад осете да се зима или пролеће примиче, па понесене непојмљивом силом природе пођу пут других крајева, и мусломанско становништво узмиче испред нове европске струје, с којом се хришћанско становништво Балканскога Полуострва тако лако измирује, и ето полаже оружје и не покушавајући борбу!

Кад смо већ на овоме, да се сетимо *мухаџира* — или ових истих бегунаца у Турској. Они остављају често своје кућице и добра, да се склоне у Турску, у своје царство. Да је кога било да у XIV и XV веку посматра ондашње хришћанске државе у околини Балканског Полуострва у Европи, видео би пуно бегунаца из оних држава које су већ потпале биле под турски јарам. Угарска, Пољска, млетачке области и Италија биле су пуне породица из Србије, Босне, Зете, Херцеговине, Арбаније. Неумољиво време згладило је све те ствари. Али је дошло друго неумољиво време, и окренуло другу страну. Оно исто што је у XV веку долазило хришћанима од Турака, сад је ево почело се збивати Турцима или мусломанима од хришћана.

Кад смо путовали преко голетних висија које се од Кара-дага између Скопља и Куманова стеру ка Пчињи и на карти су забележене именом Узунцова, наиђосмо на једно село бедно и сиромашно. Јадне кућице, нешто дрвећа, нека бедна кола и оградице, сав су знак живота. Лако је разликовати старинско насеље од новога.

„Ко живи у том селу?“ упитам моје пратиоце, смотривши једнога Турчина, где оправља кола.

„Мухаџири“ одговори ми жандармеријски капетан, Бошњак, који је на своме маленом коњу покрај наших кола јахао. „Мухаџири, мухаџири из Србије.“

Мухаџире, или њихове махале после сам често виђао.

Кад сам украј старога солунског града гледао припету неку гомилицу кућица и колибица у врло бедном стању,

која жалосно одблескује спрам раскошних богаташких кућа трговачке плутократије у Солуну, и кад сам запитао ко тамо живи, опет ми је одговорено „мухаџири“.[1]

Све су ново-основане или окупиране области, у којима се овако или онако почео уводити европски ред, дале Турском Царству гомилу мухаџира. Бедан су свет ти мухаџири или бегунци. Има их и у Цариграду, и ту они с колима врше најјевтинију возарску службу. У Цариграду и у свима другим средиштима Турског Царства, где може бити мухаџира, има и један одбор који се брине о њима, у коме је сам султан почасни председник. И као што се некад мусломанско становништво из јужних крајева Балканског Полуострва ширило на север, тако се сад са севера збија к југу, следујући непознатим одредбама судбине, које су му записане.

Ну да погледамо сад на сам хан Биљач, у коме смо и испред којега посматрамо Прешево и размишљамо о њему. Ханови су опет један стари тип, који ће ишчезнути, и који вреди из ближе погледати и описати. Ко зна из којега је времена њихов почетак и њихова основа, која је свуда једнака, као што су данас механе по плану у Србији.

Први хан, на који смо од наше границе наишли, био је на једно десет километара од наше границе близу Бујановаца и Левога Села (Левосово на картама) на саставцима Мораве и Моравице. Али како се ту баш тада градио и монтирао мост на Морави, хан је већ био изгубио своје првашње обличје, јер су се уза њ показивале бараке грађене за железничке раднике. Других десет километара даље налазио се други хан, усред пустога места, на вису, празан и без игде икога у својој четвртастој огради, са нешто сухоте унутра. Њега смо мало час поменули. У њему запа-

[1] „Сад се и турске власти најживље заузимају и зидају по селима џамије и школе. Особито то чине у Старој Србији, нарочито по селима, где није било џамије, и где су се населили мухаџири, бегунци, из Србије“. Н. Јастребов у Гласнику 60, 135 стр.

лисмо цигаре, и пођосмо даље; па прешавши висове који тај хан од Биљача растављају, и који су сви голи наги, као сва места украј путова по Турској, дођосмо ка Биљачу. Ево, дакле, како изгледа хан Биљач, који нам се чини као тип тих грађевина и као једна од понајвећих.

Главно је у хана зидом ограђена авлија већега простора. Авлија Биљач-хана хватаће четвороствран простор од близу 50—60 метара, ограђен зидом два до три метра високим, са великом капијом. У тој обзиданој авлији у углу северноме налази се кућа на глагољ, уза сам зид авлије, спојена с њиме. Горњи, овде западни део форме Г чини пространа пуна дима кујна са бацом и огњиштем, без оџака. До кујне, с прозорима окренутим југу, има доста пространа соба са плеханом пећи и пространим, повисоким, преко целе ширине собе креветом, као по нашим старим механама. Тај је кревет хватао трећину собе. Стола ни столице нису имали, већ око ватре нешто троногих столичица. И соба се страховито пушила. По кревету су прострте биле асуре, и више ништа. На њих смо ми прострли своје ћилимче, и извадили из кола те поделили са својим пратиоцима и сапутницима што је било за јело. У хану као да се не могаше ништа добити, осем може бити каткад меса, јер су се виделе неке овчије коже. Над ватром о веригама висио је котао с водом, из којега су пунили ћезве за црну каву. Испред собе и кујне је стрехом наткриљен поширн ходник на дирецима. Дужа линија од глагоља били су харови, дужи него предња одељења, као што је и усправна линија од Г. У хану и уз хан друго ништа није било. Иза хана видело се да се полагало сено. У авлију се утерују кола, угони стока, итд. Чесма је покрај хана, и покрај пута. Ето такав је оригинални тип хана. Онај што смо пред Биљачем прошли и видели, још је гори и сиромашнији, али и он има тај тип. Пространа ограђена авлија усред поља опомиње ме на потребу сигурности и смештаја већих гомила, па чак и на потребну одбрану. Ја мислим,

да се тај тип доводи још из средњих векова, јер ми се чини да по неким забаченијим крајевима Турске (а ово је баш један од таквих) средњи век живи још у приличном цвету. Средњевековни путник, махом трговац, јер су други људи ретко путовали на даље, није, види се, тражио ништа више него мало сигурности и сухоте. И сада хан на Биљачу не може дати и не држи спремно ништа друго. По томе га ја и мећем у споменике средњевековног живота[1] Само консерватизам, по коме су познати и чувени Турци, могао је то тако оставити. У њих се цивилизација још и данас мало куд миче из вароши. У њих још и данас, усред њихне престонице Цариграда, прототипска источна небрежљива консервативност стоји мирно уз напредну елеганцију

[1] И нехотице нам пада на памет Душанов законик и његов *стањанин*, који је, по свој прилици, држао оваки некакав хан. Законик говори: *Кто дође* (у град), *да доходи к стањанину, да му преда коњ и стан вас, да га сабљуде стањанин са всем. И када си пође он-зи гост, да му преда стањанин все што му буде пријел. Аште му будет што погинуло, все да му плати.* И законик, дакле, као и дојучерашњи балкански живот у практици, ништа друго не тражи од стањанина — ханџије, него сигурност с јемством и мало сухоте. Остало је свак и онако онда носио уза се, нити је ко на путу тражио домаће угодности. После турског освојења ствар је остала како се затекла, што се догодило и толиким другим стварима. Из путничких бележака прошлих времена видимо да су *ханови* или *станови* били различити у варошима и селима. Чешки племић Вацлав Будовац који је пратио аустријског посланика у Цариград 1577 године, оставио је леп опис једнога цариградског *караван-сераја (стана* или *хана)*, који је тада Порта ставила на расположење аустријском посланику Синцендорфу, којега је Будовац допратио. „Био је у правом Стамболу — почиње Будовац — на Константинову Тргу; међу тим су остали посланици становали у Галати преко Златног Рога. С поља је изгледао као некакав градић. С улице су при земљи били занатлијски дућани и радионице. На вратима је стајала стража, један чауш и четири јаничара. — — Кад се уђе на врата, ступало се у пространу четвороугласту авлију, рђаво покалдрмљену. При земљи су се свуд у около налазили на свод арови за 100 и више коња. На првом боју од авлије се налазио леп трем, с многобројним стубовима, и могло се по том трему првим бојем обићи око целе авлије. Из тога се трема улазило у четвртасте собе, које су све биле широке и дугачке по 12 стопа. Светлост је у те собице долазила или с улице или из трема, кроз окна риф висока. Изнад сваке собице било је на крову оловом покривено кубе и покрај њега висок оџак. Насред авлије је била чесма. Зграда је сва била сазидана од тесаног неокреченог камена, и дувари су сви готово били од дима почадели. Чистоте у тој згради није било никакве. По собама су ходали миши, пацови,

фине и деликатне Европе, и често не показује никакве воље да се од ове последње чему научи.

Од Биљач-хана ишли смо даље уз долину Моравице, гледајући Прешево на десно преко долине, на последњој тераси висова. Ја сам радознало гледао сваки поток, мотрећи на коју страну тече, с нестрпљењем чекајући да видим воде, које теку Егејскоме Мору. У ствари је Прешево тачка водомеђа, ма да ту водомеђа дунавска и егејска једна у другу засецају. Поља, кроз која смо се возили, и која у ствари чине ту водену границу, изгледају као пљоштара. Пада нема, и у потоцима вода тече као да се предомишља на коју ће страну; у коритима речним расте шаш и свакојако водено биље. Најпосле наиђосмо на једном брежуљку и опет једну кулу стражару, која је сад празна, и украј ње хан, у који нисмо улазили, али се за њ и с поља видело да је сагрђен онако исто као и онај у Биљачу.

ласице, гуштери, скорпије и друга многа ситнија животиња. Посланик је Синцендорф једном нашао у својој постељи змију, те ју је пресекао сабљом« (К. Ј. Јиречек, Ć. č. m. 1877, 423—424). Овде нам се црта као неки прототип из престонице, за којим су се ређали остали — с потребним променама — до мањих места и путова и села. Богати Кукли-бег призренски у завету који се везује са годином 1537, помиње многе караван-сераје у Призрену, Скопљу, Скадру, Лешу и другим варошима и селима оних крајева. (Јастребов, Податци за историју српске цркве, 113—118). Један од познијих путника, из аустријске посаобине од 1719 године, има опис хана из Беле Паланке на Нишави. „Спрочу Паланке — бележи се у том путопису — на другој страни има једна лепа механа, коју Турци зову хан или караван-серај. Оваквих ханова има много у Турској; у њима се може да преноћи за бадава, а Турци их граде и за севан. Зграде су ове доста велике, мало су дуже него што су широке, и зидане су од камена. а покривене бакром или оловом. Унутра је велика празна просторија без икаквих соба, сем ако се не би саградио какав собичак, кад се зна да ће какав паша да сврати ту на конак. У средини хана ложи се ватра, око које путници простру своје сиџаде које носе у теркијама, и ту спавају. Са стране, поред дувара од хана, привезана је путничка стока, која је обграђена једним ниским зидом тако, да преко овога виде и путници своју стоку, и стока њих. Ови ханови нису никад без лепе бунарске воде, ако немају чесме за пиће и за уживање. Има често близу ханова богомоља, у којима се путници могу да помоле Богу, купатила за купање, и дућана и радионица да човек може ту да набави по нешто што му треба за пут«. (К. С. Протић, Отаџбина XXII, 64—65).

Кула се зове *Табановачка* по селу *Табановцима*, које је много даље, и које је на карти забележено *Топаница* и *Топановце*. Мало унапред од те куле наиђосмо на поток, који тече к југозападу и већ бележи Егејску водомеђу. Мало даље пут пролази покрај Големе Реке, која тече чисто к југу. У томе смо се примицали и Куманову, које је у околини старога, сада запуштенога Жеглигова, и које је некадашњи значај Жеглигова примило.[1] На један сат од Куманова видесмо два турска господина и одељење коњаника, које мени као представнику српскога краља одаваше част. Сиђох, те се поздравих. Једно је био кајмакам из Куманова, млад у Цариграду образован, веома углађен господин, који говораше само турски, а друго кмет кумановски, такође Турчин. После свршених поздрава, сви поседасмо у кола, и пођосмо даље свечано у Куманово с почасном пратњом онога одељења коњаника.

Куманово је једно од већих места. Новији географи мећу му 7000 становника.[2] Мени су на месту казали да има 2000 кућа и на 8000 становника. И доиста изгледа доста велико место. Кад му се долази из Србије, лепо се види на узвишеном плато-у с друге стране реке. Сунце које је заходило бацало је своју светлост на прозоре државне куће, у којој су канцеларије кајмакамове, на гомилу кућа и јабланова по вртовима и на ниске брежуљке који се око плато-а дижу. Ми пређосмо мост преко реке и уђосмо у варош. Ту је тако рећи све по староме. Ћепенци, тезге,

[1] Долазећи у Куманово из Кустендила, Леон Хугонет, и не знајући имена, овако описује развалине манастира Нагоричког, који је припадао старом Жеглигову. „Око два сата пред Кумановом (у зимње доба), на десно од пута, видесмо стару цркву од тесана камена, која је са својим тешким вратима личила на тамницу. Око ње су били гробови. Мало даље и мало више виделе су се развалине манастира. Угасито мрко-љубичасто залеђе од стена обавијало је ове развалине, тако да су наличиле на неку декорацију у опери«. (La Turquie inconnue. Paris, 1886, 106) Патријарах Ар. Црнојевић у 1683 исто место зове *Младим Нагоричним*, и он је у њему ноћио. Онда дакле још није било развалина.

[2] F. Bianconi, Cartes commerciales. Province de Macédoine, Paris 1885.

старе грађевине, тесне и криве улице, широке стрехе а ниске куће, ограђене зидом авлије у споредним улицама, потпун тип вароши у унутрашњости Турске. Одседосмо у кући кајмакамије, где је као за госте све било приправљено. Двор кајмакамије је са свим нова грађевина, али грађена по староме начину. Куманово има и општину, која се турски зове *беледија*. Кмет ми поче казивати о радњи општине. Рече да општина има прихода од касапница, кантара и других извора на 4000 дуката и да се то троши на потребе варошке, на калдрму, на воду, за коју рече да се брину да је откуд доведу, те да би је варош имала у изобиљу. Прве новости цивилизованог света овамо као да су донели железнички инџинири. За њих, за френке, месио се нарочити хлеб; њих ради смо и ми могли у Куманову бити послужени Дрехеровим пивом, које је из Трста преко Солуна и до Куманова допрло. И гостионичар има, који се мало нешто разумевао у европскоме реду. Лепа је и заслужује пажње и општинска кућа у Куманову. Она је начињена с намером да послужи у ратна времена за болницу. Иначе су ми се улице у Куманову учиниле пространије него обично у турским варошима, много пространије него у Врању и у другим местима која смо ми у последње време од Турака узели. Од наших места Куманово би, може бити, највећма личило, на Лесковац. Ходајући по улицама и по вароши видео сам како су простори међу појединим улицама испуњени дивно обрађеним и добро наводњеним баштама. Ма да се покрај пута види сама голет и пустош, јер је, рекао бих, карактеристика турских путова да су далеко од села и од насељених места, овде је свет раден и вредан, марљив и чуваран, а врло конзервативан у својим навикама. Турски кајмакам казивао ми је сам, да нема ни парница ни спорова осем малих сукоба о водама и о захватинама земље, опет знак чуварности и љубави к тековини, која је међу нашим народом тога краја ванредно развијена.

У Куманову се налазио и владика скопљански Пајсије. Он се својим пословима по епархији бавио у манастиру св. Прохора, који од Куманова није далеко, па је одатле свратио у Куманово. То је стар, сухоњав, висок човек, још добро држећ, који се свуда међу народом по овим крајевима правио као противник Бугара и наш пријатељ. Становао је у кући проте кумановског, где смо му походу вратили. Мала је то и ниска кућица, унутра у авлији. Осем простора за свакидашњи живот, има одвојена намештена соба за примање. Ту су и нас увели. Нискост и куће и собе опоминьала ме је на некадашње шабачке куће, које сам у детињству познавао, а данас ме је зачуђавала једнакост грађевине, намештаја, накита и свију појединости, које су се до пре кратког времена чувале на Балканском Полуострву, почињући од Цариграда, па свршавајући иза Бање Луке. Свуд около низак миндерлук, а по миндерлуку јастуци са Соломоновим словом од чохане пантљике пришивеним. Ни стола, ни столица, пошто се то с миндерлуцима не слаже. Икона и пред њом кандило. На средини собе стајао је мангал, који је на похладном јутру довољан био, да угреје собу толико колико је пријатно било, топлотом која је са свим друкчија од топлоте што из пећи долази.[1]

Пре него што се растанемо с Куманом, у које је, чини ми се, још најмање продрла Европа, да проговоримо нешто и о *мангалу* и начину грејања од старине. У нас се већ једва разуме, да има у нашој највећој близини и међу

[1] Куманово се не помиње одавно. Јеротије Рачанин, који је овим путем пролазио 1704 год. путујући на хаџилук у Јерусалим, спомиње после Врања као конак (а то је обично растојање Куманова) некакво место *Коштуне*, којему опет данас трага нема, а по опису ни Куманово не може бити. Место из Јеротијева путописа гласи: „Из Врање дојдосмо на 12-ти конак у Коштуне, недомак 40 цркви; ту је прежде велика варош била за српског господства, и сад по турски зову *крк клиса*, и видох ту корита камена око бунара, много множаство велми големо за дивленије, и чудисмо се, и на тој вароши видјесмо три хлма велми висока, Богом саздана, а на врху равна, и от једне стране може се чловјек попети, а от ине не може, и то зову шаторишта Марка Краљевића и Милоша Обилића и Новака Дебелића; и ту се у јутру угоди принесеније мошти свја-

нашим народом читавих крајева, у којима се не зна за гвоздене а често ни за земљане пећи, и у којима се људи греју или ватром или жаром из мангала. Вук Ст. Караџић приповеда у Речнику под речју *село,* како соба нема свуда по кућама, него се људи зими греју највише код ватре, а спавају по вајатима и онако у кући. Димњака, продужује даље, нема готово нигде по селима осем у Мачви поред Саве, и у Браничеву гдешто око Дунава и по влашким земуницама.

Кад се погледа мало у историју проналазака, ово неће бити за чудо никоме. Око XII века нигде на свету није било димњака,[1] а без димњака је теже било имати пећи. Напред наведена белешка Вукова о стању у Србији у почетку овог века, показује како се људи често са малим задовољавају. Из тог узрока, и из штедње или сиротиње, и данас има, и по Србији и по другим земљама на овом крају света, много више кућа него димњака. Остаје, дакле, питање шта је чинио и како се свет грејао зими? На то питање имамо један одговор у типику св. Саве за Хиландар и за Студеницу, који нам згодну светлост баца на мало час поменути старији обичај. Глава 40-та поменутих типика има о томе ове речи св. Саве: *Заповедајем же избрати болним келију ва образ добра сиеје болницу, и одрове поставити болним на возлеженије и на покојиште, и работника им да-*

тије Петки Трновскије, једне те цркве храм, и пазар се купи, и ту обретосмо обилије хлеба и вина, и слави Висарион наш друг!« Да ли су *Коштуни* место Жеглигова? Даљина би метала на ово место, али опис места се никако не подудара с Кумановом. Патријарх Арсеније Чрнојевић, путујући 1683 на хаџилук из Пећи, ноћио је близу Скопља у селу, прошао је Скопље не задржавајући се, и конаковао је у Младом Нагоричном, даље на исток од Куманова. И он је морао проћи кроз Куманово, али о њему није ништа забележио.

[1] „Димњаци су пронађени око XII века. Стари су познавали само пеке или црепуље на троношцима — мангале — који се и сад зову brasero у Шпанији, а brasière на југу Француске. Наши предци Гали имали су место отвора руне на крововима њихових колиба. До XII века кухиња каква дворца или манастира била је просто сваколика један велики димњак, у коме је дим излазио на једну или на више руна у крову«. A. Rambaud. Histoire de la civilisation française. Paris 1885, 443.

вати, јако сим работати васем. Аште ли по мојим грехом и мнози у језу упадут, да им ста и 2 работника, арулу великују, јеже јест огњиште у меди сковано и преносимо, ва њем же болештим укроп топити и ина јаже сут онем на утешеније?[1] Изгледа да мангал (средње-латински *арула,* као што св. Сава вели) у то време још није добро био познат, кад се тако потанко у типику описује. Тим се, међу тим, начином ето људи и данас греју од јужних српских крајева почињући, све до мора; и има пространих крајева, у којима су пећи још непозната ствар. Жар из мангала и хаљине кожом постављене начини су, којима се тамо свет од зиме брани.

Има још једна белешка из путовања, за коју нам се чини, да јој је најзгодније дати место овде, где се растајемо са заступником старога Жеглигова. У Куманову смо видели кајмакама и једног бригадног ђенерала од млађих школованих Турака. То су људи довољно витки и фини, који се умеју наћи, и показују приличну интелигенцију. На столу кајмакамовом видео сам неке инџинирске књиге с илустрацијама, на турском језику. Али и они, као и још више и веће турске господе, које смо касније имали прилике видети, не знају никаква другог језика осем турскога. Улогу тумача вршили су Бошњаци официри у турској војсци. Опазио сам, да је турској господи познато, премда се видело да о томе баш јасне идеје немају, да је *„бошњачки“* језик једнак са српским. Јузбаша жандармеријски, који нас је одмах са границе прихватио, родом је Бошњак, и има прави тип ониског, плавог, дуговратог а дугуљастих образа Бошњака. Име му је Мехмед Емин-ефендија, и родом је из Таслице (Пљевља). Говори српски, али с акцентом поремећеним по турском и с многим турским

[1] Гласник XL, 178 Типик студенички у издању д-ра К. Јиречка; Гласник XXIV. 220 Типик хиландарски у издању арх. Леонида. Занимљиво је што се у Србији XII до XIII века за мангал употребљавала латинска реч arula, која је изнајпре значила огњиште за жртве паљенице.

речима. Од Куманова је сменио Мехмед-Емин-ефендију неки Хусеин капетан, од Митровице, опет из Босне, али из Новопазарског Санџака. Он је, у неку руку, боље говорио. У Скопљу је тумачио један мајор, који је дуго служио у Босни, и жена му је из Босне. Тако сам имао да видим три типа људи из наших крајева у турској служби. И чудне судбине! Као некадашњим граничарима што је немачко име обележавало сваку ствар њихове наставе, знања и службе, тако је, и још више, овима све турски што се тиче службе и војничког знања њихова. Силан је утицај државе и државнога реда, па ма та држава по себи најтрађавија и најнеуреднија била! Уз то људи су то прости, и док су оно турски и оно мало што служби треба научили, много их је муке стало, и много су, види се, свога поборавили. Сва наша просвета, све што смо у Србији и по другим крајевима просветним радом постигли, и не постоји за ове загубљене синове нашега народа. Од нашега језика они знаду просте форме његове, знаду оно што је у њему примитивно, и што се у сваком селу зна. Све што су мисао, просвета, наука, политика, државни и друштвени живот и саобраћај у њему израдили, њима је непознато. Језик апстракције, језик мисли, оно што је тако рећи, у сваком језику најлепше, њима је запечаћена књига. Они су материјал, који је другима пао у руке пре него што је сам о себи какву свест добио. Мутно мисле о својим везама националним; не разумеју и немају никаква осећања ни за прве најпримитивније дужности према народу. Они раде своје материјалне послове; они излажу и свој живот мислећи да то тако треба; мислећи да су они Турци; или, још боље, не мислећи ништа, већ инстинктивно и без свести чинећи нешто, на што је, традиционалном политиком, душа њихова још од незнане младости упућена. Они мисле да знају турски, а кад сам једнога образованога и интелигентна вишега турског женијског официра питао како говоре турски језик потурчена браћа наша, казао ми је да га говоре врло рђаво, што ће

морати долазити и од велике необразованости њихове. Мислио сам, колико их је и колико таквих било, и сећао сам се и Грка, који су и као чиновници на железницама, и као чиновници у самој турској служби свагда своме народу корисни, јербо личним незнањем нису отргнути од духовног завета народног и од нових и старих му тековина. Тога ради они, ако и не могу што би хтели, опет чине што могу за свој народ у свима положајима. Незнање наших потурчењака дотле иде, да они нису у стању превести на турски какву мисао или рефлексију, и онда изгледа турским чиновницима, да Бошњак не разуме језик којим Србин из Србије говори. О томе сам имао горко искуство у самоме Скопљу у разговору с мутесарифом, који је такође знао само турски. У разговору о политичким новостима оних дана, особито о бугарским заплетима, нису могли ништа да учине наши Бошњаци. Из неприлике извуче један прост жандар, родом из Врања, мусломан, који је за последњега рата допао био руског ропства, те се мало више по свету крхао и нешто научио. Међу тим у опште је велика необразованост нижих и линијских турских официра. Женијски пак официри отишли су ванредно далеко, и могу се и у знању и у спреми мерити с многима. Тај сам утисак ја барем изнео, познавши, у Солуну и у Скопљу, два виша женијска турска официра, који су јако одскакивали и од колега официра осталих струка, па и од самих грађанских царских чиновника!

II.

У Скопљу.

На дан 27 октобра остависмо Куманово и кретосмо се за Скопље. Тај ми је дан био читава свечаност. Кад сам се пробудио и погледао пут истока на брежуљке, на којима је било некадашње Жеглигово и Нагориче, средишња места ових крајева за српске владе у XIV веку, сунце је

расипало своје зраке, и после јучерашњег ветра и магловите облачине, показивао се прекрасан дан. У самом Куманову било је топло. Ма да је још из јутра било, сунчева се топлота осећала, кад смо прелазили линију гвозденог пута и гледали на њој још несвршену будућу станицу кумановску. Мирно и хладно пружала се двострука линија по равноме насипу, нити се из ње могаше прочитати она будућност, о којој ми толико сањамо, и од које толико очекујемо и за нашу земљу и за ове крајеве. Као механичка формула што у мирним знацима свога рачуна не показује ни слутњу оне силе, која из ње доћи може, и ова је линија стајала мирно покрај садашњих места, у којима се средњевековни живот још у приличној сили држао. Али се већ чује писак локомотиве и кроз величанствену мирноћу ових балканских поља. Парни џин размахује својим силним крилима; он ће променити много којешта. Старајмо се, да у томе ми последњи не останемо!

Наш пут, или управо наша беспутица водила је уз брдо на неке планинске висије, на којима се није ни мало осећала долинска топлота. Пут од наше границе управо је добар до водомеђе код табановачке куле, о којој смо пре говорили, премда и ту врло неједнако. Од водомеђе до Куманова пут је врло рђав, и спао је на обичан колник, на коме у кишно време мора бити врло рђаво. Од Куманова па све до Орланаца и Харачина, пред самом равницом скопљанском, пут је веома рђав. Као обичан сеоски колник кривуда он по високоме пољу међу масама Кара-дага и међу подаљим нижим висовима преко Пчиње с друге стране.[1] Масе Кара-дага биле су врло занимљиве. Са стрмим као градски зид обронцима оне су се спуштале у неке мале

[1] Леон Хугонет зна за два пута из Куманова у Скопље. *Стари* му пролази кроз долине, а *нови* кроз пусте висије. Овај последњи је краћи. La Turquie inconnue, Paris 1886, 110. Ми смо у осталом имали прилике да видимо да има још један пут, али је то био напуштен друм, преко виса, тако рећи паралелан са садашњим обичним колником.

потоке, а с њих је дувао студен ветар и хладноћа, тако да нам је ту било хладније него јуче, ма да је дан био очевидно топлији. Те висије су на картама забележене именом Узунџова, што значи Дуго Поље; право им име ми нисмо имали прилике сазнати, али смо се уверили да је дуго и предуго, и да се преко њега врло тешко путује. Наши пратиоци нам приповедаху да је ту увек хладно и ветровито; да се ту може озепсти и о Петрову дне, а да је зими страшно. После прилично дугог и спорог вожења угледасмо пред собом на другој страни долине испресецане масе Кара-дага и под њима два три села. Под самим висом једног таког огранка виђаше се манастир Матејч, који се час обмотаваше у магле, час се кроз њих провиђаше, а час их сунце с њега разгоњаше. Чудну слику чињаше манастир нама, који смо га с виса, с друге стране, посматрали. Испод њега је село, опет Матејче, на нижим падинама исте терасе. Али они који су пре нас осећали дужину поља и дали му садашње турско (не знам за сад да ли и српско) име његово, заборавили су да се обазру и на његову висину, ма да се она са стране Куманова не осећа. Од најзанимљивијих страна тога поља заиста је његова висина, са стране Скопља, што очевидно показује колико је ниже и колико жупније Скопље од свију места што су му на северо-исток, у привидним равницама. Јер кад већ почесмо хватати низбрдицу, равнице, кроз које тече Вардар, и оне планине међу Прилепом, Велесом и Дримом имале су страшно величанствену форму. То су били врхови више Маркове Реке, ман. Св. Димитрија северно од Прилепа, огранци Карадице и Бабуне, којима је тригонометричко мерење на аустријској генералштабној карти дало висину од 2510, 1885, 1797 метара. Може се казати, да им се још не зна ни правог имена, ни праве мере. Равнице су стајале пред нама као плаветникасто-зелена тепсија, посута овде онде воденим просторима, који су се као сребро сијали. Поменуте македонске планине дизале су се

до облака, пробијале кроз њих, издижући још више од њих своју модро-плаву шиљасту главу. Ти висови, тако напрема се с других висова гледани, изгледали су ванредно импозантни, тако да ми се, чини ми се, никад планине нису учиниле тако високе. Шар се није могао видети, јер су га сувишном близином заклањале масе Кара-дага, које нас с десна нису никако остављале. Тако смо се подуго спуштали, имајући пред собом ту величанствену слику. Висови Кара-дага били су нам се још већма примакли, и ми смо гледали како се два три села ређају по његовој стрмнини једно испод другог. Тако се нарочито виде Мојанци. Најпосле сиђосмо са свим са висова, и код Харачина заустависмо се код чесме на последњој тераси висова. Одатле се лепо види Скопље на другом крају поља, које ту хвата на десет километара ширине, пружајући се много више у дужину пут југа. Кроз поље се видео као стрела прав леп пут за Скопље, стару нашу царевинску варош, а по њему овде онде видела су се, као растопљено сребро, окна или останци старога језера, које је у неко доба морало покривати целу ову божанствену равницу, и данас пуну влаге и воденога биља.

У самој околини Скопља и по пољу око њега за мене су били врло карактеристични чифлици, стари стасови или зевгарије. То су домене или имања, која по првобитном схватању обухватају толико колико се паром (чифтом, *ζεύγον*) волова обрађивати може. То су приватна имања појединих људи, која су, после, и већи простор добила, али у овим крајевима као да још и данас имају свој стари тип. Чифлици се познају по гомили јаблана који усред поља опкољавају зграде или куће чифлика. Тих јаблана и иначе свуд има овамо по насељима, и опазио сам да су нешто нижи од оних који код нас расту и листа отвореније зеленог, ако то није по позном добу године, у које сам их ја гледао. По домаћем дијалекту јаблани се зову *тополе*. Чифлици су се видели расејани овде онде по околини скопљанској. Вредно би било имати хронолошку историју којега год од њих, те видети кад је најпре заокружен и основан, па онда колико је од тог времена до сада господара променио. Ја сам уверен да би тај списак био дугачак, и да би почетком својим допирао врло далеко. Она закржљавела и готово сасушена цивилизација Балканског Полуострва, која се затекла кад су на полуострво почеле продирати и одомаћивати се на њему нове европске мисли, биће много старија него што се мисли, и заслужује много више пажње него што јој се до данас поклањало. Тип чифлика такав је од Скопља све до мора. А какво је обележје приватне својине и чифлика који су приватно насеље, такво исто обележје имају села одатле па до мора.

Истога дана, којега нас је пре подне на висовима између Куманова и Скопља осветљавало хладно и, као што наши кажу, зубато сунце позне јесени, у скопљанској равници наиђосмо на најпријатнију топлоту, готово као у лето. Врло често сретасмо људе на коњма, пешице, на колима и на магарцима, којих последњих на овоме крају као да има много више него коња. Бејаше путника, војника и људи сваке врсте. Најпосле, осетивши већ напред да идемо у повеће место, ми уђосмо у Скопље и у његове улице, и почесмо жељно купити утисак по утисак вароши, коју смо с толиком жељом очекивали, и за коју смо се радовали да је видимо. Као оно пред Кумановом, тако нас и пред првим кућама Скопља чекаше војнички на почаст уређен одред коњаника, част српској краљевини, на том месту прва после несреће на Марици. На тај смо начин ушли у варош Скопље, и почели гледати кућице и по турски зидовима ограђене авлије и улице, докле не изађосмо к отворенијим и лепшим редовима кућа око Вардара. Овде смо чисто у забуни, с којега краја да почнемо те утиске излагати. Најзгодније је, да прво опишемо положај.

Кад се с последње терасе висова, с пута од Куманова, почиње гледати Скопље, оно се види као притиснуто уза

северо-западни крај равнице, онде где из ње почињу да расту брда према западу и северу, к Шару и Качанику. Сама варош Скопље, нарочито стара, находи се на левој страни Вардара, између Вардара и Кара-дага. Она је управо смештена у долини једне речице, која се у горњем току зове Радиманска Река а у доњем Серава. Ту долину пред самим Вардаром ивичи са западне стране повијарац Црне Горе, и на рту је тога повијарца град скопљански. Рт је тај, окружен градом, мале висине, и од њега се к истоку пружа коритаста, с благим нагибом, равница или долина речице Сераве. На источној, граду супротној страни, подиже се на једном са свим изолованом брежуљку тулбе Гази-бабе, цењеног турског свеца, око којега свакога петка горе небројене зубље. Међу градом и тим брежуљком с тулбетом Гази-бабе, у средини Скопља али ближе ка Гази-баби, од Вардара подалеко, у самој равни, находи се Сахат-кула. Она се издиже из једне врло велике, тако да кажем зидане коцке. Зидана је до три четвртине своје висине. Последња и највиша четвртина подигнута је од дасака. Цела висина није особита, и не достиже ни висину које год мунаре у околини. Турски географ прве половине XVII века Хаџи-Калфа пише по свој прилици о тој сахат-кули да је „из времена неверника“, т. ј. од пре турског освојења, и да је „највећа од свију сахат-кула у хришћанству. Она бије сате и дан и ноћ, и чује јој се звоно на два сата у наоколо. Нарочит сајџија брине се да је све у њој у реду.“ [1]

Има бележака у споменицима, из којих се да видети да је на томе месту Скопље од старина. Познато је, да је постојану српску власт у Скопљу утврдио краљ Милутин

[1] Г. В. Карић, којега доброти имам захвалити за ове податке о положају Скопља, пише ми да садашња скопљанска сахат-кула толико пажње не привлачи, колико би изгледало по овој Хаџи-Калфиној белешци. Томе може бити узрок и пожар од 1689, о коме ћемо ниже говорити. Г. В. Карић, међу тим, веома хвали сахат-кулу у Велесу, и вели за њу да је најзнатнија у ономе крају.

године 1282. У животима краљева и архиепископа српских стоји записано, да је краљ Милутин подигао у Скопљу три цркве: *Тројеручицу ва славнем граду Скопији*, и *црков светаго Георгија на реце Сераве*, и *црков светаго Константина вануτр града Скопија*.[1] У другом једном, мало ранијем бугарском споменику, имамо још више података о Скопљу XIII века, и поименце о овој цркви св. Ђурђа на реци Серави. То је повеља цара Константина Асена, сина Тихова (који је био род Немањићима, а владао је од 1258—1277), дата манастиру св. Ђурђа „на гори Врпини спрам Скопља града, над Серавом“. Константин Асен казује у тој повељи како је сишао „у доњу земљу“, и ту нашао манастир великомученика Христова Ђорђа, који је сазидао „Роман свети цар, на брду Врпини спрам Скопља града, над Серавом“; како је та црква „наводом“ иноплемених Агарена изгубила сва своја правила и метохије, и како се срушила до основа; како ју је кир-Алексије цар на ново подигао и прославио, и како су је по том многи свети и православни цареви обдаривали и утврђивали. Кад у ту причу повеље Константина Асена унесемо летописне бројеве, онда ће изаћи, да је цркву основао син Самуилов Гаврило Роман, по народноме имену Радомир, који је Самуиловим царством владао 1014 и 1015, непуну годину дана, докле га брат није убио. Цркву је он могао дићи пре него што је завладао, из чега би излазило да се и раније о Скопљу бавио. Најезда или, како повеља каже, „навод“ Агарена, није ништа друго него упадање Печенега и Кумана, који су се из преко доњега Дунава, са степа изнад Дњестра, сјурили преко Бугарске на Балканско Полуострво до Тесалије и Јеладе, око половине XI века. Главни је напад, с масом од 60000 људи, за оно време огромном, био године 1065. У повељи се, даље, казује како је цркву подигао кир-Алек-

[1] Ђ. Даничић, Животи, стр. 138. Одатле је то место прешло у летописце.

сије цар, биће Алексије I Комнен, који је владао од 1081 до 1118, и како је архимандрит тога храма Варлаам изнео пред цара Константина Асена правила и хрисовуље пређашњих православних царева и краљева, Романа цара, Диогена цара, Петра цара, кир-Никифора цара, кир-Алексија цара, Калојоана цара, кир-Манојла цара, кир-Тодора цара, кир-Исака цара, Симеона Немање, „деда царства ми“, Ватаца цара, Калимана цара; како их је цар све прочитао; како ниједну није „потворио,“ него их је потврдио, боље него што су сви они учинили. Тако је наредио да људи тога светог Ђорђа, који се налазе у граду скопљанском, не работају никакву царску (т. ј. државну) работу, итд.[1] Очевидно је, да је то исти свети Ђорђе, за којега се вели да га је, може бити после, лепше и пространије из нова сазидао краљ Милутин, и по Константина Асена повељи требало би га тражити негде око тулбета Гази-бабина.

У новије време варош се почела ширити и на десну страну Вардара, по равници између Водна и Вардара, али ниједном кућом не додирујући последњих тераса Водна, које су поље око вароши, очевидно алувијално земљиште, као неким зидом заградиле. Тако Вардар протиче кроз средину Скопља, али главни делови, већи део вароши, град и знатнији споменици на левој су обали, северно од реке, према Кара-дагу и Качанику. Мало пре изведене белешке о старим црквама такође нас на ту страну упућују. Међу тим железничка станица и железничка пруга постављене су накрај оног дела вароши што је с десне стране, јужно од реке, између вароши и Водна, тако да су уз последње терасе Водна тако рећи припрте. Станица је повукла за собом и новију једну улицу, у којој су угодније гостионице и пивнице, и нешто по солунски зиданих кућа. Одмах од железничке станице, југозападно од вароши, подиже се планинска маса Водна, и станичне се зграде испред ње као

[1] Šafarik, Památky, Listiny, 24.

испред каквога тамнога залеђа цртају. Име планини на картама нигде није забележено, а она се диже доста стрмо и високо, много ближе вароши него што карте цртају. На њеној стрменој падини, која из Скопља врло импозантно изгледа, виде се једно врх другога, једно ближе врху, а друго ближе доњим терасама, два села, Доње и Горње Водно. Доње Водно се састаје са земљама скопљанским, и рекао бих да се у то село из краја вароши око железничке станице може одшетати за 40—45 минута. На последњим терасама Водна, које су као шанац од поља одсечене, гробље је јеврејско и хришћанско. Туда су и виногради скопљански у којима се види нешто летњих кућа. За летње куће, у зеленилу и у виноградима, као да нема ниједна варош тако згодне околине као Скопље. Могле би бити на 20 до 30 минута око вароши, у положајима са здравим ваздухом и прекрасним изгледом. Са последњих тераса Водна испред гробља, најлепше се види преглед и вароши и околине. На север се плаве широке и дугачке масе Шар-планине, завршујући се Љуботрном над Качаничким теснацем. Испред Шара, који је удаљен 6 сах. пешице, виде се, 2 сата удаљене, масе предњега ланца Плоче у истој боји као и Карадаг. Плавкаста магла и јасан пролом обележавају место Качаника, пут из ове у Косовску равницу; на северо-исток се пружаху исцепани високи каменити бастиони Кара-дага, који за чудо, с највише страна, личи на камените градске зидове. С југа је вардарска равница, а даље и на југ и на исток виде се, али у већој даљини, нова и нова брда. Карадаг и Водно су непосредно узели Скопље међу своје суморне и силне падине; из даље га гледа величанствени Шар, остављајући између себе и Водна, Скопљу на северозапад, мало места за Вардарове зеленкасте воде. Оставивши брда и околину, па погледавши на варош видимо је као на две узвишице од Кара-дага, по удолици између тих узвишица и по равници крај Вардара, с леве и с десне

стране. Град се одатле најлепше види, а варош се, пуна зеленила, гомила око реке.

Улазећи у варош од Куманова, иде се кроз једну пространију улицу с мањим дућанима као што је свуда у варошима, а после се пролази кроз криве улице, између зидова који заклањају куће и авлије, докле се не изађе па обалу Вардара, с обе стране лепу, равну и широку, где је готова шетница на најлепшем крају вароши. Ту се види више нових двокатница, зиданих у отворенијем вишем начину по италијански и солунски. Неке су српске, а неке турске. Ту је опет новији крај вароши и ту је нови дрвен, широк мост на Вардару, преко којега се прелази на леву страну Вардара и продужује пут обалом, још лепшом и широм од оне на десној страни. Ту су мешовите, веће и и мање, унутра и на улици, старије куће. Ту је међу већим кућама и стан Керим-паше, садашњег команданта целе војске косовског вилајета. Од новог дрвеног моста долази се левом обалом Вардара до старога моста, зиданог од камена на сводовима, и онда се окреће к железничкој станици и новом подграђу где су локанде. Да останемо при Вардару и да коју о њему проговоримо.

Путујући после у Солун, гледао сам Вардар вас дан, и посматрао га у свима променама нарави његове све докле се у солунском пољу са свим на десно не остави. Али ми се нигде није учинио тако леп као у Скопљу. Нећу се преварити, ако кажем, да Вардар у Скопљу изгледа већи од Мораве код Ћуприје, што могу рећи и кад стање воде у обзир узмем, пошто сам кратко време пре тога и Мораву прелазио. Само је Вардарово корито уже и редовније. Вода још држи брзину, којом силази са свога изворног предела, једнога од највиших места на Балканском Полуострву. Боја јој је зеленкаста и бистра, и она јури кроз варош, дајући јој прекрасну живост, коју може једној вароши давати тако велика, брза и лепа река. У Скопљу су на Вардару два моста: стари, наспрам града и пашина двора, покрај којега

је на десној страни Бурмали-џамија, леп споменик старије архитектуре у Турској, и нови, мало ниже, од дрвета, који везује, као што изгледа, старије насељене крајеве вароши. Стари мост је такође леп зидарски споменик. Леон Хугонет (La Turquie inconnue, Paris 1886, 147) узимље га такође као старину. Мост је висок, изидан је на више на вршак сведених окана, међу којима је средње највише, тако да се мост пресеца на две падине, које се са средине једна левој, а друга десној обали реке спуштају. Горе је мост покалдрмљан и с оба краја ограђен лепом метар високом оградом од тесана камена. На средини је четвртаст балкон. Нови је обичан мост од дрвене грађе. Осем тога чува Вардар још по гдекоји споменик старе умешности балканских народа, који ће ваљда с временом ишчезнути. Потрудимо се, дакле, мало, да им којом белешком спомен сачувамо. На првом месту је још и код нас познато коло за вађење воде. Видео сам их више у Вардару врло високих, са мноштвом сандучића, који се пролазећи кроз реку напуне воде, па окрећући се, ту воду изнесу на потребну висину, и онде је у спреман канал изручују, којим се вода, после, даље по потреби проводи за заливање башта. Казали су ми да се више Скопља много вардарске воде одвоји за баште изнад Скопља, пут Шара. Општини се за ту воду нешто плаћа. А те водоваће више Скопља чине, те Вардар у Скопљу показује много мање воде него што је има у истини. Наша стара писма доста помињу *водоваће* још из времена краљевства, а по јужним крајевима и сад су познате ваде. Још и данас у тим речима је забележен читав систем наводњавања, врло стар у нашим земљама, а још добро познат по јужним племенима нашега народа. Северни су крајеви то изгубили, и њима ће ваљати учити са стране, што се од старине зна, и што би може бити само требало пре усавршити и дотерати него коначно заборавити. Такав поступак могао би се применити на много и много којешта, што је нама од старих времена познато, па га сад одвише

брзо напуштамо и заборављамо. Ове точкове за вађење воде у Вардару окреће вода сама, кад то власник хоће, и тиме се они разликују од оних по баштама, које, као што је познато, окрећу коњи. Још се снага и брзина воде Вардарове употребљује за чињење кожа, начином који се још и у Нишу на Нишави виђа. Коже се сместе у једно буре које је избушено и пропушта воду колико за посао треба. Или се коже сместе у један за тај посао нарочито начињен долап, обложен даскама као воденично или паробродско коло, у којем би требало на месту осовине замислити тај долап. У буре или долап сместе се коже, па се једно као и друго метне правом својом осовином на сохе, с обе стране укрштене као слово X, разуме се у горњи угао. Тим начином вода или просто натапа коже, и својом брзином их без прекида испира, или то чинећи и буре или долап окреће, те снагу својега рада увеличава.[1] И опет један прост поступак примитивне кожарске индустрије.

Ниже старога на сводове моста има као острвце у Вардару. Несташна вода запљускује га с обе стране. Зелено дрвље узело га је у своју сенку, а мали га мост везује са шетницом покрај Вардара. Сад се види нека кавана, и рекоше нам да се ту лети служи кава. Место је прекрасно, не знам да ли од природе, или људском руком начињено. На обали су понајлепше старе чорбаџијске двокатне куће, јер је то главно место у вароши. Ја сам гледао место, и

[1] Поводом кожарске радње у Скопљу могу овде додати да је поодавно на Балканском Полуострву чувена израда јареће и младе козје коже у црвеној или (ређе) црној или жутој боји. Та се кожа зове *сактијан*. Од ње се нарочито правила обућа — јеменије. Тај сактијан помиње се у дубровачким трговачким извештајима из XVI века као роба, која се с Балканског Полуострва износила као добар производ. Сактијан је, чини ми се, исто што и maroquin. Колико сам могао разабрати, и сад се у Србију највише из Турске уноси. У књизи Ђоке Поповића „Познавање робе, Београд 1852“ забележено је да је сактијана 1850 унесено у Србију из Турске за 8845 дуката преко Рашке, Алексинца, Радујевца и Мокре Горе. Казивали су ми људи да се и данас извози све до Пеште. Сактијан се производи највише на горњем Вардару, у Тетову, Скопљу и Велесу, али највише у Скопљу.

гледао куће, мислећи шта би у овој лепој, обилатој, чаробној природи начинили они Европљани, који су у оскудној и суровој клими средње Европе знали да начине познате дивоте модерне елеганције и уживања у лепоти, сразмерности, висини и пуноћи ваздуха и светлости. Овога ваздуха и светлости онамо нема ни за које новце, али опет, по злој судбини, овде нема ни оних руку, ни оног укуса, ни оног умења, макар да племена, која овде живе, нису нимало ни без вештих руку, ни без укуса. Али као да оно велико умење недостаје, оно умење што из ничега, тако рећи без паре и динара, организацијом и сабирањем ситне финансијске снаге чини чуда којима се мидивимо, пред којима уздишемо, и не знајући како и она доста лако постају онде где се нађу и добро примене спасоносна начела која су данашњу Европу преобразила.

Али да оставимо Вардар и да погледамо у варош.

Нема начина да се за вароши и крајеве у Турској сазна прави број становништва макар да су статистички податци те врсте у турској држави потребни исто онако као и у свакој другој. Кад сам запитао мутесарифа (вице-губернатора) скопљанског колико има у Скопљу душа, одговорио је да има 15000, а кад сам га запитао, колико има кућа, одговорио је да има 4000. Ако се узме да је душа пет пута толико колико кућа, као што обично рачунају статистичари, онда би изашло да у Скопљу има 20000 душа. Географи, које сам горе наводио, узимљу да Скопље има 26000 душа, што ми се чини много, ма да бих по свему узео да је сад у Скопљу веће становништво него ли у Нишу. Леон Хугонет у књизи La Turquie inconnue (Paris 1886) стр. 145 каже да у Скопљу има 30000 становника. Он је у Скопљу био у самом почетку 1878 године, пробавивши на 15 дана у њему. Хан је, по белешкама из 1858, узимао за Скопље 20800 становника; Енглескиње Макензијева и Ирбијева у своме путу по Турској, извршеном неколико година позније од Хана, забележиле су о

становништву Скопља ово: „Мусломани, који воде своје порекло још од азијатских насељеника, казују да је варош од пре имала обично око 6000 кућа; а ово је тек само половина онога броја за који хришћани тврде да је био. Скопље је опало место, јадно и жалосно; становници му једнако болују услед нездравог испарења неисушених баруштина.[1]“ Француски консул Васа, који је био именован у јесен 1812 за Приштину, али се у том месту није могао одржати, писао је у једном извештају својој влади од 1. Октобра 1812 да је Приштина варош од 8 до 9 хиљада душа, а за Скопље бележи само 15000.

Међу тим има спомена који нам Скопље цртају као варош далеко лепшу и већу. Византијски историк Ниц. Гргур имао је прилику видети Скопље одмах пошто је стално било дошло под српску власт. И он га зове час *πόλις* час *πολίχνιον*. *Πόλις* су њему: Цариград, Солун, Дренопоље; *πολίχνιον* су му: Драма, Дидимотик, Галата (код Цариграда), итд. То значи да он већ Скопље меће у ред мањих места, али без потпуне одлучности. Лаоник Халкокондила, који је Скопље познавао већ као турску варош, даје му стално назив *πόλις*. Један млетачки путник од 1559 године овако описује Скопље: „Скопље је, вели он, варош велика; нешто на равници, а нешто на лепом брежуљку, и броји 28000 кућа.[2] Куће су, по тамошњем начину, сграђене од земље, али доста добро. Има четири прекрасне џамије, покривене оловом, са више кубета. Кроз сред вароши тече река која се зове Варда, доста велика, јер се у њу стичу воде с разних страна. У вароши се налази много кордована који је тамошња главна трговина. Има доста и воска, који се преко Леша извози у Анкону а и у Млетке. Има доста Јевреја; од хришћана ту станују само Дубровчани, који су, покуповавши врло јевтино земље,

[1] Ч. Мијатовић, Путовање по словенским земљама Турске у Европи. У Београду 1868. стр. 103.

[2] Рачунећи по 5 на кућу, то би изнело 140000 становника.

насадили многе винограде и вином тргују.“[1] Барски надбискуп Марин Бици у 1610, по казивању католичког пароха скопљанског, бележи за Скопље 40000 кућа.[2] И један и други број показивали би Скопље, стару престоницу Српскога Царства, као највећу варош, каква се икада налазила у унутрашњости Балканског Полуострва. Међу тим то је сталан утисак који је Скопље чинило на све путнике XVII века. Интелигентни енглески краљевски лекар доктор Браун ево како пише о Скопљу у белешкама свога путовања из 1669 год. „Варош на равници и на брежуљцима. Изнајпре је била епископска, а после архиепископска столица; сад је лепо и многољудно место. У њој има сад седам стотина кожара који чине кожу, и то раде у дугачким великим коритима, и тако приправљају изврсну кожу, која се износи на друге стране. — — — И овде има прекрасан безистан, покривен оловом; има више улица, покривених даскама, и више лепих тргова у вароши и изван вароши, окићених дрвима и прекрасним брежуљцима и долама. У Скопљу има много џамија. Најлепша је на једном брежуљку са широким тремом напред, који се држи на четири мраморна стуба. Близу ње је кула од дрвета и на њој сахат и звоно, одакле сам имао врло леп поглед на варош. Има и један свод, који изгледа старински, а испод њега протиче један поточић. — — Мало изван вароши налази се величанствен водовод од камена, на неких двеста сводова, с једног брега на други, преко долине. Старина прекрасна, која много дике чини овом месту“.[3]

Међу тим др. Браун је међу последњима који су могли тако писати о Скопљу. После мирнога развића од три четири века (јер се и турско освојење свршило без какве

[1] Starine XX, 253.

[2] Starine XX, 120, 125. То би износило, по горњем рачуну, на 200.000 становника.

[3] Српска Краљевска Академија, Споменик IX, 40. Према горе наведеним речима о цркви св. Ђорђа, може бити да је ту пређе била црква.

јаче војничке акције, од које би се варош оштетила), задеси зла судбина Скопље године 1689 у рату аустријско-турском. Пошто је 14 (24) септембра 1689 после крвавога боја Ниш пао у руке аустријској војсци, гроф Пиколомини добије налог да рашири операције на Прокупље, Косово и Скопље. Октобра 4 (14) гроф Пиколомини удари даље из Прокупља, које је, како изгледа, без по муке заузео, пут Приштине, коју је негде између 4 и 12 октобра заузео. Октобра 12 (22) пуковник Штрасер пошао је даље на Качаник, који се бележи као лепа варош са градићем, с добрим зидовима и широким роововима. Турска посада (од неких 150 људи) утече пут Скопља. Пуковник Штрасер пође даље са 200 мађарских и 40 немачких коњаника, и 14 (24) октобра сукоби се с помоћу која је из Скопља била послана Качанику, али је разбије после оштрог боја, који је трајао читав сат. Пиколомини похита и сам за Штрасером, остави, пролазећи, у Качанику посаду, и 15 (25) октобра изађе из планине у равницу скопљанску. Ту чује да се у многољудној, али готово отвореној вароши Скопљу налази многобројно турско становништво које ће место бранити. Али се поуздано сазнавало да се становништво, чувши да се примиче царска војска, спрема да бежи и да у вароши мори куга. Други су уверавали, да се Махмуд-паша скопљански са 8000 душа (међу којима је 6000 војника), понајвише Срба (Raizen) и Арбанаса, повукао и утврдио у некој долини западно од вароши, на два сата од царске војске, од вароши удаљен на толико колико треба да би избегао кугу. Октобра 16 (26) у вече Пиколомини нареди војсци у стану неко весеље, при којем се и из топова пуцало. Кад Турци код Скопља чују те топове, помисле да царска војска напада, и нагну бежати куд је који знао. Пиколомини пошље за њима одељење од 200 оклопника и 400 драгона, који их стигну и нанесу им знатне штете. Остане на месту на 100 мртвих, а на 200 Турака и Јевреја падне у ропство. Сав турски пртљаг падне

у руке царевој војсци, и ослободе се многе хришћанске породице које је паша насилно био повукао са собом. Користећи се ноћном тамом, Махмуд-паша, међу тим, продужи своје бегство кроз Скопље, а сутра дан 17 (27) октобра Пиколомини пошље пуковника грофа Чаки-ја да развиди напуштену варош. Чаки одмах јави да се у Скопљу нигде човек видети не може, да је у вароши, међу тим, пуно свега што за живот треба, и да стоје отворени многи трговачки дућани, пуни свакојаке робе. На то Пиколомини крене напред до подграђа, намести свој чадор не далеко од подграђа, и сам пође да развиди варош, не обзирући се много што у њој мори куга. С почетка је Пиколомини мислио да остави преко зиме у Скопљу пуковника Штрасера са 3 батаљона, са оклопничким пуком хановеранским и са Чакијевим хусарима. Али после Пиколомини промени тај план, нарочито с тога што је варош превећ раширена. И пошто је наредио да се из вароши изнесе сва храна, заповеди те је 17 (27 октобра) са свију страна запале. Од 10—12000 кућа, неких 40 џамија и 7—8 великих трговачких ханова мало је што остало.[1] У извештају једнога аустријског официра из оног времена ово је написано о Скопљу. „Скопље је разбачена варош, која није много мања од Прага, или је управо толико исто велика. Нити има зида ни шанца унаоколо, већ само градић с маленим ровом и на неким местима обичан насип од земље. У осталом су биле ту многе сјајне џамије и пространа здања, али на источни турски начин, све од дрвета, осем што су темељи или приземни кат до првога од камена и цигље. Даље у наоколо било је лепих башта и чесама, у различитим крајевима Скопља, чега ради је било пријатно погледати га. Варош се налази у пространој равници, веома у свачем родној и

[1] Види Die kaiserlichen in Albanien 1689. Von Hauptmann Gerba. Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs. Neue Folge. II. Band. Wien 1888, стр. 134—139.

добро обрађеној. Налазило се у Скопљу на 60.000 становника, где се броји и 3000 Јевреја".[1]

То је Скопље, које је гроф Пиколомини без икакве потребе лакомислено запалио. Пламен је прождерао сву дотадању тековину, и може се казати да се од тога ударца Скопље ни до данас није опоравило, јер се ни за 200 година које су следовале оној несрећи, није могло подићи на ново до онога стања које је пре тога пожара имало?[2] Г. В. Карић ми је казивао да се и сад виде неке старе џамије уз долину Сераве, више садашњега Скопља. То су останци Скопља од пре 1689 године. У томе стању опадања Скопље се налазило тако рећи до пре двадесет тридесет година, до пре последњих ратова и до грађења железница, у којима ће се, може бити, наћи снаге да се стара знатност те вароши из прошлих времена поврати. Како су политички догађаји последњих година Турке непрестано потискивали к југу, Скопље је расло тим новим насељеницима, и сад је у њему више Турака него хришћана. Хришћани су ипак заузели најлепша места у вароши. Они су већином покрај Вардара. У подграђу с јужне стране Вардара, које је најновије, и према линији железничкој, хришћани су. Нисам могао разабрати за право име тога подграђа. Једни су ми казали да се зове Гали-бегова махала, по богатоме Гали-бегу којега је била земља и који има на сто села чифлика; други — да се зове Јеђупска (т. ј. циганска) махала, пошто су ту у почетку Јеђупци становали. Јевреји су заступљени и сад приличним бројем, и живе испод града, покрај Вардара, у најгорњем крају вароши, с леве стране Вардара. Турци, као обично, живе према брегу и у околини града. Утицај и присутност Грка види се у неколико

[1] У наведеној књизи, стр. 139, извађено из царско-аустријског ратног архива.

[2] И Пиколомини је платио главом ту своју несмислену наредбу за Скопље. Мисли се да је приликом походе у Скопљу окужио се, јер је десет дана касније умро у Призрену.

натписа на радњама. Али је у рукама Грка главна културна артерија, железница Солун — Скопље. Од кондуктера па до шефова станице на тој железници готово су сами Грци. Један ми је од њих говорио како се тим мирним, тихим, неосетним радом најуспешније ради и за политику и за народне аспирације. Он има право, барем према онима који време проводе с једне стране не радећи и не учећи ништа ни од пријатеља ни од непријатеља, с друге пак не престајући клати се међу собом и један на другога кривицу пребацивати. Од оваквих бранилаца и претендената може се одбранити ко год хоће, све шалећи се и певајући!

Живост саобраћаја и живост на тргу коју сам могао посматрати и на дан пазарни, о чем ћу после говорити, прилично помажу да се позна и округ и величина места. Споменици каквих нема у другим местима, сведоче о знаменитости средишта, о коме и историја од давних времена казује, и које је већ самим природним положајем обележено. Све висије и сва поља и долине међу вардарским теснацем код Демир-капије, међу Качаником, Грделицом и међама Струме, Дрима и косовских вода; сва водопађа горњег и средњег Вардара, простор земље, врло велики и обилат свакојаким и врло различним производима, тегли овамо, и овде му је, пред Качаником, том капијом међу северном и јужном половином Балканског Полуострва, војничко, трговачко и економско средиште. Сметња државних граница северно, западно и источно (због Србије и окупације босанске) и железница пружена до Митровице, чине врло много, те се ка Скопљу и преко Скопља вуку сви производи ново-пазарског санџака, Косова и призренске Метохије. И у колико подизање Солуна има утицаја на овај предео за трговачку експлоатацију, толико и горе наведене политичке прилике, које су овај предео упутиле ка Солуну, нису, може бити, са своје стране остале без повољног утицаја баш за то подизање Солуна.

К најстаријем Скопљу без сумње припадају стари камени мост на Вардару и град. Положајем самим може бити да је старо и оно место, на коме је пашин двор, и остале зграде и установе државне власти. Сва је прилика да су та средишта од памтивека на томе месту. Данас град већ нема никакву војничку вредност. Турски шеф генералштаба војске косовске говораше само, како је то стара војничка грађевина, и по његовим речима вреди само као ограда за разна војничка сместишта. У граду су сад барутане, што се види по 15—20 громобрана, војена болница и апсана „Куршумлија“ (округла зграда, налик на кулу Небојшу у Београду, али пространија), тим именом, без сумње, названа што је некад била покривена оловом. Та зграда, по свој прилици, припада старијем времену. Град је на једном испаду брдељка или терасе, од прилике онако као београдски град, и као да је имао пред собом као главну одбранбену линију сам Вардар. Мост је на Вардару управо пред градом. И град као да је био поглавито наперен на непријатеља с југа, премда и од севера има маха, јер као да се брдељак нешто утолеже. На западноме обронку брда и града сазидана је болница, у којој се и сад лече болесни турски војници. Источно од града, силазећи с виса на ком је и град, равница је с благим нагибом, где је трг, а преко трга, сасвим спрам града источно, налази се конак пашин, жандармеријска касарна и остале зграде управне власти. Даље од њих на исток низ брдо и по малој удолици пружа се варош. Ту је и пазар. Све је то на старим основима, и тај је распоред од вајкада. Више пазара према брегу налази се један споменик, коме је већ у имену историја. То је Гази-Иса-бегова џамија. Иса-бег је нама, по историји, врло добро познат. Његова је џамија један од оних архитектурних споменика који китe данашње Скопље и лепотом и величином својом. То је, без сумње, иста џамија о којој говори Браун, и за коју ја мало час истакох мисао да може бити на месту раније цркве св. Ђорђа. Само

зидање заслужује пажњу. Џамија је зидана тесаним једнаким четвртастим каменом. Сваки је камен у зидању опточен троструким редом пљоснате танке цигље као што је римска, са широким катовима малтера. У свему је потпуна симетрија без икакве погрешке, да јој се само дивити можемо. Џамија је покривена оловом, и кров јој се види и бели чак с друге стране, са последњих тераса планине Водна, одакле смо имали прилике из далека је гледати. Око џамије је пространа симетрична авлија, што зграде лепши изглед даје. А пред уласком је под покривеном отвореном ћошком чесма. Из лепе вазе на средини басена истиче неколико кључева воде, опет с извесном врстом веће симетрије, него што бисмо је у овај мах овамо очекивали. И то је знак да је и у сама турска времена Скопље некад било знатније него што је данас. Осем Гази-Иса-бегове џамије имаће Скопље још око 14 до 16 џамија. Још ћу коју проговорити о другом споменику, о Бурмали-џамији, која је на десној страни Вардара, одмах чим се пређе Ћуприја. То је опет пространа четвртаста зграда. Предњи део џамије чини трем на стубовима, покривен округлим кубетима, покривеним оловом. Главни је део зграде такође оловом покривен; кров је раван, али опуштен по крајевима. И ова је џамија зидана једнаким тесаним каменом, само друкчије него Гази-Иса-бегова џамија. Овде нису каменови цигљом опточени, него су редови тесана камена изодвајани двоструким редовима креча и цигље, који су симетрички испресецани, те чине лепу геометричну шару линијама. Сваки ред каменова сложен је опет тако, да се између камена и камена налази по два реда креча и цигље. Овај геометрични мозаик у зидању како овде тако и при Гази-Иса-беговој џамији чини врло пријатан утисак.

За оне који долазе од Београда, или боље за оне који никада нису били на Истоку, од највећег ће интереса у Скопљу бити *Безистан*, чаршија или *пазар*. Право му име, *безистан*, турски значи место где се платно про-

даје. То су ти безистани у почетку били, и у њима се доиста само платно продавало. После је безистан постао пазар за све. У Цариграду је то грдна зграда, састављена од ходника или сокачића и дућана, сазидана на сводове са прозорима озго, кроз које светлост долази, и у њој се продају најразличнији производи. Некада су то биле слободне пијаце за свакога, без разлике државе и народности. Данас, кад су некадашња ограничења за трговину пала, од старине је остало пазарима највеће шаренило и највећа живост. Прави источни или може бити боље средњевековни пазар у свему његову шаренилу и у свеколикој његовој живахности ја сам најпре у Скопљу гледао. Отуд ми је, може бити, остао тако жив утисак. Безистан или пазар скопљански јесте склоп тесних улица од самих трговачко-занатлијских продавница и дућана.[1] Како су те улице озго покривене, сад ћемо казати.

Још је код нас познато, како се зидају дућани са ћепенцима. Са крајева широких ниских стреха, које су над тим ћепенцима с обе стране, диже се у тупом углу кров као у какве обичне уске куће. Изнутра се види сва дрвена грађа тога крова, који је покривен ћерамидом као и све зграде на овоме крају. Из слемена тога крова висе котарице, из којих се, по неком старом обичају, по свој прилици турском, изводе гугутке. То чини, те се и ласте ту са својим гнездима одомаћују. Пазар је скопљански доста дугачак, и има више побочних улица исто тако покривених. Данас је све то већ у рђавом стању. Светлост долази не само кроз отворене баџе, него на све стране, јер се види како пазар одавно није оправљан. Што се трговина и радњи

[1] За оне који знају бечку Markthalle, можемо рећи да помисле, како би изгледала Markthalle, кад би била испресецана тесним улицама, издељена на дућане, и кад би се у њој продавало не само оно што треба за кухињу, него свака врста еспапа, која се продаје по продавницама Беча. Нека реформована идеја старих безистана види се и у великим париским продавницама Bon Marché, Printemps, Louvre и т. д., у којима се по разним одељцима а на једном месту налази најразличнија роба.

тиче, скопљански је безистан пун свакојаких, каквих само има у овом крају и на истоку. Требало би неколико дана долазити у њ, мотрити и бележити, да би се похватале све занимљиве и старинске црте његове, и тај труд не би био бачен. Радње иду и шарено, и мешовито, и по групама, али без реда и система. Ту ћете наћи све што се пече и кува и за једење продаје, и покрај тога све занате и радње. Нама који долазимо из места у којима се носе шешири, падају у очи жути калупи за турске фесове. Нарочити су дућани у послу, да чоху фесова турских војника и поданика држе у њиховом правом, вазда правилном облику. Ту ћете наћи казанџије, који праве казане и лепе мангале по формама Бог зна од којега доба наслеђеним, а и новога времена тенеџеџије, који праве и плехане фуруне, тако по злу чувене код нас. Ту ћете наћи мануфактуру европску и источну, ону нову и променљиву, сваке године и сваки час друкчије; ову ваџкадашњу, стару и непроменљиву, са вечитим мустрама и бојама њене ћитајке, шамалаџе, кутније, шамијâ и т. д. Онамо ћете наћи пушкара, који већ меланхолично гледа свој занат, и овде страшно потиснут силном фабрикацијом и усавршавањем војевања и оружја; овамо кујунџију, где још плете своје филигранске радове по мустрама, за које он и не слути да су можда чак од старих Јелина; онамо опет терзију и украј њега богато извезене комаде руха арбанаског, опет са ваџкадашњим кројем, накитом и шарама оних истих мотива, које налазите и у филигранским пословима кујунџијским и чак у пословима зидара или резача на кућама, на дрвеним резаријама, у колико то само материјал допушта, и на разним споменицима. Израда бритава чувена је јако у Скопљу, и њом се баве неколико радњи између града и старе ћуприје изван безистана. Радња нова и стара, извозна и увозна, страна и домаћа, сеоска и варошка, овде се у чудној мешавини укршта и додирује. И ту је још врева, ларма, лупа заната, гурање, потискивање, погађање.

То је све и досадно, али то све мами оним чарима које живот у себи крије. Имао сам доиста срећан случај, да се дан који сам провео у Скопљу десио дан недељнога пазара, и уз то ванредно лепога времена, те сам скопљански пазар могао посматрати у највећој живости његовој. Али требао би вештији посматрач, са много живљим од мојега пером и много оштријим од мојега оком, па да се потпуно исцрта слика ове старинске интересантне установе.[1]

То је каква таква слика данашњега безистана. Ну да погледамо нешто и на старије време, пошто су овакве установе не само својом организацијом, него и местом и грађевином свуда старе. Пролазећи кроз скопљански безистан, ја сам позади садашњих дућана на два три места опазио опале старинске зидове и сводове. Нисам имао времена да много распитујем и разгледам; зато сам о староме безистану тражио шта су путници пре мене забележили. Наш понајстарији путник који је нешто забележио, јесте Гед. Јуришић.[2] „Овде у Скопју у вароши — пише он — налази се једно велико старо, но са свим тврдо и врло лепо зданије, у којему много соба има, како на дојњем тако и на горњем спрату. Све су ове собе на ћемер (свод) сазидане; зданије је ово оловом покривено. У ово зданије уносе се трговачки еспапи, од којих се овде и ђумрук узима. Овде приповедају да је ово зданије Душан саградити дао, које је у оно време за касарну српских војника служило“. И Јастребов о истој згради мисли да је још од

[1] Ја сам описао овде, како сам умео, што сам сам опазио. Пазар цариградски, који је, донекле, прототип свима овима, описивали су многи. У нашој књижевности пазар је цариградски описао др. Владан Ђорђевић у књизи »Цариград и Букурешт. Београд 1874.« У иностраној књижевности најчувенији су описи Теофила Готје у његовој познатој књизи о Цариграду, и де Амичиса (Edmondo de Amicis, Constantinople. Traduit de l'italien par Mme T. Colomb. Paris. Hachette, 1883. стр. 71), опис који се једва може надмашити.

[2] Дечанскій ирвенацъ. У Новом Саду 1852, стр. 112.

цара Јустинијана, и наставља овако: „Зграда је врло добра, двокатна и зове се Куршумли-хан. У њојзи су магазе, а има и неколико балкона од тесаног камена. Сводови су тако јако начињени, да ће још дуго и дуго трајати. — — Осим овог хана има и других прастарих зграда, као Сулихан, Кјутуб-хане т. ј. библиотека, која стоји празна, Капан-хан итд.“.[1] Познати француски путник и етнограф Лежан забележио је такође две три речи (из 1876) о безистану, или како га он зове караван-серају. Он се сећа мало пре поминьатог варварства грофа Пиколомини, наводећи како су тада Аустријанци хтели да запале ту зграду, па нису могли да то изврше, јер је и даље остала. Лежан је на стубовима и на зидовима распознао уписана имена разних дубровачких трговаца (н. пр. Zemagna), који су ту имали своје канцеларије. Лежан се жали на небрежљивост турску, да она довршује из дана у дан разоравање, које су започели аустријски војници пре 200 година.[2]

Још има једна црта, која особито карактеристично дира оне који долазе са Дунава и Саве, а то је продаја воћа у Скопљу. Кад се на ту страну погледа, мора се помислити, да она планинска линија, што дели воде Дунаву и Егејскоме Мору, одваја два света један од другога. И у опште, воће мал' те неће давати Скопљу његово најглавније обележје. И у безистану и на пијаци и иначе по улицама воћа је изобиље и у количини, и у каквоћи, и у различности. Тек сам у Скопљу разумео, зашто су наши Македонци свуда воћари.[3] И климат ће и положај чинити, те има бољега воћа овде него с оне стране планина, што својим суморним масама, на озбиљној ширини међу западном Моравом и Вардаром, Балканско Полуострво двоје. Али без икакве сумње,

[1] Гласник 57, 41.

[2] Le tour du monde par M. Edouard Charton. 1873. Deuxième semestre. Paris. Hachette 156.

[3] И у самом Цариграду, где су воћарнице тако раскошне и елегантне, благодарећи дивном положају светске вароши, мало где да не можете воћа пазарити нашим језиком.

људи овде воће и много боље негују. Ја сам провео у Скопљу 27 и 28 октобар 1886. Ма да је прошло време лубеницама и дињама, којих у Србији већ нигде нема, овде их се пуно по продавницама налазило, и говоре људи да их се налази преко целе године. Јабукама као да особито годе горе што се простиру средином Балканскога Полуострва. Знам да су у Србији најбоље из Ужичкога Округа. Уз Мораву идући, у Врању се осећа знатан напредак у сортама, сласти и укусу јабука. Скопље им је и за поглед и сласт право средиште. Већ се у Београду зна за чувене *тетовске јабуке,* а Тетово (по староме Хтетово) је јужно од Шара, а западно од Скопља, и биће најславнији предео за производњу јабука. И по Цариграду се продају тетовске јабуке; само што им се (као, на жалост, свему нашем) не зна право име, него често иду под *албанске.* Јабука ситних и крупних било је тако пуно и целим камарама, да је у очи падало, и ја тога воћа нигде нисам видео у толиким количинама на продају. Али тип и карактер питомијег и јужнијег климата, акценат природној производњи, давало је грожђе. Грожђа, особито дренка, било је ванредногa, да га се онакога ни у Цариграду видети не може. Тај је дренак крупан, меснат, боје црвенкасте (као пловдинка, коју обично у нас скраћено зову динка), угаситије и отвореније, жуте као ћилибар, и црне. И код нас је то тако звано грожђе за трпезу, које се особито цени и врло негује, али колико знам, оно никад не сазри, или врло ретко, и укус му увек има нешто непотпуно, што не може како ваља да задовољи. Али укус је овде укус потпуне зрелине, што даје цену овоме грожђу, и што се и по самоме светлијем и отворенијем изгледу с места познаје. И тога је одличног воћа такође пуно било. Кувани кестени пушили су се на продавницама на све стране и по пазару и ван њега. Осем тога, крушке, мушмуле, оскоруше виделе су се у гомилама на све стране. Са воћа, које најбоље показује не само природу, лепоту и родност земље,

него и вредноћу и марљивост становништва, да пређемо и на друго, што карактерише природу пољске привреде у скопљанској околини. Пиринач се, чини ми се, од старијега времена, сејао у Скопљу, и обиље воде, уз веома топал летњи климат, чини Скопље особито подесним за производњу пиринча. Казали су ми турски чиновници, да се сад пиринач не сеје због санитетских разлога. Казали су ипак, да има у околини Скопља Оризар-хас, као нарочит предео за сејање пиринча. Нисам могао разабрати где се баш налази тај Оризар-хас. Али казали су ми, да се пиринач нарочито гаји у Кочанима, 18 сах. на исток од Скопља, у долини Брегалнице, с положајем под планином која га заклања од севера, и да се тамо људи само тиме баве. Познато је, да се пиринач некада и даље на север сејао, на име међу Алексинцем и Нишем, што имена села још сведоче, али се не зна зашто се то изобичајило.

Има још једна ствар која особито карактерише, а то је домаћа теглећа животиња. Овде се много више употребљују магарци. Те је животиње пуно, и с њом се врши већи део службе за пренос између села и вароши. И јашу их врло много. Долазећи у Скопље, сретали смо гомилама људи где јашу на магарцима. Од села идући у варош, на њима су били товари; пошто је товар продат, господар се враћа дома јашући на магарцу. Сретосмо, до душе, и једнога хоџу који сигурно није ништа на продају носио, него је и овамо и онамо на магарцу јахао. Дрва и угаљ за варош скоро се искључиво на њима вуку. Угаљ (од дрвета) такође је артикал који карактеристично одваја овамошњи живот од садашњега нашег. Као да се угља више троши него дрва. То је у вези и са начином и судовима кувања; све се кува на жару и у судовима (од бакра) за такво кување прорачуњеним; то је у вези са начином грејања (жаром у мангалима). Угља су биле велике гомиле. Занимљиво је како га спремају за пијацу. Товаре га у дугачке вреће и у неке сепете од непоплетена прућа, на

дну скупљена у гомилу и повезана горе у ширини на неколико места. У тај сепет или у врећу трпа се угаљ, па се озго заврши зеленим храстовим лишћем, које спрам црноће угља врло лепо одскаче. Или је то само по обичају, накита ради, или лист храстов хоће да покаже, да је угаљ од храстова дрвета, нисам могао разабрати. Волујских кола имају као и у нас; али што нигде дотле нисам видео, имају волујских двоколица. Точкови су тих двоколица повиши; на осовини је утврђен четвртаст сандук или кошар са шиљцима још вишим од завршетка. У то се меће што се носи на продају. Иначе је сва стока, и коњи, и волови, и магарци, врло сићана; нова времена нису још доспела да бар у овоме какво побољшање уведу.

Међу свима останцима од старине у навикама, обичајима, начину живота и архитектури, највећма ме је зачудило и изненадило, што сам у Скопљу усред вароши видео праву средњевековну феудалну кулу, тако рећи у животу, јер се и сад у њој живи. И доиста наш је нараштај тако већ навикао замкове и куле чисто средњевековнога кроја виђати само у развалинама, да кула као стан породице у вароши не може оставити без дубоког утиска. Та кула припада некоме од старих арбанаских бегова. Она је четвртаста, на три боја, са ниским кровом, у средини авлије. Зидана је мешовитим, тесаним и ломљеним каменом. Налази се у новоме подграђу, с јужне стране Вардара, у самој близини железничке станице, што значи да је била изван вароши онда кад је сазидана, јер је то подграђе најновије у Скопљу. На средњем боју има по један прозор са стране, начињен у виду малих алтана, који су тесаним каменом по италијански изидани; на осталим бојевима има такође по један низак прозор. Жао ми је што нисам могао наћи начина да у кулу уђем, те да што сазнам о унутрашњем распореду, или о животу и прошлости њезинога власника.

Нова и стара култура у Нишу су већ свршиле двобој, и стара се култура повукла у остављене јој старинске крајичке, уступивши место новој култури и новоме животу, који се поносито шири и развија. Скопље даје други утисак. Писком локомотиве од мора а испод намрштених падина Водна јављa се нови живот, али му се стари упорно противи још непотресеном урођеном инерцијом. Једна вечерња сцена живо ми је оставила у памети слику ове борбе.

Блага јесења месечина обасјавала је питому скопљанску равницу својом меланхоличном светлошћу. Вардар се журио својим немирним водама даље к мору. На обалама његовим покрет, пун шаренила и мешавине, обичне у једном турском месту, био је прилично жив. Тамне масе Водна дизале су се изнад железничких зграда. Кроз тих шумор ове балканске вароши јасно се чула старинска песма, коју је у њеним меланхоличним мелодијама удешавао гајдаш Македонац, одмарајући се у вече покрај посла, на ком је вас дан радећи провео. Његови старински звуци будили су у мојим мислима један по један век и једну по једну слику. Један воз из Косова баш у тај мах проби ваздух тутњавом својих гвоздених кола. И она стара свирка престаде. И моје мисли оставише меланхолични правац, изазван оном старом песмом. И мислио сам на оне хладне, али последицама тако топле, гвоздене потресе, који у животу народа стварају нове епохе. Та кад је чудна судбина, та кад су недомашни душевни покрети једног јединог човека, како да се не дивимо чудесности оних покрета који судбином народа управљају!

III

Низ Вардар.

Негде сам читао, да су некад, пре наших садашњих река, били редови језера у планинским котлинама, и да

су после воде пролокале брда и начиниле садашња речна корита. Зато су та корита негде широке равнице међу брдима, дно тих некадашњих језера, а негде теснаци и клисуре међу брдима. На планинским рекама ова се теорија прилично и сад оправдава. На Морави имате редом плодне широке равнице око Врања с теснацем око Цепа, равнице око Лесковца, с врло кратким теснацем на Курвинграду; равнице око Ниша, с теснацем на старој граници међу Нишем и Алексинцем; равнице око Алексинца, с теснацем пред Сталаћем; равнице око Параћина и Јагодине, с теснацем ниже Јагодине. Чудно је некад морао изгледати тај низ великих водених равница међу бреговима, везан можда уским млазовима воденим. На његовом су месту најплоднија и најнасељенија места тих предела, средишта рада, трговине и саобраћаја. Као што је Србија низ Мораву, тако је, у обрнутом правцу, Македонија пружена низ Вардар. Вардар је од најстаријих времена главна артерија, главна саобраћајна линија Македоније. И колико са севера моравска саобраћајна линија води у ову, толико с југа вардарска саобраћајна линија води у моравску. И Вардар даје исту слику, коју и Морава, с климатским разликама које се лако појмају кад узмемо у рачун високе и широке планинске масе, које Македонију од севера затварају. Само се око Вардара равнице и котлине друкчије ређају. Прва је равница полошка (тетовска), богата водом, којој је на врху Костово, а при дну Тетово (старо Хтетово). И она мора имати величанствен изглед, узимајући на ум њену висину и високе планине унаоколо. Тај се предео звао у старо време *Полог*, и делио се на *доњи* и *горњи*. У споменицима се српским врло често помиње. Ту Вардар тече скоро од југа к северу, па после, пробијајући се на ново кроз планине, обогаћен водом из више речица, које се у тој хтетовској равници у његово корито сливају, окреће од запада к истоку, докле не изађе у равницу скопљанску. Богата је, обилата водом и прекрасна

за поглед та равница. Још се по њој виде останци некадашњега језера. После 23 километра вожње покрај западног оквира брегова, где се равница пред путничким очима, од Скопља идући, на лево развија, дође се у село Зеленик, после којега одмах почиње теснац којим се скопљанска равница завршује. Врло је леп тај теснац. Облици планинскога крша у свима варијацијама прате пут, а с њима упоредо бистри и брзи Вардар, такође у свима облицима лепе планинске реке, да му се лепоти надивити тешко. Од тог комада железнице међу Зелеником и Велесом к западу дижу се висови од 1500 до 2000 метара, простирући се даље према планинском сплету Шар-планине, једноме од најзнаменитијих на полуострву Балканском. Кад се изађе из теснаца у дугуљасту равницу пред Велесом, коју су брегови, размакнувши се мало на страну од Вардара, оставили, види се, на десној обали Вардара *Башино Село* (на аустр. ђен. штабној карти Pasakiöj, али погрешно, јер га, како је назначено, зову и изговарају урођеници), веће место по брегу више Вардара. У томе селу и сад има српски учитељ. После се долази у Велес. Железничка је станица на два три километра северно од вароши, на левој страни Вардара. Мештани у мрким сукненим хаљинама трчали су око железничког воза нудећи на продају за 30, 20, па на послетку и за 10 пара црвене крчаге од печене земље, напуњене водом. Тај обичај нигде нисам видео, а одмах смо се уверили, како је удесан и практичан. Оставивши станицу, пролази се кроз Велес, који лежи на самом ушћу новога или продуженог истог теснаца, кроз који су се Вардарове воде некада морале пробијати. Не знам како је живети у Велесу, али мало има за око лепших места од Велеса. Варош се диже тако амфитреатрално уз доста стрме брегове на левој страни Вардара, куће се ређају тако живописно, и уз то их има не мало, што увећава утисак, тако да се од лепоте Велеса око одвојити не

може.[1] Куће су грађене угледно, све у једном непомешаном источном стилу, са познатим обиљем прозора, те је и то обиље простора за светлост према сунцу, које је са југоистока сијало, увеличавало прекрасни утисак. Вардар се ломи кроз сред вароши, само што је незнатан део вароши на десној обали. На прекрасним местима крај Вардара нису заборављене познате источне кавane, и ми смо се из вагона гледали са гостима из кавана који су нас, види се, с много мање интереса посматрали. Велес је чувен код нас по многим људима који се из њега или околине му вићају у разним пословима по Србији. Људи су одатле познати по бистрини и даровитости. Садашњи историци Турске узимљу да је славни турски везир Ћуприлић из Велеса, пошто се Велес по турски и сад зове Ћуприли.

Пошто се из Велеса изађе, улази се опет у дугачку клисуру, која управо чини целину с оном северно од Велеса, што се јужно од Зеленика почиње. Пошто се клисура нешто рашири, долази се, иза 28 километара вожње од Велеса, у станицу која у железничком распореду пише Veneciani-Gradsko, а у једном немачком делу је већ понемчена у Venetianisch-Gradsko![2] И сад не знам како се то управо зове. Хан у делу „Путовање кроз поречину Дрина и Вардара“ и на карти и у делу има *Виничани* или *Виништа*, од којега би последњег могло бити Виништани. У околини те станице видим на карти место Виничани (ваљда Венчани, или Венечани), неко село у планини, и Грацко, место на самој линији. Ту су негде трагови или развалине Просека града, који се у историји помиње са Велесом, Штипом и Струмицом, и који је некад био сре-

[1] Леон Хугонет ово пише о Велесу: „La ville s' étage sur des collines ravissantes, elle est coupée par le fleuve et le chemin de fer qui suit la rive droite de celui-ci. Je ne me souviens pas d'avoir jamais vu une voie ferrée traverser le milieu d'une ville.“

[2] Rohnstock Volkswirthschaftliche Studien über die Türkei. Poln. Wartenburg, 1886.

диште за овај део Македоније или за средњу Македонију, ако од ње предео Скопље-Кратово одвојимо. Ту је био Стрез, који је помоћу Стефана Првовенчаног овај крај од бугарских владалаца отимао. На картама данас нема ништа, али све говори за ово место. У тој околини на ушћу Црне, која тече из предела битољско-прилепскога, био је римски град Stobi, којега име као да је, мало даље на исток, у садашњи Штип пренесено. Али је очевидан доказ како су још Римљани осећали потребу да ово место обележе утврђењем. Место је, у осталом, обележено и природом. Ту се у Вардар уливају две јаке притоке, с лева Брегалница, а с десна Црна. Али као год што је Просек могао бити на изласку из велеске или бабунске клисуре, тако би му се исто место могло дати и на уласку у демир-капијску клисуру, где се такође и развалине града налазе. Немамо ближих података, по којима би се за једно или друго место одлучивати могли, али даље бити неће.[1] Но да погледамо шта је пред нама.

Усред пустог места видела се жива станица са доста зграда, гостионицама и великим прометом. По свему је то једна од највећих станица на путу од Скопља ка Солуну. Кад сам почео разбирати за узроке тога појава, коме у близини не могох узрока разазнати, казаше ми да је то станица за читав део Македоније, један од најбогатијих и најплоднијих, за равнице или језеришта око Битоља, која се на југ до Флорине (старога Хлерина), а на север до Прилепа пружају. Јер доиста равнице око Тетова, Скопља

[1] И К. Ј. Јиречек и сви остали узимљу да је Просек на овом крају уз Вардар, пошто се поузданије зна из једног латинског споменика (Ljubić III. 402) да је Стрезова држава била око средњега Вардара. По томе ће бити погрешно, што Г. Јуришић (Деч. првенац 109) бележи да је Просек био у градићу, који стоји над вардарским теснацем, четири сата од Скопља а осам од Тетова удаљеном. По причању Јов. Кантакузина (Historiarum, III. 42) о његовом кретању од приморја к Скопљу у 1342, Просек се налазио заиста у Демир-капијској клисури, и то пре према њеној јужној страни. Тако га је стављао и француски солунски консул П. Т. Фуркад у једном још нештампаном извештају од 19 априла 1813 године.

и ова око Битоља све су што чини вредност и богатство горње и средње Македоније. Те равнице, преко 600 метара више мора, пружајући се у дужину на 70, а у ширину око 15 километара, драги су камен овога предела. Оне излазе, једним путем од Прилепа низ Црну, овде на железницу. Мало даље од станице прелази се Црна, и маса бистре планинске воде, која њоме јури у Вардар са оних високих поља, зачуђава путника, а на Вардару се с места позна ова притока, јер он од ње постаје на чисто двапут већи. Енглески консулски извештаји говоре, да је пут до Прилепа и Битоља добро израђен. Битољ је такође једно од већих места у целој Европској Турској. Битољско-прилепски предео забележен је у енглеским консулским извештајима по великој извозној трговини са житом и по увозној са енглеским памучним и гвозденим израђевинама.

Пошто се изађе из Клисуре, која на ново почиње после Велеса, настаје око Вардара прилична равница, опкољена мањим бреговима, која се пружа око четрдесет километара. Са северног краја те равнице, одмах пошто се изађе из клисуре од Велеса, види се у лаком полукругу права баријера или низ висова, који се пружају попреко спрам тока Вардарева, од истока к западу. Тај венац брегова јесте граница средње и доње, или северне и јужне Македоније; он је граница јужног и северног климата у овој занимљивој провинцији. Он је граница која одваја приморски од планинског појаса. Он је граница, на којој су се задржавала освајања, на којој се делила власт. Он је граница, на којој многи виде и етнографске белеге. И само назвање, по једној фигури од стења, које се савило над Вардаром, обележило је просек тога венца, куда се Вардар пробија, значајним именом Демир-капије. Кад се само по карти гледа, не да се ни помислити како је у природи та граница разговетно обележена. Она се покаже чим се изађе из теснаца што је јужно од Велеса, и после се позадуго види. То су висови, који код језера Преспе допиру до висине од 2359 метара у вису Перистеру, југозападно од Битоља. Обилазећи битољске простране долине или језеришта јужно од Флорине (старога Хлерина), ти се висови стеру према североистоку под именима Нице, Кожуф (Кожух), Блатац, Буле, Маријанска Планина. Као Демир-капија они стискају Вардар и продужују се око долине Струмице и између Струме и Брегалнице, где узимљу већ чисто северни правац ка Кустендилу. Врло се мало данас зна о хипсометријској пластици Македоније. Још мање о именима њених висова, долина, потока и насеља. Тако, на прилику, простор између станице Веничани — Градско и станице Демир-капије, пружен у дужину од 42 километра, на картама изгледа као да је покривен планинским ограницима. У истини и јесте тако, али су ти брегови ниски и малени, они су налик на море кад га бура заталаса, а доле к југу јасно се види у својим плавим цртама она планинска баријера. Лепо говори Леон Хугонет у предговору к његовој књизи La Turquie inconnue (Paris 1886) о овоме. „Прекрасно Балканско Полуострво, вели он, тако је мало познато, да га и многи његови становници не познају потпуно. Нико га није топографски у картама цртао; што је па карти аустријског ђенерал-штаба, оно је ресултат крадом и овлаш чињених посматрања, и ту је пуно погрешака а још више празнина. Нико није покушао да састави озбиљну статистику, нити је тако лако обележити порекло многим расама, које на Балканском Полуострву не живе једна уз другу, него помешане једна с другом, и боље знају које су вере него које су народности и којега су сродства етничкога“. Исти путник пролазио је овим путем у почетку јануара знамените 1878 године, пре него што су у Дрепопољу закључени прелиминари мира међу Турском и Русијом. Мислим да се наши људи још сећају како је те године била јака зима, и како смо и ми што смо били остали код кућа сећали се сваке ноћи оне наше браће, која су на снегу имала да издрже тегобе ратне у борби за народно осло-

бођење. И Л. Хугонет приповеда о снегу, мразу и о јакој зими у Куманову и Скопљу. А ево како говори о промени, која се осећа кад се прође Демир-капија и кад се кроз последњу планинску преграду сиђе к равницама отвореним мору: „Зачуђавате се изненадном променом температуре, коју осећате кад прођете ове планине. Већ два месеца нисам имао прилике да видим земљу, него сам непрестано живео у снегу и у температури која се мењала међу двадесет и двадесет и пет Целзијевих. Одблесак светлости од снега морио ми је очи. Због тога лекар у Скопљу није никако излазио без плавих наочара. После сам чуо, да су исте наочаре давали војницима из Јерменске, који нису навикли на снег. Али прошавши Демир-капију, уђосмо на једанпут у сасвим друкчију климу. Из сухе студени упадосмо на један пут у влажну топлоту.“ И други који су ту линију више пута пролазили, говорили су ми, да се свагда живо осећа разлика оштријега и мекшега ваздуха. Тога дана кад смо ми полазили, било је изјутра 8 или 9 више нуле по Реомиру. У пределима јужно од Демир-капије наишли смо на топлоту хладовних летњих дана, и исту смо топлоту уживали три четири дана, докле смо се бавили у Солуну. И на вегетацији могла се осетити промена, ма да је још рано било. Покрај железничког пута видели су се овде онде џбунови смокава и поједине баште засађене дудовима у правилним редовима, с кратким стаблом, удешеним скресавањем, да се лишће брати може. Дудови су ти били пуни угасито-зеленог листа, и показивали су да се у овоме крају Македоније живо ради на свиларству.

Прошавши Демир-капију и теснац који за њом следује, железница долази на станицу Струмицу, на којој нема ни села ни вароши. То је као оно у станици Веничани-Градско излазак за варош Струмицу, која је на исток преко планине, већ у водопађи Струме. Близу железнице су и два места, знаменита по вину, у којима, како ми казиваше, роди најбоље вино у Македонији. Једно је Тиквеш, мало

даље северно у долини Црне, југозападно, од станице Веничани-Градско и станице Демир-капије. За њ је и околна места на железници излазак у станици Криволак (Криволук), где заиста Вардар током својим прави крив лук. Друго је још знатније и с још одличнијим вином место Гуменце, на странама већ са свим отвореним приморским равницама. Вино из Гуменца најодличније је у Македонији, и служи се већ по скупе новце по гостионицама у Скопљу, Солуну, и другим местима. Станица Гуменце удаљена је од Солуна само 61 километар. Имао сам прилике огледати то вино, и доиста има сва својства одличних црних вина. Ни Гуменце није покрај станице која то име носи. Оно је даље унутра, у врху једне побочне долине која своју и околних долина воду у Вардар спушта. А треће је винско место у Македонији Њагуш (Niausta, Niagusta) испод брда Агост, како је и старо име. То је место на запад од Солуна, на западном крају солунске равнице, међу Воденом и Бером (Караферијом). Производња вина у Македонији није незнатна. Ево шта о њој вели један стручни извештај. „Виногради из вилајета солунског (у који иде само југоисточна Македонија, докле се западна налази у Битољском, а северна у Косовском вилајету) могу дати 12,000.000 килограма вина и 1,200.000 килограма комовице. Узме ли се у тај рачун и вилајет битољски и косовски, може са рачунати 30,000.000 кил. вина и 3,000.000 кил. комовице. Кад би власници још почели радити своје винограде бољим начином, та би се цифра још могла умножити. Земља је, хемички узимљући, пуна састојака, потребних за добро вино. Кад би се вино производило довољном а не примитивном вештином, могло би га бити много бољега. Винска су места у Македонији: Тиквеш (Кавадар), Велес, Аврет-Хисар, Лангаја, Пазаргиш, Јениџе-Вардар, Гуменце и Њауста (Њагуш). Најзнатнија су последња два. Вино из Гуменце личи на Медок, и може се надметати са Реквеном из Шпаније и Русиљоном из Француске. Од грожђа из Њаусте може

се правити одличан Бургоњ. То се вино у великим количинама извози за Египат, Цариград и сву Турску. Старо вино из Њауште порумени, добије особит букет, и цењено је за слабе и болесне ради опорављења. Њауста, по садашњем примитивном начину продукције, производи на 1,000.000 килограма. Грожђе се продаје, како које године, од 60—80 гр. сто ока. Нема особитог изгледа, али даје добро вино. Знаоци цене да је Њауста најбоље вино у Турској. Гуменце производи 2,000.000 килограма вина. Гуменце се може поредити с јужним француским и шпанским густим винима. Укус му је такав, да се лако може употребити у спајања сваке врсте.“ [1]

Станица *Ђевђелија* је у средини прекрасног једног поља, кроз које железница правом линијом јури. Варошица је мало даље на запад. Име је грчко (од *ξευγελατέω*), и у овој истој промењеној форми Ђевђелија, у значењу *орнице* или *орница*, познато је и у старом српском језику (види Даничићев речник). Енглески консулски извештаји[2] говоре како је Ђевђелија пре десетак година, док се још није била отворила железница, била мално незнатно село, а како је данас варош која се јако развија. Као толике друге станице уз ову железницу, и Ђерђелија нема своју знатност ни од себе, ни од пространог и лепог поља око себе, већ од предела Моглена западно и за леђима њеним. Са јужних страна Нице, Кожуха и Блаца планине, спуштају се потоци, од којих постаје река Могленица. Предео у границама њеним зове се Моглен (на Хановој карти још и *Меглина*), и одавно се зна и помиње. Рано још у XII веку, прочуо се по томе што је пристао уз јеретике Богомиле, и ту се у Моглену против те јереси борио владика могленски Иларион, који је тога ради за свеца проглашен. Из истога извора уједно знамо да је Моглен био архије-

[1] Turquie од 1887, Constantinople, Nr. 4.

[2] Further correspondence relating to article XXXVIII of the treaty of Berlin (Balkan railways). 1884.

рејска столица под Охридом.[1] Моглен се турски зове Карач-ова, што значи Тамно Поље или Црно Поље. Горњим својим делом излази на Ђевђелију; доњи је већ сам собом упућен на солунско поље и у Солун. Са Ђевђелијом је још нарочитим путем везано место Мајадала (на аустријској ђен. шт. карти, а у енглеским консулским извештајима Маја-даг, у Хана пак Маја-даха), где популација, искључно мусломанска, производи *абу* за потребу војске турске. И у Моглену, томе староме јеретичком леглу, становништво, мешовито по народности, већином је мусломанско. Чудна истоветност у случају, да се потурице данас виде већином онде где се у старо време знало за Богомиле и јеретике! Ово ће се тицати и Босне, па по том и крајева јужно од Пловдина, који су, како се зна, колевка ове секте били.

Иза Ђевђелије долази већ последњи теснац, прозван *Циганки Теснац*, на Вардару, састављен од ниских каменитих брегова. Западно платно те ограде дели на том месту теснац вардарски од долине, у којој је горе поменато виноградско место Гуменце; на исток је, мало даље, Кукуш, средиште покатоличених Бугара, за којих се школовање католичка пропаганда у Солуну брине. Кад се из тога теснаца изађе, Вардар је већ као Морава у доњем Поморављу. Он је тих и разливен. Приспео је куда треба, и више се онако не жури. Одмах после изласка из теснаца, прелази се дугачким мостом, који има у дужину 1017 енглеских стопа. Одатле даље већ је право солунско приморје, у коме и ваздух и околина и земља и становници и њихови станови изгледаху много друкчије него у оним равницама, које смо ми у близини Саве и Дунава оставили. Ту и ми завршујемо ове белешке.

[1] Дело патријарха бугарског Јефтимија из XIV века о Илариону епископу Могленском издао је Ђ. Даничић у Starinama I, 65.

ДВА ДАНА У СКОПЉУ

14—15—16 ЈУЛ 1905.

БЕЛЕШКЕ И РАЗМИШЉАЊА С ПУТА

Штампано први пут у Годишњици Николе Чупића књ. XXV. стр. 1—58. У овом издању има допуна, исправака и скраћења.

I.

Цариградска мисија, и пролазак кроз Скопље 1886. Полазак из Врањске Бање 1905. Први утисци по преласку границе. Разлика међу Турском и Србијом.

Имаће у скоро пуних деветнаест година од како сам, с познатим одушевљењем млађих година, походио Скопље. То је било на крају октобра 1886. Путовао сам онда у прву дипломатску службу посланика Србије у Цариграду. Главни задатак ми је био: да закључим конвенцију са Турском о вези железничкој; да извршим привремену консулску конвенцију и постављање првих српских консула у Турској на основици привремене конвенције, оне јесени закључене, и да довршим раније преговорима отпочету сталну консулску конвенцију међу Србијом и Турском; да проучим што треба и да изведем закључење првога трговинског уговора међу Србијом и Турском. Прошло беше осам година од рата с Турском; те су конвенције Србији биле веома потребне, а Турци су, по њиховом обичају, развлачили. Краљ Милан је добро увиђао и ценио потребу да се ови послови доврше, и с разлогом је од тога очекивао користи по Србију. С тога ми је, кад сам на тај пут полазио, показивао веома срдачну пажњу и у Београду и у Нишу. Наши државници нису били домишљани као бугарски, па да и пре независности мисле на мрежу конзулата под именом трговачких агенција. Од ратовања 1876 наше су се старије везе с Македонијом биле готово са свим поиспрекидале. Бугарска се пропаганда, такође, услед

ратова била нешто зауставила, али не много. У нас се у то време оснивало друштво Св. Саве општим патриотским одушевљењем. Из министарства су се у Београду, нарочитим мојим настојавањем, тада (1884—5) ушућивали Срби из Турске да се попут Грка и Бугара и они прихвате лојалне пропаганде, подешавајући радњу по турским законима и служећи се до краја свима допуштеним средствима. И тражило се начина да се културним оружјем (у којем смо, поред свеколиког недостатка организације, ипак јачи) заклони невешто вођени рат с Бугарима, у коме је једна ноћ нервозности и нестрпљења (у очи Арханђелова-дне 1885) упропастила све што је толиким напорима било задобивено. Нашло се јунака „да стигну и да утеку“, а није било јунака *„да на страшну месту постоји“*.

Што сам се ове године послужио бављењем у Врањској Бањи те да скочим и до Скопља да га још једном видим, ваља да захвалим моме давнашњем (бојим се и себе и њега ради да речем старом) пријатељу г. д-ру Тодору Недељковићу, адвокату из Земуна, који се понудио да ми на овом излету прави друштво.

Кренули смо се из Врањске Бање 14-ог јула по сунцу које је просто пекло. На граници смо видели гомилу турских војника, црних и несимпатичних, опасаних кожним појасима, у којима су се находили редови сувремених металних метака. Околина је гола, а шуме се виде само далеко по брдима и по граници. Кад гледате ту голу земљу, опрљену огњеним сунцем, морате се чудити како се, кроз ту голет, извршују претурања оружаних људи и читавих чета и како Турци нису могли да томе послу одмах стану на пут. Објашњење је једино у симпатичном учешћу тамошњега народа, који оваку радњу потпомаже, мислећи да ће му она како год донети или ослобођење или какву било поправку. У томе су многи и живот изгубили. Ја сам увек мислио да у народа веома много ради инстинкт. Симпатије су тога многоглавог створа обично онамо куд он мисли да му је пут спасења. Није он крив, ако се у томе каткад и превари.

Чудновата је разлика, која сама пада у очи чим границу прекорачите и која двоји Србију од Турске на првом кораку. Види се да је то једна земља, међународним уговорима пресечена; зна се да је с обе стране граничне линије један исти народ. Али опет све другојачије изгледа. Врањски Округ није ни из далека ни најбогатији ни најобразованији у Србији. Нарочито гранични горски крајеви, осим ваљда једине моравске долине, сиромашни су и назадни колико само бити може. Питомији је, готово, онај крај што је остао у Турској. Опет зато, има неки опћенити превес невеселости и живости који двоји Турску од Србије. У нас изгледа све лепше, веселије, богатије но онамо. Ако је кућа, она је спретнија, чистија. Има и у нас кућа просто олепљених блатом, али их има и окречених, белих, с китњастим кровом; не мало их је живописно намештених усред какве баште или дно луга или на каквом заравањку, као да је онај домаћин нарочиту бригу водио баш о лепоти. Села су наша и зеленија и растреситија, испреплетана са воћним и каквим другим дрвљем, усевом и зеленилом. У Турској пак, међу нашом границом и Скопљем, села су збијенија; садова у њима нема. Кућа има у њима и великих, али су све просто олепљене блатом, неокречене, некако опале, грубе и тамне. Често више личе на кошаре за стоку него на куће. По пољу је изван села то исто. Поља и застранци брегова у Србији су застрвени најлепшим шаренилом разнобојних квадрата под усевом, зелених, жућкастих, жутих, према добу године. Често изгледа да је све под усевом и да је веома мало незасејано. Та слика плодне и марљиве радљивости чини на посматраоца веома повољан утисак. У Турској је усева очевидно мање. Ни око насељених места не видите ону слику обделаности коју видите у Србији. Мало даље од насељенијих места, па земља изгледа са свим пуста, необделана; усева је мало и обретко.

Ми смо цртали оно што се не само одмах види, него што само одмах пада у очи, где вас локомотива брзо претура из једне зоне у другу.

II.

Куманово. Српски и бугарски попови. Бугарски и бугарашки. Србомани. Три национализма у Македонији: српски, грчки и бугарски. Румунски национализам. Турско вешто повлађивање овоме хришћанском цепању.

Воз је јурио даље. На свакој станици је било пуно војника, по два три на стражи, а остали около на одмору. И поред линије је на извесним даљинама стајала стража. На једном месту се, на жарком летњем дану, од нечега беше упалила трава дуж линије и горела је на неких 50—80 метара дужине. Срећа те је дан био тих. Иначе би ветар могао тај пожар однети даље, а мало даље било је и жита у класу на њиви и пожњевена у крстинама. Страже добише нешто мало посла, јер отрчаше да онај пожар гасе. Ми пројурисмо кроз дим, и одосмо даље, пошто се воз беше зауставио да види шта је. Немиле слике непријатне околине одбијале су нас даље ка горама са запада и с истока између којих је воз јурио. С радозналошћу смо гледали троме пластове скопске Црне Горе (Карадага), доброга ослонца српства и на овом крају, а доле на југу оштрљасте висове Таора, Китке, Голог Врха, који последњи с по неког места личи на наш Ртањ.

Стари пут је ишао више долином, а железница је некако ухватила косу. Кумановска је станица, на прилику, више Куманова, и Куманово се види ниже у дољи. Кад се примичете станици, из вагона се види нова српска црква и чини веома леп утисак. Опоменуо сам се колико сам пута ње ради у Цариграду 1898 и 1899 у Јилдиз ходио, представке правио и обећања имао од Тахсин-беја, секретара султанова. Те су се ствари свеколике радиле у двору у Јилдизу. Портини

министри као да су били из њих са свим искључени. Ова неправилна подела изазивала је многе незгоде и тегобе. Све се радило усмено. Никада, све до свршетка, нисте знали ни шта вам је дато, ни шта је одбијено. То већ и по општем турском правилу, да никад не одбију коначно, старајући се да вас теше макар и варљивом надом.

Из Србије идући, на станици кумановској видесмо два свештеника, једног млађег, обучена са свим као грчки калуђери, а другог старијег, проседа човека, у правој камилавци. Овај други био је Јован Тасић, протски намесник у Куманову, а онај први бугарски некакав свештеник. Они оба уђоше у наш воз. На скоро по том јави нам се Јован Тасић. Човек присебан, одмерен. Био је раније мајстор. Рукоположио га покојни митрополит Фирмилијан. После мучког убиства проте Ташка о новој години 1905 њега је митрополитски намесник архимандрит Сава (такође Тетовац) поставио за протског намесника у Куманову. Ту смо у практици видели како је незгодно што бугарско свештенство, у ствари и у понашању више шизматичко него у догматима, ношењем истога одела са грчко-православним свештенством заиста обмањује народ и доприноси општој забуни појмова која царује у свима пословима на Балканском Полуострву. Њом се, вечним подваљивањем и обманом, користи где ко пре стигне. Наш намесник нам даваше јасна објашњења о чему смо га год запитали. Опазио сам како настојава да се оштро дели *бугарски* од *бугарашког*. Као што Бугари јогунасто неће да признаду да у Скопском Санџаку или у Скопској Епархији има макар један Србин, тај зајам њима враћају Срби. Кад бисмо ми у разговору употребили придев *бугарски* за *бугарашке* партизане у Македонији, намесник би нас увек марљиво исправљао. Србима македонским у Македонији нема Бугара него бугараша; Бугарима опет Срби нису Срби него *србомани*. У ствари су то само две црквено-националне партије. Српска

има за се традицију и старину. Њена је одлична црта верност праотачким традицијама и заветима. Она није хтела да пристане за привидним и надуваним разлозима црквено-националне узбуне, па да турском (неверничком и спекулативном) помоћу цепа цркву и преотима што где могне. Верна томе, она није окренула леђа Србији, кад се ова макар и касно одлучила да истакне национализам у границама лојалности старој Васељенској Цркви, и искрено је, и не само искрено него и с пуно пожртвовања, потпомогла жељу Србије да Васељенска Црква води рачуна од националних, просветних и црквених потреба српскога племена у Турској. Да је, бог-да, Васељенска Црква хтела схватити и прихватити тај покрет с достојне висине, онако како је он заслужио, све би ишло како треба. Али на жалост три национализма у Грка, у Бугара и у Срба искључују се међусобно до невероватних граница. И пошто Бугари и Грци имају повластице црквене автономије, а Срби су их изгубили преласком патријарха у Аустрију и грчким укидањем Пећске и Охридске епархије 1766—7 године, трошкове ове борбе стално плаћају Срби, љуто испаштајући политику својих патријараха од 1690 и 1739. Фразе што су последњег времена мењане међу Београдом и Софијом празна су политичка игра зато што нису ништа друго до фразе. Оне у Македонији као да још више погоршавају борбу међу „бугарашима“ и „србоманима“, јер су после те измене празних фраза Срби принуђени били да се од бугараша бране с оружјем у рукама. То значи да су Бугари сваку симпатичну реч с наше стране узели као тапију којом им уступамо наше суплеменике у Македонији. И доиста, политика бугарско-српског споразума може имати вредности само онда, кад би се у њен основ положило изравнање спора у Македонији. То је садржина којом би се једином горе поменутим фразама одузела њихова празноћа. Без тога, штоно реч, о каквој год бугарско-српској заједничкој акцији ни гуди ни гудала вади. При-

знајемо да је то жалосно. Али се политика у ствари не води фразама, ма како оне лепе, примамљиве и звучне биле, него делима, па макар и лудим, и крепошћу која допушта да се свашта види онако како је у истини.

Кад смо се, два дана касније, враћали из Скопља, знало се да ћемо тога дана проћи, и на станици су нас чекали, да се још једанпут видимо, и намесник Јован Тасић и још неколико људи. Међу њима је био један члан фамилије Денковића као и учитељ српске школе из Кратова. Мило нам је било да поговоримо с њима још једанпут, понајвише о економским пословима, о везама к Штипу, ка Кратову, к Велесу кроз Овче Поље. Како је железничка линија ударила у страну к западу ради Скопља и везе с пругом Солун-Митровица, Штип и Кратово су остали на страни.

Али у овим красним земљама ни правога економскога напретка не може бити док не престане суманута и несмишљена револуционарска агитација упаљених мозгова, који нити што виде, нити умеју прорачунати, управљајући се искључиво својим уображеньем и тврдоглавошћу, и докле се не обустави жалосно национално-црквено трвење међу рођеном браћом, с ножем и с револвером у рукама. Истом би по том могла настати потпуна сигурност у пољу, у граду и на суду. Борба народности, овде дотерана до своје болесне крајности, на послетку ће доћи главе самим народностима у Македонији. Турска политика се такође вешто служи оним начелом *подели па владај!* Она је око 1870 ванредно вешто повластицама ексархата бацила раздор не само међу Бугаре и Грке него и међу Бугаре и Србе. У последње време се са Порте потпомаже *пропаганда румунска*. Турци знају да је она против Грка, и с тога је потпомажу. Али она је и против Срба, јер румунска пропаганда у Македонији не мари за Србе, с тога што се по невољи, лишени свих црквених повластица у Турској, Срби наслањају на Грке, е да би се њиховим повластицама користили колико толико. Румунска пропаганда у Македо-

нији опет зазире у првој линији од Грка, и тога ради и од Срба као некаквих грчких пријатеља. И ма да у Румунији нико није бугарофил, и ма да тамо има знатних људи који помишљају на државно сједињење Бугарске с Румунијом, опет румунофили (цинцарска партија у Македонији) теже к бугарашима, да би се боље одвојили од Грка и од Срба, грчких по невољи присталица. Да све ове ствари нису баш беспослица, како би могло изгледати на први мах, види се по томе што се у Скопљу на лепом месту усред града зида румунска школа, двоспратна лепа зграда. А румунских кућа нема ни неколико десетина. Недавно је тамо доведен и поп Румун, а служи у школској капели. Па нам рекоше да Румуни и у Куманову траже да купе место за школу, а тамо их ни из далека нема толико колико у Скопљу!

III.

Скопље 1886 и 1905. Нова улога Вукова правописа у Македонији. Општи словенски покрет и националистички сепаратизам Срба и Бугара. Старински тип балканских вароши.

Најпосле од станице Аџарлар воз сиђе у скопљанско поље, а ми се топљасмо у задовољству разматрајући дивни планински венац који га опасује. Скопљански чифлици почеше да се нижу један по један покрај пруге, и сувремени, још непрестано источни и мусломански тип Скопља са његовим мунарама, простираше се све већма пред нама у северном углу скопљанскога поља, међу Водном и последњим застранцима Скопске Црне Горе. Северна огромна преграда те котлине, величанствена Шар-планина и шиљак Љуботена, привлачаше наше очи, које су иза њих тражиле да виде појезијом и мученишТвом нашега народа толико увенчано Косово. Не мање се старасмо да разберемо југоисточни излазак међу Таором и Китком к мору и Солуну.

Што смо, улазећи у саму варош, нарочито желели да познамо, то је разлика онога што смо у Скопљу видели 1886 и онога што је сад.

Та се разлика видела прво по томе што смо сад у Скопље долазили железницом. Воз је пролазио мимо улице и куће турске. Да је баш турска махала, познавало се по решеткама на прозорима. Кад смо пре деветнаест година долазили, нисмо имали коме Бога да назовемо; толико су се везе са Србијом биле запустиле и испрекидале. Данас нас дочека не мала гомила нашега света који у Скопљу ради. Онај исти Врањанац, Васа Микић, који нас је 1886 на својим колима из Врања довезао, сад држи у Скопљу „Гранд Хотел“, лепу укусну зграду, сазидану у стилу италијанске виле у самом стаклету и прозорима, како се већ воли на истоку. На хотелу је, наравно, натпис српски, француски и турски. Колико се могу опоменути, 1886 сам видео у Скопљу на продавницама натписâ грчких, али српских, новим правописом, јасно српских, да се могу разликовати од бугарских, не опомињем се да је онда било. Кад смо, после одмора, започели шетњу по улицама видео сам још апотеку „Европу“ Ђорђа Крстића, родом из Ниша, са српским натписом и на најлепшем месту, у главној улици. И више других радњи где Србина власника одаје Вуков правопис видео сам по граду. Не далеко су један од другога хотел „Призрен“ са Србином власником и „Хотељ Балканъ“, где јерови данас одају Бугарина или бугараша власника.

Habent sua fata reformae. Кад је Вук удешавао српски правопис, мислило се више на потребу да се српски језик у писму с места може разликовати од руског. У Бечу се такав правац радо гледао; Србима пак, који нимало нису мрзили Русе, био је он драг по своме национализму, што на видик јасно износи свакоме Србину драге особине српства. Накрај крајева изашло је да се Беч баш није имао чему много радовати. Али гле како сад исте оне право-

писне одлике служе у балканским националним борбама другоме једном задатку, разликовању од бугарскога. На то нису нимало мислили ни Вук ни његови саветодавци, и ако су они саопштењима о бугарском језику и штампањем огледа на том језику баш изазивали сепаратистички бугарски покрет с ванредним националистичким либерализмом. У томе сепаратистичком покрету данас Србима Вукова реформа а Бугарима њихови јусови и јерови служе као обележје, нарочито у Македонији. Ту та два правописа дају с места разликовати српску и бугарску дикцију. Велике теоријске мисли о јединству Словена биле су Вуковим противницима плат-форма с које су нападали Вука и његову правописну реформу. Услед општега културнога напретка, јединство се Словена (може бити у другојачијем облику но што су га онда замишљали) није нимало заборавило, али се њега ради међу Србима није хтело попустити од Вукове реформе. Данас се хрве с бугарским националним сепаратизмом иста мисао, ограничена на јужно словенство. Кад се помисли не на државно јединство него само на заједничку радњу која би обухватала све од Дрине до Црнога Мора; кад се помисли да нема спора о Македонији но да би она, барем морално, била у томе — лакше се дише, и дух полеће к политичким идеалима. Па кад се остави политика и пође се литерарној култури и помисли се како би било кад би се једна књига читала и један књижевни језик говорио и на Дунаву и на Сави, и на Марици и на Јадранскоме и на Црноме Мору — о, како се тек тада груди шире! На напомену да је то немогућно, одговара другојачије и историја свих литерарних језика, и француског и италијанског, и немачког и руског, где су дијалектичке разлике још веће но на Балканском Полуострву. Препоручујемо млађима тај предмет, јер он заслужује барем озбиљнију студију. Али се сад дижу с пакосним и јетким одушевљењем плитке себичности бугарско јер и јус. Ни толико потребна реформа правописа, много конзервативнија од Вукове, није могла да

продре у Бугарској из непојамног страха да им језик не личи на српски. Један часопис, Български Преглед, био се почео у Софији штампати тим новијим правописом, па је обустављен. Византинци су свој јетки, јогунасти и плитко-сепаратистички егоизам вешто накаламили племенима, која су била под њиховим политичким и културним утицајем. Ни добра смеса татарска није Бугаре одвукла од грчког свађљивог цепидлачења и себичне тврдоглавости. Па ипак ни она велика идеја не стоји са свим бесплодна. Бугарски књижевни језик развија се ипак негујући више западне бугарске говоре. Они кажу да је то зато што су они гласовно чистији и корену словенском ближе. А ми можемо казати да у тим говорима има или једнак или велики остатак српскога, тако да многи од њих, оштро узимљући, спадају у ону познату и широку прелазну зону међу српским и бугарским.

Како му драго с тим, што нам је долазило на ум гледајући неме речи *Хотелъ Балканъ,* тек Вукова *јота* и Хаџићево *јер* бију сада на земљишту Балканскога Полуострва са свим другојачији бој но што је био онај који смо ми гледали у нашој младости у књижевности српској! И у том боју се данас богме не лије само мастило као у време блаженога спомена борбе наше, него се лије братска крв, пале се села, варварски се упропашћују породице и имања и борбу прати жучан јед, да му је тешко значење ухватити. Quousque tandem, да узвикнемо и ми јоти и јеру, Јер би већ крајње време било!

И нас, ето, тај стари спор одведе предалеко. Због „Хотелъ Балканъ“ одосмо далеко, предалеко, и заборависмо Скопље.

Али је свуда лако било опазити да је Скопље од времена железничке везе живо напредовало као град. Нешто има да се захвали и Хафус-паши, једноме од најодличнијих турских валија, који је око 6 година провео у Скопљу. Он је Вардару саградио обалу и с тим улепшао улицу

покрај обала његових, и данас најлепшу у граду. Он је речицу Сераву, која од севера протиче кроз једну улицу, најнечистију и најнездравију прећашњега времена у граду, ставио под свод, те се и не види, и сад поврх ње иде улица с чистим равним путем. Подграђе с десне стране Вардара, где је и железничка станица, изградило се живо. Арбанаска кула, коју смо у белешкама од 1886 описивали и која се онда налазила готово у пољу, сад је опкољена кућама. У том је крају и нова католичка црква под аустријском заштитом. Она се лепо види, и њено звоно чује се у целоме томе подграђу и на здраву Марију и у другим приликама. Знао бих прилично и о том звону и о тој цркви, и о неким турским изгредима противу њега и о једном валипаши (име сам му заборавио) који је на интервенцију барона Калича за задовољење Аустро-Угарске смењен као практиканат, али није потребно данас казивати све што знамо. Старијим се годинама и без тога пребацује излишна говорљивост. Да продужимо, дакле, што смо почели. Ваља само још на овом месту забележити, како је др. А. Гризебах 1839 јасно забележио на десној страни Вардара чисто поље, записавши да Вардар опасује варош с јужне јој стране.[1] То показује најбоље колико се с те стране варош увеличала.

И вредност је имањима сразмерно расла, редован појав у варошима које напредују. Али опет зато у овом се граду бије старо и ново, и ново је непрестано далеко слабије од старога. Град наличи на неки слој онога што је старина наслагала, кроз који пробија ново као што би пробијале крепке младице нечега питомога кроз сено, сламу, лишће и остале остатке старога времена. Из гомиле кућâ, кућеракâ, зградицâ, и наслонâ, просте форме, ниских, опалих, с малим широким крововима, често неоправних, понајвише сиромашних, избијају овде онде сувремено зидане куће

[1] Grisebach, Reise durch Rumelien nach Brussa. Göttingen 1841, II, 228.

европскога кроја, висином изнад свега тога, са својим дебелим зидовима и великим прозорима. Са дивне терасе у кући д-ра М. Шушкаловића, с најлепшим погледом на околне горе, видите доле под вама, као неке парије, гомилу кућа и кућерака, авлија, споменик старе архитектуре и старога живота балканских вароши, с њиховим широким крововима и ниским прозорима, с њиховим танким зидовима, често од плетера и блата сграђеним. И то је свуда. Мало се види разлике међу богатијим и сиромашнијим домом. Сви изгледају више на скромна средства и на сиротињу но на богатство.

То је, у осталом, мало изузимљући и сам Београд, и у осталим балканским градовима свуда без разлике. Балканско Полуострво нема данас градова једнога типа и једнога стила. Главно му је обележје мешавина. И да не знате да је то исто у култури, у живљењу, у оделу, и да вам сама по себи свуда не досађује мешавина и забуна услед бркања старога и новога и прелажења од једнога к другоме, ви бисте то познали по самој архитектури. Пријатно нас свагда дира онај источно-балкански тип, којим се град стапа са селом, где на улицама мало што има, где је с улица скоро сам зид, а унутра је врт и авлија с хладовином од винове лозе, цвећем, каквом воћком и другим биљним украсом. Како је поетичан и како привлачи тај скромни фамилијарни тип градскога станишта, сеоски облик у градском насељу! Је ли он од старих Грка и Византинаца, или је од Турака и Арапа не можемо сад расправљати. Али би нам, отворено признајемо, било жао, кад се не би посведочило да је тај тип станишта старији од турске најезде. Он би, барем, потпуно одговарао словенској природи, ако не, може бити, оној коју ће гвожђем и челиком утврдити сувремена скептичка критика, а оно оној коју је замишљало јадно старо време, на које је, доиста, данас ударила и хала и врана. А ко зна, да ли оно, најзад, неће бити од свега тога и јаче и старије?

IV.

Скопље VI, XVI, XVII и XIX века. Споменик цара Јустинијана — Водовод и Куршумли-хан. Стара гробља.

Кад мислимо на Скопље, нама је Србима најмилије сећати се славнога Милутинова краљевања, које је српску власт у Скопљу умело на дуже време да утврди, и по том краљевања и царевања славнога Милутинова унука Стефана Душана Силног, који је за Скопље везао најславније и најлепше дело своје владавине — проглашење законика, тога сјајног споменика средњевековног живота српског. На византијску славу тога града мало пажње обраћамо. Међу тим Скопље се у византијској историји везује за име најславнијега цара византијског, законодавца Јустинијана, познатога ктитора Свете Софије, ненадмашнога споменика византијске архитектуре. Кодификатор римских закона Јустинијан родио се у неком селу Таврисију или Тауресију код градића Ведеријане (Бедеријане) недалеко од Скопља.[1] Још А. Михановић, Хрват који се у првој половини XIX века дуже бавио у служби аустријског консула у Солуну, познат по своме интересовању за археологију и за старе словенске рукописе, обратио је пажњу на села Таор и Бадер при планинама на јужном крају скопљанске равнице, нагађајући да могу бити Тауресијум и Бедеријана. К томе се склањао и Хан, аустријски консул, и ако још нису изнесени стварни основи којима би се то утврдило. Ми бисмо, међу тим, пре мислили да је Бедеријани спомен сачуван у Бардовцима, у којима је Еванс нашао трагове некаквога римског већег насеља. Ти су останци на саставцима Лепенца и Вардара. Јустинијан је, осим тога, утрошио много времена и снаге на подизање и оправку градова и вароши по целом Римском Царству. Из тих разлога узели смо преда се византијског историка Прокопија који у своме

[1] Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik. Denkschriften XI, 94. С мишљењем Хана потпуно се сложио и И. С. Јастребов. Гласник 57, стр. 38 и 9.

опису о Јустинијановим грађевинама опширније говори о Скопљу и о пределима око њега поводом тога што су Јустинијанова постојбина. Пошто речи Прокопијеве припадају времену тако удаљеном као што је прва половина VI века, оне имају ванредну знатност за то удаљено време. Говорећи управо о многобројним грађевинама цара Јустинијана, византијски историк долази на скопљанску област овим речима: „Али и мени ваља почети од цареве постојбине, те „да она заузме прво место у моме казивању, као што је „прва међу осталим покрајинама. Јер она једина има да се „дичи и слави, одгајивши и образовавши цара Римљанима, „којега се дела не даду ни речима исказати ни писмом „описати.

„У Дарданцима европским што живе иза драчких гра„ница,[1] близу градића који се зове Ведеријана (по ст. чи„тању Бедеријана) било је село по имену Таврисион (по „старијем читању Тауресион), одакле је родом цар Јусти„нијан, који је васељену васпоставио. То је село он на „брзу руку оградио четвртастим зидом, поставивши на сваки „угао по кулу и наредивши да буде и да се зове Тетра„пиргион (четири куле). А наспрам тога села подиже нај„сјајнију варош и надеде јој име Јустинијана Прима (ла„тинским језиком Прва), те таким начином награду издаде „земљи која га је одгајила. Свима је Римљанима приличило „да заједнички изврше ову обавезу, пошто је тај крај по„дигао свима општега спаситеља. Ту је (Јустинијан) сазидао „водовод, набавивши тој вароши на свагда и у изобиљу „текућу воду. И много друго је којешта извршио што му „као основаоцу вароши чини част, и достојно је сваке по„хвале. Није лако избројати божанске храмове, нити се „могу речима описати дворови великаша, ни величина дво-

[1] Драчке границе су се свршавале источно од Охрида. По Ливију Шарпланини се на запад простирала Илирија, на исток Дарданија а на југ Македонија. По Ливију је Велес граница између Македоније и Дарданије. Гласник 57, стр. 38 цитат И. С. Јастребова.

„рана, ни лепота тржишта, ни улица, ни чесме, ни купа„тила, ни домови с продавницама. Просто да кажем, варош „је велика и многољудна и у свему благоугодна и таква „да може бити столица свеколике оне области. И потпуно „одговара таквоме достојању. Илиријски архијерej изабрао „је ову варош, као највећу по величини међу осталима, да „му буде столица, те да се и тиме подржи и дика царева, „пошто се варош узноси као његова постојбина, а он се „опет слави да ју је подигао. Довољно је да кажем што „сам казао, јер се све потанко исказати не може зато што „би сваки опис морао изостати иза хвале која припада ва„роши цара достојној.

„И градић Ведеријану сазидао је из нова и утврдио „га је много боље. У Дарданцима је била од старине и „нека варош која се зове Улпијана. И њени су зидови били „понајвише попадали, а нису ни ваљали, и били су и пређе „неупотребљиви. Цар је и њих свеколике поправио, и уре„дивши све како треба, надео је тој вароши име Јустини„јана Секунда, што ће латински рећи Друга.

„Недалеко од те вароши подиже другу варош, које „раније није ни било, и надену јој име Јустинополис, по „имену чиче свога. И Средца и Ниша вароши, па и Гер„мана и Пауталеје зидови су се били такође временом „искварили. И њих је оправио и начинио да им непријатељи „не могу досадити. Међу тим варошима подиже са свим „из основа и три варошице: Кратискару, Куимедаву и Ру„мисијану.“[1]

Навлаш смо узели цео извадак о овоме предмету из Прокопија, да би се јасно видело да је Јустинијана Прима у Скопљу.

Ради црквених повластица, везаних од Јустинијанова времена за архијерejску столицу, калуђери су средњега века прогласили да је Јустинијана Прима била у Охриду,

[1] Procopii de aedificiis IV, I, Editio Dindorfii, vol III. Bonn 1838.

те да би се оним повластицама користила Охридска Црква.[1] Данас нико не сумња да је у Липљану јужно од Косова стара Улпијана, коју је, по наведеној белешци Прокопијевој, Јустинијан огласио за Јустинијану Секунду. Није сумње ни о томе да под Дарданијом треба разумевати средишњу област Балканског Полуострва, која је у садашњем турском Косовском Вилајету, јужном делу Србије и неким деловима југозападне Бугарске. У томе што Прокопије са Јустинијаном Примом помиње Ниш, Средац (Софију), Герман (данас Цермен на Церманштици недалеко од Дупнице у водопаћи Струме) и Пауталеју (данашњи Кустендил), још јасније се види како Јустинијана Прима припада данашњему Скопљу. Иначе је само по себи јасно да је казивање Прокопија увеличано.[2] Као што се ни име Јустинијана Прима ни Јустинијана Секунда није одржало после смрти Јустинијанове (565), него су их потисла у мрак дотадашња имена Скопље и Липљан, тако је Скопље већ раније било велико место, и покушај Јустинијанов да томе великоме месту своје постојбине надене своје име просто је пропао као и толики други покушаји такве врсте. Али осим горе наведених доказа о вези Скопља с Јустинијаном, има и других не мање знатних.

Први је од тих споменика без сумње водовод скопљански, за који Прокопије бележи да га је Јустинијан (527—565) подигао.

Кроз цео средњи век помиње се тај славни водовод. Један млетачки путописац из времена око 1560 године по-

[1] Јустинијанова новела 131 гл. 3 утврђује као вечну област архиепископског престола Јустинијане Приме, „нашего отачаства“ земље: Дакију средиземну и прибрежну, Тривалију, Дарданију (садашње српске земље) и Горњу Мизију. Ова је новела унесена и у састав Синтагмата Матије Властара, који је у XIV веку за владе Стефана Душана на словенски преведен.

[2] И сам повод преображаја у Скопљу није у Прокопија верно наведен. Стари писци су забележили да је у почетку VI-ога века страховит некакав земљотрес порушио и Скопље и с њиме многе дарданске градове. Два су града дарданска са свим заривена. То је било године 518, а девет година по том ступио је на владу Јустинијан. И у ономе је земљотресу прави повод његова зидања по Дарданији.

мање у Скопљу изван града прекрасан водовод пијаће воде на више од 60 сводова.[1] Енглески путник Браун који је кроз Скопље пролазио 1669 помиње „величанствен водовод „преко речне долине на даљини од 2—3 километра од „града.“ Браун бележи „да је водовод од камена на неких „двеста сводова с једног брега на други, преко долине, „старина прекрасна, која много дике чини овом месту.“[2]

Тај исти водовод стоји и данас, и он и сад служи варош водом која је доведена са северног краја Црне Горе. Сводова има преко сто. Неки су само од камена, али су они обновљени у новије време.

Хан је први истакао везу белешке Прокопијеве с водоводом скопљанским. Он је забележио како је водоводом ухваћен поток са северног краја Црне Горе, са $2^1/_2$ часа даљине. На четврт часа североисточно од вароши морало се претурити једно удоље, и то се, по римскоме начину, извршило редом сводова, који се оку из далека врло лепо представљају.

Они што су у средини, највиши, мере 3,25 м. висине 2,40 м. распона и 2,15 м. дебљине стубова. Хан цени да је грађевина извршена небрежљивије него остале грађевине Јустинијанова времена.

Стубови и сводови (око 120 у линији преломљеној на средини долине) зидани су римском четвртастом циглом 5 сантиметара дебелом а око 30 сантиметара широком и дугачком. Озго је намештен канал за воду, широк 0,80 м., покривен.[3] Знаменито је што овај Јустинијанов водовод и данас врши службу коју му је славни основалац за Скопље наменио.

[1] Starine X, 253.

[2] С. К. Академија, Споменик IX, 40—41. Браун има и доста добар нацрт водовода.

[3] J. G. v. Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik. 2 Aufl. Wien 1868, стр. 107—108.

Драгоцене су белешке о Скопљу од некога који је око 1560 год. пратио некакво млетачко посланство у Цариград. „Скопље је — бележи тај Италијанац — велика варош, рас„поређена нешто по равници а нешто по једном прекрасном „брежуљку. Броји на 28000 кућа, саграђених по њиховом „начину од земље, али доста добрих. Има четири прекрасне „џамије с кубетима, покривене оловом. Кроз *средину вароши* „тече река Вардар, увеличана неким водама које долазе „с различитих места. Река Вардар долази из оближњих „планина и протиче врло тесном долином кроз опасне шуме „са свих страна. И на њој су два прекрасна и велика моста „од камена које су саградили некакви велики турски људи „за своју душу и за угодност путника. Уз мостове су и „гробови њихови. У вароши има веома много кордована, „и то им је главна трговина. Има још много воска, и то „се све износи преко Леша (Alessio) у Анкону или у Млетке. „Има у вароши много Јевреја. Од хришћана[1] има само „Дубровчана. Накуповавши земаља по најугоднију цену, они „су посадили многе винограде, те продају вино.“[2] Педесет година позније, 1610, прошао је кроз Косово барски католички архибискуп Марино Бици по службеној визитацији и забележио је да се у Скопљу броји на 40000 кућа. У извештајима католичким из XVII века не помињу се више никакви католици у Скопљу. Дубровчани који се спомињу у извештају од 1560 као да су били отишли некуда на другу страну.[3]

А више од сто година након италијанског путописца од 1560 имамо из године 1669 или 1670 опис Скопља од Енглеза Брауна, који је тада уз једног аустријског посла-

[1] Разуме само католике хришћане.

[2] Starine X, 252.

[3] Starine XX, 120 и 125. У књизи Ферменџија Acta Bulgariae ecclesiastica. Zagrabiae, 1887 помињу се викари скопљански, и пошто нису имали општине која би их издржавала, као да су били у највећој сиротињи.

ника путовао к султану у Ларису. Још у белешкама од 1886 наводили смо нешто из Брауна. Овде га мислимо навести у целини ради занимљивости његових бележака. Он помиње да је „Скопље велико трговачко место, највеће „међу свима великим местима у оним крајевима.“ За положај и Браун каже да је леп и веома пријатан. „Варош је „подигнута на обали реке Вардара, нешто на брегу, нешто „пак по равници.“

Браун помиње да је у месту пређе био епископ а по том архиепископ (и мислимо да он том белешком разуме католичкога епископа), али да у тај мах (1669 или 1670) није већ било ни једнога ни другога, што се потпуно слаже с горе наведеним католичким извештајима. За град бележи да је веома леп и *врло добро насељен*, да је у граду тада становало 700 кожара који су чинили веома добру кожу у каменим коритима и да се та кожа продавала у свима страним земљама. О кожарској радњи у Скопљу и ми имамо нешто у белешкама из 1886 године. Сад смо се известили да се испод вароши још налазе камена корита у Вардару, одређена за кожаре. Тамо имају у реци и нарочите рупе намењене тој потреби.

Браун још записује неколико веома занимљивих гробница и више веома величанствених кућа. Међу овима последњима је кућа кадијина и кућа некаквога емира, потомка Мухамедова, којему је отац био веома поштован у овим крајевима. У дворишту тога емира, бележи Браун, налази се чесма ванредне величанствености. Сграђена је у облику кастела (château), и вода избија у изобиљу, са неколико кула. Турски путописац Евли-Челебија који спомиње четири најчувенија сараја у Скопљу истога времена, за један каже да је „сарај Емир-Паше“, што лако може бити исти о коме говори Браун. Одличније су куће, продужује Браун, застрвене ћилимима, а таванице су им свуда издељене у троугле, квадрате и разне друге облике, па позлаћене и ишаране разним бојама. Али нигде у шарама нема никакве

слике ни животиње ни биљке. Јавни трг, веома леп, покривен је оловом. Има и других веома лепих тргова, изван вароши и у вароши самој. Браун бележи да у Скопљу има веома много џамија. Истиче као најлепшу неку џамију на брегу. Помиње како ту има некакав стари свод и испод њега речица. Речица ће бити Серава која са севера кроз Скопље протиче и која се помиње у старим споменицима. Близу те џамије Браун помиње кулу од дрвета са часовником и звоном. Са те куле, бележи Браун, могао је он веома лепо да прегледа варош.

То је без сумње она „Сат-кула из времена неверника“ коју помиње Хаџи-Калфа. Помиње је и Евли-Челебија, а њихова ће посматрања припадати времену којему и Браунова. За сат-кулу Хаџи-Калфа додаје како је то „највећа „од свију сат-кула, још из времена неверника: највећа од „свију сат-кула, чувених у хришћанству. Она бије сате и „дан и ноћ, и чује јој се звоно на два часа унаоколо. На„рочит сациja брине се да је све уредно у њој[1]“ И данас има у Скопљу *сат-џамија*, к истоку од наше цркве Св. Спаса, на супротном брежуљку, преко Сераве, недалеко од кумановског пута. Сат-кула стара, дрвена, о којој говоре Браун, Хаџи-Калфа и Евли-Челебија, не стоји данас. Она је у новије време замењена другом новом кулом. И та је, као и стара што је била, засебно од џамије; висока је на 10 метара, доста узана; доњи јој је део зидан каменом, а горњи је сад озидан циглом. Евли-Челебија помиње онога времена сат-кулу и у Сарајеву. За звоно на тој скопљанској сат-кули јавили су ми да је пукло, те му глас више није тако јасан како за XVII век бележи

[1] С. К. А. Споменик XVIII, 46. Марино Бици, барски надбискуп, чуо је 1610 за таки часовник који су на некој џамијској мунари наместили неки Французи и који је о звоно ударао часе. Марино Бици помиње како је то необично у Турској. Starine XX, 120. О овом истом предмету говори се и напред на стр. 26 ове књиге.

Хаџи-Калфа. Код сат-џамије обично се скупља јавни збор турски. Последњи је био пре неколико година против Хафуз-паше и ондашњег председника општине, и свршио се збачењем председника општине.

Знаменит је и опис турског путописца Евли-Челебије, опет из XVII века, готово из истог времена из којега су и Браунове белешке, прилично опширан, с нарочитим обзиром на оно што је за Турке занимљиво. Евли-Челебија помиње, на прилику, како је Скопље волео султан Бајазит, син Муратов, и како је држао престоницу час у Дренопољу а час у Скопљу. И Евли-Челебија бележи како се Скопље налази на обе обале Вардара, али да је главни део града, украшен многим задужбинским зградама од тврдога материјала на левој обали реке. Евли-Челебија, којега се белешке везују за 1661 годину, записује за Скопље око 10000 кућа од тврдог материјала и црвеним црепом покривених. Јустинијанов славни водовод Евли-Челебија приписује, без икаква устручавања, турскоме војводи XIV века Иса-бегу. За трг бележи да у њему има 2150 дућана и да је „украшен зиданим зградама, сводовима и кубетима; и подељен на разне чаршије.[1]“

Евлија говори о Куршумли-Хану, о коме смо неке белѣшке уврстили у наше записке из 1886. Он тиме тврди како се у средини XVII века у Куршумли-Хану још куповало и продавало. Јастребов тај хан приписује Јустинијану, и мучно да о томе може бити какве сумње.[2]

Византијски историк Прокопије на горе наведеном месту, где побраја шта је Јустинијан подигао у Скопљу, има реч *πωλητήρια* што управо значи дом у коме су сместене продавнице. Латински преводник Прокопија у бонском издању превео је *πωλητήρια* речима rerum fora venalium. Реч је старија од Византинаца, и Бенселеров јелински речник

[1] С. К. А. Споменик XLII, 27 и д. превод Д. С. Чохаџића

[2] Гласник 57, стр. 41—42.

је преводи немачком речју Verkaufsgewölbe, што још најбоље одговара етимолошком склопу јелинске речи.

Ово исто Скопље XVII века, о коме имамо толико бележака, свршило је жалосно аустријским нападом од 1689, кугом и пожаром. Поплашени од страшне куге која је те године у Скопљу морила, аустријски ђенерали заповеде да се Скопље преда пожару, што је и извршено 17|27 октобра 1689. О томе се свему опширније говори у нашим запискама из 1886. Од тога ударца Скопље се није опоравило све до пред крај XIX века, када му железница са севера из Београда донесе везу са севером и отвори нове изгледе. Писци који су у првим десетинама XIX века путовали кроз Балканско Полуострво помињу га већ као некада велику варош, али му не бележе више од 2—3000 кућа.

Највидљији данашњи споменик некадашње величине Скопља налази се у многобројном гробљу којим је са свих страна окружена данашња варош. Учени немачки ботаник др. А. Гризебах, који је 1839 походио Скопље и пео се на Љуботен и на Кобилицу, и којему су тада казали да Скопље не броји више од 2000 кућа, записао је неколике врсте о гробљу око Скопља које ћемо овде навести. „Мо„рате се зачудити — пише Гризебах — силној маси тур„ских гробова којима је, далеко унаоколо, поље око Скопља „покривено. Овде онде виде се из тога гробља византијске „зидине и останци старих портала. Изгледа да их је више но „у Скутарима спрам Цариграда, и ако овде нема чаробне „кипарисове шуме него је го камењак. И други су ми „говорили да нигде на истоку нема толике гомиле гробова „на једном месту. Приповедали су ми да су гробови из „времена првих турских владалаца, када је Скопље бро„јало на 18000 кућа“.[1]

[1] Grisebach A. Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839. Göttingen 1841, II, стр. 227—228.

V.

Црква Св. Спаса у Скопљу, српска и грчка. Грчке књиге у њој. Клепала место звона. Српско-грчки сукоб око те цркве. Поп Јован Бурко, његове књиге и његова автобиографија.

Онај стих народне песме „Неко куца халком на вратима“, који ми је у детињству при првом читању народних песама изгледао као нешто старо и поетично што више и не постоји у животу (јер се није налазило у месту где сам проводио детињство), у Скопљу је још чист натурализам, и нема ничега романтичног. Ту на сваким вратима халка, често потешка и подебела, са чвором на доњем крају, врши службу нашега савременога електричног звонцета.

И ми устависмо кола на малом тржишту пред црквом Св. Спаса, црквом српском и грчком, двеста триста метара на ниже к истоку од града и вали-пашина двора, који је растављен од града само пространијим тржиштем. Клисар нас црквени није дочекао, и куцали смо узалуд док се не отвори порта црквена неким другим кључем, и ми уђосмо у порту, сличну старинским балканским двориштима. Разлика је била што је овде простор био испуњен гробовима митрополитâ, владикâ, свештеникâ и осталих знатних људи црквене општине. У северном крају од дворишта изгледало је да је кућа, с маленим прозорима, плаво обојена. К западу је по целој дужини авлије пространа трем, у коме такође има гробова. Ту се народ склања од зла времена. Ту се и ми склонисмо од врућине, докле донесоше кључ црквени. Из поменутог покривеног трема силази се к цркви по седам осам степена. Црква изгледа као подрум. Већа јој је половина у земљи. Она је тако сакривена и тако ничим не пада у очи нё с улице или из града него и из саме порте, да ви видите да сте у цркви истом кад сиђете низа степенице и пред вама се отворе врата црквена. Немогућно је објаснити откуда је то тако: да ли је за турскога времена нарочито тако начињено, у намери да се црква склони од турских очију, или је црква још ранијега порекла, па је, не зна се чега ради, тако закопана. Како било, утисак цркве је повољан, благ, онако како треба да буде утисак једне богомоље. Црква није ни тако малена, ни тесна, као што би изгледало на први поглед, особито гледајући из порте. На столовима за читање биле су грчке књиге, знак да је црква мешовита, грчка и српска. И ту тек, гледајући грчка слова наместо словенских, ви их гледате другим очима.

Као Европљанин, ви бисте их гледали с пуним поштовања пијететом као споменике старе културе и као слова једног народа толико заслужног за културу. Као савремени Србин, ви их онде, на земљишту толиких спомена српске историје, морате гледати као знамење пакости, себичности и тесногрудости грчке. Мржња вас национална надима, и само културна дисциплина воље и руке ограничава вас од варварских поступака! Јер се никад ниједан Грк није нашао да оној неколицини скопљанских Грка докаже да није лепо кињити једноверни народ и изазивати га на јеткост и мржњу. Ниједан се Грк није нашао да се у тој цркви, достојно своје прослављене културе, поклони непобитним правима једнога народа. То боли и болети мора. И ви у цркви, на томе освештаном месту, окрећете с одвратношћу очи од грчких књига и сећате се сузâ, болова и горчине свога народа. Мислите на Немањиће, који су као грчки непријатељи овоме граду сјајно име стекли у српској историји, и тужно помишљате на оно што скрива даља будућност!

Пошто смо још прегледали старе резарије иконостаса, врло лепо рађене, оставили смо цркву и зауставили смо се пред гробовима митрополита Пајсија, Методија (Грка), Фирмилијана, Севастијана (Србâ), који су се последњи, као по некој несрећној коби, у младости својој један за другим ту веома брзо поређали, и многозаслужног за српство и православље у Скопљу проте Јована Бурка. Госпођа Но-

ваковићка свима по хришћанском реду запали свеће, а ми се поклонисмо њиховим гробним хумкама.

Мимо све реформе у Турској (којима је управо почињући од првог реформатора, султана Селима, већ претурило сто година) црква Св. Спаса нема никаквога звона. На једном чардачићу до уласка стоји клепало. Звоно с католичке цркве слушали смо, међу тим, сами. И то одсуство звона колико је знак и последица општега нереда и глупачког фанатизма који у Турској влада, исто толико долази од грчко-српске борбе.

Пошто црква није сиромашна него има прилично имања, деоба се почела онога часа кад се у Скопљу обособила српска општина поради школе још 1890. Онда су Грци искључили од служења јединог српског попа, покојног Јована Бурка; онда су варварски из те још једине православне цркве избацили црквене књиге и објавили да је црква само грчка, а Србима да је на вољи или да се Грцима поклоне или да иду к Бугарима. Што би се тиме од православне цркве искључило и силом одбило стотинама српских кућа у Скопљу и око Скопља, нису ништа мариле оне неколике десетине грчких и цинцарских кућа у Скопљу које су овај спор водиле. Српској дипломатији је ипак пошло за руком да то сувише тесногрудо гледиште не нађе одобрења у Цариграду. Постављење митрополита Методија, 1891, за митрополита наместо Пајсија и постављење Србина, архимандрита Дионисија (потоњег призренског митрополита) као помагача митрополитова ублажило је мало оштрину сукоба. Али кад се спор око исте цркве у 1896 у почетку зиме смрћу митрополита Методија обновио, и кад је дошло до сукоба с Грцима око цркве, настала је још тежа фаза тога спора.[1] У тегобама око Фирмилијанова

[1] Види о томе ближе податке у књижици „Питање о обновљењу Српске Пећске Патријаршије и Охридске Архиепископије пред српском Народном Скупштином и на митингу Македонаца и Старо-Србијанаца. Београд 1896".

избора уступано је и што се није морало и што није требало уступити. Непрестане наше политичке борбе доводе и на министарске столице у Београду и на посланичке у Цариграду људе неспремне. При избору се њиховом редовно најмање гледа на спрему за посао а највише на друге, управо споредне обзире. И данас треба и плаћати и давати, и плаћању и давању никада нема краја, нити се зна на којој би се тачки Грци уставили, ако се још што има да иште. Како ми те послове водимо, Срби скопљански не могу да појме како то да се откупљује од туђинских позних досељеника оно што су стекли стари Скопљанци, дедови и прадедови њихови. Доћи ће, ваљда, време, па ће и Срби скопљански научити како се не мора свагда знати шта се потписује.

Кад поменух Јована Бурка, којему смо на гробу припалили свећу српскога признања, хоћу овде да се свечано поклоним светитељској сталности његовој и парохијана његових. Кад је бугарска национална пропаганда истакла независност и повластице екзархатске, да би начинила тврду платформу за бугарски национализам, и кад је свој барјак развила и у Скопљу, маса је света, као за сваком модом, за њом пошла, поведавши се тобоже за народном школом и за словенским језиком у цркви. Поп Јован Бурко са својим парохијанима то није учинио. Он је остао веран својој првој свештеничкој заклетви, остао је уз цркву својих праотаца, ма да су у њој заповедале и грчке старешине и грчка тесногрудост. Мањина је света остала с њиме; али је и он остао с њом трпећи име гркомана, које су им давали бугараши. Кад је 1890 тесногрудост грчка, опазивши буђење српске народности, одлучила од цркве (аргосала) попа Јована и избацила му књиге словенске, он је опет остао и при цркви грчкој и при језику словенском. И он је то чинио у време кад се једва могло помишљати да ће у митрополији скопљанској судити српски утицај. Али је поп Јован у сталности својој дочекао и то време. Кад му се примакла старост и кад је сваки дан ваљало

очекивати час кад ће се позвати Богу на истину, поп Јован се моли Богу само да га подржи да дочека да он може освештати српску гимназију која се тада у Скопљу подизала. И Бог му је ту жељу испунио. Српску гимназију је освештао поп Јован Бурко. Искрено уверење божанствене му простоте поклонило се српскоме просветном знаку у стародавном Скопљу, и уморне му од борбе очи на скоро су се за тим за навек склопиле. Мир пепелу његовом на родној му српској земљи а слава спомену његовом у народу српском!

Поп Јован није био обичан поп, него од оних ретких попова које за молитву призивају и иноверници. У невољама живота звали су га и Турци и бугараши (који се сами сматрају као друга вера од Срба). Познато је да је он пре но што се запопио био папуџија у Скопљу. Садашњи кумановски намесник, човек веома трезвен, био је раније терзија. А има и сад попова, који као свештеници још раде занат.

Син поп-Јованов Тома Бурковић сад је професор у српској гимназији, а учио се у Москви у Духовној Академији. Он ми је донео да видим молитвене књиге поп-Јованове. То су молитвене књиге од разних болести и за разне прилике у животу. То су и признате и непризнате од цркве молитве од разних неприлика и болести којима су се служили старински попови. На послетку су се ћутке трпеле у употреби. Две такве молитвене књиге у џепном формату, које као да никада и нису у нарочитом зборнику штампане, исписао је поп Јован сам својом руком. Таквих књига и попова има и по другим местима, и њих веома цени побожан и сујеверан свет. Бог зна ко у средњем веку, докле је писменост била јача, саставио је те зборнике, и они су се после, као ретка књига, преписивали с колена на колено, ето до дана данашњега.

ПопЈован је писао минејски, старински, као штампаним курсивним словима, покрупним, словенскога типа.

И то је једна традиција старине. Негде сам раније имао прилике да видим један његов запис тако писан. Тако су писане његовом руком црквене књиге којима се он служио, и тако исто и автобиографија. У автобиографији ће бити података о ширењу бугаризма у Скопљу и о борбама које су га пратиле; по том о другим предметима из његова бурног живота. Автобиографија није довршена. Тома Бурковић уверавање да је он зна целу из причања покојнога му оца. Замолио сам га да тај посао оца свога марљиво доврши и да гледа да се штампа у Београду. Поп Јован је писао скопљанским говором, и види се како је често употребљавао јоту, старајући се у простоти својој да и он пише онако како је обичај у књижевности српској. Како је јак утицај књижевности на све синове народа, у толико већи у колико у њима силније бије живи покрет национализма! А национализам су српски на овим странама дизали са свим другојачији покретачи него по другим српским покрајинама.

VI.

Српске школе по Македонији. Бугарски и грчки отпор њиховом подизању. Двоструко држање и по том оставка митрополита Пајсија. Митрополит Методије и концесије Србима. Српска гимназија у Скопљу.

Из Светог Спаса отишли смо у Дечански Метох.

С тим метохом свезано је велико питање о новом подизању српских школа у Скопљу.

Познато је да су и Скопље и Ћустендил и Кратово с целим Скопским Санџаком припадали Пећској Патријаршији и да се у целом том крају држала српска традиција, писменост и школа од краја XIII, па до после половине XVIII века без прекида. Кад се настави политичка државина на ову црквено-културну државину, испада да је српски утицај у северној Македонији дужи од свих других осим утицаја цариградско-грчкога. Српске су се, дакле, школе једине и налазиле у старије време у Скопљу и у

околини. Али кад је Ексархат, ширећи национализам бугарски, потискивао српске школе у Нишу, разуме се да није оставио с миром оне што су биле у Скопљу.

Наша дипломатија онога времена жалила се на оно потискивање у Нишу.[1] Нишевљани су се и сами добро бранили. Скопље је, међу тим, било у оно време комуникацијама самим оцепљено од Србије, која се за везу с Цариградом и Солуном служила највише паробродском комуникацијом. Једва се знало и где је, а обично се мислило да је негде страшно далеко. С тога се и обрана српске народности од бугарског национализма и позније ново кретање питања о српским школама у Скопљу и по Македонији енергичније кренуло истом пошто се са Солуном отворио железнички саобраћај. Локомотива из Београда у Солун готово је из мртвих почела васкрсавати српско име по Македонији. Напуштена се права тешко повраћају, нарочито кад их је близак вам брат преузео или преотео. Већ су се генерације биле васпитале по плановима Ексархата. Повратак српских школа схваћен је као новина, којој се опирао свак. Грци и Бугари, у свему иначе крв и нож, сложили су се за час да спрече ново отварање српских школа.

Турци су се држали као што се свагда држе. Они не маре ни за какав хришћански покрет, и сматрајући под једнако за непријатеље све хришћане, њима је најугодније када се хришћани међу собом свађају. А ако треба ма против кога непријатеља турскога што било негативно радити, не одобрити, забранити, спречити, Турци су готови и не чекају да им се двапут каже. Међу тим, ако треба што позитивно учинити, триста вам мука треба да Турчина разбудите из његове тобожње сањивости. Неки стари драгоман у Цариграду, Француз или Италијанац, казао ми је веома озбиљно: „Немојте се, господине, варати што се Турци показују глупави; Турчина глупа нема!“ А у нас има народна реч како „Турчин лови зеца са волујских кола!“ Садашњи руски посланик на Цетињу а некадашњи драгоман г. Максимов није могао да се надиви овој српској речи и морао сам му је неколико пута понављати. А он је и добро знао Турке, и умео је с њима излазити на крај као мало ко. Многогодишњи турски министар иностраних дела, а по том председник Државнога Савета Курд Саид-паша, државник веома вешт и хладнокрван, жалио ми се на Максимова као на неку напаст којој је мука одолети.

Грчки митрополит Пајсије, који је пре рата био у Врању, оставивши тамо доста добар спомен, помогне нам 1889—90, као што је и дужан био, да опет отворимо школу у Скопљу. По патријаршијским повластицама у Турској то је било у његовој руци. Место за школу уступили су нам дечански калуђери у њиховом метоху. Дечански Метох у Скопљу био је наше последње неоспорно уточиште у данима веома тешким. Кад се 1890 затворила Србима и једина њима приступна црква Светог Спаса, ту се на отвореном чардачету у дворишту Дечанског Метоха склонила била српска словенска служба у Скопљу. У Дечанскоме се Метоху и школа, с благословом митрополита Пајсија, отвори и почне, али је радила само недељу дана.

Бугари су се бојали својој пропаганди с пуним разлогом, пошто су знали да је вековима Скопље припадало српској сфери интереса. Новоотворени непосредни саобраћај Скопља, Солуна и целе Македоније с Београдом; наша у исто време отворена пропаганда; трговачки уговор који је стављао у изглед чешћи саобраћај међу људима из Србије и Македоније; консулати српски у Скопљу, Солуну и Битољу; штампање српских књига у Цариграду бацили су их у бригу.

[1]) Податци о овоме покупљени из службених извора могу се читати у делцу „Како је постала бугарска Екскархија. Посвећено српско-бугарском споразуму. Београд. 1897.“ Делце је то из пера ђен. Саве Грујића.

Скопљанска грчка општина и консулат грчки (представник атинске политике) нису имали никаквих конкретних интереса да бране; њихов би већи интерес био у искреном брањењу српских интереса на овом месту. Али тесногрудост грчка није могла да ситни егоистички интерес, инспирисан пакосном суревњивошћу првог тренутка, жртвује некаквој вишој мисли.

И турска власт, противно и непоречном праву и исто тако непоречним повластицама, под некаквим ситним изговором, забрани ту прву на ново отворену српску школу након недељак дана! Предмет се опет са скопскога земљишта потисне у дипломатске канцеларије Цариграда, Београда и Фанара. Годину две касније, школа се ипак отворила, и отворила се стално, да се више не прекида. Тако увек пролазе рачуни ситне тесногруде суревњивости. Али то њима не помаже. Митрополита Пајсија који се у овоме спору млако и дволично држао, ма да га је као стари врањански владика веома добро познавао, наше су маневре одмах по том отерале с митрополитске скопљанске столице. Ми смо све тамне ствари његова живота почели објављивати грчки писаним дописима из Скопља у цариградским грчким новинама. Кад би који допис изашао у цариградским листовима, слали смо га у педесет ексемплара поштом из Цариграда у Скопље и онде разашиљали коме треба. Неповерење његове властите паствe са обе стране због дволичнога му држања и публиковање свију његових мајсторија у цариградским грчким новинама, на послетку нагнају седога архипастира, те у лето 1891 одступи сам са своје столице. Пошто је у то време већ отворена била радња за уступање скопљанске и призренске митрополије Србима тиме што би се титулари постављали увек из српске народности, Свети Синод се послужи лукавством. Да се не би упражњено место Скопске Епархије одмах употребило за попуну митрополитом Србином, Свети Синод га попуни исти мах кад га је, примањем оставке Пајсијеве, и упразнио, и попуни га, наравно, опет Грком, митрополитом Методијем, који је знао нешто српски и словенски. Пошто их је за то г. А. И. Нелидов, руски посланик, ванредно оштро избрусио, Грци се стараху да остало поправе концесијама српској народности, не би ли само глава цркве остала Грцима. Тада је митрополиту узет за помоћника Србин у лицу Дионисија, потоњег митрополита призренског. Митрополит се Методије и иначе држао све до своје смрти и пријатељски и коректно, и нека му је светао спомен. Радио је боље но што се по његову избору могло очекивати. И школско се питање под њим расправило. И данас Срби скопљански имају четири основне школе српске у четири разна подграђа, Вишу Женску Школу, састављену с Учитељском Женском Школом, и Гимназију, састављену с Учитељском Школом.

Овај последњи завод, Српска Гимназија, круна је српске просветне радљивости у овим крајевима. Да се још боље испољи оно што је постигнуто њиме, Српској је Гимназији подигнута нарочита зграда у хришћанском крају града с десне стране Вардара. Наш најактивнији консул, покојни Вл. Карић, човек жучан и једак и тиме многоме тежак, али човек ванредно широких и дубоких погледа, велике енергије и родољубља, лак и неуморан у послу, смислио је план да се купи лепо и пространо место, наменивши га школи и цркви српској у Скопљу. На томе месту подигнута је позније, кад је управа митрополије била већ у српским рукама (од јесени 1897), лепа, добро смишљена и пространа зграда Српске Гимназије, неоспорно највиши и најузвишенији културни завод у Скопљу. Ми се Срби сви можемо дичити и поносити што тај завод припада нашему народу и што је плод његове просветне радљивости.[1]

Српска Гимназија је у Скопљу заснована на широко као гимназија, учитељска школа и конвикт. За све те по-

[1] Види о томе Свет. Ст. Симића чланак „Српске школе у Скопљанској Епархији. Подаци за годину 189—596.“ Из „Дела“ 1897, и француски„ Les écoles serbes dans l'Eparchie de Skopie. Belgrade 1897“.

требе предвиђени су сразмерни простори и организовани су са свим по сувременим захтевима. Облик је зграде облик слова Г. У њој су слушаонице, спаваонице, умиваонице, купатило, болница, и пространа дворана за свечаности, вечерње забаве и позориште. Ученици се међу осталим вежбају као аматори представљању позоришних дела од којих турска цензура нема зазора. Тим начином, веома згодно смишљеним, Српска Гимназија делује на целу српску колонију као вечерња школа или вечерњи културни завод. Уз те просторе иде и пространа капела, посвећена Светоме Сави и лепо опремљена. У њој се сад чувају венци и остали надгробни спомени покојних српских митрополита скопљанских и призренскога — новога времена. Гимназија негује и уметности — музику и певање, те тиме шири питомост и племенитост, две особине толико потребне народима балканским. Не могу се упуштати у оцену како посао иде у самој практици; како просветно особље врши поверену му узвишену мисију и колико за њу има спреме, воље, оданости и практике. Познат ми је с боље стране, по својој књижевној радњи, само директор Стева Димитријевић. Сви наставници нису ни били тамо, пошто су биле школске ферије и школа се оправљала.

Међу тим веома је знатно питање избор особља на овако одсудној позицији у борби за српске народне интересе. У самој ствари требало би да су на овим местима најодличније наше наставничке снаге и по спреми и по карактеру. А зна се врло добро да се и у томе, као и у свему осталом, данас истиче пре свега котеријски дух или доброчинство туђим новцем. Ко има дуже искуство у јавним пословима знаће како се често и не иште место зарад спреме која ће се у посао ставити но зарад плате. И тога ради се, често, о спреми не говори ништа као што се, ваљада, на њу мало и мисли, него се говори о сиротињи својој и својих сродних. Народни задатак, међу тим, тражи,

да буџети не иду на доброчинство но за посао народу у ствари извршен. Бог да прости где може да се састави обоје — и услуга сиротињи и служба народу. Али ова друга веома често страда за љубав оне прве. Уз то Србин, на жалост, не мари да се одваја далеко од свог родног места и од својих навика, ако није авантуриста. И та сметња спречава бољи успех оваких завода.

Пространо двориште испуњено је гимнастичким справама, а по том маленим вртом за кухињску зелен и веома лепим цветником. Све је у доброј огради, и цео утисак, како зграде тако и врта, особито је повољан, пун отворености и светлости. Овај расадник српске културе у средишту Балканскога Полуострва видан је доказ за питомост нашега народа и за његову од старина хваљену пријемљивост за културу. Ту особину већ су познали и признали и образовани туђинци који живе у Скопљу. Из њихових смо кругова чули хвале српској скопљанској колонији што једини јавни бал уз месојеђе који се даје у Скопљу, приређује наша колонија. Европски образован свет, живећи у мешовитом и још старинском граду у средини Балканског Полуострва, уписује Србима у заслугу њихово старање око јавне зимње забаве, на коју су навикли Европљани.

Па ни Српска Гимназија није дигнута ни лако ни без препрека. И с њом је било неприлика као и с првом основном школом. Под каквим год најмањим изговором, турске су власти спречавале њезин правилан развој — ма да се, на послетку, све повољно расправљало. Ни зидање зграде није се извршило глатко, и ако је она дигнута путем чисте приватне предузимљивости турскога урођеника а београдскога грађанина Голуба Јањића. Опомињем се како је непокривена зграда, тек мало одмакла од темеља, морала да дуго времена стоји изложена киши, ветру и снегу и да изгледа на развалину, и како је опет српска дипломатија тога ради трчала по Порти и по Јилдизу у Цариграду, докле се после дужег прекида није нашла повољнија одлука.

VII.

Бардовачки чифлик. Оризиште бардовачко. Харемлик и селамлик-дворови. Економија и доходци.

После подне 15-ог јула кренусмо се с колима из Скопља к западу, у Бардовце, село и имање у кључу међу Вардаром (који долази са запада) и Лепенцем (који долази са севера), где се находи Авзи-пашин чувени Бардовачки Чифлик. Пут иде од Скопља к западу, тетовским друмом, паралелно са железницом, али левом страном Вардара. Од Скопља ће имати око 8 километара. Колима се стиже за три четврти сата.

Чим се изађе из вароши, пут иде међу артиљеријским касарнама и стајама смештеним као логор, одмах к северозападу, на вису иза града, с којега се може владати путовима са севера, и од Качаника и од скопске Црне Горе. То је ваљда последња обранбена тачка Скопља. Скренувши са градског скопљанског брежуљка к западу и к Вардару у долину, сретасмо читаву гомилу турских коњаника с коњима које су доле у Вардару купали, па се враћаху. Људи су то груби, црни, прљави и непријатног утиска, расе са свим туђинске. Ваљда су од некуд из Мале Азије. Једва дочекасмо да их минемо. У долини, опет на тетовском путу, стигосмо целу поворку наших кириција с волујским колима натовареним свакојаком робом. То су комуникације од железничке станице к западу. Ми смо се већ находили у вардарској долини, а Скопље нам је било за леђима на истоку. Поглед је са тог места, и к северу и к западу и к југу, просто диван. У најближој околини на другој страни Вардара, лево к југу, види се на средини горских застранака село Нерези. Уза њ је манастир. И с њим су везане неке традиције о цару Урошу, Душановом сину, и о смрти његовој. Планински прослоп кроз који се с југа пробија река Треска изгледа и величанствено и страховито као нека исполинска чељуст. К северу и к западу се уздижу Жедан, Шар-планина и Љуботен. Пошто смо се у тој панорами

возили 5—6 километара к западу, ми окренусмо к северозападу кроз њиве, обичним сеоским путем, к самим Бардовцима, не допревши до ушћа Лепенца, које није далеко. Идући супротном, левом страном Вардара к западу, железница обилази ушће Лепенца и прелазећи Вардар мостом више тога ушћа упућује се после левом страном Лепенца к Љуботену, Качанику и Приштини. Железници је правије било да удари кроз бардовачко имање. На путу јој је било да удари на сам чифлик, поред којега је, како се види из Гризебахових бележека од 1839, и старији пут ишао, али власници, по њиховим појмовима, нису то хтели допустити, и одбили су железницу даље но што треба уз Вардар, да би је одбили на десну страну Лепенца. Тако гвоздена пруга ни локомотива није пробила кроз идилични кључ међу Лепенцем и Вардаром у ком су имања и чифлик бардовачки. Чудна разлика у схватању и у појмовима! Оно о што би се други отимао, чудновати су власници бардовачки избегавали свима силама и целокупним својим утицајем.

На њивама кроз које смо се возили засејано је било жито и кукуруз. За пиринач тешко је наћи подеснијег места од овог. Јаке водене струје Вардара са запада и Лепенца са севера на руци су. Поља куд смо ми ишли узвишенија су, те се на њима сеје жито. Али ниже к западу, к ушћу река, зеленеле су се њиве на којима се од ваjкада сеје пиринач. Д-р А. Гризебах у 1839 бележи на томе месту оризишта.

На оризиште у ком се сеје пиринач пуштају се водовађе у почетку маја и држе се отворене до почетка септембра. Оризиште са зеленим стабљикама пиринча изгледа лети као ливада текућом водом поплављена и хвали се пријатно зеленило пиринчева усева. Кад с почетком септембра пиринач почне сазревати, вода се одврати на страну. Врањанац Тома Х. Микић, којега је отац Харитон био управник Бардоваца, саопштио ми је, по причању својих родитеља, како се по одвраћају воде у оризишту ухвати

по неколико стотина ока јегуље, која у оризиште с водом из Лепенца уђе. Оризиште је у хатару Новога Села које је одмах до Бардоваца и имање је истога господара. Водоваћама (реч је из старих српских споменика) којима је народ по овим крајевима ванредно вешт, јер им је теорија без сумње још од старих Грка и Римљана, ако није и од њих старија, начини се с обилатом водом која је на руци што се хоће, да се тако не би могло ни у Ломбардији којој Алпи шаљу моћне струје водене. Кад смо се примакли к чифлику показаше нам уз млин за брашно на некој речици или на јазу од Лепенца, ступе за „тучење“ пиринча, удешене ваљда по механици старих Византинаца, ако не по још старијој. Све просто, грубо и пространо. Нова механика, тај данашњи цар Васељене, није овде још привирила.

У већој количини пиринач се сеје у Кочанима на исток од Скопља, у долини Брегалнице. У Скопљу се само кочански пиринач и троши. Изгледа, нарочито по именима места, да је некада пиринач више сејан на Балканском Полуострву. Пиринач се пре Турака звао *ориз*. Око Скопља се на два места виде села *Оризар-Чифлик*, а села с именима Оризари, Оризиште итд. има још по нашим крајевима. Реч *ориз* и сад се у Врањском Округу говори у живом језику место речи пиринач. Тома Х. Микић ми је саопштио да се 1877 за управе оца његова Харитона, брало пиринча на 300-400.000 ока и да се сејање пиринча није давало на наполицу, него се радило најамницима или надничарима (аргатима).

Мало даље одатле почиње ред великих стаја за земљорадничке работе. То су дугачке простране стаје, с многим просторима у сухоти. С њима су, види се, на овом или на оном крају, станови за сељаке, чивчије. Ту су пространи чардаци за храну, кошеви мањи и већи, кола, стока итд. Ту је летећа живина, гуске, патке, ћурке, кокоши, и изгледа вам да о њима нико рачун не води. Чивчије су

хришћани, и рекоше нам да су недавно имали и српску школу за своју децу. Излазећи из села пред вама се у равници указује зид баште дворске, ограђен каменом. Пред њим су јаблани, који овде као и свуда по Балканском Полуострву обележавају веће имање и некакав господски стан. А по том се устављате пред самим градићем, управо кастелом (château), који много губи само тим што није гдегод на вису него у равници, па је чисто заклоњен садовима и зеленилом. Али с тим он има још нешто. Утисак тих, мирољубив, мало војнички — а и то је, ако не за садашње скроз промењено време, а оно за оно старо средњевековно или феудално балканско време од велике вредности.

Ми смо били пред кастелима, у којима се још и сад живи, у Бретањи у Француској, недалеко од Вал-Андре, на обалама западног Ламанша. И сад су тамо и јазови и мостови на ланцима за дизање и сва спрема за одбрану као да ће опсада сутра настати. У бардовачком кастелу има десет кула за одбрану са мазгалима, али је зид обичан и без мазгала, као што ни изнутра нема ни скела за војнике, ни мазгала. Зид је тврд, веома добро одржан, и ваљда 5—6 метара висок. Место где је кастел са свим је равно. Около кастела нема никаква јарка ни шанца, него је поље. К вратима са надстрешницом прилази се као обично, и нема ни јарка ни моста. Није, дакле, с кастелом рачунато као с градом, на војничку какву ограду него на обичну одбрану и на затвор ради безбедности. И ми прођосмо с колима, и каваз краљевскога консулата у Скопљу поче ударати халком на вратима, докле их чувар изнутра не отвори. Кастел је распоређен у два главна одељења и у једно споредно. Одмах покрај врата, лево од уласка, кућа је стражарска а мало даље су лево простори за кухињу, велике пећи за хлеб и за симит, оџаци за пецива на ражњу, магацини за оставу пољских оруђа, и велико француско гвоздено огњиште са 9 или 12 отвора, набављено негде у течају прошлога века, докле су паше још седеле у тим

својим дворовима. Главна два одељења кастела обухватају селамлик (мушко одељење) у оном истом одељењу у које уводе вратнице, и харемлик (женско одељење). Ово последње је са свим засебно, одвојено од првога као засебан кастел, с вратницама онаким истим као и на уласку. На њима је гломазна брава с тешким кључем који је дугачак као стари пиштољ. У селамлику је двор за господу а у харемлику двор за госпоће. Између ова два дворишта је зид и у њему међу самим дворовима кула која се с једним и другим двором везивала затвореним ходником са горњег боја харемлика на горњи бој селамлика. Тако је кула као на средини моста. Тај мост-ходник је са стране селамлика још добро одржан, а са стране харемлика види се да је био, али га сада нема. Кад би паша из харемлика ходио у селамлик или обратно, пут му је био кроз кулу. Та кула је била ризница. Т. Х. Микић ми је саопштио да је још 1877, кад је отац његов тамо управљао, у кули било пуно разних ствари. Кула је имала више соба. У једној соби је била оружница. Било је највише ловачког оружја. У другој соби се чувало златно и сребрно посуђе. Ту се чувало и неколико златних светњака. У трећој соби се држао јахаћи и теглећи прибор, хамови, седла и остало. Ту се помиње парадна узда окићена златним мецидијама.

Двориште у којем је харемлик има покрај спољног зида, наспрам двора самог, доста велику кућу при земљи. У тој кући је, ваљда, живела женска послуга и радило се што госпоћама треба. На кулама уз које је наслоњена једноката кућа, стоје и сад две три роде, по старом балканском обичају, и дају особени тип овоме станишту. Иначе је двориште харемлика чистије, спретније, травом обрасло. Цветници и ружичњаци су још ту, ма да се на свему прилично већ види запуштеност. Одатле се после иде у врт, где је воће и где се харем лети забављао и шетао. Тај је врт доста велики и ограђен је зидом неколико метара високим, може бити вишим него што је онај око кастела. Одмах

до врта је виноград у ком је Авзи-паша насадио све најодабраније врсте грожђа из околних крајева.

Дворови су, мушки и женски, једне величине. Они су сагрђени по добро познатом плану дворова кнеза Милоша у Крагујевцу или његова брата у Шапцу, или по плану пашинских дворова у Нишу (који је по освојењу откупио краљ Милан), у Лесковцу итд. Бардовачки су двори нешто мањи од нишкога, може бити у величини једнаки с крагујевачким кнеза Милоша, или нешто већи од њих. Главна контура није паралелограм као у Нишу него квадрат. Доњи је бој узвишен од земље; степенице су за горњи бој веома благо изведене, простране и видне. Двориште или простор међу собама и узвишени му део спрам степеница, за разговор и за седење, затворен самим прозорима и стаклетом, ванредно је леп. Поглед је преко зида к југу и горама с десне стране Вардара. Сад је двор напуштен и намештај је из њега дигнут, али још није покварен, и све је оправно, тако да би се лако породица опет могла наместити за неколико дана. У двору су чесме на неколиким местима. Али воде већ нема у њима. У главним собама су камини. Зидови су обојени. На појединим платнима насликани су (без какве особите вештине) неки градови и предели. Врата су такође обојена, и поједине табле окићене су насликаним венцима или китама цвећа. За купање имају „амамџици“ (мали амами) у крају код старинске земљане пећи с лончићима. Нарочитога амама (као што има по турским дворовима у Цариграду) нисмо видели. У селамлик нисмо улазили, јер је у њему било неко турско женскиње. Казали су нам да је он сагрђен са свим по истоме плану и начину као и харемлик. На истом имању, не далеко од двора, има и извор киселе воде.

На врху двора харемлика има ћошка (она се турски зове *финк*), на коју воде добре степенице. Она је сва у прозорима и с ње је поглед на цео чифлик и на околину на све стране. Док је била намештена, ту је било најлепше

место за пушење, пијење каве и размишљање. И тај је простор сада празан. Са ћошке се виде на крову ћерамиде. Оне су сграђене другојачије. Величином су двапут као ћерамида што се обично гради и скоро су равне, само посувраћене с оба краја. Иначе су сложене као што се и сад слажу ћерамиде на крововима. Тим путем се види и дивотна грађа којом су ове куће сграђене.

Говорили су нам и то како су, не далеко од садашњега двора, близу млина, где и сада има чесма, откопавањем ради тражења новаца откривене зидине које показују да су биле некакво станиште. То је сигурно или рушевина племићскога двора српског из старијега времена, пошто ми мислимо да је то имање у истом или мало мањем опсегу држало се још за српске владавине, или рушевине припадају старијем времену турске најезде. Ради смо били да то видимо и својим очима. Али кад смо дошли на то место, видели смо да су однете цигле, за које нам рекоше да су се још пре краткога времена ту налазиле, а копана земља да је заравњена, тако да томе откопавању нема више трага. Г. М. П. Куртовић ми саопшти да се у дворишту харемлика у Бардовцима налази уза зид прислоњен римски надгробни камен некој Јулији, жени царинара.

Отишавши у Бардовце уз Вардар, вратимо се, пошав к истоку, низ приштевачки пут. У први мах смо се из Бардоваца возили ка скопској Црној Гори, гледајући по њеним удолицама и застранцима насеља и манастире старога српскога времена. Поље кроз које смо се возили просто је дивота. Водовађе су овоме народу тако под руком, да му је мокро где хоће а сухо где хоће. Водовађа залива дуван, залива купус, залива кукуруз. Под африканским сунцем оних дана и оку је пријатно видети бистру хитру воду како свој животворни утицај носи по мигу онога који ју је навео.

Примичући се Скопљу и акведуктима сустигосмо гомилицу мусломана Арбанаса у белим ћулавима. Иђаху у

Скопље. Људи окошти, сухоњави, здрави и крепки као кремен. Да вам око и памет стану пред оним што у човечанском соју дају ове горе. Производ им је исто тако диван и чврст као што су оне саме, као што је све што је у њима. Да се заплачете, кад помислите на дивљину тих људи. Јер су то они што сретну и стигну Србина сељака, и отму му све што има, па често га и са животом раставе. Брука царству које у овом крају за ред одговара. Брука Европи која често ради недопуштених обзира на своје ситне интересе овај неред или штити или му кроз прсте гледа!

Ушавши у варош с горње јој стране, од артиљеријских касарни, кроз једну турску махалу, и сами смо добили прилике да видимо шта је турска мржња. Возили смо се у двојим колима. Напред су ишла кола у којима је седела госпођа Новаковићка, а с њом су били г. д-р Тодор Недељковић, адвокат из Земуна, и г. Јев. Симић, писар конзулата. На тим је колима седео каваз Јован (Врањанац родом) оружан револвером и магацинком. У другим колима седели смо ја и г. Мих. Р. Ристић, консул. Ја сам смотрио у проласку како из једне турске авлије изађе турско дете на улицу. Мало по том у предње седиште наших кола лупи каменица, бачена иза наших леђа, и одби се те паде на калдрму. Нејака рука није могла да допре до наших глава како јој је, ваљда, мржња расе и вере намењивала. Тај случај нисмо хтели на ум узимати, али поступак детета и овде као и на другим местима показује шта мисле одрасли.

Г. Тома Х. Микић судија из Врања није ми (држећи се казивања и бележака својих родитеља) умео одговорити колика је величина Бардовачког Чифлика. Српски свештеник Бардовачког Чифлика г. Атанас Петровић, родом из Кучевишта из скопске Црне Горе, извештава нас да се земља онде и сад мери шиником (10 старих ока = 12·830 кг.). Сељаци Бардоваца (25 кућа са 8—15 душа свака кућа)

обрађују на наполицу 5000 шиника и за власников рачун 500—800 шиника; у другом чифлику Новом Селу обрађује се 6000 шиника, а у трећем у Вучјем Долу 800 шиника. Свега, дакле, 12300—12700 шиника. Шуме, пасишта, камењари нису у овом рачуну. Пре неколико година мислило се да тај чифлик купи нека немачка кућа с намером да онде оснује фабрику шећера. Агенти те куће, како се чује, премерили су чифлик (оно што припада Бардовцима као и оно што припада Новом Селу) и нашли су да он обухвата на 8700 хектара у једној арондираној целини. Изгледа да је та цифра претерана. Може пре бити да је толико дунума. С друге стране сам чуо да се тада као цена постављала цифра на 500.000 франака. Колики су доходци такође је данас тешко разабрати. Наследници не живе на месту. Мисли се да доходци дају неколико хиљада турских лира, али је то јако претерано. Г. М. П. Куртовић ми је говорио да су неки бегови давали Авзи-пашиним наследницима по 800 турских лира (18400 франака) закупнине на годину, али они на то нису хтели пристати. Извор прихода су разне врсте жита и пиринач. Било је време кад се на чифлику по нешто почињало радити и машинама добављеним из Француске, о чему ће се после говорити.

Од године 1873 или 1874, када се један унук по кћери Авзи-паше, последњега наследнога господара Бардоваца, отровао из љубави за неком Францускињом, имањем су овим управљали настојници који су били само Турци. Од тада се без сумње, и почиње садашња запуштеност тога чифлика. Године 1877 за настојника је био постављен Србин Харитон Микић, родом Врањанац. У то време још се налазило на јаслима у чифлику по 40 коња најбоље расе и неколико отворених и затворених каруца. Данас већ свега тога нема Наследници од кћери Авзи-пашине у турским су службама у Цариграду и иначе куда служба поведе, и доходци им се тамо шаљу.

VIII

Бардовачки наследни господари. Цртица из феудалне Турске и њен лом.

Феудалну Турску средњих векова, којој су прве ударце почели наносити још султан Мустафа III (1757—1779), те по том султан Селим III (1789—1809), разрушио је коначно у огњу и крви 1826 султан Махмуд II (1809—1839) уништењем јањичара и осталога средњевековног реда.

И ако основни закони мусломански ништа не знају за наследна права у господарству, и ако се по тим законима све оснива на заслузи и на вољи или на милости султановој, и ако је по њима сваколика државна власт усредсређена у султановој власти, практика је, током векова, за љубав личних интереса све то обрнула другојачије. Лични интерес, та најмоћнија покретна снага у источном свету, створио је мало по мало у Турској оно исто феудно стање децентрализације и поделе државне власти на мање олигархијске групе и средишта, које су Турци у XIV веку на Балканском Полуострву застали и које им је толико помогло при освајању полуострва. Земља по мусломанском праву царства, добила је тим путем лагане злоупотребе и новом традицијом, своје посебне власнике и господаре (аге); спахилуци, по основу своме земље дате лично на уживање у накнаду за војну службу, држали су се (већ одавно) из рода у род наследно у једним истим фамилијама. Што се учинило са мањим имањима, прострло се и на целе области. Некадашње старешине санџака (области), постављане на то место за своју заслугу, старале су се да се у тој служби утврде наследствено. И на свршетку XVIII и у почетку XIX века у Турском Царству су сви санџаци имали наследне господаре, који су из колена у колено управљали санџацима. Као и средњевековни европски феудални господари, они су, без обзира на султана, међу собом праве ратове водили, одмењући се често и од султана самог и слушајући га колико су хтели. И султан Махмуд и његови

наследници водили су с оружјем у рукама праве ратове да своје право поврате и овој злоупотреби за врат стану. И истом после читавог низа унутрашњих борби пошло је средишњој власти у Цариграду за руком да с наследним господарима санџака и области посвршује и да постављање старешина и чиновника средишту поврати.

Немамо начина да докучимо ко је био први наследни господар Скопља и његова санџака, онда када се у њему после боја на Марици први пут установила турска власт. Кад се спореди опсег санџака у разна времена, види се, како се и опсег често мењао под утицајем разних господара и њихова утицаја или личних им погледа и потреба. У време кад је Хаџи-Калфа састављао своју географију Турске (половина XVII века) у санџаку су скопском били окрузи: Тетово (Калканделен), Качаник, Прилеп с округом, Мориово (јужно од Моглена). Окрузи Тиквеш, Велес, Струмница, Штип, Кратово и Врање припадали су још у Хаџи-Калфино време санџаку Ћустендилу. Кад је учени немачки ботаник др. А. Гризебах походио Авзи-пашу, наследнога господара Скопског Санџака, находили су се под скопском средишњом влашћу окрузи: Скопље, Качаник, Тетово (Калканделен), Кичево, Дибра, Ћустендил, Мелник, Струмица, Радовиште, Штип, Кратово, Куманово, Егри-Паланка и Кочани. Како се после XVII века то раширење скопске области извршило не да се докучити, али се то све 1839 још налазило под наследном влашћу Авзи-пашином. Гризебах је забележио да иста породица управља Скопским Санџаком од пре 200 година. По томе је раширење области њена заслуга и плод њених труда, а оно што бележи Хаџи-Калфа припада старијем од те породице времену. Гризебах сам бележи како је султан Махмуд Авзи-паши приделио неке округе који су се раније находили под Битољем. Уз то Гризебах бележи како се у целој тој области 1839 живело мирно и сигурно, осим крајева Дибре и Шар-планине,

у којима су живели Арбанаси, за које Гризебах бележи да се по форми находе под Авзи-пашином влашћу.

Утицај те господарске породице у султанову двору био је необично велики. Пређашњи паша, претходник Авзи-пашин, имао је само три године кад му је отац умр̀о, али је одмах постављен за наследнога господара Скопскога Санџака, и пошто је умр̀о у дубокој старости, догодило се да је он у овим крајевима заповедао као неограничени господар пуних 80 година. Док је био малолетан, власт су вршили рођаци његови. Држање власти у оваквим областима увек је зависило и од снаге обласног господара и од султана. Ако је султан био слабији, лакше су се обласни господари са својом влашћу од њега отимали. Онде пак где је обласни господар био уметан и енергичан, власт се његова лакше држала под ма каквим султаном. А сталношћу се све утврђује и снажи, па и засебна обласна власт, чак и онда када јој се све што врши и не слаже потпунце са законима. Обласни господари оваквога стања морају бити справни и на војевање по заповести султановој, и на буну, кад се догоди да им је султана незгодно послушати. Најлепше је још када услугама круну вежу на захвалност. Власт и самосталност обласног господара увеличава се његовим наследним положајем и његовим имањем. И кад би наследни господар по каткад био збачен, онај који би се поставио на његово место није се могао дуго одржати као туђинац поред јаке и богате наследне фамилије, која је у земљи силне везе имала. Тако се, на послетку, после извесног времена наследни господар опет у свој положај враћао. У народу има предање да се у време узбуне скадарскога Мустафа-паше, тако званог Скодралије (Скадранина или Шкодра-паше) против султана, Авзи-паша држао Мустафа-паше, и да му је дао у помоћ 15000 људи. Ту је војску велики везир Решид-паша разбио код Прилепа у Бабунским Кланцима. Војском је Авзи-пашином командовао његов синовац Јашар-бег. Авзи-пашини су се људи још једанпут

тукли с војском Решид-пашином код Капланова (Скопљанске Бање). И данас се певају лепе турске и арбанаске песме о овим сукобима.[1]

Султан Махмуд, у намери да оснује централистичку управу у Турској и да све конце у Цариграду састави, и ломећи ове наследне господаре, служио се свима средствима, и оружјем и милошћу. Касније мало он покуша да крене и скопскога наследног господара Авзи-пашу. Смисли да пашу постави на већу почасну службу у царству. С тога кад се негде после 1830 упразнило место румели-валије (главног заповедника војске у Европској Турској), султан поручи Авзи-паши да је вољан то место њему поверити, за доказ да султан уме да се користи одличним особинама његовим. Али ни ласкање, ни частољубивост не намамише Авзи-пашу да остави своје наследно место, на коме се осећао сигурнији него на новом понуђеном положају. Он је сам пошао у Цариград, да султану Махмуду објасни свој отказ, и успео је у томе тако, да му је султан још и увеличао наследни пашалук неким окрузима који су дотле припадали Битољу. Авзи-паша је увек био и остао у добрим односајима према султану по своме уверењу и по своме начину рада, јер нити му је султан какву милост могао учинити, нити је он од њега што очекивао. Изгледа да је пашалук припао у потпуно располагање султану тек после смрти Авзи-пашине, пошто Авзи-паша није оставио мушкога порода. Занимљив би био и начин овога феудалног наслеђивања у Турској. Видимо само да су се и пашалуци и спахилуци наслеђивали с оца на сина, али ближих података и одредаба немамо.

Кад је др. А. Гризебах, коме и захваљујемо за све ове податке, 1839 боравио у Скопљу и у Тетову, породица у којој се већ 200 година држало наследно господство над Скопским Санџаком, представљала се са три брата. Најстарији је Авзи-паша у Скопљу управљао санџаком, млађи му брат Абдурахман-паша боравио је у Тетову и држао је ту варош као своју апанажу. Најмлађи пак, Хасан-паша, био је старешина над војском. Држали су 2000 људи у Скопљу а 1000 у Тетову. Хасан-паша био је болешљив и с тога је избегавао влажан и топал скопски климат и живео је такође у Тетову. Мати Авзи-паше и Абдурахман-паше још је била жива у 1839 години. Била је отишла к синовима у Тетово, и путујући сам у Тетово, др. А. Гризебах је срео официре и гарду на 30 коњаника сјајно опремљених са двојим празним каруцама, који су стару хануму били отправили к синовима у Тетово. Сву тројицу браће похвално, као добре управнике, спомиње и Ами Буе, који је видео два млађа брата и боравио код Абдурахман-паше у Скопљу.[1] Он најстаријега бележи Хамзи (Hampsi), као што су ми у Врању и Скопљу тако име његово изговарали, али сам се од Турака известио да имена *Хамзи* нема него да има Хамза и *Хъвзи*, што је ближе белешци дра А. Гризебаха. По томе сам се и ја тога држао. Авзи-паша није био у Скопљу кад је Ами Буе 1838 пролазио. У Кустендилу, који је такође био под Скопљем, господовао је 1836 године, по белешци Ами-Буе, опет неки рођак ове скопљанске пашинске породице, Муртазен-бej. А. Буе бележи за њ да је un vieillard agréable.[2]

Авзи-паша је у 1839, по записци дра Гризебаха, имао 46 година, а већ је 20 година управљао пашалуком. Он је, по томе, ступио на управу 1819 у својој 26-ој години. Ако је претходник му паша, за којега Гризебах бележи да је управљао санџаком, које малолетан које пунолетан, пуних 80 година, био Авзи-пашин отац, онда се Авзи-паша родио у његовој 53-ој години 1789, а отац му је управљао санџаком међу 1739 и 1819. Поп Атанас Петровић бележи да је Тетово постојбина Авзи-пашина, али да им је порекло

[1] Саопштење г. Јов. Х. Васиљевића.

[1] A Boué La Turquie d' Europe Paris 1840, II, 446—447.

[2] A. Boué, La Turquie, III, 187.

из Мате у Арбанији. Авзи-пашу самога Гризебах описује као слабуњава човека, бледа лица, благих, паметних очију. И у народу се памти да је Авзи-паша био човек ситан и слабуњав. Приповеда се како је султан Махмуд, кад га је видео, казао за њ: отуз ока адам, алтмиш ока акъл тј. у човеку од тридесет ока шездесет ока памети.[1] Разговор с њиме који је Гризебах забележио, показује човека начитана и мислиоца. Много је помињао Аристотела и Платона по арапским писцима, из којих му је било и остало знање. За Арбанасе је казао дру А. Гризебаху да су зли људи, али да им ни султан ни његов намесник ништа учинити не могу. Ако би им побили главаре, остали би онамо њихови синови и њихове присталице, и том би се оштром казном они сами раздражили, да још горе раде; ако ли би с њима почели благо, не би се могло живети од њихова бешчинства и нереда. И Авзи-паша је навео некакво писмо Аристотелово на питање Александра Великог о сличном случају. Аристотел је Александру упутио питање: може ли он као цар променити нарав народима којима управља? Има ли он какву год моћ над ваздухом, над климатом, над валима морским? И као што њима ништа не може, тако не може променити ни добре ни зле наклоности у људи који су такође у вези с природом и с климатом. Бог их је тако саздао, па су такви. И Аристотел је саветовао Александру да против неког персијског непокорног племена, за које га је Александар питао, не чини ништа друго но да им постави за старешину по својој вољи јака човека туђинца, који ће оштро кажњавати свако злочинство, иначе оставивши људе да живе по својему, зато што их променити није могућно, а на штету би царства било кад би се искоренили. „Та су иста посла — завршио је Авзи-паша — и с нашим непокорним, грабљивим и зловољним Арбанасима. Ми смо туђини, постављени да над њима управљамо,

[1] Саопштење г. Ј. Хаџи-Васиљевића.

и трудити се морамо да се за земаљску сигурност старамо кажњавајући свако злочинство које би они учинили. Али то зло у корену утући немогућно је!“ Кад би се барем ових начела Авзи-пашиних држао султан Абдул-Хамид, ми бисмо ипак могли бити задовољни, јер ми и не тражимо ништа више до оно што је Авзи-паша као дужност признавао.[1]

Авзи-паша и Абдурахман-паша нису остали до краја у љубави. У извештајима нашега посланства из Цариграда бележи се 13-ог јануара 1843 како су се тада у Цариграду налазили Авзи-паша из Скопља и брат му Абдурахман-паша из Тетова. Распра се тицала управе о власти над њиховом очевином, Тетовским Пашалуком. Авзи-паша тужи брата да тирански поступа с народом, и тражио је да га збаци. Абдурахман-паша је одговарао да то није истина и старао се да се одржи на свом месту. Авзи-паша је радио вештије, и послао је пред собом Хаџи-Трајка, Србина из Скопља, који је три четири месеца раније дошао да спреми на Порти земљиште за свога господара. Јануара 12-ог нагрнули су на Порту сви Арбанаси из Тетовског Пашалука, који у Цариграду разне послове раде, и изјавили су да траже да се Абдурахман-паша збаци и да им се за старешину постави Авзи-паша.[2] Извештај не каже како се посао свршио, али се види како се Порта и тим средством служила да ове наследне господаре поломи и власт од њих преузме.

Др. А. Гризебах помиње чифлик Бардовачки и његова оризишта као главно имање Авзи-пашино. Не помиње га по имену, али га ставља на час даљине од Скопља у кључ међу Вардарем и Лепенцем, да никакве сумње бити не може да је реч о Бардовачком чифлику. Помиње на чифлику велику пола у дрвљу сакривену вилу из које су се

[1] Dr. A. Grisebach, Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839, Göttingen 1841, II, 230 и д.

[2] Саопштење г. Јов. Х. Васиљевића.

дизали као минарета вршкови крова оловом покривени. У то време је — 1839 у лето — Авзи-паша проводио до подне у томе своме имању. На чифлику је имао четири жене и више од тридесет робиња. По том опису то нису садашњи дворови, јер они нису покривени оловом него ћерамидом. Биће то старији двор, који је био наместо садашња два. Наша традиција, по саопштењу г. Томе Х. Микића и по казивању људи на чифлику самом, тврди да је садашње дворове на чифлику подигао Авзи-паша међу 1850 и 1860 годином. Поп Атанас Петровић бележи традицију, по којој су Бардовци били метох манастира Благовештења из скопске Црне Горе, па је по том тај метох заузео скопљански муфтија (турски митрополит) и да су уз метох онде имали имања Турци Кумбарацијеви, све Скопљанци, и да је од њих Авзи-паша садашње бардовачко имање присвојио и ујединио.

По нашем распитивању у Скопљу и у Врању Авзи-паша је умро не оставивши мушкога порода. Осим чифлика у Бардовцима и у Новом Селу, Авзи-пашина је породица имала још чифлик у Младим Нагоричанима код Куманова који се зове Црно Поље или Слатина. Г. М. П. Куртовић ми саопшти да се то имање пружа десно од друма Куманово — Крива Паланка и граничи се хатаром Кумановске Општине, села Пројевца, Шупљег Камена, Зубовца и реке Пчиње и да може хватати око 1000 хектара. Исти наследници имају имање од 3000 дунума (1 дунум 919·3 кв. метра) у селу Клечевцу у Кумановској Кази, чифлик Чаушћоле код Велеса и чифлик у Тетову. Сва су та имања припала кћери Авзи-пашиној, која се удала за Хаки-пашу. Хаки-паша је од те кћери Авзи-пашине имао сина Мехмед-беја. Пре 1873—74 он је управљао имањем у Бардовцима и набавио је био машине из Француске за обраду имања. С машинама је био дошао и неки Француз машиниста, и у његову се свастику Мехмед-беј заљуби, тако да се ње ради и отровао. Осим Мехмед-беја Хаки-паша је оставио још

два сина. Рашид-бој је био у Цариграду члан Државног Савета, а сад је негде у Малој Азији валија. Г. Тома Х. Микић толико је знао о томе унуку Авзи-пашином, а о трећем не зна ни је ли још жив ни где је. О породу млађа два брата Авзи-пашина, Абдурахман-паше и Хасан-паше, не знамо ни толико. Ту би опет имало да се разбере о начину наслеђивања и о правилима по којима се у овим старим беговским породицама јединство имања чувало.

IX.

Српске традиције и сувремени српски покрет у Македонији.

Има још једно питање, на које није излишно бацити барем неколико врста. То је питање о српским традицијама и о српском покрету у Македонији.

Схвативши још међу 1858—1870 мисао о агитацији за оцепљење екзархата од грчке патријаршије, или боље, смисливши у то време да они уреде за своју народност религиозну пропаганду у облику екзархата по примеру Грчке у патријаршији, бугарски су родољуби смислили да у та опсег обухвате што могу више балканских Словена, управо свеколико балканско словенство осим западне Старе Србије (од Косова даље к западу) и Босне и Херцеговине. Део Старе Србије у сливу Источне Мораве узели су такође у своје границе. Учени ботаник др. А. Гризебах је још 1839 забележио да је због мале разлике српскога и бугарског језика прелазна зона од једнога к другоме велика и да се језици један у други преливају. Бугари су у свом обележавању граница узели и оно што је чисто бугарско и свеколику прелазну зону, *без обзира на њену сриску смесу.*

Чим је екзархат установљен, права се бугарска пропаганда одмах почела с великом живошћу и енергијом. Бугарским државницима служи на част што су смислили установу тако корисну за њихово народно буђење. Турски државници онога времена оштро су схватили да је у корист турску расцеп православних хришћана, Словена и Грка,

који се том акцијом отпочињао. Они су с тога почели да тај покрет живо потпомажу. Кад су видели да иста акција наилази на отпор и код Срба, у источној Старој Србији (Морави) и у Македонији, још су се већма радовали, видећи да једним ударом не два него три непријатеља погађају.

Једино оновремени српски државници нису видели куда води тај покрет и нису ништа озбиљно предузели да га барем по српским захтевима колико толико исправе. Разумевајући га махом по декламацијама намењеним јавности а не по стварним његовим намерама, и следујући без резерве отвореноме бугарофилу ђенералу Игњатијеву, ондашњем руском посланику у Цариграду, српски су државници помогли и да се искључи из тога покрета западна Стара Србија и Босна с Херцеговином (што је целом покрету одузело значај балканско-словенски, па му оставило тип искључиво бугарски) и у главноме су помагали целу акцију, у ствари мало пријатељску српскоме народу. Да се онда оно исто тражило и за Србе и за Бугаре, и да се покушало да се црквено-народној пропаганди поставе оправдане границе, избегле би се многе познније невоље међу Србима и Бугарима, посејане искључивом и погрешном радњом овога времена а на штету Срба.

Значај бугарског покрета и српске погрешке увиделе су се кад је већ било са свим касно; кад су запиштале жалбе из непосредне близине Србије, из Ниша на прилику, на бугарско изгоњење језика, књига и писмености српске.[1] Исто то што се чинило у Нишу, чинило се и даље к југу,

[1] „Како је постала бугарска екзархија. Београд 1897.“ Књижица та закључена је овим врстама: „Сваки искрен споразум могућан је тек онда кад „се и оправдани уступци учине с обадве стране. Да је Србија учинила Бугарима „неоцењене услуге у борби њиховој за њихову црквену самосталност, чак и „на штету својих народних интереса, то је сад јасно као дан. Узајамност и „правичност захтевале би да се сад Бугари колико толико сличним услугама „Србима у њиховој културној борби одуже.“ Да није одвише наивно, могло би бити добро! Тако каткад говоре и Бугари, али не раде никад.

и у Врању и у Скопљу, и готово по целој Македонији. Мени су старији људи у Врању приповедали како је из руско-цариградског посланства поручивано онде људима да пристају за Бугарима и како се то слушало не с уверењем него из бојазни пред старијим, да се не би каква погрешка начинила. Уз примамљива обећања Екзархата о „народном“ језику у цркви и у школи и о црквено-школској автономији нарочито су живо пристали већи просвећенији градови Македоније: и Скопље, и Велес, и Прилеп, и Охрид. И последица се тога види још и данас. Села и горски крајеви, консервативнији као свуда, нису хтели да тако лако пристану за тим покретом, нити су пристали да се тако лако одвоје од онога што је држала праотачка вековна традиција. Турске власти, видећи да је бугарски екзархатски покрет противан и Грцима и Србима, потпомагале су га све више и више. Оне су у тај мах схватиле екзархатски бугаризам као држање најповољније Турском Царству, и није им било неповољно да свеколико балканско словенство прими то назвање наместо српскога. Турци нове школе почели су готово искључивати име српско, синоним револуције по њиховом схватању, из свога царства. Око ондашње Кнежевине Србије подизао се кордон од черкеских села и ишло се на то да се српско име на Србе у кнежевини ограничи. Како су се државници из Србије у тај мах мало, или нису готово никако ни служили лојалним средствима за заштиту српске народности, тиме су са свим помагали тежњама турским да име Србин идентификују са значењем противника Турског Царства а имену Бугарин, опет, да даду значење лојалног и оданог пријатеља!

При свем томе бугарска пропаганда, која у правој Бугарској није изазвала ниједног противника, сусрела се у источној Старој Србији и по свима деловима Македоније са знатнијим отпором, који се ни до сад није дао савладати. Нашло се од Ниша даље к југу свуда људи који нису хтели да пристану уз бугарски екзархат.

Узроци тога отпора који је људе везивао више за туђу (грчку) цариградску цркву но за национално-словенски (бугарски) екзархат били су двоструки.

Живље српско национално осећање на северним странама Македоније и на источним странама Старе Србије спазило је анти-српску струју екзархата, и одмах је према њој заузело положај. На југу пак Македоније више је одлучивала ближа веза и оданост к старој цариградској цркви и бојазан од шизме. То схватање је свуда задржало многе одличне словенске куће да уз екзархат не пристану. И ма колико да је пре 1876 турска власт подупирала и штитила екзархат, овај последњи није могао никако успети да у Македонији са својом црквом споји више од 70 од сто македонских Словена. У свима областима Македоније одржало се све до данас барем 30 од сто Словена који никада нису хтели пристати с екзархатом. Као што смо већ горе казали, уз екзархат је пристало словенско становништво већих градова Македоније, одакле је под заштитом руске дипломације и агитација кренута. Села су се одазвала различито. У Скопљанском Санџаку цела Црна Гора, с малим изузетком, и многа села ка српској граници, остала су са патријаршијом. Тога ради у самој Скопској Епархији броји се и сад на 10.000 кућа патријархиста или Срба. Исто тако села у Поречу јужно од Тетова, међу Тетовом и Битољем, одржала су се целом пласом изван екзархије а са патријаршијом. Осим тих крајева у масама, свуда има патријархиста међу Словенима у већем или мањем размеру, како у ком месту. У томе је стању био међусобни односај екзархиста и патријархиста међу Словенима Македоније све до 1885 године. Српска национална пропаганда, прекинута са свим после рата 1876, једва се гдегде настављала.

Екзархатска мисао се, међу тим, потврдила и једним чисто политичким обликом — сан-стефанским руско-турским миром од 19 фебруара 1878. Та политичка формула с места је постала политички идеал свима Бугарима без разлике.

Пошто Руси, касније, нису показивали много журбе да после Берлинског Мира раде на остварењу сан-стефанске формуле, бугарска национална странка у Румелији 1885 учини крај владавини турскога намесника у тој области, наслањајући се више на Енглеску и анти-руске западне силе. Тим се први пут поремети она равнотежа коју је хтео на Балканском Полуострву да утврди Берлински Уговор.

Краљ Милан схвати да ова бугарска акција штети српске интересе у опште, и нарочито да је опасна по српско ширење јужним правцем и да може бити пресудно штетна за српске претенсије у Македонији. Идеје по себи тачне завр зу се у рат, неспретно смишљен, међу Србијом и Бугарском. Из разних узрока рат испадне лоше по Србију. Али идеја о чувању ранијих тековина и о одбрани српских претенсија јужно од садањих српских граница почне се у толико више неговати што је рат несрећније испао. За несреће ратне тражила се накнада на другом пољу. Оснивање Друштва Св. Саве пада у то време. Одмах после рата, већ у јесен 1886, влада је на основици међународног права (коју је Турској мало ко признавао) закључила привремену консулску конвенцију с Турском. Године 1887 већ су основани први наши консулати у Скопљу и у Солуну. Најмоћније материјално средство јачег саобраћаја међу Србијом и Македонијом створили су 1888 отварање жељезничког саобраћаја и ступање у живот првога српско-турског трговачког уговора. Већ у јесен 1888 у Нишу су и по околини македонски трговци куповали брашно за потребу турских гарнизона у Македонији. Одмах за консулатима с тешком се муком отворила радња на васпостављању српских школа, позатвараних нашим немаром или екзархатским и другим интригама. Идеја о уступању двеју грчких епархија, скопске и призренске, владикама српске народности кренута је такође у то време. Кад су краљ Александар (као непунолетан) и намесник Јов. Ристић 1890 путовали у Русију, издане су наредбе рускоме

посланству у Цариграду да српски тај захтев код Васељенске Патријаршије потпомогне. У току 1890 чињени су и неки покушаји да се дође до споразума с Грцима. Али без успеха. Велики грчки државник Трикупис, који је тада био на управи послова, мислио је повољно о српско-грчком споразуму. Једне атинске новине (*Παλιγγενεσία*) тражиле су да се Срби одреку Битоља и Солуна, па да им се уступе владичанске столице у Скопљу и у Охриду. Али кад ускоро Трикупис на изборима изгуби већину и те ствари стукну натраг без озбиљнијих последица.[1]

У то време беше искрсао спор међу Портом и патријаршијом о црквеним повластицама Православне Цркве. Порта је тежила да повластице сузи, а патријаршија се старала да их у старом опсегу одржи. Руски посланик А. И. Нелидов, који је на Порти потпомагао Васељенску Патријаршију у њеној борби за одржање повластица, беше смислио да од патријаршије, у накнаду за ту помоћ, потражи за Србе скопску и призренску митрополитску столицу. Грци су се 1891 лукавством извукли из прве прилике да поводом оставке скопског митрополита Пајсија изврше један део те концесије. Чим се у патријаршији објави оставка Пајсијева (негде у јулу 1891), Синод тога истога часа попуни место Грком, владиком Методијем, те тим избегне да изврши обећање дато г. А. И. Нелидову. Али је патријаршија ипак нешто и српским захтевима попустила, да би јој се врдање у избору митрополита лакше одобрило. У невољи у којој су се налазили, Срби су се користили и тиме.

Ни Бугари нису нимало равнодушно гледали ово појачање српског активитета. Они су опазили да борба није нимало завршена бојем на Сливници, и прихватили су бачену им у Македонији рукавицу. Туркофилска Стамбуловљева политика показала се већ 1891 у васпостављању и

[1] Отаџбина 1890, 101—102 стр. 597.

умножавању бугарских владика по Македонији. Софијска је влада тражила потпуно извршење екзархијског устава од 1870 и оних добитака који су били пре 1876 извршени, па су после војне обустављени. Тако се од почетка последње десетине XIX века (од 1891) започиње у Македонији јака борба међу Бугарима и Србима и међу шизматицима и православним. Султан Абдул-Хамид и Порта врдали су међу те две странке, старајући се да се чим год откупе у Бугара за оно што би кад учинили Србима. Види се да се ни у Јилдизу ни на Порти није заборавила политичка оцена Али-паше из шездесетих година, да распра међу хришћанима може само Турској користити.

Кад се на том пољу посвршивало што се чинити имало, Бугари 1895 пођу већ и корак даље. У ту годину падају први покушаји да се Македонија узбуни, те да се дође или до страног посредовања или до какве год акције која би, да би утишала немир, створила у Македонији стање слично ономе у Источној Румелији до 1885. За базу таквој акцији узимао се и члан 23 Берлинског Уговора. Кад би се пак једном ишчупала потпуна автономија или какво год автономно уређење Македоније, изашао би на видик и други део софијске политике: да се Македонија вештим ударцем споји с Бугарском. Али покрет од 1895 да се Македонија оружјем узбуни, није повео ономе што су Бугари мислили. Султан Абдул-Хамид се сети тада неизвршених српских захтева. На питања из Јилдиза у јулу и у августу 1895 одговори се из Београда, да ће се Србија према бугарском бунтовничком покрету са свим мирно држати, ако се српској народности у Турској (у сва три македонска вилајета) даде право: да може, без сваке запреке, подизати српске школе; да се Србима у Турској призна њихова народност те да се не трпају ни у Бугаре ни у Грке; да се српској народности, на послетку, уступе два владичанска места, скопско и призренско. У другим преговорима и разговорима Србија је тога времена у Маке-

донији као свој део тражила владичанства Скопљанско, Велеско, и Охридско, сматрајући Призренско Владичанство као свој неоспорни део. Султан, доиста, прими све те захтеве, а извршивао их је онако како Турци извршују. Колико знамо, иста је измена захтева и уступака вршена и 1897, у време грчко-турског рата, којом приликом се српски посао у Македонији прилично напред кренуо. Ако се и не може казати да је Турска лојално и потпуно испунила своја обећања, мора се констатовати да је већи део српских захтева од 1895 данас извршен. Једино се услед њих могло доћи до садашње српске гимназије у Скопљу, најлепшега и најзнатнијега успеха српског у Македонији.

Бугари су са своје стране гледали да се бране каквим било средствима. Ма да су о Србима као противницима у Македонији говорили с неким подсмевачким презирањем, у ствари они Србе као непријатеље нису нимало подцењивали. У то време је почело с њихове стране убијање српских главних људи све више и више. Списак тих жртава и погибалаца броји се данас, на жалост, на стотине. Од године 1901 почела је њихова још живља револуционарна акција за автономију Македоније, увек с прећашњим рачуном. Познато је да ни сва словенска Македонија (која по самим бугарским статистикама износи тек 50% целокупног македонског насељења т. ј. округлом цифром на 2,000.000 становника 1,000.000) није прихватила екзархат. Кад се то узме на ум, одмах се види како бугарашка странка екзархиста чини по врло верним и марљиво израђеним статистикама покојнога руског конзула Ростковског тек две трећине целокупнога словенског насељења Македоније (око 670.000 на 1,000.000) а само трећину свеколиког насељења Македоније (670.000 према 2,000.000).[1] При свем том софијски су политичари смислили план да

[1] Чланак „Једна статистика из средње Македоније“ Нова Искра 1899, стр. 250.

буном, прахом и пепелом, загуше те ситнице и да нагнају европске силе да Македонији одобре бугарску автономију. Да не би испало како ни сви Словени нису за њима, и како, тога ради, уза се немају ни половину свеколиког насељења Македоније, они патријархисте (Србе) почну са свим игнорисати. „Нема ни једног Србина јужно од гра„ница Шар-планине и краљевине Србије“ њихова је девиза. Да би се томе набавила стварна санкција, револуционари бугарски отворе нарочито од 1898 рат истребљења исто тако против патријархиста Срба и Грка као и против Турака.[1] Силне су жртве платиле животом ову фантазију бугарских револуционара.

На бугарско тврђење да у Македонији и јужно од Краљевине Србије и Шар-планине ниједног Србина нема; на њихово изношење да су они што се сада називају Срби само плаћене и продане душе, на послетку се, по невољи и услед њихова несносног насиља, нашао начин да им се одговори онако како су то на југу Македоније и Грци почели чинити, с оружјем у рукама. Истоветни начин одбране сам се собом јавио и на једној и на другој страни, савладавши непријатно осећање да се тим покретом управо помаже Турској. Несправедљивост бугарскога страсног насиља нагнала је и Србе и Грке да преко тога обзира прећу. И доиста онима који с оружјем у рукама и насилним застрашивањем, огњем и мачем, насупрот стварној истини, истичу тврђење „Нема Срба у Македонији“ не може се наћи други подеснији одговор до одговор с оружјем у рукама.

Пошто се бугарска буна, почета 1902, још живље настављена 1903, није могла или није хтела утишати, а пошто никад није остављала на миру ни патријархисте — невоља натера патријархисте, и Србе и Грке, да и они оружјем

[1] Чудновато је да живљи покрет те акције пада у исто време када митрополија у Скопљу долази у српске руке.

бране слободу вере и народности. „Година 1904 обележава низ невиних српских жртава у санџацима пећком, „а нарочито скопскоме и дебарском, у казама кичевској, „прилепској, велеској и охридској. Срби су морали да ор„ганизују одбрану. Они су се удружили. Удружење има и „свој нарочити статут, чије су главне одредбе ово:

„Циљ је удружењу да, поводом сувише учестаних не„пријатељских насртаја на све што је српско у Старој „Србији и Македонији, ради на одбрани истим средствима „и путем којим Србе непријатељи нападају.

„Удружење, поред бриге о одбрани, припрема народ „на ослобођење од садашњега несносног стања, и то путем „еволуције — потпомаже извођење реформа, стално ради „на груписању српског живља и на његовоме културноме „и економскоме напредовању.

„Срби очекују од султана и од великих сила побољ„шање свога стања. Не могадну ли им ови обезбедити миран „живот и правилно слободно напредовање, Удружење ће „прибећи и револуцији као средству за ослобођење".[1]

Акција на овај начин није остала без успеха. Читави срезови, нарочито Пореч и Кичево, одбранили су се од бугарашких насртаја, који све више тону у обично разбојничко четовање. Бугарска вика (нарочито по софијским новинама) да су српске чете прости турски измећари празна је као и остале фразе у којима се бугарска штампа дави. Наши се, у осталом, жале да су многи сукоби с Турцима дошли поводом потказивања самих бугарских присталица. А не мало је наших људи платило главом од бугарских четника поводом сумње да су они бугарске четнике потказивали Турцима. Турци су нападали и на српске чете, из начела по коме не сме бити чета у Турској, и било је и врло крвавих сукоба. Али је главни задатак тих чета, одбрана од бугарске бесне самовоље и од насилнога наметања вере (или секте, религиозне партије), језика и народности. Што су се Срби тога средства латили, сва је одговорност бугарска, јер су их бугарски четници на ово средство просто нагнали. Али што је главно, и на најопаснијем пробном месту, на бојном пољу, где се глава и живот на коцку мећу, „ће прах гори пред очи јуначке" посведочили су сами Срби Македонци да у Македонији доиста има Срба.

[1] Српски Књижевни Гласник 1905 бр. 107 (XV. 69. стр.).

Ми смо се ове године видели у Крагујевцу с Мицком Крстићем, војводом из Пореча, многогодишњим мучеником турских тамница. Он припада старијој нешколованој генерацији.[1] А видели смо се у Врањској Бањи с војводом Ђорђем Скопљанчетом, као неким врховним заповедником свију осталих. Утисак који је Ђорђе на нас учинио веома је повољан. Млад је и једва ће му бити много више од 25 година. Отац му је Скопљанац а мати Пећанка. Али он сам много држи на своје скопско очинско порекло. Рече ми да се навлаш прозвао *Скопљанче*, да би показао Бугарима да у Скопљанаца није замрла жица српска. Кад су Срби у јесен 1896 били принуђени да у Скопљу силом узимљу цркву и изгоне Грке из цркве Св. Спаса, Ђорђе је био тад ђак тек отворене српске гимназије у Скопљу. Он је био међу онима који су кроз прозор из дворишта у цркву скочили. Положај је такав, да се из дворишта може скочити у цркву унутра, јер је црква нижа. Изаћи пак није могао нико, јер су врата били посели Турци, у намери да спрече српско продирање у цркву.

Пробијање кроз прозор није се предвиђало. Кад су ђаци упали у цркву, почели су и свећњацима и рипидама и чим се могло изгонити Грке. Поп је грчки сав био исцепан и изубијан. Настане неисказани врисак. Кад Турци виде шта је било, отворе црквена врата да пусте Грке.

[1] М. В. Веселиновић, Брсјачка буна године 1880 у Битољском Вилајету и војвода Мицко. Прештампано из „Братимства". Београд 1905.

Пошто је један ђак био рањен у главу, и лице је имао крваво, другови га с дивљом виком изнесу из цркве на рукама. Ђорђе је учествовао и у другим демонстрацијама те године. По том се учио у гимназијама у Солуну и у Београду. Говори по мало и француски, по том турски и арбанаски. Српски књижевни језик говори чисто. Одсудан је противник македонске автономије и Бугарâ, ради насилничког наметања. На моје питање одакле су му четници, одговорио је да су највише македонски урођеници, али да има и Србијанаца и Срба с других крајева. Ми смо сами видели у Врањској Бањи једнога младића Србина, родом из Сиска, Петра Момчиловића, који се као син имућних родитеља ипак заканио у помоћ српској браћи у Македонији. У сукобу с војском 27 и 28 августа 1905 на селу Гулинцима јужно од Козјака недалеко од села Страцина међу Кумановом и Кривом Паланком тај је Петар Момчиловић погинуо. Други људи су ми говорили да је Ђорђе Скопљанче човек веома погодна темперамента, веома хладнокрван и присебан у сукобима а веома срећан у бојевима. Једанпут се ипак ранио у руку.

* * *

Таквим се линијама у практици кретао скоро педесет година развитак два југословенска народа на Балканском Полуострву — Србâ и Бугарâ. Кнез Михаило и његови државници 1860—1868 осећали су опасност расцепа и старали су се да га предупреде неким договором међу Србима и Бугарима о евентуалној персоналној унији.[1] Бугари су, у осталом, у исти мах спремали свој ексархатски покрет у анти-српском духу. Изгледа да су нас оним само заваравали. Народностима још повољна политика великих сила из средине XIX века (1848—1870) замењена је после

[1] М. С. Пирочанац, Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа. Београд 1895, стр. 38. и д.

француско-пруског рата мало по мало политиком сфере интереса, са свим супротном оној првој. Политика сфере интересâ и Турска сама оперирале су по потреби и са српско-бугарским антагонизмом, од којега се никада није водио довољан рачун. Антагонизам словенско-грчки и словенско-румунски рушио је до краја мисли које су биле основица политици кнеза Михаила у његовој поетичкој замисли рушења Турске уједињеним хришћанским силама Балканскога Полуострва, а без европскога мешања. Основица сувремене европске политике јасно је казана мотивацијом којом је лорд Солзбери на Берлинском Конгресу предложио аустријску окупацију Босне и Херцеговине. Мотивација је та задахнута оштром словенофобијом. Енглески лорд је обратио пажњу како је прави почетак турско-руског рата у сукобу међу господарима и држаоцима земље у Босни и у Херцеговини и у томе што су они први мусломани а ови други хришћани. Да не би Србија и Црна Гора и даље тај сукоб *дражиле*, и ако би те две државе заузеле већи простор Босне и Херцеговине, да се не би на Балканском Полуострву створио *неиретргнут низ словенских држава*, који би, после, тобоже, претио инородним расама даље на југу полуострва, лорд Солзбери је предложио да Босну и Херцеговину заузме сила која је својом снагом моћнија од Порте да то огњиште нереда у реду држи. Као што је познато, конгрес је ту улогу одредио Аустро-Угарској.

И српско-бугарски исто тако као и грчки аспиранти на Македонију требало би да непрестано имају на уму ову мотивацију која је на састанку Берлинског Конгреса од 16/28 јуна 1878 одлучила судбину Босне и Херцеговине. Несавладљиви и незајажљиви антагонизам балканских аспираната у Македонији одавно се бележи у јавности западне Европе.

Тај се политички феномен истиче као најозбиљнија сметња каквој год автономији у оним областима. Аустријско-

руским споразумом, који је довео и до неких практичних корака, и који је усвојен и од остале Европе, тај је домаћи антагонизам још већма обележен. Бугарско поджаривање револуције и изазивање Срба и Грка у Македонији чак на оружану одбрану од њихове насилне пропаганде ни из далека не води ономе изласку који бугарске политичке теорије предвиђају. Али ни споразума нити може бити без потпуне искрености, нити се он може постићи без истинских стварних основа. Ту су сметње извршењу мисли кнеза Михаила. Јер међусобна обмана, превара и изигравање нису средства којима се иде к споразуму и к савезу. Декламовање је празна пена кад никаквих дела нема, и кад нема ни погодаба из којих би нешто боље постати могло! Изгледи су, дакле, суморни и тамни. Да ли народе балканске чека ропство у некаквом новом облику или спас боље будућности, питања су на која је, нарочито Србину, данас одговорити веома мучно.

ПОД ЗИДИНАМА ЦАРИГРАДА

САБОР СВЕТЛОГА ПЕТКА 1887 ГОДИНЕ

Први пут штампано у „Годишњици Николе Чупића књ. XI,“ стр. 218—236, по том у књижици „С Мораве на Вардар. Београд 1894.“

Сличност народнога живота у Цариграду и у околини с народним животом по нашим крајевима није мала у многим појединостима. Барем је много већа него што се може учинити на први мах и по површном проматрању. И кад се на природни ток и на истоветан постанак одбије што одбити ваља, остаће опет сличности, која може упућивати само на некакав даљи заједнички корен. Те мисли на Србина који се бави у Цариграду наилазе веома често у разним приликама, нарочито пред старијим облицима живота, који се у Цариграду данас виђа чешће у средњим или нижим него ли у вишим редовима. И на нас су те мисли чешће наилазиле, али нам се нису никад тако јасно показале као на светли петак, 10 априла 1887 године. Ови редови треба да покушају да то јасније представе и нашим читаоцима, успемо ли само да интерес њихов колико толико пробудимо.

Одмах до зидова који од старих времена опасују Цариград (Стамбол, тј. варош, прави стари Цариград) налази се манастир Балуклија. Тај манастир слави сваке године светли петак. Календари који се штампају у Цариграду бележе тај дан као светковину „живоносног источника“. (*τῆς ξωοδόχου πήγης*). На кући краљевско-грчкога посланства вила се грчка народна застава. Иза многих променљивих и ружних дана цариградскога марта, са неба је си-

јало сунце нашега маја, разблажено меким поветарцем са гора Витиније и Мраморнога Мора, пуним благога јужнога даха. Распитујући сазнасмо да на Балуклији имају управо две светковине: у петак *народна*, за средњу и нижу класу, „прост свет“, и на Томину Недељу варошка, „за одличнији свет.“ Знајући да је варошки или одличнији свет свуд једнак, овде може бити више него игде, јер је скроз понесен за западним модама и обичајима, ми одлучисмо да се користимо петком, те да потражимо couleur locale у њеној правој и пуној сјајности спрам пролетњега сунца цариградског.

Остависмо Перу, прећосмо мост преко плаветникасте воде „Златнога Рога.“ Ту већ тражећи ко ће нас возити нађосмо „свога“ човека, једнога Софијанца, и погодисмо се (јер се у Цариграду без погађања ништа не ради) српским језиком. За тим уђосмо у стари Стамбол, који се још добро држи у своме консерватизму, и кад се са Златнога Рога гледа, тамном бојом својих дрвених зграда одскаче према зиданој жућкасто-белој Пери са њеним не мањим обиљем стаклених прозора. Стамболске чаршије, где су још занати у гомилама, сваки у засебном крају или у засебној улици; стамболски трговачки крај, где су у околини дивотног Безистана гомиле трговачких ханова по обичајима средњег века, ма да се у њима данас говоре сви језици и врше све суврмене трговачке операције, остајаху нам за леђима. За тим изађосмо на Сераскератску Пијацу са Сераскератском Кулом, на којој је пожарна стража Стамбола, са величанственом капијом и осталим зградама Сераскерата. На томе су месту били двори последњега цара грчког Костантина, који је потпуно јуначки царство и живот изгубио бранећи своју престоницу. На тој Сераскератској Пијаци налази се и султан-Бајазитова лепа мраморна џамија, испред које је у четвртастом пространом трему турски трг свакојаких лекарија и мириса, а испод којега се играју стотине голубова. Тим голубовима, као год и на пијаци Св. Марка у Млецима, пружа храну ко прође и ко хоће

„за севап,“ и тога ради се онде увек налази људи који за новце жито продају и голубовима просипају. У византијско време ту је био Forum Theodosii. За тим уђосмо у казанџијску чаршију где су казани, ибрици, мангали, санови, самовари и остали тога рода еспап од бакра и туча, у дугачком низу дућана у такој гомили, различитости облика и лепоти, да се од њега око одвојити не може. Мало даље се изађе на трамвајску линију и на Ак-Сарај-Чаршију, где је прекрасна Лалели-Џамија. То је од Свете Софије и Ат-Мејдана (старога Хиподрома — тркалишта) правце к западу чаршија, у коју се продужује стари Forum Constantini и Forum Artopolion. Ту нема трговине у правом смислу, ни хана, ни безистана, ни трговачких и занатлијских група. Ту је и сад forum—трг, шарена гомила свега и свачега, а поглавито јестива и ситног трга, кавана, зачина и посластица, гомила проткана и ишарана свакојаким, чисто старинским покретом. Ту смо већ на западној падини онога виса, на коме је Цариград, којега се североисточна падина благо спушта ка Златноме Рогу. Означавањем тога положаја хоћемо још да кажемо, да је тај крај већ удаљен од средишта модернога и европског Цариграда, и да у њему још ври старији живот са својим и пријатним и непријатним странама.

Кад нам и Ак-Сарај-чаршија и Лалели-Џамија остадоше за леђима, уђосмо мало по мало у улице, које ни толико нису опомињале на модерну Европу ни на варошке облике који су данас идеал. Калдрма—тај *κάλος δρόμος*, који тако драстично опомиње како је све на овом свету релативно и како зависи од тачке посматрања — беше оно што је под именом старијих балканских цивилизатора Грка свуда познато, и живо опомињаше па све своје другарице у балканским варошима све до нашега Београда. А што смо се више одмицали од средине, више смо улазили у чист тип познатих турских махала из Београда пре 1867, из Ниша и Врања доскорашњих дана. Вртови, у којима су

кипариси, или смокве као наши ораси, одвајаху овај тип југоисточног балканског приморја од оних типова у унутрашњости. У осталом криве линије кућа, узане и тесне побочне улице, решетке на харемским прозорима турских кућа, почесте чесме по улици, продавнице с јестивом, зеленьу или рибом, каване у различитим, свагда врло простим облицима, изношаху тип или прототип, тако добро познат од нашега детињства, само што се овде представљаше у пуном типском изобиљу велике вароши и престонице. Врх свега се као меланхоличан вео спушташе неки печат опалости, о којој не знате како да судите. Кад од Златног Рога идете к Светој Софији и примакнете се к акрополу или кастелу Ески-Сарајa, испред којега је Света Софија и пут к Ат-Мејдану (староме Хиподрому), наилазите на опале куле и зидине, које вам јасно причају да тако стоје или још од времена освојења, од времена неке унутрашње размирице, или најпосле од некога од оних многобројних пожара, који су у Цариграду као каква периодична зараза. Ако је од освојења, за чудо је како никада освајач није осетио потребу да то оправи, уравни, зглади, или да на месту своје најславније победе подигне не мање славне знаке своје творне моћи, својега живота, својега богаства и укуса! Изгледа да га те мисли нису много узнемиривале ни у дане највеће моћи његове. Је ли, дакле, данашњи печат опалости знак падања или просто продужење тога немара? Јер у дугачким улицама, кроз које се после Ак-Сарај-чаршије иде на Топ-капију у поље ван зидова Цариграда—где је што пало, стоји неоправно; где је што изгорело, стоји онако како је иза пожара остало. Спрам тога јесенског и зимњег изгледа људских творевина, чудно је одблескивало пролетње зеленило природе. Тога се у осталом налази и усред најживљих улица, које су правим богаством обележене. На једној раскрсници, на гомили развалина са све четири стране, вињаше се неколико кавана, тако рећи под ведрим небом, са врло мало наслона, али са шедрванима у средини и са

живописним групама турских муштерија уз наргиле и црну каву. Најпосле кроз сву ту мешавину исклиматасмо добро продрмани колима на поглед зиду и кулама Цариграда, и изађосмо кроз Топ-капију изван тих зидова. У византијско време се та Топ-капија звала Капија Св. Романа, и спрам ње је у турској опсади од 1453 намештен био чувени Урбанов топ, а око ње је 29 маја 1453 била главна битка. Може се казати, да је туда Цариград освојен. Испред капије је сад неколико продавница и каваница, крај самих зидова, а спрам зидова на двадесет или тридесет метара почиње мрачни сад кипариса, и под њим гробље турско и хришћанско, које данас са спољне стране и од сухе земље опасује старинске зидове Цариграда готово од једнога краја до другога. Преко гробља поглед се заустављa на благо нагнутим косама, испуњеним баштама и воћњацима. Тај је поглед нарочито пријатан за оне који долазе из Пере, окружене много мање питомом природном сценаријом, неродном и неуређеном.

И на зидовима Цариграда види се чудновата нарав цариградскога освајача. Ту и данас у потпуности гледате средњевековни двоструки зид, с вишим и нижим, четвртастим и округлим кулама. И данас стоји испред њега зидом опасан широк јарак, само што по зиду не видите војнике наоружане стрелама и копљима, и што је онај јарак понегде засут ђубретом и урвинама или засејан каквим усевом.[1] Зид је у опште напуштен, и време га је негде покварило мање или више, а негде са свим у целини сачувало, али све и данас стоји, како је после дана освојења остало, и како се и дан дањи оставља после какве рушевине или пожара. С описом о освојењу Цариграда у рукама човек и данас може наћи свако место и сваки положај. На месту јуриша, између Топ-капије (Св. Романа) и Је-

[1] Бертрандон де ла Брокијер описује зидове у своме путопису од 1433 из Јерусалима у Француску преко Цариграда, и описује их такве какви су и данас.

дренске Капије (Полиандрије), где је једна удолица, између те две капије и сад стоје ондашњом топовском ватром са земљом сравњени зидови и куле; иначе, осем малих рушевина, зид је, готово свуда, и сад цео. Ма да се чита у историјским запискама, како је освојилац наредио да се зидови оправе и како је људе за тај посао у Цариград дотерао, изгледа по свему да није оправљено ни оно што је иза јуриша остало, и све и данас изгледа онако како се чита у историјским белешкама о нападању и јуришу. Свуд около покрај зида иде пут, узана калдрма у пољу, како се без сумње још и у најстарије време налазила, и како се у нашим земљама виђа још само по забаченим планинским местима као запуштен останак од средњевековнога друма. Ту се пут савија према земљишту, вијугајући овамо онамо, и с њега се, како на ком месту, даје поглед на околину, ужи или шири.

Чим смо изашли на Топ-Капију, пред нама се, подаље и ниже у дољи у пољу, видела Балуклија, а простор испред Топ-Капије, па све уз пут и по пољу око пута до Балуклије, био је испуњен народом сваке врсте, сваке вере, века, одела и имућности.

Али да пре свега потражимо узрок данашњој свечаности. Да видимо шта се зна о цркви Балуклији, тим пре што је она средиште причи, која је у врло живој вези с освојењем Цариграда и са великим преломом у судбини источних народа, који се свршио 29 маја 1453 године.

Испод оних истих малених висова на западној страни Цариграда, са којих је турска артиљерија бомбардовала Цариград, и који се налазе спрам капије Св. Романа (садашње Топ-капије), одваја се јужно пут Мраморног Мора лако удубљена поширока удолица с поточићем, који из оних висова истиче и правце југу у море иде. Са Топ-капије иде се к тој удолици све паралелно са зидовима Цариграда, и савивши мало у десно, дође се ка манастиру Балуклији, који је само неколико стотина метара удаљен од зида цариградског, а налази се управо западно према Силиврикапији. Главно је у те цркве њена *ајазма* или света вода, која је у некој чатрњи пред црквом, у коју се по степеницама силази. Изгледа као басен, за који се не види откуд је, да ли од извора или од реке. У томе басену има рибе. И о постању цркве и о риби у басену казују се врло интересне приче. Прво ћемо погледати ону о постању цркве.

На месту садашње Балуклије први је, још у петом веку, пркву сазидао Лав I Велики (457—478), а касније ју је обогатио Јустинијан материјалом који је остао од грађења цркве Свете Софије. Позније, после неког земљотреса, цркву је на ново сазидала царица Јерина (797 до 802). О Лаву I Великом и о зидању пркве на Балуклији има стара легендарна прича.

Још док Лав није био постао цар, док је још био обичан војвода, шетао се он једном по шуми око садашње Балуклије. Био је врућ летњи дан, и војвода сретне слепца скоро на умору од жеђи, који га замоли да га Бога ради намести гдегод у хлад и да му да мало воде. Милостив од природе, будући цар узме слепца за руку, и намести га у хлад, а по том пође тражити воде да напоји јаднога слепца. Али воде нигде није могао наћи. Уморен и огорчен, цар се враћаше слепцу, кад на једанпут чује из шуме глас који му говораше: „Лаве, не срди се и не мучи се тражећи воду; ето воде покрај тебе!“ Лав се почне обзирати, али се и њему учини да је слеп, јер се на све стране обзирао, а воде није могао наћи. Међу тим зачу се на ново онај исти глас, и већ га назва царем, рекавши му: „Царе Лаве, уђи унутра у ту густу шуму, и тамо ћеш наћи живу воду, захити је, и угаси жеђ немоћноме; још ако њоме слепоме очи помажеш, прогледаће. Ко сам ја што овде живим, скоро ћеш познати; ја ћу ти помоћи да у моје име овде подигнеш храм, у коме ће сви верни који у моје име дођу, намирити своје благе жеље и извидати се од болести.“ Зачуђен и обрадован, Лав испуни што му је с неба заповеђено,

напоји слепца и намаже му очи, и исти заиста прогледа и извида се за час. Глас о томе пукне не само по целој престоници, него и по далеким крајевима у около, и сви који су веровали, потеку к спасоносном извору. Кад је седам година касније Лав постао царем, први му је посао био, да над оним чудотворним извором подигне храм у част Богородице и да му сводове украси мозаиком, а над самим извором да наслика Богородичину икону са превечним младенцем, тако да изгледа да вода извире из њихова крила. По томе се извор звао живоносним извором, и црквена је власт још у старо време установила да се у петак по Ускрсу у част Богородичину врши служба на томе месту, окићеном поменутом легендом хришћанскога веровања.[1]

Тако гласи легенда о постању цркве. Од ње је још интересније легенда о рибама које живе у тој светој води.

Кад су Турци ударили на Цариград, баш онога дана кад су га узели, калуђер у Балуклији пржио је рибу себи за јело. У тај мах дотрчи неко, и стане клети и њега и посао, рекавши да су Турци узели Цариград. Калуђер, који је спокојно пржио рибу, повиче да то није истина, и да ће пре риба, која је већ пола пржена била, оживети и у воду отићи, него што то може бити истина. Није он те речи ни довршио, а полу пржена риба праћакне се из тигања, и скочи у воду код манастира. Од те рибе су оне које се сад виде у води, и како је она прва била полу пржена, и данас кажу да се на потомцима њеним види једна страна црна а друга црвена. Тако гласи прича и додаје даље, да кад на ново Грци или хришћани завладају Цариградом, та ће се жива риба из воде појавити на ново на своме месту у тигању, из кога је у ту воду и скочила.[2]

[1] Путеводитель по Константинополю и описаніе замѣчательныхъ и святыхъ мѣстъ. Изданіе іеромонаха Антонія. Одесса. 1884. 87 и д.

[2] За чудо је, како је та иста прича продрла и у наш народ. Вл. Качановски, у својој књизи „Памятники Болгарскаго народнаго творчества, выпускъ I-и. Санктпетербургъ. 1882.“ стр. 234 има ову причу, забележену у Радомиру.

Данас је то место чувено по лековитој води својој. Око ње се гушио свет, тражећи да се напије, да се окваси, да се умије. Не само из околине, него и из даљих места врви свет тој води на светли петак и тражи лека и утехе. Вода се та захвата у стакла и продаје онима који верују у њену лековитост. Оно исто што се у нас ради на таким светим водама, на прилику код Ружице цркве у граду Београду, код Светосавске Водице више манастира Раковице, ради се и овде. Само бих додао да се ти празноверни или побожни обичаји овде врше с много већом журбом, с много већом ревношћу и са силнијим религиозним осећањем. Може бити да је тако и у нас било сто година раније, јер су сад ти побожни или празноверни обичаји остали у најнижим класама друштва, које су мало промениле оно просветно стање у коме се цео народ налазио сто година раније. У осталом та се црта овде опажа и у свима другим религиозним обредима.

Да се вратимо на горе поменуто предање из времена освојења Цариграда.

Кад су Турци преузали Бугарско Царство, били су тада цар Костадин и царица Јелена, и у њих су служила два јунака, Марко Краљевић и Реља од Пазара. Њих двојицу пошље цар да секу Турке и да отиму царство. Они су били у Моминој Клисури, и одатле начине некакав лагум, те њих два и њихова два коња изађу у Софијско Поље. Ту почну сећи Турке; али они посеку једнога, а од оног посеченог оживе двојица. Поврате се у Момину Клисуру; и ту почну сећи Турке, али и ту од сваког посеченог оживе двојица. Кад то виде, познаду да Бог не помаже, оду и кажу то цару Костадину Кад дођу к цару, затеку га где пржи три рибе у тигању. Кажу му шта је, а он им одговори: „Кад ове три рибе изађу из ти ања. онда ће ми Турци преузети царство!“ На једанпут рибе се праћакну на поље из тигања, ватра се погаси, место ње избије вода, и оне рибе стану по тој води пливати. Рибе су биле пржене само с једне стране. Онда цар Костадин позна да ће му Турци преузети царство. Узјаше и сам коња, и оде у бој. Сусретне се с Турцима, и један Арапин се залети те посече цара Костадина. Да га беху Турци посекли, завршује прича, они би постали робље, али га посече Арапин, и зато Турци преузеше царство Костадиново, а Арапи такође посташе турско робље као што су и данас. На оном крају могла се настанити ова прича, што је народно памћење помешало цара Костадина са Костадином, последњим господарем северо-источне Македоније, о коме и наше народне песме певају.

Није усамљена та прича старих господара Цариграда. С њом је паралелна друга једна, која је везана за Свету Софију, и коју ћемо приказати пре него што проговоримо коју реч о општем значењу те идеје за цело Балканско Полуострво.

Кад су Турци продрли у Цариград кроз једну тајну капију, коју су Грци, из немарљивости, заборавили затворити, и кад је иза тога настао неред и пораз одбранбене војске, народ се поплаши и збуни, и почне се згртати ка Светој Софији. Прост народ у опсађеном Цариграду веровао је у неко пророштво, да Турци неће даље продрети него до стуба Константиновог, који се пре Свете Софије Турцима на путу находио. Народ је веровао да ће на том месту пред Турке изаћи Божји анђео, да ће он предати мач у руке неком непознатом човеку из народа, и да ће тај Турке одмах протерати из Цариграда и из Јевроне, и отерати их у унутрашњост Азије. Зато се све згртало ка Светој Софмји; зато је све чекало час, у ком ће се анђео појавити; и у том очекивању сав се тај свет молио Богу. У својим свечаним црквеннм хаљинама патријарх је служио службу међу запрепашћеним и поплашеним народом.

У тај мах турске секире развалиште врата, и Турци нагрнуше у Свету Софију. Крв прсну по освештаним просторима Свете Софије, тога ненадмашно величанственог узор-дела старе архитектуре, и патријарх положи живот у храму Божјем у служби и молитви.

Тако каже историја.

Али народна прича говори како се у онај мах, кад су неверници пошли на патријарха и на свету тајну, зид отворио пред патријархом и пред светом тајном, како је патријарх ушао са светом тајном у тај зид, и како се зид на ново склопио за њим. А кад Турци буду прогнани из Цариграда, вели прича, тај ће се зид отворити, патријарх ће са светом тајном изаћи, и довршиће службу коју је пре више од четири века започео. Ову причу нам казује и Е.

де Амичис у његовомо „Constantinople“, у глави о Светој Софији. „У онај мах, стоји тамо, кад су се показали освајачи у Светој Софији, један грчки владика, који је баш служио, изиђе из олтара, попне се на велику галерију, и у који су се мах за њим залетели војници, он ишчезне кроз мала врата, која се за њим сама зазидају. Војници стану ударати у зид из све снаге, али се на зиду показивао само траг њиховог оружја. Дозову зидаре, али после читавог дана узалудне муке с пијуцима и ћускијама, и они не могоше ништа учинити. За тим се сви цариградски зидари изменише на томе послу, и сви попадаше малаксали од узалудна напрезања пред тим чудноватим зидом. Онога пак дана кад се оскврњена црква опет поврати хришћанској служби, и тај ће се зид отворити, и онда ће грчки владика из њега изаћи у својим владичанским хаљинама, с путиром у руци, с веселим лицем, и ступајући у олтар, наставиће службу Божју на оном истом месту, на ком ју је прекинуо.“

Тако је народна прича на овоме крају и у престоници Балканског Полуострва у своје поетично рухо оденула трагични свршетак Римског Царства и хришћанске владе у Цариграду.

Ко да се при овим причама грчкога народа не сети сличних прича у нашем народу?

Ко да се не сети Марка Краљевића, који нашој причи није умро него само заспао; ко да се не опомене Маркове сабље у стену забодене, Маркова Шарца, који маховину једе, и пророштва да ће се Марко пробудити, сабља из стене извући и Шарац маховину појести, и да ће се тада Срби ослободити и постати што су били? Ко да се не сети да се то исто прича у Црној Гори за Ивана Црнојевића? Ко да не помисли на приче о деспоту Стефану, о коме се казује, да је један пут Турке преко мора претерао, за њима се топузом хитнуо и повикао: „Кад овај буздован изашао па сухо, онда се и Турци вратили амо!“ а топуз се с места

вратио? Ко да не помисли на приче о зидању Раванице и о бoју косовскоме, у којима се такође износи судбинска одредба, да неверници завладају?

Мисао је доиста једна, а облици су различити. Али у различитим облицима исте основе, која се развија из исте историје, има опет нешто разлике. Грчки су облици везани више за религију, они су већма проникнути верозаконским дахом; наши су више национални, у њима се више виде народни политички чиниоци. Онамо црква има прво — овамо друго место: онде је она чист представник вере — овде је већ преображена у судбину. О јуначком отпору онде нема помена, у нас је пак он главна ствар. Рекао бих да те разлике у овај мах јасно искачу; али ако и изгледа да оне за тај мах собом казују може бити и дух онога времена, било би непромишљено, ако бисмо исте знаке тражили и у потоњој нашој и грчкој историји. Као да је позније време изгладило разлике у схватању и у поетичком смишљању XV века.

Ну да наставимо наше белешке.

Пред нама се ширио цариградски зид, подсећајући нас нехотице на куле смедеревске, које као да су само дигнуте са дунавске равнице, па пружене по усталасаном превоју међу врхом Златнога Рога и Мраморским Морем, толико на њих опомиње цариградски град, по којега су обрасцу, како кажу, и зидане, јер су Смедерево доиста смислили и зидали људи који су одрасли међу зидинама Цариграда. Али шта се пружало пред нама по зеленим пољима око пута покрај зидова?

Све је то било покривено народом у свима облицима одела, којима је богат само Цариград, та чудновата варош, која једнако, с ненадмашном у том погледу толеранцијом, мирно и равнодушно свакоме своје оставља. И Анадолац и Арбанас, и Дибранин и Македонац, и Црногорац и Бугарин, и Тоска и Гога, и Грк и Јерменин, стари турски или стамболски и модерни интернационални европски чаршилија, и

турски униформисани војник кретали су се по томе путу тамо овамо, један мимо другога, у реду или у нереду, пуноме ванредне живописности и шаренила. Сва та гомила кретала се оном старом калдрмом и коловозима око ње, свима начинима кретања и вожње. Покрај пешака и коњика или путника на магарцима и мазгама могаху се видети европске каруце и све врсте кола, међу којима нам нарочито привукоше пажњу таљиге надстрешене неким шареним покривачима, окићене листом и цветом, и испуњене лицима, колико их је само стати могло. Места око пута или узвишице, на којима су се налазиле неке куће, или за тај дан намештене кавране, давале су нам непретргнут низ источњачки мирних посматралаца, који су пут држали у оквиру. Али чим је пут остављао узвишена погледитија места и спуштао се у долину к неким воћњацима, ових је група нестајало. Оне су изгледале као да чине живе слике према зидовима Цариграда, и као да их проматрају с дубоким историјским размишљањем. Или боље — то се само нама и нашем оку тако чинило. Њима то без сумње није ни на ум падало, а нама је било слободно да им својом уобразиљом приписујемо шта нам је воља или што је драго нашем расположењу и размишљању. Све те групе биле су мирне, међу њима није било праске ни хуке, и међу њиховом олимпијском мирноћом и немом историјом цариградских зидина кретао се живи свет к животворној водици, из које ће, све по причи, живе рибе скакати у тигањ, да наставе прекинуто пржење онда кад у Цариграду опет настане хришћанска власт.

У том приспесмо у праву вреву ка самом манастиру.

Црква је са својим зградама у дољи на средини. Од ње к северозападу диже се округласт брежуљак, пун гробова старијега времена с јерменским и грчким натписима, обрастао поретком али високом шумом старијих дебелих дрва. К североистоку опет, ниже цркве, у огради, пружа се друго гробље, мање напуњено, у којему се густа бујна

трава зеленила као у најлепшој ливади. Између та два гробља иде пут. Све је то било прекривено светом, чадорима, у којима су биле смештене кавање и продавнице, ашчинице, обртаљке итд. Из свакојакога шаренила правога вашара орила се лупа гоча, свирка зурли, гајди и вика продаваца исто онако и без икакве разлике као на каквом год нашем сабору код цркве. Узрадова нам се срце, и с радошћу се сетисмо своје земље, кад то погледасмо. Пођосмо к цркви и гурасмо се кроз свет, који се гушио излазећи и улазећи. Ту су се продавале воштане свеће, које су људи куповали и уносили у цркву, те својима за спомен палили на неколицини за то намештених великих светњака. Неки су опет нудили мирисе за прекад, и да сваки види (или управо помирише) шта ће купити, држали су покрај свога еспапа кадионицу, и палили су у њој мирисе што продају. Црква сама, ма да је постањем још из V века, није у садашњем свом облику из тога времена. Осем тога што је и у пређашње време услед неког земљотреса пре-зиђивана, рушена је и у време грчког устанка 1821, и после је руским новцем оправљена и васпостављена овако како и сад изгледа. Доста је пространа и светла, али прилично ниска. Испред ње је трем као у неким нашим црквама у ослобођеним крајевима. Што нам је у очи пало, то је велика маса кутија, санова и тасова за прилагање. Било је покрај њих и деце и људи грађански обучених и калуђера; било их је и у трему пред црквом и у предњем крају цркве, па и на самим црквеним дверима; било их је и у ходнику и на степеницама којима се силази к води, и на самој води. И сви викаху и прошаху да им се удели и упише. Толикога напада на побожно доброчинство не може се нигде видети у нашим земљама, и он немило карактерише овамошње пределе у свима гранама живота. У црквеној лепо каменом патосаној порти, јер се овамо свуда види обиље рађеног камена, издизаху се као саркофази

високи гробови патријараха и других знаменитих људи који ту вечити санак бораве.

Изашавши из порте, упутисмо се ван ограде шуми, у којој су били чадори и панађур. Више тога на брегу стајаху везани коњи, који су дојахани, као у нас на саборима. Мало подаље, на вису који држи цео положај, видео се чадор са полицијским комисаром и његовим људима. Изван свега стојећи, они су мирно посматрали из далека, и својим положајем као да су говорили да желе да нико не спази ни да су ту, али да ће се одмах показати чим би затребало. У чадорима по шуми служаху каву и наргиле. По гробовима по шуми људи беху извадили јестива од куће донесена, и ту дељаху један с другим по парче хлеба и по који хладан залогај. Даље редом свуд по крајевима пржила се и пекла риба, ћевапчићи и остало јестиво по овамошњем начину. Други су продавали симите, ђевреке, буреке, баклаве, мекике и друге брашненице, масне или посне, и сад још познате и код нас, којих је овамо на све стране пуно, а које у нас почињу ишчезавати. Уз њих су стајали људи с воћем, с посластицама, са сладоледом, са шербетом и са свакојаким воћним семењем, као што су бадеми, лешњици, леблебије, фистик итд., које се овамо много продаје и једе. Ашчиница је било свакојаких за сваку врсту муштерије. Негде су под ведрим небом са отвореним, два три метра дугачким узаним сандучетом, у коме се на жару прже и готове јела; негде је позади те кујне трпезарија под чадором са постављеним столом, белим чаршавом, столицама и тањирима. Укус кићења, који је овамо много више развијен или у обичају, него у нас, све је то окитио лаворовим листом, свакојаким цвећем, и огледалом на средини. И ту ћете гдегде видети понекога официра или ефендију, где се слади мухалебијом, баклавом и другим јелима, за која смо ми већ укус изгубили. Сва разлика овдашње саборске кухиње од наше није ни у чем другом него у обичајима, који су овде у многоме пространији, али у основи

од наших различни нису, јер наши обичаји нису ништа друго него сужен и простији избор, учињен из овдашњега обиља и пространства. Али једно што је падало у очи, и што би наше људе зачудило, било је то, што нигде није било на продају никаквог спиритног пића, ни вина, ни ракије, ни пива, нити ичега другог. Је ли то тако по обичајима од старине, или је, може бити, по утицају турске власти, нисам могао разабрати. Али опет зато свет је био тако весео и раздраган, како се само могло замислити на лепоме пролетњем и сунчаном дану, који је на сваком лицу изазивао осмех.

По равници где су биле обртаљке, љуљашке, справе за мерење итд. чула се свирка и скупљала се гомила око кола. Пођосмо тамо и ми, да видимо игру. Играли су или уза саму зурлу, или уз зурлу и гоч, у који се по такту и с извесном вештином ударало у правилним интервалама. На неколико се места уз ту свирку играло. Играчи су били мештани из околине и с азијске стране, од нижега реда људи. Било их је врло лепо одевених. Чакшире пократке и пошироке, искићене везом мање или више; ћурче или гуњче, ократко као јелек али с рукавима, а испод њега џемадан, све с везом, нарочито по мишицама на рукавима; тараболос леп и велики, опасан широко и овлаш, тако да све мислите одрешиће им се или спасти, а он је само тако вешто у драперије намештен. На глави им је капа такође била опасана малим шалићем. Свирка за игру имала је исти карактер који је и у нас познат. Играли су, ухвативши се за појасе, за руке, испод мишица или за рамена, у разним скоковима и покретима, игру нашега кола, само ми се чини с већим богаством покрета и с већом грациозношћу у игрању него што се у нас може видети. У игри се пуштају или хватају, играју који секунад на само, плескају се рукама, па се опет хватају у коло и продужују покрете. На једном месту нађосмо два пара који су играли народну игру, у неку руку налик на лансије или

велики мазур, са великом гипкошћу и многостручношћу у покретима. Мало даље видесмо варошко грчко коло, где играху људи одевени у европско рухо, а пред њима с марамом у руци коловођа, који се сав топио извијајући покрете. То варошко коло потпуно је исто што су код нас извесне старије игре, као Неда гривну итд. или као Кокона Мариола итд.

Са панађура се упутимо на ниже у ограђено гробље испод цркве. Ту су се продавале на таблама посластице и млечна јела. И ту је било света, који се забављао и шетао. Ту на зеленој ливадици, где гробови бејаху поретки, угледасмо наше Македонце где играју у њиховом белом сукненом руху са црним гајтанима. Било их је повећа гомила. Приђемо тамо, и видимо свирача где седи и уз ћемане свира, а испред њега се по зеленој трави вијаше коло као Нишевљанка, у лаком и сложном такту, живо као ветар. Ваља знати да Македонци играју све у чарапама. Кад ту игру изиграше, онда пред коловођу, финијега и лепше одевена момка, стаде постарији човек, сиромашки одевен, и отпоче тежу игру, праву македонску, са клецањем, обртањем и већим богаством облика. Гледали смо је с великим задовољством. Не треба ни бележити да су сви говорили својим македонским дијалектом, а гдекоји продавац воде примичући се тој гомили, викао је: вода, вода. Кад запитасмо одакле су, рекоше нам да су сви из околине Битоља и да раде баштованске и дууге послове по цариградским баштама. Мало даље од ове групе налазила се друга група, код које су се чуле гајде, и која је била у варошком чошном оделу, у чакширама, ћурчетима итд. Кад смо пришли к њима, они су се одмарали, и ми их запитасмо одакле су. Они рекоше да су из Битољског, а на даља питања одговорише да су у оној првој групи у сукненом оделу са црним гајтанима Битољци „аргаџије“, то јест радници најамници или надничари, а они да су газде и баштовани. Отуд чоха у оделу и одвојена група за игру и забаву. Кад замолисмо да нам

покажу своју игру, гајдаш засвира, и издвојише се двојица, те, напрема се као пар, почеше играти тешку и уморну али пуну фиших покрета македонску народну игру, која је прилично дуго трајала. И они су играли у чарапама. Захвалисмо им и опростисмо се с њима, и пођемо натраг, јер се и свет беше већ почео разилазити.

Спрам сунпа које је падало к западу, а из долине цркве Балуклије, још једном погледасмо на сцену пред собом. На врху благе узбрдице, на три четири стотине метара испред нас, дизали су се зидови и куле цариградске а испред њих су се у тамном зеленилу, а у облику наших јаблана, издизали кипариси између гробова покрај зидова. Још је брујала хука сабора са његовом различношћу одела, расе и језика и са његовим једноставним типом. Ми смо улазили унутра у зидине, а по глави нам је брујала гомила мисли о разним питањима и предметима који су везани за овај град, казујући нам да смо данас у живој и мртвој архиви прочитали неколико страна из историје балканских земаља. Али је тешко казати ону поуку и задовољство које смо нашли у живим утисцима неколико страна те мртве и живе књиге, која нас је три четири сата обузимала својим величанствено речитим нацртима.

Писано априла 1887 у Пери.

БРУСА

ПУТНИЧКЕ БЕЛЕШКЕ ИЗ МАЛЕ АЗИЈЕ

МАЈА И ЈУНА 1891.

Први пут штампано у „Летопису Матице Српске“, књ. 173, стр. 1—37., но том у књизи „С Мораве на Вардар. Београд, 1894.“

Ко живи мало дуже у Цариграду, па иоле мари за околину и изгледе, брзо ће свићи да разликује планинске венце с оне стране мора у Малој Азији, од Цариграда у јужном правцу, пут Никеје и Брусе. Чим се погледа откуд год на плаво огледало Мраморнога Мора, а оно од свукуд очи привлачи, умотриће се, у поменутом правцу, планински венци, и међу њима високи врхови Олимпа (Витинијског), покривени снегом често до у половину лета, у томе већ више јужном климату. Венац тога Олимпа, који се турски зове Кешиш-даг (т. ј. Калуђерска Гора) пење се на 2350 метара изнад мора, што у приморју, у ком се та гора уздиже, много горостасније изгледа него ли гдегод у унутрашњости. Кад се све те планинске масе гледају из цариградске околине, тешко је оком, и без карте, разликовати да пред собом имате нё један него два венца. А у ствари су два, или управо, према Олимпу гледајући, три венца. Јер одмах јужно од Принкиповских Острва (у околини Цариграда, где је најлепши део цариградских летњиковаца) пружа се један венац међу Никејским и Сабанџа-Језером, Мраморним Морем и Никомидијским Заливом. Венац се тај уздиже из самих морских таласа, и позади њега је удолица, у којој су Никеја и Никејско Језеро. Највећи висови тога венца узлазе до 1120 метара изнад мора, што је висина врло знатна, у непосредној близини морској. На југозападној страни Никејскога Језера почиње други венац,

ту највиши, који се после састаје с морем у облику мањих висова, и прати најјужнију обалу Мраморнога Мора, пошто је онај први венац код Боз-Буруна морем опкољен и пресечен. На месту где је тај венац највиши, на средини линије Никејско Језеро—Бруса, допире он до висине 1296 метара. То је јужна ограда Никејскога Језера, и други ступањ с те стране мора к високоме Олимпу. Гора се та зове Катирли-Даг. Истом пошто се и она, или пошто се од Мора Мраморнога њене западније и ниже косе прећу, пред вама се, у правцу к југу, шире вилинска поља која вас растављају од Олимпа и од Брусе. Поља су та, у свако доба године, пуна лепоте, са својим селима, ливадама, њивама, усевима, воћњацима и бистрим планинским потоцима. Ко их види, долазећи из приморских пруша, жељних воде, опрљених сунцем и ветровима морским, мора гракнути пред овим обиљем другојачије зоне, пред овом друге врсте плодношћу, којој као да горостасни Олимп, са својим снежним врховима, поносито председава. Али се све то тако лепо разликује, пошто је човек сам онамо био, и кад по том на карти на ново гледа, опоминући се по знацима картиним, свега што је у природи гледао. Са висова или погледитих места из околине цариградске ви видите пред вама плаво море (ако је време лепо), а с оне стране, пут југа, висове у дугачкоме плавоме низу, и они као да вас к себи маме, као да вас зову на дуге и прекрасне приче, на бистре своје воде, на меке ливаде, на мирисаве ветриће и на дебели планински хлад, за којим се, богме, из цариградских зидина често жељкује више него и за чим.

Чим сам се упознао с околином цариградском, та су ми места свагда очи привлачила. Ко год воли да размишља о прошлости балканских народа, која је тако чудновата и тако променљива, па се устави на садашњости, не може да не саставља Цариград с Брусом. Та се два места везују као Петроград и Москва, као Београд и Крагујевац. И судбина нашега народа укрштала се и укршта се сваки час са судбином овога чаробнога Истока. Из Цариграда ви гледате у истом јужном правцу пут Никеје и пут Брусе. Савијте очи мало источније, и пред вама је правац Никеје; савијте их мало западније, и пред вама је правац Брусе. Спомени на Никеју бацају вас нарочито у почетак XIII века, кад су крсташи истерали Грке из Цариграда, и у тој славној престоници Источнога Римског Царства основали Латинско Царство (1204 до 1261). Прави дотадашњи законити господар, цар римски (ромејски), склони се у Малу Азију, у Никеју, а за њим оде и глава православља, патријарх Васељенске Цркве. Балканско Полуострво оста само себи више него икада до тад. Крсташи Латини још су се и борили заузимљући јужно балканско приморје, али за северни и средњи део полуострва нико се не стараше. Дотадашње мутне прилике беху већ дале повода да се оснују нови почетци српске и бугарске државе. Као год што се у ново доба народне хришћанске државе почеше на Балканском Полуострву заметати онда кад руско и аустријско оружје беше потисло некадашњу силу турску, тако су и народне државе средњега века озбиљно се заметнуле и у познатоме правцу напредовати почеле, кад нереди за време крсташких ратова, а нарочито узеће Цариграда 1204, начинише отворено поље свима новим плановима. Али у то време неувиђавни синови Немањини, Стефан, потоњи првовенчани краљ, и Вукан, цепаху земљу међу собом, и место да заједничким силама шире општу отаџбину, ратоваху један с другим. То је учинило да Свети Сава, с моштима Немањиним, остави испосничку ћелију светогорску, да се собом прихвати исправљања и надзиравања унутрашње политике у Србији, и да тако спреми прави наставак великога дела Немањина, које већ до половине беше запуштено, усред тако повољних прилика. Али у мудрој глави Светога Саве, овога мезимца својих родитеља, а правога моралног творца садашњега српства, беше јасно сйнула слика тадашњега политичког положаја на Балканском Полуострву, по српску

мисао веома повољног. Св. Сава пође у Србију да положај приготови, да Србију у унутрашњости учврсти, сједини, стегне и рашири. И да би могао у тим повољним околностима основати краљевину, те да тиме своју породицу издигне поврх свију осталих, те тако да осигура како јединство државно тако и стално наслеђе на престолу, Св. Сава пође у Никеју, на тамошњи цариградски двор, да Србији изради автокефалну архијепископију. Јер се тек од тако утврђене домаће независне цркве и самостале духовне организације пошло к оснивању краљевине, оне исте, коју смо и ми у ново доба обновити могли. Обузет свима тим догађајима, по српски род тако знатним и последицâ пуним, ја сам често погле́дао на никејску страну и помишљао како је ту, за оним горама, дубока мудрост највећега српскога просветитеља, положила основе српској цркви, организацији садашње српске просвете и образованости, свеколиком типу српства садашњега. И преносио сам се у старе векове, замишљао оновремене бродове и тражио да ухватим слику Св. Саве и српске свите његове, како преко онога мора броде тамо к ономе заливу међу горама, пут Никеје. Ко зна куд је прах њихов, али су им труди уродили плодом; мисли су њихове живе; оне су и данас моћни и неразорни темељ животу и трудима читавога једног народа!

А мало даље западно, онај прекрасни положај под витинијским Олимпом буди нам у души са свим другојачији рој ми́сли́, много више меланхоличан. Док се на основама Св. Саве дизала православна српска краљевина, којој се развитак беше упутио к југоисточним приморским странама, онога су Олимпа снежни врхови привлачили другу једну, супротну и са свим различиту силу. Још даље у Малој Азији, на њеним горским висијама, борављаху снажна турска племена, која су с висова планинских, са својих коња и искрај својих стада погле́дала жудно пут вечитога града Балканскога Полуострва, пут Цариграда. У смелим главама

словенских политичара IX—XIV века често би се такође заблистала мисао о заузећу овога државног средишта. Нагони истините силе у њиховим душама назирали су и кроз маглу оних времена вечити закон историје, да се на Балканском Полуострву нико нити осећаше прави господар, нити могаше потпуну сигурност себи зајамчити — докле је год Цариград у нечијим другим рукама. Вечитим раздором раслабљена грчка управа давала је и сувише често оправданог повода к оваквим мислима. Али је само на мислима или на недозрелим покушајима и остајало. И Словени балкански бејаху уз византијску цивилизацију посисали отров претеране самољубивости, раздора и несклада, који су и онако у крви имали. Тога ради никада се већ не могаше успети у мислима против грчкога господства у Цариграду. Међу тим турска племена из Мале Азије, која су, по својој крви, увек веровала у једнога Бога на небу и у једнога господара на земљи, дођоше на исту мисао, погле́дајући на Цариград са супротне стране. Неодољива је била организација њихова, куд би се год подигли. Као стадо за овном, ова племена и данас иду за оним ко им се деси старешина. И кад је једанпут њима дошло у главу да се упуте к Цариграду и к Балканском Полуострву, могла им се победа већ као несумњива рачунати. И турска племена с Османом и Орканом, сурим орловима расе њихове, на челу, избише са позадних висија Мале Азије прво к Олимпу и ка Бруси, ка приморској Витинији, да одатле, са свом збиљом, положе питање о господству над Источним Римским Царством и над његовом столицом. С тих висова они сагледаше први пут Романију[1] и беле куле цариградске. С тих поља украј мора турска племена удахнуше први пут благи ветрић који је испреко мора, с Балкана и из Романије,

[1] *Романијом* се, кроз сав средњи век, звала у народноме говору Тракија и јужна Македонија, најсталнији делови Византијског—Источно-Римског—Царства у Европи. Исто име Романија живи још и данас у по турски обрнутом облику Румелија (управо *Рум-или* т. ј. *римска земља*).

подухивао. И одатле се стегови турски отискоше и к Дренопољу и к Пловдину, и к Нишу и к Приштини на Косову — да се, најпосле, заблистају на Цариграду. Бруса, та права столица мало-азијске Витиније, то је прва столица Турскога Царства. Одатле се, испод горостасног Олимпа, развило оно господство турско, с којим смо се ми толико борили, и с којим ћемо још имати да се боримо.

И једнога дана ми остависмо европску тврду земљу, да преко мора потражимо утиске на тој другој, мало-азијској страни. Навезосмо се из Цариграда, да на другој страни потражимо дању околину Никеје, Брусу и величанствени витинијски Олимп с његовим неисцрпним горским красотама.

* * *

Из Цариграда у Брусу путује се морем у правцу јужном, мало нагнутом к западу, до предгорја Боз-Буруна. Та линија, као и све остале у унутрашњости Мраморнога Мора, у рукама је турскога друштва *Махсусе*, и никојем од страних друштава није допуштено да се с њим надмеће. С тога је саобраћај међу Цариградом и Брусом у врло жалосном стању, и тек ако се сад нешто опоравио отварањем железнице од обале до Брусе. Брод на који се навезосмо, беше пун путника, амала, каиџија, људи што путнике испраћају, трговаца што ситне потребе или новине (свакојаке) продају, и од свега тога дизаше се неописан жагор и вика, којом се нарочито Исток одликује. Барке које довожаху путнике и сав тај остали свет, не одмицаху се, и љуљаху се на мору око брода, а горе на броду једва се могасмо размимоићи једни мимо друге. По многим слугама и заптијама познадосмо да и нека официјална личност с нама полази, и брзо разабрасмо да то није нико други него главом валија брусански Махмуд Џелаледин-паша. Њега ради се брод и не крену на време, и кад он јави да тога дана неће поћи, прво почеше празнити брод људи од његове свите, који се већ беху сместили, очекујући га,

и по том и брод поче нѣ свирати, него управо крупним гласом рикати за полазак, те ми гледасмо како се разилази онај силни свет, и мало по мало брод оста са самим путницима, који не бејаху сувише многобројни; вика ишчезаваше, а и море се око лађе рашчисти и још журно стизаше по који закаснели путник. Уз страховит звекет ланаца и котва се подиже и заузе своје место на врху лађе. Морнари се мотаху по лађи на све стране, и капетан сипаше своје наредбе оштрим и заповедничким турским језиком, у ком се још могаше разликовати по која енглеска морнарска реч. На послетку и обртаљка заклепета, узмућена морска вода, угасито зелена и готово црна покрај црнога брода, побеле и запени се од окретања обртаљке, и ми се почесмо лагано мицати. Ђеновеска кула од старога града Галате, зидана 1348, коју су наши Далматинци поклоњили Марку Краљевићу, те је зову Марковом Кулом, мунарета и леп горостасни свод Свете Софије и Султан-Ахметове Џамије почеше се одмицати. Морски таласи пљускаху око брода све силније, што се већма брод на ширину отискиваше, и још мало, па се ми љушкасмо на дебелим таласима Мраморнога Мора, и пред нама се, обасјана сунцем, сијаше величанствена, као сном задахнута, тек из даљине дивна и потпуно лепа панорама Цариграда и околине му. Пред очима вам се у једно стапаху Европа и Азија. Стамбол (цариградска cité), Пера и Галата, за византијског времена само католичка, а данас у опште хришћанска подграђа, Скутари (стари Хрисопол — Златни Град), Кади-Кеј (стари Халкидон, толико знан у црквеној историји), кићена села мало-азијске обале, па Острва (четири главна: Проти, Антигона, Халки и Принкипо) стајаху пред нама као прекрасни венац човечанскога и природног творења. Чудновато изгледа све ово с мора, кад вас брод у покрету сваким часом све у већу даљину одмиче. Ја написах мало час како се панорама Цариграда из те даљине чини као сном задахнута. И доиста с морских таласа који срдито шуште око

људске на којој сте ви, ви гледате у мору светлости море кућа, зграда, станова, где вам је прекрилило читав хоризонат. Али сва та маса станова, кровова, тргова, скела итд., по којој ви знате како се мота читав милион душа, стоји пред вама као чинима опчињена, у чаробној мирноћи, постаје све мања, све ситнија, ишчезава!

После извесног времена — а простор међу Цариградом и Брусом претура се обично за $4^1/_2$ до 5 сати — још се једва види европска обала, од Цариграда нема већ никаквога знака, и пред вама се почињу све јасније распознавати поједини делови оних плавих гора, које сте, из далека, отуда с оне друге обале, са жудњом гледали. Стене, шуме, зарављци, ливаде, шумарци, њиве, виногради и сеоца распознају се све више. Брод иде право као стрела к рту Боз-Буруну, и по гдекоја долина, окићена зеленом ливадом, која вам показује воду и поточић, јер без тога у овим крајевима ливаде и нема, мами вас често из мора својим пријатним зеленилом. Најпосле брод обиђе и последњу сметњу хоризонта јужнога, и сцена се савршено мења, као кад се у позоришту завесе измењују. Ми смо са свим обишли широки и високи планински рт међу Инџир-Лиманом и Никомидијским Заливом, и долазимо у Инџир-Лиман, широк, леп, горама од свукуд опкољен залив, који је отворен само с источне му стране, од куд се у њ Никејско Језеро излива. Као што је Никејско Језеро, тако је и овај по лепоти прекрасан Инџир-Лиман (т. ј. Смокови Залив) међу првим и другим венцем планинским, од Цариграда к Бруси гледајући. Св. Сава је, долазећи из Србије, у време Латинскога Царства у Цариграду, сигурно кроз овај залив путовао у Никеју. Од ушћа отоке Никејскога Језера у залив само је неколико сати до језера, а Никеја, данас *Ис-ник*, налази се на источној страни језера.[1] На ушћу поменуте отоке Никејскога Језера, која је на источној страни Инџир-Ли-

[1] *Ис-мит* и *Ис-ник* речи су сложене од грчкога предлога *ис*, који значи *у*, и главних слогова старих имена Никомидија и Никеја.

мана, сада је *Гемлик*, који се пређе звао *Кио*, приморска варошица, у којој има и столица грчкога православнога владике. Али кад се остави непосредна околина залива, који нам је при промени сценарије пажњу привукао, па кад се погледа правце к југу преко висова који ту страну залива затворају, човек застане од чуда и дивоте. Висови витинијскога Олимпа дижу се пред вама у правој горостасној величанствености. Ви с мора гледате масу планинску, удаљену само 30—40 километара, угаситијега плаветнила, којој се врхови беле под још нерастопљеним снегом. Чим сте зашли за Боз-Бурун, нестало је и најслабијега поветарца са севера, јер вас од те стране дебела планинска маса заклања. Подне је у тај мах већ превалило, и вас на морскоме броду пржи врело летње сунце. И онај бели снег на висовима још је дивнији, јер још лепше даје видети и познати ненадмашну дубљину закона природних а јадно ништавило слабости и ситноће људске која се ипак упиње да све по својој славољубивости мери!

* * *

Од Боз-Буруна брод пресеца Инџир-Лиман правцем југоисточним, и упућује се правце к малој варошици Мудањи. Брод пристаје уз један зидан насип, подалеко пружен у море. И опет наста врева и вика оних који долазе и оних што су их дочекали. Све то пролази кроз царинска врата, на којима се прегледају и ствари и пасоши, као да лађа није пошла пре неколико сати из Цариграда. Турска је сачувала још читаву гомилу средњевековних установа из просте конзервативне љубави к ономе што је уобичајено, ако не из немара. Пошто се и то претури, све на припеци јужнога сунца, настаје старање како да се претури још 30—40 километара, што Брусу од морске обале растављају. Ту вас већ чека читава гомила свакојаких кола и каруца с добрим коњима. Кочијаши нису као у Пери одевени à la franca, с фесом на глави и у затвореном капуту, као

што се данас облаче образованији Турци. Овамо, на азијској обали, тако се још носе чиновници, бегови (т. ј. племићи или господичићи) и богатији грађани, а остали свет још носи старинске чалме и џемадане, и (на путу) силаје, и ократке чакшире, боје различите, онако како су и у Босни и по Србији и по свима нашим крајевима Турци носили. Кад погледах кочијаше брусанске, опоменух се да су исто тако били одевени и они кочијаши из Скопља, који су мене и моју породицу у јесен 1886 из Врања у Скопље возили. Данас су, мислим, већ и ове сцене ишчезле, пошто се из Мудање у Брусу не иде више на колима него на железници.

И ако између ове мало-азијске обале и Цариграда нема више него четири и по до пет сати даљине на морскоме пароброду, промена је природне сценарије много већа него што би се могло мислити. Ма да је положај Цариграда знатно к југу истакнут, опет је тај крај јако изложен северним ветровима, и ма да су зиме редовно благе, вегетација по околини Босфора још нема чисто јужног типа. По тој околини, нарочито по баштама, има доста биља које је преко целе зиме зелено, али маслина се већ ниједна не да видети. У околини Цариграда маслина има само на Принкиповим Острвима и по гдекоја на источној мало-азијској обали Мраморнога Мора. Међу тим кад се изађе у Мудању, пут ка Бруси иде скоро читав сат уз брдо кроз винограде и непрегледне маслинове вртове. Обичај је у овом крају садити маслине по виноградима чешће него у нас брескве. Осим маслине, опажају се свуда многи садови дудова дрвета, што одмах опомиње да се на овом крају гаји свилена буба и израђује свила. Али је сва та дугачка к мору окренута низбрдица Кургурџук-Дага, који се одмах од Мудање до на 300 метара уздиже, суха, каменита, права приморска пруша. Најлепши су у том поступном пењању погледи назад, на Инџир-Лиман, и на исток, пут Никејскога Језера и гора које залив с оне стране опкољавају. Одатле управо, само у новим облицима, видите оно исто што сте угледали чим сте од

Боз-Буруна к Мудањи упутили се. Једино је Олимп заклоњен брегом, уз који се баш пењете. По томе се може помислити, колика се величанствена промена сценарије показује, кад се пењање на тај први венац изврши, и кад се пред вашим очима управо заблиста и величанствена и китњаста панорама долине Нилуферске, урађене и засађене да не може лепше бити, заграђене на југу висовима горостасног Олимпа. Поље око Нилуфера, дно старога језера, које се шири међу Олимпом и приморским венцем, широко је на 10—15 километара, и на јужној му се страни Олимп веома нагло у вис уздиже. Лепота те слике, најлепша питомина и планинска дивљина једна уз другу, у најкраснијем контрасту, ни с чим се упоредити не може. Гледајући све то с виса на којем сте, према себи или под собом, ви видите по дну Олимпа Брусу у гомили још неразговетних зграда, уз брег припетих. Сва та слика природна много више личи на природу унутрашњих делова Балканског Полуострва, него ли на приморску страну тога истог брега и на Цариград. По ливадама и по њивама око себе видите останке некадашњих храстових шума, по том воће орахово и остало из наших крајева. Онај јужни тип, који смо описивали мало час у поласку од Мудање, већ је сблажен, и ако се по виноградима око Брусе види мноштво смокава, које као шибље свуда расту, и још по гдекоја маслина.

* * *

Бруса и њена подграђа пружена су у дужину кривудавом линијом по дну Олимпових застранака. И куће и улице пењу се као терасе једна врх друге до извесне висине, тако да се последње озго хватају за камениту гору, а крајње се оздо машају питомог поља брусанског. Ма да је тако близу мора, и ма да му се воде тако рећи непосредно у море изливају, јер се поље западном страном Кургунџук-Дага у долини Михалича с морем састаје, Олимп се диже на 2350 метара изнад површине морске. По томе

се он мери с највећим висовима наших земаља, са Шарпланином, Мицором и Копаоником. И пошто се узме на ум да ниједан од наших висова није у непосредној близини морској, може се тек замислити колико се оку горостасна указује та лепа, питомином као венцем украшена планина.

Стари и у историји толико знаменити град брусански, од кога сад имају само порушени останци, почиње од средине на најузвишенијем заравањку, који изгледа као пространа округласта тераса, а свршава се на западној страни. И данас је Бруса после Смирне најзнатнија варош у предњој Малој Азији. Три су ствари које су јој на далеко разнеле глас: историјска улога у образовању Турскога Царства, вруће минералне воде у самој близини вароши, и виногради и свиларство. Бруса је непрестано у живој вези с Цариградом; у њу су и у њен крај продрле све новости уведене у Турској од почетка овога века — па при свем том, у њој опет одсудно превлађује источни тип, и варош је пуна старијих успомена. Уз грађевине по сувременом цариградском облику још има много старинскога, а чим се уђе, опажа се да је на овој страни у надмоћности турски национални елеменат. Улице, свуда по староме начину тесне, на многим су местима наткриљене чардаклијама винове лозе или друге какве лозасте биљке. Трговина је, боље него игде на другом месту, сачувала свој стари распоред. Све су трговачке продавнице усредсређене на једном месту, у доњем делу вароши, у пространом тргу (пазару), у ком су дућани смештени у покривеним улицама. Иначе се по вароши могу видети само радионице занатлијске, бакалнице и продавнице воћа, зелени, хлеба, млека и осталих потреба за јело. Пошто су у Бруси често јаки замљотреси, и пошто је на истоку од старина обичај да се куће граде од дрвета, а од камена само градови, богомоље или споменици, старих грађевина није ни тражити, и осем џамија, о којима ћемо нарочито говорити, и града, доиста их и нема. У данашње

време (1891) мисли се — јер у Турака поуздане статистике нема — да варош броји 60500 становника. У тај број улази: 35000 мусломана, 12000 Грка, 11500 Јермена и 2000 Јевреја. То су у главноме карактеристичне црте вароши према народности; али је опет зато главни језик одсудно турски. И међу Јерменима у Бруси има их доста који су сачували и хришћанску веру и с њом заједно свест о својој јерменској народности, али су заборавили — свој јерменски језик. Исто тако, што је много чудније, има у Малој Азији Грка, који су такође сачували веру и с њом свест о народности, а изгубили су језик. И њима се о православној вери поуке дају на турском језику. Родољубиви Грци у Цариграду издају за ову своју браћу нарочит лист, штампан грчким словима а турским језиком. Видео сам молитвеника, штампаних грчким језиком а латинским словима за Грке католике, којих и у Цариграду и по острвима још прилично има. Исто тако има листова, који се штампају јерменским словима а турским језиком. Али сам баш путујући у Брусу и боравећи у Бруси опазио да се свест о народности међу Јерменима живо буди, и да нарочито образованије женскиње навађује да се на ново учи заборављени народни језик. То су старе последице бурнога подизања државе и освајања турскога из XIV века, према којима се већ почиње на свакој тачки помаљати и делање новијих просвећенијих и мање искључивих мисли.

Чудновато је како покрај толиких преображаја у Турској, нарочито по околини Цариграда, да Бруса, варош толико знаменита и по броју становништва и по трговини и радиности, није везана железницом с приморјем. Шта је простор од 25—30 километара и прелаз преко једне једине планинске греде? Али и то као и све на овоме свету има своју историју. Железница је, у истину, саграђена од мора до саме Брусе још око 1870. Покрај пута којим се и ми вожасмо, ми смо час пô имали да путујемо покрај железничкога насипа или прокопа и да гледамо и желез-

ничке шине и прагове и насип међу травом и коровом који је већ завладао. Призор који се ретко где да видети! Зна се да је железница начињена о трошку турске владе, и путник се Европљанин с чудом пита како је могло бити да се остави да зарасте железница тако готова за експлоатацију. Кад се о томе почне распитивати, брзо се сазна да су за ту железницу били спремљени и вагони и локомотиве, и да се само чекало да се вожња отвори. Али како је у исти мах грађена и железница Хајдар-паша-Исмит (с малоазијске обале спрећу Цариграда), па је ондашњи велики везир Етем-паша хтео да на тој железници што пре вожњу отвори, он нареди да се сав matériel roulant пренесе из Мудање у Хајдар-пашу и да се ту употреби. Како је то тада учињено, брусанска је железница остала неотворена, и напуштена је да трули све до данас (1891). Друга версија каже да су послови на томе железном путу били тако рђаво израђени, да се вожња није ни могла отворити, и да у некој шупи код Мудање и сад рђају машине и вагони спремљени онда за експлоатацију. Али су обе те версије пуштене у свет да заклоне истину. Железниће су у то време биле нова ствар у Турској, и правоверним старовољама турским није било право да се Бруса, хранилиште толиких светих успомена, тако ширимице отвори „ћаурима“ и „френкима“. Мудри турски државници знали су добро шта то вреди, али су оставили времену да оно предрасуде искорени, и приионули су да отворе железнице око Цариграда, да се онде свет најпре на њих навикне и њихове користи позна. Данас су у извршењу велике градње железничке у Малој Азији. Ангора је већ везана са Цариградом, и у току многобројних планова о малоазијској железничкој вези, већ је извршена и обнова пута међу приморјем и Брусом, те се простор који смо ми прелазили колима, већ прелази вагонима. Тако је без сумње лакше, угодније и брже — али ја никад нећу жалити што сам, због тих неприлика са првом железницом, добио прилику да на колима, с погледом на све стране отвореним, пређем пут од мора до Брусе.

* * *

У прошлости спомени Брусе почињу од римског освојења ових крајева. Место, по себи тако знатно и тако уочљиво, римска је управа одмах опазила. Кад су на крају I века Римљани заузели Витинију, римски цар Трајан постави године 103 за губернатора у Бруси Плинија Млађег, који се одмах живо стане бринути о благостању и о уређењу овога краја. У то време је подигнуто и једно од купатила брусанских. Познато је писмо Плинијево о хришћанима, којих је у оно време било већ доста у Витинији. Оно о хришћанима повољно говори. У осталом Витинија се по својим хришћанима помиње и у Светом Писму, у посланицама апостолским.

Најзнатније је за Брусу оно време, кад су се око ње почеле борбе међу Турцима и Византијским Царством, кад се управо ту, на пољима Мале Азије, око Олимповог планинског чвора, почело питање о хришћанској и о мусломанској влади над Цариградом. Царство Турака Османоваца, започето XIII века, треће је мусломанско царство у Малој Азији. Установивши своје средиште на овим северозападним странама Мале Азије, Турци Османовци у брзо почеше борбу око Витиније[1] и око њене престонице Брусе. Византинци су бранили тај крај како су могли, међу осталим и најамничким и савезним војскама. Овуда, но истим овим пољима, војевали су око 1314 године и војници из Србије под војводом Новаком Гребостреком, по заповестима краља Милутина.[2] Ту се први пут српско оружје у боју укрстило

[1] Под Витинијом се разумевала северна приморска страна Мале Азије насирам Цариграда и Босфора, од реке Сакарије до иза Аполонијског Језера. Главна су места Витиније: Бруса, Никомидија (сад Исмит) и Никеја (сад Исник)

[2] Наши досадашњи историци варали су се што наши стари извори бележе да је Новак Гребострек водио своју војску на Персијанце, па су узи-

с Турцима Османовцима. Али та помоћ није била довољна да брани и од оних напада који су наилазили, пошто су се у своју домовину вратиле помоћне српске чете. Године 1326 Турци Османовци на послетку освоје Брусу, и у њој одмах сместе столицу свога царства. Ни познији премештај престонице у Дренопоље није умалио значај Брусе, и тек по освојењу Цариграда, Бруса је уступила Цариграду своје дотадашње прво место међу турским градовима, не губећи ни по тад свој историјски значај. „За Османовца Турчина, пише један писац, Бруса је свето место, колевка царства и гробница најзнатнијих људи турских. У поткриљу Олимпа бораве вечни сан, осем више султана, на пет стотина везира, светаца, мистика, законодаваца, музичара и песника, чувених или знањем или побожношћу њиховом. У старом овом граду налазе се многобројна здања, побожне и милосрдне установе, као што су џамије, школе, ханови, имарети, бање. Мноштво побожних прича везано је за ове зидине, већ маховином обрасле. Та предања обавијају још нежном завесом појезије места која су већ од природе окићена свачим што се може замислити пријатно и живописно. Величанствени висови и шумовите доље Олимпа везују се час по за по коју историјску личност. Иза хришћанских мученика и испосника населише се овуд турски свеци, дервиши, песници и философи, са својим ћелијама и текијама. Олимп се и данас турски не зове друкчије него Кешиш-даг, т. ј. Калуђерска Гора. То се време помиње још у многим причама. Тако се казује о некоме Абдал-Мурату, којега је Османов син Оркан позвао да дође у војску што је описађивала Брусу. Турски летописци бележе причања, по коме је тај светитељ носио дрвену сабљу, за чудо велику. Прича се, како је том сабљом премлатио некакве

мали Персијанце у данашњем значењу. Међу тим, ко је год мало читао византијске писце у оригиналима, знаће да се Персијанцима зову у то доба само Турци. Према томе је и у српским списима тој речи придавано старо византијско значење.

змије, које су народу зла чиниле. Ћелија и гроб Абдал-Мурата и сад се види на једном брегу више Брусе. Прича се још о неком врло чувеном дервишу из Цариграда, који усред велике варòши није могао својим мислима дати полета како је желео, него је свако вече одлетао из Цариграда у ову турску свету гору, да се прибере, те да би могао размишљати. Али је опет свака прва јутарња молитва затицала га у његовој текији у Цариграду. Још се прича о Геикли-Баби (оцу на јелену), који је из своје престонице слазио јашући на припитомљеном јелену и носећи мач, у коме је било 150 ока. Геикли-баба је био родом Персијанац, и у време Османово био је јако чувен као светац. Није дизао главе из тајанствених размишљања, у којима је проводио време сам самцит, усред гора, међу јеленима и међу дивљим животињама. Кад су Турци узели Брусу, султан пошље свецу молбу, да једанпут остави своју самоћу. И он се доиста појави на јелену, носећи на рамену велику грану јаворову, коју усади у авлији дворској као знак будућег напретка Царства Османског а“.[1]

Ми мало пре споменусмо Плинијево писмо о хришћанима и помен Витиније у Светом Писму. Кад се после почеше установљавати манастири, Олимп је постао хришћанима пређе него Турцима света гора за онај крај. И ми Словени имамо из IX века, времена оснивања словенске књижевности, најлепше спомене везане за овај Олимп, спомене сачуване у легендама о Ћирилу и Методију. У легенди о Св. Методију спомиње се како је он био постављен за државнога старешину некој кнежини словенској на Балканском Полуострву, негде Солуну на запад. Ту је св. Методије утврдио се и у језику и у обичајима словенским, које је још из Солуна, родног места свога, познавао. Пошто је Св. Методије оставио ту кнежину и власт светску и државну, легенда приповеда како се повукао у манастир, шьдь вь

[1] Brousse, Album historique Par M. W. Constantinople.

Олимбь идеже живоуть свѧтии отьци, како се покалуђерио и покорио свима најопширнијим правилима монашкога чина, прионувши око књига. Овде је дакле, монашко рухо на се обукао први апостол, просветитељ и архиепископ словенских народа, први основалац књижевности словенске. Нећу се упуштати у потанко доказивање да је овај а не тесалијски Олимп место где су се догађале у легенди описиване сцене из Методијева живота. Најглавнији је доказ што је овај Олимп у околини Цариграда, на што нарочито упућује место из легенде о св. Ћирилу где се описује како је Ћирило, млађи брат Методијев, који је монашки чин примио у некоме манастиру на Босфору, после мисије к Сарацинима у Малој Азији дошао на одмор к брату своме на Олимп, одакле их је, после кратког времена, цар на ново обојицу послао ка Козарима на Црно Море. Мило ми је било, гледајући она прекрасна места, сећати се да су по њима ходали и пред истим лепотама природе одушевљавали се они људи који су словенскоме умственом и духовном животу неразорне темеље поставили.

* * *

Међу свима местима које су османовски Турци држали пре Брусе, ниједнога није било ни из близа тако великога, ни тако знаменитога, као што је Бруса. Пошто је Бруса била столица Витиније, коју је, на југоисточној њеној страни, почело захватати Царство Турско, природно је, што је основалац Турскога Царства, Осман, почео мислити на Брусу, и што је Бруса с места постала престоницом новооснованог царства, чим је Турцима у руке пала. Радња око тога почела се на скоро после акције српске војске под Краљ-Милутиновим војводом Новаком Гребостреком, и освајање Брусе заузело је неких десет година војничке борбе, по томе 1316 до 1326. Осман је већ био у дубокој старости, управо на самртничкој постељи, кад се освојење извршило. Један од синова Османових, Оркан, руководио

је последњим војничким операцијама при заузећу Брусе. Кад је отац му Осман, већ на умору, чуо да је узета Бруса, завешта да се сахрани у Бруси, и Оркан пренесе тело оца својега, и сахрани га у Бруси под кубетом цркве св. Илије, најзнаменитије грађевине у Бруси. Како се варош Бруса подиже уз брдо, као уз пирамиду, у облику испупченог полукруга, на средини узбрдице, а међу доњим и горњим крајем вароши, заравањци су или терасе, с којих је поглед на предео северно од Олимпа заиста величанствен. Како с планине слазе кроз варош два потока, њихове дубоке долине деле варош на три дела: средњи, највећма напред истакнут, источни и западни. Град и гроб Османов, на староме црквишту св. Илије, налазе се на средњој тераси. С тога места преглед је вароши диван; сва се Бруса види као на длану. Данас, на пространоме двориште, које држи највећи део терасе, имају само гробнице или турбета зграде обичне величине, поновљене негде око 1860, после земљотреса од 1855, који је много штете учинио, и који је са земље шчистио и последње останке манастира Светог Илије. У турбету Османову обешен је више гроба бубањ, подарен Осману у знак владалачке власти и његова добротвора Ала-Едина, султана иконијског, онда кад га беше признао за свога самосталног васала. Пошто се бубањ турски зове даул, тога ради се и некадашња црква св. Илије прозвала Даул-Манастир, и тим се именом њено место и данас зове. Син Османов Оркан, који је оставио исто тако значајне успомене као и отац му, сахрањен је на истом месту у засебном турбету. Та турбета основалаца Турскога Царства први су надгробни споменици у Бруси. Данас се већ не виде ни у њима старе грађевине, јер је земљотрес од 1855 ту највише штете учинио, и све је изнова зидано. На томе је месту и сахат-кула; ту су топови којима се празници и свечаности објављују, и мусломани из околине излазе у шетњу у лепо засађено двориште ових споменика, и одатле уживају прекрасни поглед на поља и планине,

који се с ивица поменутога заравањка указују. А познато је, да су мусломани свуда велики пријатељи погледитих места и лепих природних положаја.

У Бруси или у њеној непосредној околини сахрањена су још четири султана, који су владали после Османа и Оркана. Орканов син је Мурат I, који је извршио толика освојења на Балканском Полуострву, и који је турску војску довео на Косово. Мурат је у Бруси почео да зида Улуџамију, највећу *(улу* по старом турском и значи *велики)* и по унутрашњости најлепшу међу брусанским џамијама. Није висока та џамија, и кад се дође пред њу, не може се ни слутити онај пријатни утисак који се осети кад се у њу уђе. Пространа је толико, да у њу може стати две три хиљаде душа. Кров јој је сведен у двадесет кубета с прозорима, а на средини је велико кубе, покривено стаклетом, испод којега је пространи басен текуће воде. Најлепше утичу на гледаоца сразмере потпуне и величанствене, и ако просте, и светлост која озго силно струји. Кад је Мурат на Косову погинуо, џамија је ова остала не довршена, и довршио је, много касније, унук Муратов Мехмед I (1413 до 1421), прозван Челеби т. ј. племенити султан, због љубави к наукама и због личне племенитости. Иза Мурата остала је још једна џамија Меџиди-Шехадет. Зидање се те џамије често прекидало због Муратовтх ратова, и довршено је исте године кад ће Мурат поћи у војну против Србије, на Косово. Бележи се да је ту џамију отворио истог оног дана када ће поћи на Србе. Том приликом је — прича се — скупио старе војводе и служитеље свога оца, раздао им је на поклон земаља и прихода, и опростио се с њима с меланхоличним осећањем, напоменувши да се, може бити, неће ни вратити!

При овоме ће се многи од наших читалаца сетити да је овде негде сахрањено Муратово тело после боја на Косову. Зато ћемо прекинути причу о архитектурним споменицима Брусе, да гроб Муратов потражимо.

Муратов гроб није у Бруси, него у првоме селу западно од Брусе, које се зове Чекирге (што ће рећи *скакавац*). Оно је као и Бруса сазидано на заравањку испод једнога од западних чотова Олимпа, припето уза страну тога чота, на нижој половини косе. Из Брусе се у Чекирге путује све косом Олимповом, пошто се Чекирге налази на истој висини, само западније. Пут иде кроз саме воћњаке и винограде с горње, гдегде пак њиве с доње стране. Од Брусе до Чекирге нема више од неколико километара, а на средини се пута налази бања *Ески-Каплица* (т. ј. стара врућа бања) везана такође с именом Муратовим. У тој су бањи врућe гвожђане воде. Бележи се да ју је сазидао још Јустинијан I, и да се на дну великога басена и сад види стари грчки натпис, а да је султан Мурат исту бању још увеличао и улепшао. На истом су месту *Бујук* и *Кучук-Кукурдли* т. ј. велика и мала сумпорњача. За тим се долази у село Чекирге, које је управо сазидано као подграђе или мала варошица. На западној страни заравањка на ком је то село, извори су врућe гвожђане воде, којима се лако снабдевају неколика купатила. Са тог заравањка се лепо види западна сурана поља и брежуљака од Олимпа к Мраморном Мору, докле се из Брусе више отвара поглед к истоку и к висовима пут Билецика и старе Никеје. Кад се од Мудање путује к Бруси, види се Чекирге, десно од пута, и са својом напред истакнутом џамијом и турбетом изгледа веома лепо. Та џамија, коју смо и ми прву с пута гледали, не знајући шта је, и то турбе — Муратова су задужбина и гробница. Око џамије су високи стари платани, уза саму џамију јака чесма планинске воде, а џамија је обичне величине. Каквих особитих архитектонских украса нема, али је знатно што су њене појединости изведене у готском стилу, са зашиљеним сводовима. На лицу те џамије виде се као три боја, намештена један врх другога на танким стубићима који су готски сведени. У накиту лица тај је стил изведен до врха. Преко пута те џамије Муратове, на до-

њој страни улице, стоји двориште, такође засађено старим платанима, којега се стражња страна наслања већ на стрмен, и гледа на прекрасни поглед к северу. На средини је дворишта басен текуће воде, вруће и хладне. На југозападном углу дворишта, на лицу улице, стоји обична четвртаста зграда, као средња четвртаста кућа, са кубетом озго. То је турбе или гробница Муратова. Унутра је као пространа салон, у коме се на средини налази гробница Муратова, највиша и највећа, окружена са још неколико мањих гробница из султанске куће онога времена. Турбе ми изгледа обновљено и налик на турбе Османово у Бруси, за које се зна да је сазидано после земљотреса од 1855. Сматра се и сад као богомоља, и иде се у њ на молитву. Како сам у Чекурге боравио 12 дана, купајући се у гвожђаним водама, више пута сам сретао побожне муслимане, људе или жене, где излазе с молитве из Муратова турбета.

Као све турске гробнице у Бруси, Муратова је повисока и завршена на шиљак као кров на кући. На горњем крају, где је зачеље, обележено изрезаним од камена турбаном, мало је шира и виша; на доњем је нижа и ужа. Покривена је везеним зеленим застором. Чувар показује Муратов бео, доста висок турбан, у коме се унутра види жута (по свој прилици позлаћена) кацига; Муратову плетену од гвоздене жице панцир-кошуљу, доста похабану, за коју казују да ју је Мурат (тобоже) сам плео; једну књигу (по свој прилици коран) маленога формата, као садашња џепна издања, стрпану (не знам зашто) у једно четвртасто стакло, с грлићем, кроз који књига није могла лако проћи; неку справу као мерило; зелену горњу хаљину с умереним златним везом, у којој се вели да је погинуо — и друго ништа. То све вађаше чувар из једног ормана у зиду. Као увек при таквим стварима, тешко је пресудити колико се човек може ослонити на аутентичност, нарочито кад види да је турбе очевидно новијега порекла. А сва та обновљења извршио је пок. Ахмед Вефик-паша, који се мешао у српске послове још 1843—4, другујући с ондашњим емигрантима из Србије, који се 1862 као комисар после бомбардања Београда, показао врло оштар Турчин у преговорима с кнезом Михаилом и Илијом Гарашанином, и који је припадао међу образованије Турке. Боравећи дуже у Бруси као губернатор, он је та обновљења извршио, и иначе је Бруси и покрајини Витинији, садашњем вилајету брусанском, много добра учинио. Као изврстан турски књижевник, он је и Молијера на турски преводио. Ја сам га једном походио, већ старошћу притиснута, у Румели-Хисару на Босфору, где му је кућа била. Преда ме је изашао отежао старац, турски одевен, у неком топлом кафтану, али кад је отворио уста, зачудио ме је живошћу беседе и чистим језиком француским.

Кад смо ја и моја жена, црногорски заступник у Цариграду г. Бакић и наша два чиновника из посланства, г. Д. С. Чохаџић (наш тумач) и г. М. В. Веселиновић, гледали турбе Муратово (4. маја 1891) с интересом који сваки Србин може разумети, с нама су заједно те ствари гледала још два турска господина, један у цивилном, а други у војничком оделу. Цивилни господин побожно пољуби Муратов турбан у кацигу. И чујући да ми говоримо српски, а може бити изазван нашим примедбама, проговори чисто српски, на босанском дијалекту, малко на турски заносећи. И онај други проговори српски, једним од источних дијалеката. Лако је могућно да су они од исте крви од које и ми, и да су њихови предци с нашима некада једне вере били. А у разлици осећања што смо их у тај мах, на гробу Муратову, ми и они имали, могаху се видети дубоке последице које је у српском народу сукоб с Турцима оставио.

* * *

Син Муратов Илдирим-Бајазит, прави победник боја на Косову, муж кнез-Лазареве мезимице Оливере, оставио је такође леп споменик у Бруси. Као што је Мурат подигао

своју џамију у Чекирге, на левој тераси спрам поља брусанскога и Олимпа, Бајазит је изабрао једну таку терасу, управо једно од последњих одвојених ниских узвишења у пољу, на југоисточној страни вароши. И као што се из Чекирге лепо види северозападна страна, тако се од Бајазитове џамије поглед губи у планинским облицима на страни југоисточној. Ту је Бајазит почео зидати џамију и лепу и пространу, у озбиљној лепоти тесаног камена и архитектурних сразмера У џамију се улази кроз трем на стубовима, и она и сад припада међу грађевине, у којима је уметник успео да гледаоца задовољи простом и ћутљивом песмом сразмере у линијама. Грађевину Бајазит није довршио, него је то учинио, после несрећне битке на Ангори, син Бајазитов. Мало више те џамије налази се и турбе с гробом Бајазитовим, с истим лепим погледом. Група та од џамије и турбета више ње, како је одвојена и на узвишеном положају, врло се лепо оку показује, кад се изнутра из вароши погледа. Међу тим тешко је веровати да је у означеном гробу тело Илдирима Бајазита. Он је 8. марта 1403 умр̈о у ропству Тимуровом у Ак-Шеру у Малој Азији. Те године већ је око Брусе беснео међусобни рат међу Мехмедом и браћом његовом, Бајазитовим синовима. Тело је Бајазитово за то време чувао син му Муса у Ћутаји, и тек кад је позније, у току 1403, Мехмед као победник заузео Брусу, и тело је Бајазитово свечано сахрањено у његовој џамији. А десетак година позније, побуњени је емир од Караманије, кажу, тело Бајазитово одатле дигао и спалио. Начин писања историје у Турака је такав, да се ове ствари не могу никад на чисто извести, али и ово показује, како су све традиције о оставама и гробовима мучне за поуздано и право критично уверење о аутентичности.

После пораза и смрти султана Бајазита, који је био човек у истини муњевите силе и моћи, Турско се Царство и у Азији и у Европи беше почело распадати. Узроци су томе били, једно што ни државни склоп у Азији међу тамошњим

племенима није био утврђен, а друго што се Бајазитови синови, одмах после смрти његове, почеше клати и крвити. Све дотле покорене државе и у Азији и у Европи, и мусломанске и хришћанске, одметнуше се од новога царства, васпоставише свака своју самосталност, и почеше из нова свој независни живот, старајући се, како ће да извуку што већу корист за се из међусобне борбе Бајазитових синова, који су се, доиста, и обраћали час једном а час другом. Изгледало је, пуних десет година, да ће се са свим растурити оно што за Турско Царство дотле беху стекли Осман, Оркан, Мурат и Бајазит, четири велика владаоца, који су снагом све један другога наткриљавали. Дугачка је и историја српских васала у међусобној борби Бајазитових синова. Али после више од десет година, унутрашња се турска криза сврши са утврђењем на влади једнога од Бајазитових синова, Мехмеда-Челебије (1414—1421). Он је први од турских владалаца који се одликовао особитом љубављу према наукама и вештинама. С деспотом Стефаном био је у великом пријатељству, и за време целе владе његове није било никаква напада на Србију, ма да је у то време Стефан у велике развијао своје пријатељство с Угарском. Историк деспота Стефана Константин Философ хвали га како на коньць вьсѣхь братеи царьствова изредьнѣѥ же и свѣтьлѣѥ.[1] У време султана Мехмеда падају и озбиљнији почетци турске књижевности. У његово време сазидана је у Бруси најлепша богомоља, чувена Јешил-џамија (Зелена Џамија), знаменита на свему истоку. Она је такође на једном вису на источном крају вароши, с прекрасном панорамом. Име је добила, што је окићена плочицама плавозеленог фајанса, у којима су белим релијефом изведени натписи, а и иначе је сваколика та грађевина пуна симетрије и лепоте. Сматра се да је Јешил-Џамија понајсавршенији створ уметности мусломанске, и да је у њој изведен арапски

[1] Гласник XLII, 280.

и персијски стил. Али се тај споменик није сачувао у своме првобитном стању. Земљотрес је порушио трем и витке елегантне мунаре, и то је после накнађено поправкама, на којима се види колико је далеко ниже укус садашњега времена од онога који је у почетку XV века онаке грађевине стварао. Више Јешил-Џамије, на мало вишој од џамије тераси, налази се турбе, у коме је гроб Мехмеда Челебије, синова му и породице његове.

И син Мехмеда Челебије Мурат II (1421—1451), за којим је била удата Мара, кћи деспота Ђурђа Бранковића, сахрањен је такође у Бруси. Горким споменима везан је он за српску историју и за време деспота Ђурђа. Он је последњи од султана који је сахрањен у Бруси, јер је његов син Мехмед II (1451—1481) освојио Цариград и тамо установио нову столицу турску. Влада Мурата II тек је била започела, кад је свршено дело Константина Филозофа о влади деспота Стефана, те се тиме може објаснити што о њему доста благо суди Константин, говорећи: **БѢШЄ ЖЄ И СЬ ИКОЖЄ И ОТЬЦЬ ЄГО КЬСАКЫНИМЬ УНЮМЬ, ОБЛУЄ ЖЄ ЛОУКАВЬНѢШИН.**[1] И овај је Мурат у Бруси сазидао лепу џамију на једној тераси најзападнијега краја вароши, изнад пута од Брусе у Чекирге. По тој се џамији сав тај најзападњи крај Брусе зове Мурадије. Једна група огромних кипариса у дворишту те џамије привлачи својим тамним зеленилом поглед из далека на овај споменик. Покрај џамије је пространо, нарочито ограђено, најзнаменитије у Бруси гробље, у коме су Мурат и његова породица. Гробље је то у засебноме зидом ограђеном пространоме дворишту, и у њему је десет мањих и већих турбета. Утисак је тога гробља у исти мах и пријатан и тужан за походника. Улази се у двориште подугачком стазом, оперваженом ружама и цвећем. Тако се већ дође готово до пред турбе Муратово. Кад се примичете осталим у наоколо расејаним турбетима,

[1] Гласник XLII, 316.

сусрећу вас огромни стари платани, густа и висока зелена трава као на степи, и озбиљна лица турских хоџа, који гробље чувају. На средини дворишта, пред Муратовим турбетом, ври жива вода из пространога басена. Не може се ни помислити да би где близу била варош. Мир горски величанствено влада на томе месту вечитог боравишта.

У једном илустрованом опису Брусе беше нашао г. Бакић да су у овом гробљу у засебном турбету сахрањене и „две кнегињице из Србије, султанке Мурата I и Мурата II.“[1] Упитасмо чуваре, има ли тако турбе, не казујући им ништа откуда то знамо. Одмах нађоше кључеве тога турбета, и један нас поведе на место да нам га отвори. Чувар нам одмах каза, да су то „две кнегињице из Србије, које су султану на дар послане.“ Више ништа. За име нису знали казати, упутивши нас да то разбирамо у Цариграду, који је за Турчина средиште свега знања и умења. Уђосмо у једно од омањих турбета у југоисточном углу гробља. У турбету су напоредо два гроба, ограђена каменим једноставним плочама, дебелим за подланицу. Плоче су уздужне намештене косо, тако да су на дну ниже, а на врху више; исто тако гробови су на дну ужи, а на врху шири. По томе је зачеље шире и више од доњега краја, а те плоче с горњега и доњега краја још су завршене троуглом. Озго је на гробовима проста побусана земља, и трава се сваке године мења. Изнад оба гроба виси једно кандило, а више свакога по једна дебела свећа. Моја жена приђе побожно гробовима, те им учини хришћанску пошту и узе по мало земље са њих.

Извесно је да се традиција о двема кнегињицама из Србије сачувала ту на самоме гробљу међу чуварима. Пошто је за истим Муратом II, који је гробље и основао, била кћи Ђ. Бранковића, царица Мара, конац би се могао одатле почети. Али наши летописи бележе да је Мара умрла у

[1] Brousse, Album historique. Par M. W. Constantinople. XVII.

Јежеву, међу Сером и Светом Гором, где је уживала дате јој од султана земље, налазећи се у близини толиких хришћанских светиња. Још би се могло мислити да су Турци после тело Марино пренели у Муратово гробље. Али чији је други гроб? Нема извесности ни да је први Марин, али је још теже мислити да је други Оливерин, пошто је Оливера, после смрти Бајазитове, живела у Београду, и ту се, по поузданим записима Константина Философа, налазила и у време смрти деспота Стефана. Али записано ни за њу није ни где је умрла ни где је сахрањена. Тако смо и ту с традицијама у неизвесности, нити поуздано можемо знати ко је у оним гробовима, пошто записа нема. Истина је само да су се султанке хришћанке сахрањивале тако на страни а у близини гроба мужа свога, јер је код Орканова гроба тако била сахрањена његова жена Нилуфер, Гркиња из Билецика, чувена и по лепоти и по разним врлинама својим. Њен су гроб земљотреси засули.

* * *

Горе сам на једном месту казао да су Брусу по свету разгласиле вруће минералне воде, винарство и свиларство. Пошто сам доста говорио о споменицима, који су у Бруси остали иза времена кад се оснивало Турско Царство, да проговорим коју и о осталим знаменитим странама Брусе.

Минералне воде су све на западној страни Брусе. Ја не знам њихов хемијски састав, али су оне поглавито међу Брусом и Чекирге и у Чекирге самом. Горе сам већ напоменуо да су једне сумпоровите, а друге гвожђане, и једне и друге вруће. Извори су понајвише под кубетима с великим купатилом, у ком се мушкиње и женскиње купају на обред, у одређене сате. Та врста грађевина на топлим водама још је свуда позната по Балканском Полуострву. Куће су за становање сазидане одвојено покрај купатила. Ради овамошњега топлијег климата, сезона почиње већ априла, и свршава се с крајем нашега маја. У једном хотелу, у ком се бејасмо

ја и моја жена настанили, ми смо, после првих дана јуна, остали са свим сами. Нови ред мало је продро у ова купатила. Турци и њихове госпође држе се старога реда, и настањују се по особеним кућама. Село Чекирге као да је од тога и постало, и као да од тога и живи. Пошто воде има изобила, нови ред увео се у два хотела, који су у приличној мери по европски уређени. Та два хотела начинили су себи бање и за заједничко купање и за посебно у кабинама. Угодно је да је човек са станом неколико корака од купатила, а све друго што би могло сметати, заборавља се кад се с прозора погледа на величанствени изглед бајних поља пут Мраморног Мора и — Европе. Још је најнезгодније за пијаћу воду, пошто је у Чекирге свака вода у неколико дотакнута минералима.

Кад говоримо о незгодној води за пиће, најзгодније је прећи на штогод томе супротно, а то је вино. Говорио сам горе како је околина брусанска пуна винограда. Осем њива и ливада, виногради и дудови најчешће се и у највећој маси виде по околини Брусе. Жалили смо што наше борављење у Бруси није пало у јесен. Ораси, кестени, винова лоза и брескве китe то подножје Олимпово у дивном изобиљу. По ономе што смо разбирали, грожђе је брусанско највише бело, налик на у нас добро познату смедеревку. И вино је, према томе, жућкасто и бело. За столом га је лепо видети у чашама покрај чинија напуњених чистим снегом с Олимпа. Тај се снег просто трпа у вино и у воду, те се тако напитак уз летње врућине хлади. Вину брусанском не знам вршњака међу нашим винима, не ради боје или укуса, него ради јачине. Јаче је него што су игде у нас бела вина, а може и врло дуго да се одржи. Стара добра вина могу се с успехом наћи само у грчким кућама.

Не знам од када је свиларство у Бруси на гласу, али се сад голим оком може видети да је свиларство главна радња тога града и околине. Чим управо с мора изађете, па све дуж пута до Брусе, ви видите необично много ду-

дова, и то све у шибљу или младим изданцима. Људи у тој околини не дају дуду да се развије у велико дрво, него га, без сумње ради каквоће листа, једнако крешу и подсецају, и терају га да младо шибље избија. Пошто смо ми други пут били у околини Брусе у почетку јуна, видели смо да се на све стране носи храстово грање. Радознали смо били да видимо целу ту радњу, и једнога дана кренемо се рано у североисточну околину Брусе на један чифлик (ferme), где се поглавито на свили ради. Пут нас је водио право у поље, у подводно језерско корито на североисточном подножју Олимпа. Цела је околина засејана и обрађена. Бара или управо живобара и текуће воде у изобиљу. Водено шибљикасто биље обележавало је гротла и изворе некадашњега језера, или најнижа места у земљишту. Прошли смо кроз више села с приличним кућама, што није чудо у тако непосредној околини велике вароши. Најпосле се указа пред нама чифлик. Обележавала га је група великих врба, кроз које се пут примицао зградама, лицем к југу и Олимпу окренутим. Зграде су простране стаје, просто начињене од чатме, улепљене земљом, покривене ћерамидом. У свима готово просторима постеље су свилених буба, и свуда је светлост затворена, те се једва видело. Пошто из јаја од прошле године, ситних и сиво-црних, гусенице измиле, полаже им се дудов лист. Тога ради су и на чифлику читави простори засађени дудом. Кад се храњење сврши, и време настане да се гусенице завијају у свилене чауре, онда се на постеље, на којима милé свилне гусенице стотинама, позабадају усправо или нагнуто храстове гране. Свилна се гусеница на њих најрадије пење и у чауру замотава. То је тада било у првој десетини јуна месеца. Добисмо читаву гомилу чаурица, понајвише белих и жутих, и једну грану са гусеницама у разним ступњима завијања, које смо после могли посматрати по вољи. На томе се чифлику производи неколико хиљада килограма свилних чаура. Остали смо да се одморимо и на простиркама на трави,

наслоњени на јастуке, науживамо чисте природе. Тамне масе Олимпа дизале су се у плаво небо, а око нас су на врбама роде, којих је маса по тој језеровитој околини, клепетале својим гломазним кљуновима.

Овако како смо на томе чифлику видели, свилне се чауре производе по свој пространој околини Брусе. Извозећи се сваки дан у шетњу у разним правцима, ми смо често сретали људе из даљих места, где пред собом терају коња са два врло велика покривена сепета, са две стране. У сепетима су чауре, и пошто су чауре лаке, сепети су већи и дубљи, да би се у њима што више понело. Сва та продукција згрће се у Брусу, и у Бруси се свила израђује. У новије време подигнуте су парне предионице за просту прераду свиле у грубљу жицу беле и жуте боје. То је груба прерада за извоз свиле у фабрике европске. Ми смо походили две три од најзнатнијих предионица, у којима се чекрци окрећу паром. Ево како се то ради. У радионици су читави низови котлова кључале воде, која се греје паром, и читави низови чекрка. Свилне чауре потапају се у ту кључалу воду, раденице вешто одмотавају свилена влакна са чаура из те кључале воде и намотавају их на чекрке, с којих се после груба свилена жица просто увија у кантчела. То је прва прерада, на коју се после наставља право предење и на месту самом и у европским фабрикама. Таких, већега и мањег размера предионица, има сад у Бруси на четрдесет, и у њима свој хлеб зарађује на 8000 душа, међу којима је 3000 женскиња, свакојаке народности из тога краја. У радионицама је задах од чаура несносан, помешан с врућином од паре и од кључале воде, и тешко је у њима дуго издржати.

Изашавши једном подалеко под Олимп к једном извору више вароши, који се зове Ак-Чалан (Бело Врело), где дивна вода из самостојне стене избија кључем као добра песница — свратисмо се у једну таку предионицу, коју има г. Бодуријан, богат Јерменин. Кућа му је по стилу

као куће по старим варошима у Србији, пространа и на два боја, на североисточном најузвишенијем крају вароши, под самим Олимпом. Предионица је покрај куће. Иза куће пространа башта с воћем, цвећем, поврћем, као у нашим крајевима. Госпођа, родом Цариградјанка, дочека нас с одабраном источњачком љубазношћу. Она говораше француски с нама, а са својим мужем турски, али знађаше и јерменски. У разговору међу нама и мужем јој она је наше речи преводила на турски. Али поносито додаваше како није лепо што г. Бодуријан, рођен у Бруси, не зна свога народног језика. Знајући добро да би без љубави к роду своме Срба давно нестало, уживао сам гледајући како то свето осећање и у овим далеким странама своја права тражи.

Али предионице раде за Европу и по новијем француском начину. И врсте чаура уведене су све, и одбрана од болести свилних гусеница такође се ради по француским упутствима и научним изналасцима. На француски и енглески запад у опште се угледа тај део истока. У Бруси се држи свиларска и ткачка радиност и по старим правилима. Свила се у Бруси преде и тка на разне начине, од танких прозрачних газова па до меких ткива за покриваче или хаљине. Свилени газ брусански може служити за превес најелегантнијим пробирачицама. Има на 1800 разбоја, на којима се само тка свила у Бруси. И радиност је та, по староме начину, приватна и по кућама. Израђевина се носи у чаршију на продају. Осем свиле не мало се раде од памука убруси и огртачи (бурнуси) за купатила, особито лепи и лепо израђени. Ја сам једанпут био у улици где се у читавом низу дућана с обе стране тка памук. Моја жена је нешто била поручила, па бејасмо пошли да собом видимо зашто није готово. Чујући наш српски разговор, један нам се на једанпут јави руски. На моје питање откуд зна руски, одговорио је да је био у Тифлису и тамо руски научио. Ту сам се уверио како и

такоме простом страцу раднику наличност словенских језика лако у очи пада.

* * *

Горе је на једноме месту назначено да у Бруси међу 60.500 становника има више од половине Турака и да је размер међу Турцима и Грцима и Јерменима такав, да од прилике по један Грк или по један Јерменин долазе на три Турчина. Тим је довољно обележена етнографска сразмера у насељењу тога краја. Могу само додати да непосредно посматрање народа ни у чем не пориче ову размеру. У Бруси и у околини не можете стећи утисак да сте у полиглотском крају. О томе сам се уверио и по селима у околини.

Као око свакога великог средишта, села су око Брусе доста честа, и ако нису велика. Са истакнутих тераса, на којима су Бруса и Чекирге, лако их је на све стране повише набројати по пријатним за око групама зелених дрва и с њима испреплетаних црвених кровова.

Један пут се кренемо пут потока у долини да видимо млин на потоку и село које се зове *Добруџа*. Мамило ме то име, и питао сам кога сам могао, очекујући какву причу о насељењу од Словена с Балканског Полуострва, али без успеха. У селу су данас сами мусломани; има свога хоџу и џамију, и нико не зна да се откуд доселило. Пут нас је водио низ брдо к потоку кроз њиве, ливаде и винограде. Дођосмо к живој, бујној и бистрој води, и млину покрај ње. На ниже је село. Млин је са свим прост. Повелика стаја од четири дувара, покривена ћерамидом, с млином и огњиштем, неким прозорчићем и вратима, зидана од камена што се може простије. Кад сам је видео, одмах сам помислио на млинове што су у средњем веку давани нашим манастирима. Међу уласком и отоком од јаза вијаше се нешто цвећа, босиљка, кадивице и др. као по нашим сеоским вртовима. Пред зградом је било неколико људи;

међу њима се и мршавошћу и обликом лица и оделом нарочито истицао један. Тај један био је власник или закупник млина—Грк; они остали су Турци. Грк изгледаше у лицу са својим мршавим образима, правим а јачим носом, танким вратом и дугачком брадом као да је скинут с некакве византијске иконе. Пошто му ја проговорих две три грчке речи, он одмах удари у жалбу и у политику: како сигурности нема; како он мора свако вече да се враћа у Брусу на ноћиште, не смејући онде заноћити; како је народу досадило; како мучно вади оно што на млин треба плаћати. И изгледао је доиста бедно, али сам после разабрао да није све истина што говори, јер и сам припада међу имућније људе. Што се тиче сигурности, у тај мах се доиста чу да су хајдуци такога неког Грка, који је под закуп држао велики неки чифлик у даљој околини Брусе, одвели у планину и уценили. Али се с турске стране проносило да је и он сам крив, јер је то изазвао закидајући сиромасима радницима од заслуге. Истина је, међу тим, да нико не излази у поље, да је околина, пуна правих рајских погледа, пуста. Опште је мишљење да се у поље може излазити или главним друмом или у већем друштву, и опште је мишљење да су усамљене шетње и шетње у малом друштву изложене свакојаким неприликама или несигурности. Ако и нема потврде, довољно је што свет тако мисли. И тако су најлепша места остављена често својим грубим становницима и самоћи — и покрај тако многољуднога краја у долини.

Нема сумње да је Царство Турско у опадању, нё тек површно и с поља, него у самим основима својим. Некада су Турци примали од Грка поједине установе и мисли, и примењивали их у својој држави често с већом снагом него што су то могли чинити њихови учитељи Грци. Примера ради ја ћу навести што сам могао сазнати о прећашњем и садашњем стању једне установе доброчинства у Турака,

за коју су у старо време и наши великаши знали, а која је сад међу нашим народом ишчезла.

Данашња Европа чини много за доброчинство беднима и сиромасима, и западне су просвећене земље пуне установа те врсте. Нешто слично данашњим кухињама за сиротињу у западној Европи познавали су и Византинци, па за њима и стари Срби. У животопису краља Милутина (у Цароставнику) читамо како је краљ Милутин, чинећи добра на све стране, зидао и у Цариграду ксенодохију (т. ј. гостионицу) и болницу, заповедивши да се примају и негују болни и да се сваки дан на врата износи изобила вина и хлеба и осталога јестива, те да се раздаје сиротињи, странцима и свакоме потребиту.[1] Тих *ксенодохија* било је прилично по Византијском Царству, нарочито по путовима и у великим варошима. Установилац би, по обичајима онога времена, што се, у осталом, у животопису краља Милутина изреком спомиње, уложио новце у куповину имања и села, и од прихода тих имања његова би се задужбина издржавала. Ова врста добротворства свидела се угодна и првим турским владаоцима. Тим се нарочито одликовао Оркан, син Османов. Турски историци бележе како је после освојења Никеје у тој вароши одмах установио *ксенодохију*, по турски названу *имарет*. Кад је тај имарет у Никеји отворен, Сеад-Един, турски историк, бележи како је први дан Оркан сам собом послуживао госте, и како је прво вече он сам по собама свеће запалио. Кад су Турци Балканско Полуострво освојили, ти су имарети установљени свуда. До нас је дошао још спомен оних који су били дуж пута цариградског преко путника који су тим путем пролазили. Млетачки путник Катарино Зено, који је у Цариград путовао 1550, хвали задужбину Мехмед-паше, имарет у Софији. Исти је паша у истоме месту сазидао осем имарета и гостионицу, караван-сарај, па је приход завештао

[1] Ђ. Даничић, Животи краљева и архиепископа српских, 134—135.

имарету. Свак је у том имарету имао право да проведе три дана, без паре и динара. У путним белешкама патријарха Арсенија Чрнојевића од 1683 спомињу се имарети у Узунцову (у Источној Румелији), у Хапсу и у Бргазу. Та два последња били су задужбина познатога Херцеговца Мехмед-паше Соколовића. *„И всаки дан ва вечеру по васех хоцацех подавајут хлеб и чорбу мусафиром.“*[1] *„И нам принесоше по обичају, тачију не једехмо“* — бележи патријарх за имарет у Бргазу.[2]

Оваких имарета било је више, нарочито у Цариграду и у Бруси, али су се понајвише затрли, или се од старе благотворне установе још голе сенке виде. Ја сам распитивао у Бруси за те установе, како су у ствари, пошто се о њима још пише у књигама. Садашње хоџе и чувари џамија, уз које су некада цветали имарети, једва и знају за њих. Код џамије Бајазитове у Бруси имарет данас служи само за особље џамијско, и даје им по оку хлеба на дан и по грош, и уз рамазан (турски пост) као да још по нешто чини и другима. У Чекирге код Муратове џамије имарет сад служи нё као бесплатна него као најјевтинија кухиња. За мало новаца сиротиња добије ту јела колико би на другоме месту морала неколико пута скупље платити. На то су сад спале старе добротворне установе, које су биле на дику средњему веку у нашим земљама, у чем је и нова просвета још назад пред лепим примером тих старих времена. Узрок је томе што је сав ред турскога старијег живота у опадању; што се не рукује поштено приходима ових установа, што су имања њихова и у овим пределима, у којима је од толиких стотина година мир, развукла се и пропала, а нестало је надзора, којим би се стари бољи ред одржао или повратио.

[1] Т. ј. гостима.

[2] Гласник XXXIII, 189.

Па при свем том, и ако овако мислите кад разматрате јавне установе, и ако на оваке мисли морате наићи у Цариграду сваки дан кад видите шта се и како у јавним пословима ради — то није утисак који ће вам оставити жива турска популација, сам народ у околини Брусе. Не само што ви овде видите Турке као језгру насељења; не само што се под турским типом повијају хришћански старосе-деоци који нису малобројни, него је у томе турском насељењу још доста друштвенога здравља и крепости. Турчин у Малој Азији и овде у Витинији није коловођа беспосличара; Турчин ту ради и труди се. Сваки час ћете срести људе у послу; од ранога јутра се ради на њивама; турске буле, замотане у њихове јашмаке, овде копају кукуруз, и у вече ћете их срести где се с рада враћају са затуреним на раме мотикама. Зато у Бруси и не видите хришћанскога и турскога краја, нити оне разлике која понегде хришћанске и мусломанске улице дели онако по мусломане неповољно.

И доиста, Турско Царство има у сваком погледу јаке ослонце и јаке неисцрпне изворе у Малој Азији. На то не треба да заборави нико ко још има ма каквих рачуна с тим царством.

ЦАРИЦА МАРА

ИСТОРИЈСКЕ ЦРТЕ ИЗ XV ВЕКА

Штампано први пут у Летопису Матице Српске 174,

Прави знак државне слабости показао се на политици Србије, после боја косовскога, онда када је та политика почела своје немоћно колебање међу двема јачим суседним државама, међу Турском и Угарском.

С тим колебањем избила је на видик још једна нова последица оне мутње, која је на Балканском Полуострву почела врети и кипети после утврђења Турака на Дарданелима (1353—54), после смрти Душанове (1355), и после разлома Српске Царевине (1366), после свеколике ломљаве у трећој четвртини XIV века, која се одсудно и с потпуно јасним резултатом свршила бојем на Косову (1389). Та нова последица у овоме је. На јужној страни Саве и Дунава, на Балканском Полуострву, већ се више не види као дотле ни Византијско Царство, ни Србија ни Бугарска. С те стране искаче у прву линију, од тада у напредак, нова држава, нова на тим странама сила — Турско Царство. Цариградској држави, јадноме остатку некадашњега Источног Римског Царства оста по тад беда на дому а прошња на западу. Србији пак, остатку недавнашње и много пространије Српске Царевине Душанове, не остаде већ ништа друго него да се у својој историји од 1389 до 1459 колеба међу Турском и међу Угарском.

Кад се читају оновремени наши извори, наилази се у њима на унутрашње странке које тегле к Угарској или к Турској. Тога прећe није било никако, а то је једна од од-

личитих црта владе деспота Стефана Лазаревића. Та црта карактерише целу епоху. Мутна и тешка времена обично су обилата неспоразумима, неслогом, личним задевицама. Кад послови сами иду напред, није тешко остати при добром расположењу, и неспоразуми не бујају само из обичне какве тегобе у политичкој ситуацији. Али кад и најмоћнији умови не виде јасно; кад је будућност заклоњена тамом или пуним буре облацима који не слуте на добро, ту слабији умови већ губе сваку оријентацију, раздражење је свакидашња ствар, а сукоби су најредовнија појава.

У Србији су те ствари настале већ после смрти Душанове са владом нејакога Душанова сина, цара Уроша. Народно нас предање с тим уводи у своје сјајне приче о бoју на Косову. После боја на Косову почиње крвава свађа међу Бранковићима и Лазаревићима. Још пре боја на Ангори (1402) појединa властела одлазе к Турцима, да се туже на деспота Стефана како он тегли Угарској. После боја на Ангори деспот Стефан отворено тражи наслона у Угарској. да би се поузданије од Турака бранио, али сестрићи му Бранковићи, па и рођени му брат Вук Лазаревић, доводе против њега турску војску у Србију. Истом пошто су се после смрти своје браће измирили деспот Стефан и Ђурађ Бранковић, оставши том несрећом сами поглавари обадве несрећне породице, уставља се тај крвави породични раздор, након пуних двадесет и пет година!

То је било 1413 године. Ни тада, кад су прилике биле негативно најповољније, није српска политика имала снаге да исплива ни на какав самосталан правац. Од како су се 1413 године с владом султана Мехмеда, понајвише припомоћу српском, у Турском Царству установиле редовне прилике, Србија је почела, такође, уживати мир у прилично пространим границама (много ширим од садашње краљевине), али мир без изгледа на какав год даљи напредак. Нека врста двоструког васалства, у ком се од почетка владе султана Мехмеда па до своје смрти (1413—27) находио

деспот Стефан, носила је у свом крилу неописане опасности. Оне се нису показале одмах, и за то су последње године владе деспота Стефана (1413—27) биле као одмор или као јесење лето, које је сакривало праву опасност оне двоструке и несамосталне политике. У другој половини XIV века, кад су Турци започели освајање Балканског Полуострва, они су имали, преко малаксалог већ Византијског Царства, да разбијају српске државе, да би се на Балканском Полуострву утврдили. У првој половини XV века, Србија мало по мало заузима најнезгодније посредно место у сукобу, који се започињао међу Турском и Угарском. А од таквога положаја незгоднијега нема. Зато се влада деспота Ђурђа Бранковића и бавила најпре о тим тегобама. Чед. Мијатовић посветио је читаво дело овоме времену српске историје, у ком се политика српска непрестано колеба међу Турском и међу Угарском. У мојој историјској студији о „Последњим Бранковићима“[1] ја сам наставио онде где је Чед. Мијатовић прекинуо, изведавши цртеж до краја српске државне самосталности, и изнесавши оцене, различите од Чед. Мијатовића.

Србију тога времена већ је дубоко цепала угрофилска и туркофилска политика. Расцеп је ухватио и саму владалачку, деспотску кућу. И у њој су једни били за Угарску други за Турску. С тим расцепом у владалачкој кући очевидно је у некој вези и смрт Јерине, Ђурђеве удовице, и одлазак царице Маре, ујака јој Томе Кантакузина и најстаријега јој брата Гргура. Јерина је умрла по нашим летописима 2 маја 1457 четири месеца и неколико дана после смрти деспота Ђурђа (24 дек. 1456). Царица Мара, брат јој Гргур и ујак Тома отпутовали су у Турску још 3 маја. Може бити да је иза њих Јерина још несахрањена остала. Пут им тај више наличи на бегство. Њих троје су се очевидно држали туркофилске политике. Пошто је са смрћу

[1] Летопис Матице Српске, књ. 146, 147, 148.

Јеринином власт потпуно остала у рукама сина јој Лазара и снахе Јелене, очевидно је да су они држали се угрофилске политике и да се царица Мара с најстаријим братом и ујаком није више ни за што у Србији сигурна осећала.

О царици Мари и о њеној радњи има више спомена, ма да њен политични или културни значај није никада објашњаван. Обична историјска дела остављају оваке засебне појаве на страну, тражећи општу целину и у њима нема места за ове појаве, даље од службеног, средишњег и крупног тока догађаја. Међу тим спомен који је оставила царица Мара у последњим годинама свога живота, толико је леп, пријатан и поучан с многих страна, да сачуване црте и успомене о њој заслужују да се нарочито промотре, и да се израде као прилог к историји народа после пропасти његове старе државе. Томе задатку и посвећују се ови листићи.

* * *

Удаја кћери деспота Ђурђа Маре за султана Мурата извршена је под нарочитим, доста тешким приликама.

Лепи дани спокојства који су после међусобица Бајазитових синова настали у Србији за владе султана Мехмеда I (1413—1421) свршише се смрћу тога султана, доброга пријатеља деспота Стефана. Син његов султан Мурат II почео је владати (1421) с великом мишљу да васпостави Турску у стање пре Бајазитове несреће на Ангори а пре међусобица Бајазитових синова, стричева његових. С тога је од самог почетка у том смислу развио велику радљивост на све стране. У Србији је, у време кад је Мурат II ступио на владу, деспотовао Стефан Лазаревић. У први мах измењене су међу деспотом и новим султаном изјаве о пријатељству и о држању пређашњих пријатељских уговора. Али позније, 1426, узнемирен путовањем деспотовим у Угарску и гласовима о савезу с Угрима, Мурат II пошље војску на Србију, која удари на јужне стране, узме и разори Ниш, падне

под Крушевац и стане пленити и пустошити[1]. Деспот Стефан пошље посланике султану. Изгледа да је тада посланике српскога деспота, влашкога војводе, цариградскога цара, господара Митилине, Хија и Рода султан примио у Смирни, обновивши с њима мир. Онда је султан на уму имао да изагна Млечиће из Солуна и да Солун поврати, што се и извршило 1430 године.[2] У Србији се, међу тим, извршила промена на престолу. Деспот Стефан беше умро. Ђурађ Бранковић га заступи у господству. На Ђурђу је било да, по погодби деспота Стефана, Угарској преда Мачву с Београдом и Голубац. Ђурађ то верно изврши, али су то, као знак васалства угарскога, рђаво примили и народ у Србији и султан Мурат II, који није подносио да му се деспот Србије рачуна као васал угарски докле год он Србију рачуна као своју васалну земљу. Незадовољство у народу показало се кад 1429 голубачки војвода Јеремија не хтедне Голубац предати Угрима, већ га преда Турцима.[3] С тим заједно султан Мурат, захвативши војском од прилике 1428 и 1429, Ниш, Крушевац и источну полу Србије на десној страни Мораве, исповрти на ново своје захтеве на целу Србију, изјављујући да она припада њему, пошто је деспот Стефан умро без деце. Дука говори да је у овој прилици деспот Ђурађ, од прилике 1430 године, склонио се да уступкама умири султана и да мањим жртвама спасе што се спасти може, те да не би одмах све изгубио. У тим је, управо, првим преговорима, деспот Ђурађ, опоминући се праксе своје бабе, кнегиње Милице, понудио и своју ћер Мару султану Мурату II за жену. Дука каже да је

[1] Ст. Новаковић, С археолошке изложбе у Кијеву. Београд 1874, стр. 14.

[2] Ducas, Hist. byzantina. Editio Bonnae 1834, стр. 196—197.

[3] Предаја Београда извршена је у исто време кад и предаја Голупца, тек 1429 у лето, а не раније. Бертрандон де ла Брокијер, који је Београд прошао 1433, бележи да је тај град предат Угрима *пре четири године*, дакле 1429. Забрана која је тада вредила за све Србијанце да не могу ући у град ни у утврђења отворено се објашњавала издајом Голупца. Бертрандон и за деспота Ђурђа отворено бележи да више тегли султану него краљу угарском.

Ђурађ уза кћер понудио и већи део Србије као мираз. На те предлоге султан Мурат пристане, и одмах пошље Сарицу-пашу, да прстенује девојку, да учини клетву Ђурђу од стране султана и да од њега клетву прими. На захтев Ђурђев, да може на обали Дунава сазидати себи град (пошто од 1429 није више имао ни Београда ни Голупца), султан му и на то одобрење изда[1]. Наши су летописи забележили да је Смедерево сазидано треће године владе деспота Ђурђа 1430, а да се Голубац одвргао 1429 и да су исте године новембра и децембра Турци пленили Браничево. По томе је јасно да су 1430 свршени преговори о помирењу и о зидању Смедерева. Пад Солуна, који су Турци лицем на Цвети 29 марта 1430 узели, могао је имати извесног утицаја на ове преговоре. Мир се, дакле, како тако, очевидно с тежим жртвама, поврати у Србији. Део Србије који су том приликом Турци захватили биће источна страна моравске долине, обележена местима Нишем, Крушевцем и Голупцем. С њим су Турци хватали себи пут и пролазак за јаче нападање на Угарску преко Дунава пут Тамишвара.

Мара је, по том, била верена за султана још 1430 године. Тим се објашњава што је Бертрандон де ла Брокијер, у пролеће 1433, при причању о своме виђењу са деспотом Ђурђем у Некудиму помињао Мару као већ удату, што она још није била[2]. Види се да се Марини родитељи нису журили с предајом ћери која је била на жртву одређена, и без сумње су очекивали да султан сам по њу пошље. Султан Мурат се бавио другим пословима, и ту је политичку женидбу и сам оставио до угодне политичке прилике. У томе времену, које је захватило неколико година, султан Мурат је војевао по Малој Азији, заокругљујући на тој страни своје царство. У години 1432—33 султан је покушао да на Угарску нападне кроз Влашку. Наши летописи бележе под годином 1432 како је султан ходио на

[1] Ducae, Historia byzantina, 205—206.
[2] Годишњица Н. Чупића, XIV, 55.

Угре под Брашов. Поход је тај био у друштву с влашким војводом Дракулом, и свршио се без икаква успеха. Кад султан Мурат види како му војевање иде на празно, повуче се назад к Дунаву, па почињући сумњати у Дракула, пређе и Дунав, и врати се у Дренопоље[1]. Ово неуспешно војевање против Угарске изгуби многе наде. Деспот Ђурађ у пролеће 1434 уда своју ћер Катакузину за Улриха Цељског, а у зиму 1434—35 прими изасланика цариградског цара Јована VIII, Ђорђа Филантропинина, који беше дошао са потребним знацима, те се круниште на деспотско достојанство[2]. Све то разбуди на ново пажњу Муратову, и зебући на једну страну од Угарске, сумњајући иза последњег ратовања, на Влашку, непрестано пун неповерења спрам Србије, сети се женидбе Маром и пошаље Сарицу-пашу да му испрошену невесту доведе из Србије. Као што су наши летописи записали, то се свршило 4 септембра 1435. Са ћерком Ђурађ пошље своја два сина, Гргура и Стефана. Дука бележи да се свадба у Дренопољу свршила свечано; да је султан пређе између жена својих најрадије имао ћерку синопског господара, Спентијара, али да му је Мара, лепша и образованија, већма омилела. Дука бележи како су оба брата Марина била одликована пажњом и гошћењем и како их је султан вратио у Србију обасуте даровима.

При свем том, с других се страна види да Дукине белешке нису тачне и да Мара није имала среће Оливерине, јер је Мурат II био човек са свим другојачији од Бајазита. Савременици који су га жива видели, бележе да је то био човек средњега узраста, али пун, дежмекаст, беле коже, плавих ситних очију, кестенасте браде и обрва, доста великога савијена носа, ретких зуба. Био је крепак снагом, и особито је добро гађао стрелом. Нарави је био благе и добродушан, а новац је радо поклањао својој господи. Имао

[1] Ducas, Historia 206—207.
[2] Ducas, Historia, 207.

је велику оданост к лову и птицама. Држао је више од хиљаде паса и преко две хиљаде птица. Осим тога много је пио, и волео је људе који пију, а у пићу је био веома лаке руке и издашан. Волео је и жене, и онда кад је на двору његову био Бертрандон де ла Брокијер говорило се да их је имао у своме харему на три стотине. Осим тога је имао наклоности и за содомску заблуду, те је држао, тога ради, на 25—30 дечака.[1]

Турски мемоаристи забележили су да је Мара само доведена у султански двор, али да султан за њу није марио. Чед. Мијатовић наводи речи Сеад-единове који пише како Мурат није хтео да види Мару, „јербо је био љут на ње„зиног оца и јер је налазио да није пристојна женидба „њерком једног неверничког владаоца.“ Мурат Драгоман тврди да се свадба у Дренопољу свршила без икакве свечаности, „јер султан налажаше да није вредно за љубав „једној ђаурици свечаности правити.“[2]

Има, међу тим, међу последњим византијским мемоаристима један који је о овој ствари био ванредно добро извештен. То је Ђ. Франца, велики логотет и човек од највећег поверења последњега цариградског цара Константина. Смрт Муратова и обудовљење Марино затекло је Ђ. Францу у некој мисији у Ђурђијанској и у Трапезунту. Цар Константин је у то време био такође удовац. С тога му је Ђ. Франца, чим је сазнао за смрт Муратову, из Трапезунта по нарочитом човеку писао да би добро било да одмах запроси обудовелу султанку Мару, за коју се свуда знало како ју је нови султан Мехмед с великим почастима и одликовањем вратио у Србију к њеним родитељима. Из писма које је Франца о томе писао цару Константину види се да је он имао налог да цару тражи прилику за женидбу и да је тога ради и у Трапезунту био.

[1] Schaefer Ch. Le voyage d'outremer de Bertrandon de la Broquière. Paris, 1892, LXIX, 181—184.

[2] Чед. Мијатовић, Деспот Ђурађ Бранковић, I, 220.

Франца у том писму говори да је Мари тада било око педесет година, да је чуо како је султан никада није ни дарнуо, те да је остала девојком и наравно да није никада ни родила. Уврстивши у своју књигу писмо о томе, Франца је саопштио и писмо којим му је на то одговорио цар Константин. Цару је ту женидбу Маром напоменула још и нека рођака Марина, Кантакузина, жена првога ђенерала у Цариграду, стављајући му у изглед леп мираз и богате дарове. Цар доиста пошље посланике у Србију, Манојла Палеолога, нећака поменуте рођаке, и Јована Евдемона. С ручним писмом цара Константина они се јаве деспоту Ђурђу у Србији и деспотици Јерини. И деспот и деспотица дочекали су ове посланике веома лепо и љубазно, и одмах су приступили к расправи посла. Сметње није било никакве с њихове стране, али је удова султанка одговорила како се она, још за живота свога мужа султана, заветовала Богу на случај да је Бог каквим било начином ослободи из руку нечастивих, да се више никада неће удавати ни за кога и да ће своје девојаштво у смерности посветити Богу који би се смиловао да је ослободи. Из тога се узрока план те женидбе са свим растурио.

У тако несрећним приликама, где је Србија, притиснута с једне стране Турском а с друге Угарском, горела на две ватре и ломила се у дужностима два васалства, од којих није било могућно ни с једним прекинути, удаја Марина прошла је као да је није ни било, са свим без успеха. Нити се њоме користио султан Мурат, нити деспот Ђурађ. Са свим противно је било под султаном Бајазитом. И то се онда у првој половини XV века веома добро знало у Србији. Докле биограф деспота Стефана Константин Философ 1431 назива Лазареву Оливеру српском Јестиром, по њезиним услугама своме отачаству,[1] беседник над мртвим телом деспота Ђурђа позива мртва деспота да се моли Богу за „свету му

[1] Гласник XLII, 321.

ћерку — најцеломудренију“ која је „истрошила доброту и време тела за благочастивост и праву веру у Бога, за љубав родитељима и послушности њиховој.“ Ослепљење Ђурђевих синова Гргура и Стефана по заповести султана Мурата само је трагично осветљење овоме скроз жалосном времену српске историје.

У овако тешким околностима, горећи на две ватре, Ђурађ у овај мах опет попусти Угрима. Напад турски, смишљен да се 1437 изврши низ Мораву против тада угарскога Београда и угарских земаља у Подунављу и Посављу, не испадне за руком. Деспот пропусти угарскога војводу Вукашина Зупровића, те он изненадним нападом попали на Крушевцу турске скеле, онде спремљене за превоз турске војске против Угарске. Али-бег јурне напред с војском коју је спремну имао, али га исти Вукашин Зупровић дочека с војском на Годомину, више Смедерева, и разбије. Тим је било даље нападање за ону годину онемогућено.[1] Али деспод Ђурађ оста са свим компромитован код Турака, и Турци, тежећи да оцепе деспота од Угарске, заискаше Смедерево, без сумње не тражећи му осталу земљу, него хотећи само пут од Крушевца к Смедереву и постављење још једне нове посаде у Смедереву, као што је била она раније задобивена у Крушевцу и Голупцу.

Тако тим корацима Турци сами са свим отворено стављаше пред Ђурђа и пред Србију питање: или ће с Угарском, или са султаном?

* * *

То питање, међу тим, нити је било ново, нити тада први пут положено. Оно се већ неколико пута после боја на Косову истицало.

[1] Наши летописи пишу: Въ то же лѣто (6945—1437) кысть пришьствиѥ цара Моурата съ Класи на Оугре подь Сибинь. — Въ то же лѣто попали Зоупровикь Вькашинь (попалише Оугри) царева (тоурьска) дрѣва подь Кроушевцемь, и разби Янкега на Годоминоу (Годоминю) Аврамовикра.

Докле је год у Дренопољу султан Бајазит био јак и моћан владалац, деспот Стефан (у то време само кнез) налазио је за најразумније да се отворено држи Турске. Збир свеколике његове радње тога времена, сви политички поступци његови и мајке му кнегиње Милице, показаће да он тада није веровао *да Угри имају моћи да саломе Турке,* и то Турке, пред којима се султан Бајазит находио. Кад је Угарска 1396 године са својим западним савезницима полазила у нови крсташки рат на Никопоље (на доњем Дунаву), кнез Стефан је пристао уз Турке, и знатно им у томе боју помогао. А кад су после боја на Никопољу Турци ударили с једне стране преко Мачве на Угарску, а с друге стране на Босну, као на угарскога савезника, Стефанове су помоћне чете опет биле с турском војском која је на Босну војевала. Обично се до сад објашњавало, да је кнез Стефан то чинио из сувишне и неоправдане верности према Бајазиту. Мислило се, да то истиче из некаквога сентименталног осећања витешке и клетвеничке верности. И по свему образовању кнеза Стефана, као и по високоме његовом положају у свету, није чудо што је он припадао људима који клетву и реч високо цене. Али су у овим пословима Стефана руководили нё поменути сентиментални, него много јачи разлози политичкога опортунизма. Доказ је овоме тумачењу што тај исти кнез Стефан, за живота истога свога зета Бајазита, кад је и сестра му Оливера још се у ропству Тамерлановом находила, после боја на Ангори, то јест после политичке пропасти Бајазитове, кад је и турска сила неко време изгледала потпуно саломљена, обрће са свим другом, потпуно анти-турском политиком, подиже на ново на Косову саломљену заставу самосталности српске, и у Цариграду од цара грчкога титулу деспота прима. У томе тренутку, судбоносном и значајном, балканске су државе могле ударити са свим другим правцем, који би још могао спречити даље напредовање турске најезде. Али је то све пропало једно што су Цариграђани ударили слабом

и опортунистичком политиком привременених и тренутних користи, а друго, што су, из ината према Стефану, Вука Бранковића синови ударили тек тада отворено туркофилском политиком, и тиме и деспота Стефана и Србију опет, и без невоље, утерали у сферу унутрашње турске ломљаве и породичних резмирица, које су од 1402 у напредак настале. И из тога се свега изврзао лом неизлечив.

Јер је само на властиту несрећу и пропаст балканских хришћанских држава служило што су се оне поставиле у ред с турским родољубима или претендентима, те се у међусобним ратовима Бајазитових синова бориле за најбољега султана. Таквим су поступањем хришћанске државе радиле на одржању и на ојачању турске силе, ма да је то било супротно и интересима хришћанства и интересима самосталности.

Лек опет, на који је деспот Стефан управо овом политиком нагнан био, да би своју државу бранио од Турака, некакво полу-васалство угарско, место да помогне, само је увеличао несрећу, и једно зло заменио другим. Па да је барем то васалство било чисто и јасно одређено и да је њиме турско васалство потпуно било замењено! Него је, после мира од 1413, Србија остала у двоструколе васалству, с једне стране у турскоме, а с друге у угарскоме. У тој двострукости лежале су највеће опасности, и с тога је тај лек и био најгори који се у ономе злом времену могао наћи.

Кад је услед поменутих уговора с Угарском почело да се извршује (1429) уступање Београда и Мачве Угрима, тај је политички поступак разорио сваки основ политичкога поверења у српском народу. Из дела Чед. Мијатовића лепо се види немио утисак који је тим делом произведен. Тим се начинио неизбежни повод сукоба међу Угарском и Турском и међу Србијом и Турском. Турска није могла мирно гледати да Србија, која има обавеза према њој, уступа земље и градове Угарској, тадашњем главном турском непријатељу. Прохтевима турским за даљим освајањем такав је повод само добро дошао био. У земљи самој, међу народом је кипело мутно осећање опасности, које се исказивало дилемом: или с Турском, или с Угарском, али ни по што и с једном и с другом. И народно је осећање у срце погађало ону најгору страну тадашње политике. Видело се, како су од те двострукости долазила безбројна узнемирења, и како су страдали поглавито материјални земаљски интереси. А кад се диже начело иоле већег спокојства или мира, никада није тешко наћи странку. Мисли деспота Стефана и деспота Ђурђа да ће савез с Угарском, као са већом хришћанском силом, послужити да се Турци са свим узбију или истерају из Европе, биле су одвише идеалне. Гомила те мисли већ није разумевала, и инстинктивне слутње убијаху свако поверење у овај начин уздања.

Имамо поуздано сведочанство да ни у самој Ђурђевој породици нису сви делили Ђурђеве погледе. Из једне дипломе угарскога краља Алберта, која је издата деспоту Ђурђу 1439 године, види се да је султан тражио Смедерево, али да је деспоту нудио накнаду у многим користима; види се, даље, да су и деспотова мћи, султанка Мара, и син му Стефан, који се код сестре на двору Муратову находио, писали деспоту да се остави Угарске. Диплома завршује како је „деспот волео и сва добра и краљевину оставити и од своје се деце растати, него ли на себе љагу неверства навући, ма каквих несрећних побуда да би за то навести могао. Веран бивши у срећи, волео је деспот и у несрећи се постојан верношћу својом показати, и више је волео то него да своју децу и своја добра добије, па да се милошћу највећега непријатеља Христовога крста дичи.“[1]

У овоме имамо сведочанство, а то би нам и иначе лако било претпоставити, да су султанка Мара и брат јој Стефан мислили да се у оновременој прекретици, у којој се находила Србија, ваља одрећи Угарске, а приступити Турској. Ранији поступак голубачкога војводе Јеремије,

[1] Цитат и превод од Ч. Мијатовића у делу Деспот Ђурађ Бранковић, I. 249.

који је град Голубац волео издати Турцима него Угрима, показује да је и у земљи било људи који су се налазили у таким мислима, и сведочи нам уједно шта је био први повод и извор таквоме начину мишљења.

Не могу да не споменем претпоставку да су султанка Мара и брат јој Стефан могли онако мислити под притиском прилика у самој турској престоници, и да су онако могли писати своме оцу не толико по свом уверењу колико по наговору или по присиљавању турских државника. Али не знам зашто би била искључена поставка, да су они онако доиста и сами мислили? Имали су и могли су имати довољно јаких разлога да сами тако мисле. Догађаји, који су на скоро по том следовали, доиста су и самог Ђурђа нагнали да том истом политиком пође иза толиких претурених несрећа, и да везе с Угарском напусти.[1] Али у тај мах, у 1438, деспот Ђурађ се ипак одлучио на противну политику. Он се одлучио да прекине с Турском и да у рату који је био на вратима пристане уз Угарску, бацајући на коцку све што је имао. Последице нису оправдале овај корак Ђурђев. Али је, може бити, он сам имао високих политичких разлога да учини још тај један покушај, пун пожртвовања и витештва, пре него што коначно преда неминовној судбини и свакидашњој обичној политици себе и своју земљу.

* * *

Нећемо овде описивати рат који је иза тога настао. Наши су летописци забележили како су 1439 на Преображење Турци разбили Новобрђане на Трипољу; како је 18 августа 1439 султан Мурат примио Смедерево и Ресаву; како је 1440 без успеха опсађивао Београд; како су исте године Турци опет разбили новобрдску војску на Ма-

[2] У овим нас мислима утврђује и позније понашање султанке Маре и брата јој Гргура у 1457, после смрти деспота Ђурђа, о чему је напред напоменуто.

крешу; како је Ђурађ из Угарске отишао у Бар и Зету, у западне покрајине своје државе; како је при узећу Смедерева заробљен најстарији Ђурђев син Гргур. Турци беху заузели целу Србију. Један деспотов син Стефан затекао се беше из раније у Дренопољу; други је, Гргур, у рату заробљен и тамо одведен. Борба око Новог Брда, главнога града у јужној Србији (међу Врањем и Приштином), није се била свршила још ни 1441. Те године забележише летописци како је султан Мурат на Ускрс свезао деспотове синове Гргура и Стефана и како их је 8 маја ослепио, а по том како је јуна те године Хадом-паша узео Ново Брдо и све српске градове. Борба се, дакле, пуне три године продужавала око коначног освојења Србије. И оно што се не беше догодило ни после боја на Косову, нити икад дотле, догоди се 1439—1441 године. Тада први пут у борби с Турцима Србија као држава са свим ишчезе са Балканског Полуострва, и Турци се раширише по њој као непосредни господари. Деспот Ђурађ, који све беше жртвовао, имао је пуно разлога да трчи око угарске господе и да их креће на озбиљну акцију против Турака. Његова кћи Мара и син Стефан, тада без очњег вида, мислили су, без сумње, да су имали још више разлога што су пре рата оцу саветовали да не тера дотле, и да између два зла мање бира. Али је, може бити, деспот Ђурађ у несрећи налазио највеће оправдање својих мисли. Он је том несрећом до дна исцрпао сваку даљу илузију о угрофилској политици у Србији онога времена.

У свима овим кризама никоме није могло бити горе него царици Мари. Она је била осуђена да из султанских двора гледа како се турска војска опрема и креће да тлачи њену веру и њену отаџбину и да јој оца и мајку прогони. Изложена и без тога безбројним горчинама положаја, коме се по тегоби једва могао сличан замислити, царица је Мара још била осуђена да гледа из близа радост освајачких кругова што Србију притискују Турци, и да се сећа своје

ујне, султанке Бајазитове Оливере, којој је пошло било за руком, да у онај мах ту беду од Србије отклони и име Јестире заслужи. И сврх свега још јој је било суђено, да на истом месту чује и како су јој оба брата Гргур и Стефан очњега вида лишени. О томе последњем догађају имамо занимљиву белешку Мих. Константиновића из Острвице, коју ћемо у целини навести. „Кад је цар дошао у „Дренопоље (пише Михаило, мењући тај долазак након „свршеног горе наведеног освојења Србије), заповеди да „се синови деспотови, Григорије и Стефан, одведу у један „град преко мора који се зове Токат, и ту да се затворе. „Сестра њихова султанка није им могла ништа помоћи, „нити је могла од њега што измолити. Султан по том тајно „отправи једног посланика, тако да му жена ништа није „могла дознати, по коме поручи да се обојици изболу очи. „Кад је о томе султанка сазнала, пала је к ногама ца„ревим, молећи га у име Божје милости, да у тај мах не „наређује да се тако чини, говорећи му: И онако су то „твоји сужњи и невољници; можеш и после свагда учинити „што ти буде воља! На ту њезину молбу цар без окле„вања пошље другога посланика да се не чини што је по „првом наредио. Тај други посланик ишао је како је брже „могао, али није могао стићи на време, јер је онај први „журио се да се заповест изврши чим је он стигао. До„знавши цар за ту његову хитњу, поручи да му се доведе „тај поганик, и заповеди да се за тај поступак и њему „очи изболу".[1]

После тога се започео и велики угарско-турски рат од 1443 године. Војска савезничка беше ушла у Србију и освојила је целу, и војевање је у почетку показивало доста успеха. Пошто би узета и Софија, војска се крете даље ка преласцима и к Маричиној долини. На сам Бадњи Дан

[1] Pamiętniki Janczara Polaka przed rokiem 1500 napisane. Warszawa 1828, 82—85. Гласник XVIII, стр. 90—91. Ја сам превод дотерао по оригиналу.

1443 би знаменити бој на Златици, североисточно од Софије. План је био да се са те стране сиђе у Маричину долину, ка Татар-Пазарџику и ка Пловдину. И у том бојu, и ако ради тешких положаја и прилика није било правога успеха, користи борбе су ипак биле на страни хришћанској.[1] Али неприлике зимњег ратовања поплашише угарскога краља Владислава и његове савезнике, и што је деспоту Ђурђу најнепријатније било, они на том месту прекидоше рат, и вратише се натраг испред главног положаја. У томе повлачењу хришћанске војске, за којом се Турци беху натурили, ови последњи опет буду разбијени близу Ниша у Куновици. То се могло десити у почетку 1444 године.

Цео рат је још једанпут показао жалостан последак: да хришћанске државе нису биле у стању да с Балканског Полуострва Турке истисну. Била је разрушена и сама основа оних мисли, на које су равно четрдесет година рачунали српски владаоци, деспот Стефан и деспот Ђурађ (1403—1443), да се Србија може ослободити у савезу са својим северним суседима!

Деспот Ђурађ се, како изгледа, одмах почео равнати с тим новим положајем ствари, старајући се да извуче што веће користи за Србију. Да то постигне, он је с једне стране продужио борбу по Србији, настојавајући да одржи што је био заузео, а с друге стране се старао да се рат сврши миром, у ком би Србија извукла што веће користи.

У овој другој половини свога рада деспот је Ђурађ, може се казати, постигао најсјајнији дипломатски успех. Сегединским Миром од 1444 године повратише се деспоту Ђурђу све његове земље. Овакав успех могао је постати што су се српски и турски интереси сложили у тај мах у

[1] Рат је овај лепо описан у Чед. Мијатовића, а о њему се бави и новије дело Die Kriege zwischen Ungarn und den Türken 1440—1443. Kritisch untersucht von Alfons Huber. Wien 1886.

потреби да се Србији врати њена државна управа. Турцима то није било скупо, ако су том ценом могли Србију одвојити од Угарске; Србима је опет то био главни задатак рата, и кад им се ма откуд понудио, нису се могли предомишљати шта да чине.

Знаменито је како наши летописци у свему овом рату износе деспота Ђурђа као главнога чиниоца. *Ва лето 6951 (1443) изведе деспот краља Владислава и Јанкула, и војеваше до Златици.* Или: *Изиде деспот Ђурађ с Угри, Дунав прешад, на Златицу, и разби башу под Нишем.* Или: *Тожде лето разбише деспот и Јанкул Хадом-пашу у Куновици.* По том: *Ва лето 6952* (1444) *фервара 11, уторник, плени Дауд Згуровић и пороби и исече Ново Брдо.* Или: *Оборише Турци Ново Брдо, и плени јего Таут, и исече војску сриску на Ситнице. — И тожде лето умири се деспот с царем месеца августа 15. — И тожде лето деспот Ђурађ прими опет Смедерево и Ново Брдо и всу сриску земљу, и улезе у Смедерево августа 22.*

Тако се свршио тај рат, и тако су о њему бележили наши стари летописци.

* * *

С овога општега нацрта у залеђу можемо се обратити оним неколиким нарочитим споменима о царици Мари, ћери Ђурђевој. С овим осветљењем наоколнога положаја, моћи ће се и те црте како треба разумети.

Напред смо спомињали горке часове, које је Мара имала да претури у двору султана Мурата. Али нису били једини они о којима је мало час говорено. У тој неизмерној невољи Мари је остајала једина утеха у њеној искреној и тврдој вери у Бога и у утехама које пружа хришћанство. Франца говори како је она још из двора султанскога сваки дан помагала и чинила добра цркви,

јеромонасима, монасима и свему коликоме свештеничком црквеном чину.[1]

Кад је умр̈о султан Мурат, муж Марин (по нашим летописима 4 фебруара 1451), Мара се вратила у Србију, као што је у своје време чинила и њена ујна Оливера после смрти Бајазитове. Мих. Константиновић из Острвице записао је да је син Муратов Мехмед II, освојилац Цариграда, вратио Мару деспоту Ђурђу, опремивши је с чашћу, и давши јој за уживљење две области, од којих се једна звала Топлица, а друга Дубочица.[2] По оновременим грчким писцима, Дуки, Франци и Халкокондили, Цинкајзен (I, 800) спомиње како је Мехмед оштро поступио са својим родом, кад је, после смрти оца свога, узео владу у руке. Јединога брата, Ахмеда, још дете, заповедио је да удаве и да заједно са оцем у Бруси сахране. За мајку Ахмедову, ћерку кнеза од Синопе, главну Марину супарницу у харему Муратову, заповедио је да се из двора уклони и насилно уда за Исак-пашу, потоњег бега од Анатолије. Деспот Ђурађ опет, чим је чуо да је Мурат умр̈о, беше послао у Дренопоље своје људе, да изјаве сажаљење и да се побрину о Мари, а без сумње и о другим земаљским пословима. Султан Мехмед, кажу ти писци, не само пристане драговољно на предлоге Ђурђеве о Мари, него Мару опреми,

[1] Georgius Phrantzes, ed. Bonnae, 1838, стр. 215.

[2] Тако је у Шафариковом преводу у Гласнику XVIII. Пољски оригинал зове те земље *Темлице* и *Клубовице*. Могло би се мислити на Топлицу и Дубочицу (Лесковачки крај). Али у глави XXVII где је несумњиво да је реч о Лесковачком крају, пољски текст зове тај крај *Дубошица*. Међу тим у тај мах кад је ово могло свршити се, изгледало је да су Дубочица и Топлица налазиле се под управом Ђурђа Бранковића, и питање би било: како је могао султан Мехмед давати царици Мари оно што се већ налазило у рукама њезинога оца? Међу тим Дука (ed. Bonnae, 231) бележи такође како је султан Мари дао земље ἐκ τῶν ὁρίων Σερβίας. Кад узмемо да је Мих. Константиновић у време кад се ово догађало боравио не далеко, у Новом Брду, и да тако и Дука бележи, изгледа да је султан Мари доиста дао земље које су по сегединском уговору припадале Ђурђу. Земље које је Мара позније имала у околини Сера морала је добити после свога повратка у Турску по смрти мајке јој деспотице Јерине.

обасув је поклонима, са сјајном пратњом у Србију, одреди јој где ће живети,[1] и нареди да јој се из двора плаћа господско издржање. Том приликом је и уговор са Ђурђем обновљен. Мало даље видећемо да ове прве пажње султана Мехмеда према царици Мари нису имале за повод страх од Ђурђа, него другојачија и нежнија осећања.

Све ове белешке о повратку царице Маре у Србију после смрти њеног мужа султана Мурата, потврђују се и једним домаћим спомеником. У збирци старих споменика коју је издао г. Љуб. Стојановић читамо под натписом „Тужбалица над Ђурђем Бранковићем“ посмртну беседу, која је, по свему што се у њој види, говорена над мртвим телом деспота Ђурђа. У тој надгробној беседи говорник помиње лица која су била присутна на погребу, и обраћа се Јерини, коју зове „госпођом и царицом“, по том деспоту Лазару, тада владаоцу, по том двојици синова Ђурђевих, Гргуру и Стефану, који су очњег вида лишени. Из текста се види да се говорник тим лицима зато тако обраћао што су она онде при погребу била. „Моли о блаженѣишиі — обраћа се говорник мртвоме деспоту — о цѣломоудрѣнѣишиі и много тебѣ рыдаюштои и светѣишиі дъщеры, иже добротоу и врѣме тѣла иждивши ради къ Богоу правїе вѣры и благочьстїа, родителскїе любвы и благаго повинованіа — моли, о блаженѣишиі, о чьстнѣишиои двоици своистьвнѣишихъ твоихъ чедъ, господїи же нашихъ, стльпи же благочьстїа, живыихъ моученикъ, иже настоештаго свѣта лишеныхъ, ради правые вѣры и повинованіа, соуштихъ же мысльнаго свѣта наслѣдникы и вѣчные жизны: вѣси оубо моштна ти, светѣишиі, тако присномоу господню рабоу и божьствныхъ его заповѣди дѣлателю и испльнителю.“[2] Као што се види, ту се говори о деспотовој кћери Мари, и зове се *светејшом*, као да се била покалуђерила, што нам с друге стране није познато; каже се за њу како је над оцем много плакала, како је доброту и доба тела свога потрошила ради праве вере к Богу, ради благочастија, и ради благе покорности. Приписивало јој се, дакле, изнад гроба Ђурђева, у заслугу што је ради Ђурђеве политике пристала да се уда за Турчина, да би тим средством Ђурађ могао земљу, народ и веру одбранити. С неком разликом то се исто каже и за синове Гргура и Стефана, те излази да су и њих двојица и сестра им Мара ишли к Турцима ради правые вѣры и повинованіа. Одлични положај Марин показан је стилом којим се о њој говори много китнастије него о њеној браћи, а и помиње се пре њих. Друга кћи Ђурђева, Катакузина, која је била удата за Урлика, није извесно била на погребу, јер се о њој ништа не спомиње.

* * *

Али и осем ових посредних доказа, имамо и са свим јасних бележака да се царица Мара бавила на српскоме двору и после смрти Ђурђеве, и још да се и за тадашњу земаљску политику интересовала. Познато је да је деспот Ђурађ преминуо 24 декембра 1456 године. Жена његова Јерина није дуго за њим живела; она је умрла 3 маја 1457. Летописац је смрт Јеринину забележио овим речима: *Тожде лето* (1457) *конча се госпоѣа десиотица Јерина у Руднику, маија 3, вторник.*[1] *И ва ту ноштъ* (у гдекојих *ва тај дан*) *одбеже од Рудника к цару Мехмед-бегу на Порту Гргур и царица Мара, сестра деспота Лазара, и Тома сих ујац.*

Ма колико да је мало говорљив наш летописац, види се из његових речи да смрт Јеринина није прошла онако као Ђурђева. Мало пре смо из надгробне беседе, коју је неко говорио мртвоме деспоту Ђурђу, изводили како су мртва Ђурђа оплакали: жена његова Јерина, кћи му султанка Мара и сва три сина. Јерини већ не беше суђено

[1] Под овим треба разумети земље и области дате том приликом Мари на уживљење.

[2] Споменик Српске Краљевске Академије, III, 91.

[1] Франца (ed. Bonnae, 386) бележи да је Јерина умрла 2 маја.

да јој при укопу сва деца буду присутна. Бележећи тачно што бележи и наш летописац, Франца записује још да су царица Мара, брат јој са женом и ујак јој Тома отпутовали, понесавши све што су покретно имали, бојећи се за живот свој и материн. Некакве велике политичке разлике беху отровале мир у породици Бранковићевој. Једна позниja летописна белешка наводи да Јерина није умрла природном смрћу, већ да је отрована. Изненадно и нагло бегство из Србије и са двора српског царице Маре, брата јој Гргура и брата Јерининог Томе, који је у Србији имао висок војнички положај, бегство на сам дан кад је требало остати да се према Јерини последње дужности врше, показује чудноват положај. Шта је лакше мислити него да Јерина није умрла Божјом вољом, и да су поменута лица у неком знатном предмету била с Јерином једних мисли, кад су одмах по том и на такав начин потражила спасења у султана Мехмеда.

О том времену и о тим догађајима ја сам писао у расправи о „Последњим Бранковићима.“[1] Тада сам назначио како је деспот Лазар после смрти Ђурђеве, одмах у почетку своје владе, био отворио помирљиво држање према Турцима, а резервисано према Угарској, где се двор српски налазио још у запетим односајима и према најјачој странци земаљској, Хуњадијевшима. С таком политиком без сумње су се потпуно слагали и Јерина, и брат јој Тома, и царица Мара с братом Гргуром, најстаријим сином Ђурђевим. Али је Јеринина снаха, деспотица Јелена, имала другојачије интересе. Како с Лазарем није имала мушке деце него само једну ћер, она се бринула како ће да се састара за своју и своје ћери будућност, и бојала се да оба брата Лазарева, Гргур и Стефан, а нарочито Гргур, њене планове не покваре, јер је Гргур имао сина, потоњега Змај-деспота Вука. У тим мислима деспотица Јелена

[1] Летопис Матице Српске, 146.

почне нешто плести с угарском господом, и удеси да се њена јединица ћи уда за Стефана Томашевића, сина краља босанскога Стефана Томаша. Босански краљ тада је држао с Угарском, а угарска господа, нарочито од странке Хуњадијеве, која су у тај мах највећи утицај имала, била су како против помирљиве политике, коју је тада Бранковићева кућа с Турском водила, тако и против Бранковића куће у опште. Позниjи су догађаји јасно посведочили да је тада, у мају 1457, кад су царица Мара, Гргур и Тома брат Јеринин утекли са српског двора у Турску, деспотица Јелена била у одношајима с Угарском и да је ради себе и ради своје ћери, почела била радити да Србију на ново извуче из тадашњег неутралног, резервисаног положаја у агресивну политику угарску. Неутрални положај био је једино средство да се земљи нешто спокојства обезбеди; а политика је угарска била по идејама добра, али је била одсудно убитачна по практични опстанак Србије.

Кад још и деспот Лазар на скоро по том умре (20 јануара 1458), а Гргур поче с турском војском отворено радити против деспотице Јелене и против још у Србији заосталог Стефана Бранковића, деспотица Јелена са свим открије своју праву политику. Она пређе отворено Угрима, пристане без зазора, да Угарска збаци с престола Бранковића породицу, уступи Угрима Смедерево, тадашњи главни српски град, уда ћер за Стефана Томашевића, босанског краљевића, и њега прогласи господарем Србије. Ове догађаје наводим овде у кратко, пошто сам их опширно већ описивао у горе наведеној расправи о „Последњим Бранковићима.“ Иста ова политика без сумње се осећала још пре смрти деспота Лазара, у мају 1457, и она је била узрок што су Србију оставили султанка Мара, брат јој Гргур и ујак јој Тома. Начин на који су они отишли показује, као што смо горе наговестили, да се ни са животом својим нису безбедно осећали.

* * *

Са чисто конзервативног гледишта, на које је тада једино била упућена свака иоле смисленија српска политика, султанка Мара и брат јој Гргур имали су потпуно право. Још су биле свеже несреће које је препатио деспот Ђурађ, кад је сличном политиком пошао 1437, онда кад је Србија била много јача. Рат од неколико година, лишивши Ђурђа државе, а Србију слободе и своје владе, оставио је земљу у најгорем стању. Што се показало зло и опасно у 1437, морало је изгледати неколико пута горе и опасније двадесет година касније, 1457, кад је земља, после освојења Цариграда, била већ преполовљена и много већма изложена. Држање царице Маре у овим приликама показује нам да је она за веру и за народни живот очекивала више добра од Турака него од Мађара. Познато је да она у тим мислима није била усамљена. А то нам даје мислити да су и њени савети пред угарско-турски рат од 1439—1440 имали у себи не само мисли, изазване околностима њенога тадашњег положаја, него и мисли које су из њеног уверења истицале. У осталом, онако као и године 1439 Марина су се предвиђања и у овај мах потпуно оправдала догађајима, који су следовали с муњевитом брзином.

Не одобравајући политику њенога поводљивога брата, деспота Лазара, и саможиве снахе, деспотице Јелене, Мара је 3 маја 1457 оставила Србију. Последице су Јеленине политике биле, да су 20 јуна 1459 Смедеревци волели да без боја свој град предаду Турцима него да га бране за угарски рачун. Српски државни живот старога времена тим се коначно угасио. Србија се претворила у обичан турски пашалук.

У Турској, куда се Мара уклонила, није више било на престолу њенога мужа, султана Мурата, већ од више година. На султанском је престолу седео знаменити освојилац Цариграда, султан Мехмед II, и турска се столица тада већ

није више налазила у Дренопољу, где ју је Мара оставила, него у Цариграду.

Има више бележака и поузданих споменика који сведоче да је Мара код султана Мехмеда имала велики утицај, којим се она веома вешто користила у тадашњим тешким по хришћанство приликама. Један италијански писац, који је писао од прилике на педесет година после смрти султана Мехмеда и царице Маре, Павао Јовије, забележио је у својој књизи о Турском Царству занимљивих ствари о султану Мехмеду и о царици Мари. Он каже како су многи мислили за султана Мехмеда да није веровао ни у Христову, ни у Мухамедову, ни у незнабожачку веру зато, што га је у детињству васпитала *мајка му, кћи Лазара, деспота Србије*, која се одржала у хришћанској вери и учила га *Богородице дево* и *Оченаш*, али како је после, пошто је одрастао, пришао опет к вери мусломанској, понашајући се као човек који нити верује у једну веру нити у другу.[1] У својој опоруци потомству писаној од прилике истих година XVI века кад и овај извештај Павла Јовија, Константин Мусакија, племић арбанаски, који је у Италији као емигранат живео, изјављује својим потомцима да је Мара (коју он погрешно зове Јеленом) родила Мехмеда.[2] Очевидно је да се у оно време то на далеко мислило. Нешто на ово налик приповеда нам један наш родослов. Говорећи о синовима Ђурђа Бранковића тај ро-

[1] Commentario de le cose de Turchi di Paolo Jovio, vescovo di Novara a Carlo Quinto imperadore augusto. Млеци 1538. Сам мемоар датиран је даном 22 јануара 1531 године. Међу тим лако је израчунати да Мара није могла бити мајка султану Мехмеду. Мара се удала за Мурата 4 септембра 1435. Кад је Мурат 1444, између сегединског мира и боја на Варни, био престо оставио, султану Мехмеду, који је тада први пут за неко време био постао султан, било је 14 година. Али је са свим могућно, да је Мара била Мехмеду место мајке и да га је она одневала. Историци хвале Мехмеда као човека образована, и бележе да је знао више језика, па и словенски. И то је могао од Маре научити.

[2] Hopf, Chroniques gréco-romanes, Berlin 1873, 360: Hielina have Amurat secondo et ha generato Maumeth.

дослов пише: Сестра же ихь Мара царица, по оумрьти цара (т. ј. Мурата) свободоу полоучивьши житиѥ имѣше близь Ѥфаить, многымь бывши застоупьница, изредьнѣ же Светыѥ Горы Ѧтона ꙗко близь соушти и мнихомь Светы Гори и инымь монастыромь ꙗко мати обрѣташе се и ходатаица къ царьствоуюштомоу, понѥже ꙗко присноую свою матерь царь Моухамедь любиꙗше и почитоваше, аште и невѣрьнь сыи. Нь божиѥ вьсе сматраюштеѥ око оустрои сего ради прѣизредьнааго милованиѥ ѥѥ и благости довольна ѥи кь потребѣ посилаше. Присьвькоуплꙗѥть же и сестроу свою Катакоузиноу оть Поулиѥ кь себѣ, и довольно врѣме вькоупѣ имоуште и благочьстно житиѥ проходѣште и о себѣ добрѣ оустроивьше, и своихь людѣхь и монастирѣхь оть своихь отрокь отрѣдають се ова вь Косаници монастирѣ, Катакоузина же оу Конче, выше Строумници.[2]

И ако је овај текст из млађега родослова, све се готово да потврдити с друге стране, ма да не можемо ни помислити да је забележен и десети део онога што је у овом правцу царица Мара чинила.

* * *

Почећемо с оним што нам је сачувано у дубровачкој архиви, у којој се нашло шест писама Мариних која садрже доста светлости за објашњење онога новог положаја, који је Мара себи створила пошто је 1457 изашла из Србије.

Најстарије од тих писама писано је 4 новембра 1470, и нема на њему забележено на ком је месту писано. Њиме царица Мара тврди како је од властела дубровачких Јока Бунића и Паладина Лукаревића примила пет стотина перпера стонскога дохотка, који се, по ранијем договору са српским царевима, плаћао Арханђеловој цркви у Јерусалиму. У томе се писму спомињу као сведоци тога посла *властела госпође царице:* врач Бели, Крајмир и Бранко.

[2] Љ. Стојановић, Српски родослови и летописи Београд 1883, 42—43.

Писмо је писао Симон, *јеклисијарх госпође царице.*[1] На писму има печат деспота Ђурђа с натписом Гнь деспоть Гюргь.[2] Из овога писма видимо да је царица Мара имала свој уредно састављен двор. Али начин којим је живела царица, још се лепше види из другога писма по том истом предмету, писанога 15 априла 1479 у Јежеву, њеној столици, о којој ћемо позније говорити. У томе писму царица Мара говори као права царица, којој би били предани познати српски владалачки називи ранијега времена. *Сего ради аз раба твоја, царица и самодржица кира Марија,* читамо ту у почетку текста, којим се на предмет писма прелази. Говорећи о уговору Дубровчана с царевима српским, да Србија њима уступи Стон, а они за то да дају цркви Св. Арханђела по пет стотина перпера о Ускрсу, а по пет стотина о Митрову-дне, царица Мара помиње, са свим по старом владалачком обичају, хрисовуље „записане „преродитељи царства ми, триблаженим и приснопоминајемим „царем кир-Стефаном и сином јего, триблаженим и присно-„поминајемим царем кир-Стефаном Урошем.“ За тим помиње како те хрисовуље наређују да се тај доходак даје у манастире у Свету Гору, „што су наши прародитељи „градили, свети Симеон Немања и свети архијепископ Сава и „ини по њих даже и до данас,“ ако би запустео храм Арханђелов у Јерусалиму, па додаје: „И ми с истиноју изна-„шадши, ере тај црква на Јеросолим јест пуста, сатворих „јакоже прежде речено бе, да доходак што давају Дубров-„чане на Јеросолим, да давају у Свету Гору у ова два „више речена манастира, т. ј. у Хиландар и у манастир

[1] Miklosich, Monumenta serbica, 514.

[2] У књигама дубровачкога архива има још и из 1465 године доказа о плаћању овога данка манастиру Арханђелову у Јерусалиму. Тада би одлучено у већу мољених да се плати данак калуђеру Томи који бејаше дошао у Дубровник са два човека царице Маре и са писмом цара турскога. У књизи је издатак записан речима: Tributi quod tenemur monasterio sancti Michaeli de Hieruzalem pro Stagno, juxta scripturas inter comunem nostrum et olim imperatorem Stephanum et Orosium filium suum. Starine XVII, 2.

„Св. Павла.“ За тим долазе наредбе како ће манастири тај доходак дизати и како ће га Дубровчани давати. На писму је потпис: *Султана цара Амурата царица Мара, дъшти Ђурђа десиота.*[1]

Веома је занимљиво да су и Дубровчани сматрали царицу Мару у неку руку као наследницу старих српских владалаца, и да им је њена наредба вредила као ново расположење с једним аманетом српских царева. Веома је занимљиво што је царица Мара у кругу, који јој је био одређен, у свему настављала вршење и неговање старих предања. Из још неколико писама види се да је Мара и иначе имала честе одношаје с Дубровчанима и да су се многи послови дубровачки радили преко ње. Али пре него што пређемо на то и на даље спомене о царици Мари, поменућемо како су Дубровчани врдали у послу који је био расправљен мало час поменутим писмом. Летописи су наши забележили да је царица Мара умрла 1486 године. На скоро по том Дубровчани се почеше оглушивати тражењу светогорских калуђера, и престадоше плаћати поменути доходак манастирима Св. Павла и Хиландару. Јер године 1501 Ахмет-паша (Херцеговић) царев везир, писа Дубровчанима о тој ствари овако: „Властеле, ведомо да ви је, како дођоше калуђери „на Порту господина цара од манастирâ српскијех, од Пи„ландара и од светога Павла из Свете Горе, и хотеше „господину цару да скажу све мало и големо, по који „пут је оставио и за што цар Степан једној цркви на „Јеросолиму некоји доходак, и како је онај црква погибла, „и послије царица Мара с вами како је начинила да онај „доходак дајете у тај два манастира више речена. И јесте „давали за неколико година, и паки јест неколико година „једна зла жена некојим вуковством јест тој смела, и нијесте „им дали тогај доходачца од неколико година“. За тим Ахмет-паша опомиње Добровчане да тако што више не чине,

[1] Miklosich, Monumenta serbica 520—522.

да им је он пријатељ и да их у име пријатељства опомиње да неплаћено исплате, и у напредак редовно да плаћају.[1] Ма да се из писма види да су се Дубровчани посредовањем и саветима царице Маре често користили, из овога писма Ахмет-пашина види се како су после смрти Марине покушали да ово давање одреку и обуставе. Али признанице светогорске које се сад налазе у дубровачкој архиви, сведоче да су после овога савета Ахмет-пашина Дубровчани већ до краја Дубровачке Републике поштено исплаћивали овај доходак. А. Вучетић који је квите светогорске из дубровачке архиве штампао у XVII књизи Starinâ, бележи како се све до краја, с неком церемонијом и с учешћем онамошњега православног становништва, исплаћивао овај доходак светогорским калуђерима по гласу старога уговора са царевима Стефаном Душаном и сином његовим Урошем.

Прегледаћемо још два три дубровачка писма, из којих се види карактер одношаја међу царицом Маром и Дубровчанима.

Године 1473, децембра 18, царица Мара писа Дубровчанима из Цариграда овако: „Властеле, што ми сте пи„сали и поручили по ваших поштенех властелех, по Никше „Жоретићу и по Паладину Лукаревићу, о тем о свем ра„зумесмо, и на тем на свем захваљамо како нашим брати„јам. Тако и ми јесмо ваши пријатељије савршени, и ради „смо вашему свакому добру, *такој се и уздајте у нас за „сваку вашу работу, каконо сами у себе.*“[2]

[1] Miklosich, Monumenta serbica, 545—546. У истом писму Ахмед-паша говори Дубровчанима: „Ако мене за пријатеља држите и мој савет примате, „ш њими се самирите“ И по том: „И са веће, властеле, послах к вашој „пријазни слугу мога Радича: од тој работе што вам рече, вјерујте му, ри„јечи су наше.“ Ахмед-паша, који се тако обраћа Дубровчанима и шаље им слугу Радича није нико други него Ахмед Херцеговић, најмлађи син херцега Стефана. Јиречек, Споменик XI, 90. Веома је карактеристично ово заузимање на Двору Цариградском једнога потурчењака и једне султанке. Види се да су у првим нараштајима ипак још живеле старе хришћанске симпатије и на њима основане дужности и навике, и да је примање вере мусломанске у првим нараштајима било још прилично конвенционална ствар.

[2] Miklosich, Monumenta serbica 516—517.

Још имају три писма без године и места где су била писана.

У једноме од њих Дубровчани су се нешто правдали царици Мари што њихови посланици, полазећи на Порту, нису *по обичају* и пред њу изашли. Занимљиво је како царица Мара Дубровчанима одговара: „За тој, властеле, нам тешко нѣ, јере ви разумемо, *за што смо и ми у работах како и ви, такој знамо јере се инако не може*“.[1] Види се да је и царица имала послова и да су ти послови каткад и запирали, без сумње о боља и о гора расположења. Штета је што се томе писму не зна барем година. У остала два су обичне поруке о пословима међу царицом и Дубровчанима, који су се, како изгледа, највише усмено радили. Из њих се само види да је било великог личног поверења међу царицом Маром и Дубровчанима. На свима готово овде поменутим писмима налази се горе поменути печат деспота Ђурђа. Занимљиво је како је тај печат остао баш у рукама царице Маре.

* * *

Колико је царица Мара свој утицај на двору употребљавала као права заштитница свега што се тиче вере хришћанске, види се из једног списа Владисава Граматика, у ком је описано учешће Марино у преносу моштију Св. Јована Рилскога из Трнова у Рило у години 1469.

Да би се то боље разумело, извешћемо овде у кратко целу ту причу о Јовану Рилском.

Јевтимије, патријарх трнавски, приповеда како је Св. Јован Рилски постао светац у гори Рилу, и како је после посвећења, пренесен у „славни град Средац“, и ту положен у цркви св. јеванђелиста Луке. Под Андроником I (1183—1185), кад су Мађари са својим краљем војевали на Средац, они пленећи византијску земљу, однесу из Средца мошти Св. Јована Рилског, и положе их у граду „Остри-

[1] На наведеном месту 535.

јагому“ (тако пише рукопис место *Острогону*), где су, како вели легенда, мошти одмах почеле чинити свакојака чудеса. То намери краља угарскога да мошти врати опет у Софију, откуд су и донесене, обдаривши их златом и бисером. Житије пише да се то догодило 1187 године. Кад се у тим размирицама на Балканском Полуострву радњом браће Асена васпоставила Бугарска, цар Асен узме те мошти из Софије, и пренесе их у своју престоницу Трново, године 1195. Међу тим у време освојења турскога и манастир Рило, који је подигао и украсио Душанов сувременик и савезник ћесар Хреља, опусти и пропадне, и дуго у том стању остане. Позније, кад се земља умирила и стишала, неки хришћани из Ћустендила, три брата попа, који беху остали удовци, покалуђере се и настане у пустињи око Рила, те својим трудом и старањем, и помоћу кир-Ђурђа, новога ктитора те обитељи, оправе и обнове манастир Рило, Хрељину задужбину. Док су се још они бавили о томе послу, о коме се разнео глас по народу, дође им прота из Пловдина Јаков, и стане им казивати што они сами, изгледа, нису знали, да се мошти свеца коме они дижу цркву, Св. Јована Рилског, находе у Трновској Архиепископији. Прота Јаков приповедаше како је он собом био у Трнову по својој потреби, а са својим митрополитом, и како је мошти видео и од њих испросио од тамошњих свештеника неку честицу као велики поштовалац Св. Јована Рилског. Нови рилски духовници веома се томе обрадују и стану даље распитивати. На скоро по том дође још неко и по ново им каже оно исто што им је већ казао пловдински прота Јаков. Занимљиво је за карактеристику оних времена што се у легенди бележи како они то опет нису веровали, знајући да су се у време ратова многе мошти којекуда развукле. Да би, дакле, ствар са свим на чисто извели, пошљу једнога свога духовника да се о томе увери и да их извести. Он се врати и увери их да је све истина што су чули били. „Они онда „— наставља легенда дословце — брже боље о свем из-

„весте царицу *кира-Марију, која је онда становала на селу,* „*где су јој били дворови, неколико стадија од Сера града,* „*према јужној страни.* Известивши је, замоле је да она к „срцу прими жељу њихову да се светитељеве мошти од „онуд пренесу у његову светитељску обитељ у Рилу, рекавши „да ће је на небу за то очекивати велика награда од Бога. „Чувши то од њих она благочастива и богољубива царица, „у души би обузета божанственом ревношћу, прими њихове „молитве, и стаде се бринути да се што пре изврши што „је требало. И првом приликом, кад је била у самодржав„нога и великога султана Мохамета, који је онда царством „управљао, проговори цару о овоме, *јер је особиту и пре„велику слободу имала у њега.* И у нади се не превари. „Јер јој се даде што је искала. И написаше се заповести „од царске власти трновскоме судији, да онима који запо„вест донесу издаду што могу скорије оно што потраже. „И царица призове духовнике к себи, и ту им заповест у „руке преда".

Духовници се с тим врате у манастир што су брже могли, да у сабору нареде ко ће поћи по светитеља. Кад су дошли у Трнов, онамошњи се хришћани дигну да не даду светитеља, и ломљава је трајала три дана. Најпосле се умеша судија и нареди да распра престане и да се светитељ, по царској заповести, мора издати. По томе се почне преношење светитеља од града до града, које се вршило свечано. Народ је хришћански свуда с радошћу и с побожношћу дочекивао светитеља. Нарочите су свечаности и молитве чињене, кад је светац донесен у Рило. По том пошљу „ка благочастивој царици кира-Марији" извештај о њиховом путовању и о преносу светитеља. Прочитавши царица писмо, и сазнавши да је светитељ донесен, обрадова се веома, и заједно са својим племићима одговори им на писмо захваљујући и рекавши: „Хвалим Господа Бога мога, што „се у наше дане догодио овај повратак светитељевих мо„штију". И том приликом предаде посланику сјајан покров

(пољавицу) да се простре на кивот светитељев у похвалу Богу, у част преподобноме, а на свагдашњи њен спомен.

Прича се завршује за оно време врло занимљивом молитвом светитељу, у којој се каже: „Моли се свемилостивом „владици, да спасе твоје сроднике, јединородни твој народ, „Бугаре и Србе".[1] Колико би још боље било кад бисмо поближе знали и коме припадају ове мисли, да ли су се, на име, израдиле заједничким животом оба јужнословенска племена, течајем готово целог XIV и XV века, или једнаким положајем у турскоме ропству, и да ли су тада свуда у народу живеле, или припадају самоме Владиславу Граматику, који их је пустио из пера, узбуђен племенитом помоћу коју је у овом послу царица Мара учинила, па може бити рачунајући и да те речи пред њене очи дођу? Било једно или друго, знаменито је што се у тај мах онаких мисли налазило!

* * *

Горе, приликом говора о живљењу царице Маре у двору султана Мурата, назначили смо белешку сувременога византијског мемоаристе Франце како је Мара као султанка из дана у дан чинила помоћ и дарове црквама и свештенству.

У горе наведеном тексту из Родослова забележено је, како је царица Мара нарочито потпомагала светогорске манастире зато што је живела у близини њиховој. А и мало час наведени текст из легенде о Св. Јовану Рилском помиње са свим разговетно где је царица на селу, у околини Сера, боравила. На другом месту у летопису[2] има белешка како је Мара од цара Мурата испросила земљу код Солуна „по„заради читлука манастирем, коју, наставља летописац, и „данас садржет манастири светогорски и с тим окрмљеније имејут". Доиста има и данас читав крај у приморју јужно

[1] Гласник XXII, 265 и д. Покојни Ђ. Даничић је много хвалио ову причу Владислава Граматика о преносу моштију Св. Јована Рилског.

[2] Љ. Стојановић, Родослови и Летописи, 82.

од Солуна, међу Солуном и полуострвом Касандром, који се зове Каламарија. Ту су, доиста, и данас имања светогорска. Поодавно већ знам од светогорских калуђера да је Каламарија главно имање хиландарско, дато Хиландару од царице Маре, и да се ту сабира много жита и зејтина. Име тога краја име је царице Маре, коју су Светогорци звали *Кали Марија* (добра Марија). Мало више смо забележили како је царица Мара стонски доходак, што га је уживала Арханђелова црква у Јерусалиму поделила светогорским манастирима, Хиландару и манастиру Св. Павла. Из других споменика знамо да је Бранковићева кућа почела сматрати манастир Св. Павла као свој манастир. Походницима манастира Св. Павла и данас се прича једна легенда о царици Мари. У том манастиру чува се неки део оног злата, ливана и смирне, што су источни мудраци принели новорођеном Христу у Витлејему. У манастиру се зна да је то приложила манастиру Марија, ћерка деспота српског Ђурђа Бранковића, жена султана Мурата, а у Светој Гори позната под именом *Καλὴ Μαρία*. По предању, она је ове дарове хтела сама собом да принесе у манастир. Дошавши морем и изашавши из лађе, дошла је до средине пута који води од мора к манастиру. Али чудним провиђењем Божјим би јој јављено, да својим личним доласком у Свету Гору не нарушава атонски устав, који строго забрањује женском полу приступ у Свету Гору. И тако изашавши јој у сретање, духовници свечано примише дарове и унесоше их у манастирску цркву, а она се врати натраг. Али на оном месту где је царица предала свете дарове, подигнут је споменик који стоји и данас и на коме је царица Мара насликана у царским хаљинама с оружаним пратиоцима и у турском оделу, а спрам ње духовници који су од ње дарове примили.[1]

[1] Нештампан извештај протосинђела Дионисија и Јеромонаха Јанићија и Нићифора о путовању по Светој Гори 1890 године Упореди Аврамовића Свету Гору. Београд 1848, стр. 114—115 где се помињу исти дарови царице Маре

* * *

Још остаје да погледамо где је живела царица Мара у ово време.

Прича о преносу моштију Св. Јована Рилског казује нам да је Мара живела и да је имала дворове „на селу не„колико стадија од Сера, према јужној страни“.

Имају две летописне белешке о смрти Мариној. Једна просто записује да је царица Мара умрла 1486 године, а друга је опширнија и гласи: *Ва лето 6996* (1487) *престави се Мара царица, дъшти Ђурђа деспота, на Крстов дан, септемврија* (14) *ва петак у Јежеву*.[1]

Некоја од Мариних горе поменутих писама Дубровчанима писана су такође у Јежеву. Прича о преносу моштију Јована Рилскога упућује нас на коме месту да тражимо Јежево. У једном бугарском опису серског краја у југоисточној Македонији помиње се у нахији *Нигрити*, западно од Сера и Тахин-језера „*Јежево*, пре паланка него-ли село, сат југоисточно од Тахин-језера, $7^1/_2$ сати од Сера. У том се селу држи пазар свакога уторника, има чаршија, више ханова и дућана, 60 кућа бугарских и 60 грчких, и грчка црква и школа“.[2]

Положај Јежева сам показује његову знаменитост. У старо време из Србије се у Свету Гору и у Хиландар путовало преко Струмице и Сера, па на Јежево и Врасту у Орфанском Заливу (а може бити и правце преко Струмице и Јежева десном страном Тахинског Језера на Врасту). У томе је положају Јежева на путу из Србије у Свету Гору објашњење зашто је баш тај крај изабран да се уступи царици Мари. У том су се крају налазиле већином земље и села светогорских манастира. Тај се крај јужно граничио и непосредном облашћу светогорском. Нема сумње да је и у самом избору места царица Мара учествовала, и није случајно што је она своју столицу и своју област изабрала

[1] Љ. Стојановић, Летописи, 103.

[2] Периодическо списание XXXVI, Срѣдецъ, 1891. стр. 848.

баш на том путу. С једне стране је одатле могла служити заштити светогорских манастира, а с друге бити свагда на руци побожним путницима и калуђерима, који су тим путем морали пролазити на писанију по народу или на своја имања по разним местима Македоније и Србије. По томе је двор царице Маре у Јежеву постао права агенција хришћанскога доброчинства за цркву и за веру православну. Тешко је данас и проценити колико је тиме добра учинила са тога места ова заиста христољубива кћи деспота Ђурђа. Један спомен од владања царице Маре одржао се и до данас у имену *Султаница*, којим се зову северозападни висови од Јежева, међу Струмом, Вардаром и Дојраном.[1]

Пре него што се растанемо с Јежевом, да напоменемо да се око 1359 године у томе месту помиње и епископ из ранијих времена. Серски митрополит Јаков дао је декембра 1359 манастиру Есфигмену у Светој Гори неку цркву св. Ђурђа на Тахинском или Струмском Језеру, за коју каже да је подигнута пре не малога времена даровним писмом богољубивога епископа јежевског кир Јоаникија.[2] Ништа не знамо је ли се епископија у Јежеву одржала и у време тога дара и после, у време царице Маре, али из тога само видимо како је у она времена Јежево било много знатније него што је данас.

Горе наведени текст из Родослова помиње како је царица Мара живела близу Свете Горе, и како је милошћу коју је уживала у султана Мурата, многима била заступница и пријатељ, а права мати светогорским калуђерима и осталим манастирима. У томе истом тексту помиње се како је царица Мара к себи дозвала из Пуље и своју сестру Катакузину, и како су њих две довољно времена прожи-

[1] Ami Boué, Itinéraires, I. 218. Упореди још и стр. 213, одакле се положај јасније види.

[2] Флоринскій Атонскіе акты, стр. 87.: *ὅπερ κέκτηται αὐτὸ πρὸ χρόνων οὐκ ὀλίγων δι' ἐκδοτηρίου γράμματος τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Ἐξιβῶν ἐκείνου κῦρ Ἰωαννικίου.*

веле заједно, у свему се како треба састаравши о својим људима и о манастирима, и како су њихови млађи сахранили Мару у *манастиру Косаници*, а Катакузину *у Кончи више Струмице.*[1]"

Да видимо има ли каква трага тим местима, јер то је, за овај мах, једина контрола коју имамо за те белешке.

Кад би било истина што је Мих. Константиновић из Острвице забележио да је султан Мехмед дао Мари земљу у Топлици (како је Templijcze пољскога оригинала читао пок. др. Ј. Шафарик), онда би гроб Марин требало тражити у Косаници у Топлици. Али пошто је забележено да је она живела и умрла у Јежеву, природније је да се у тој околини потражи манастир Косаница нашега родослова. У византијским споменицима налазимо доиста у том истом крају манастир који се не зове Косаница него *Косиница*. Најстарији је помен из године 1395, у једном патријарховом писму, којим се расправља некакав спор међу манастирима Ватопедом и Косиницом око воденица на реци *Панаки*. Ту се види да је манастир Косиница под влашћу серскога митрополита, и патријарх кори косиничке калуђере што свога старешину у томе воденичком питању нису послушали.[2] После тога назначења места, које ћемо после нарочито испитати, има још једно из године 1632. Тада јеромонах и проигуман манастира Косинице Теоклит пише војводи Савојском, кнезу Пијемонатском и краљу Кипра, и позива га да поведе војну на Турке, а за себе говори да је јеромонах и проигуман у Богородичину манастиру Косиници у Македонији, близу града Филипа, оца Александра Великог, да има под својом руком сто педесет калуђера,

[1] Љ. Стојановић, Српски родослови и летописи, 42—43. Оригинални текст пише: **оть своихъ отрокь отрѣдають се. ова вь Косаници монастирѣ, Катакузина же оу Конче выше Строумици.** Мени се чинило да се оно *отрѣдають се* није могло превести друкчије него са *сахранити*.

[2] Miklosich et Müller, Acta patriarchatus constantinopolitani II. Viennae. 1872, стр. 240.

и да је родом с Кипра.[1] Село *Косна* и река *Панака* помињу се у актима манастира св. Јована Претече у Меникејској Гори, а ту се помиње и храм Богородичин.[2] У горе већ помињатом бугарском опису Серскога Санџака помиње се да се река *Анџиста* ствара од река: *Куру-чај*, која пролази испод Драме, *Зигакти* која обилази *Доксат*, и *Панеге*.[3] У овој последњој није тешко познати старију *Панаку*. Што проигуман Теоклит помиње да му је манастир близу града Филипова, тиче се развалина места Филипа (данас Филибеџик), које су покрај једног језера међу Драмом и Кавалом. По томе је Панака она притока Анџисте што долази с источних падина Меникејске Горе, и сам се манастир морао тамо налазити. Ту је, по запису родослова, царица Мара после смрти њене сахрањена. Сумње нема да је то она Косеница, коју наш Летописац у Шафариковим Památk-ама (стр. 60) спомиње као задужбину краља Милутина на тим странама. Пошто из патријарховог писма видимо да је Косеница била манастир Богородичин, то ту исту Богородицу помиње и стари запис Рајчина Судића који је штампао Љ. Ковачевић у Гласнику 56, стр. 328—329, где се Рајчин и друг му жале да их је ћесар држао у „пиргу“ пет месеци без кривице, па се обраћа из пирге (куле), из тамнице, значајним речима: „Ох, ох, што ми је тужно ва тескоте сеј и ва смради сем! Туго, тужице, та сију немам кому исповедати, такмо тебе, Косенице, мајко Божија, изнеси из се напасти, јере ни потворише невером правех.“ Још и сад буди саучешће овај јаук, записан чистим народним језиком на рукопису, у ком су слова светих отаца! Каква је грдна разлика између времена нашега и између времена, где су људи, неправедно за неверу у тамницу бацани, писали онаке записе на духовним беседама!

[1] Miklosich et Müller, Acta et diplomata graeca, III, стр. 274—275.

[2] Miklosich et Müller, Acta et diplomata V, 91, 93.

[3] Периодическо списание XXXVI, 819.

За Катакузину, сестру Марину, родослов помиње да је сахрањена у *Кончи више Струмице*. Распитивао сам међу Струмичанима у Цариграду, и сазнао сам да је *Конче* село западно од Струмице, од прилике на четири сата даљине. Идући из Струмице у Конче ваља проћи кроз села *Варварицу*, *Липовиш* и *Трибицано*.[1] Свакога пролећа у Кончу се држи панађур у част Светој Богородици. Некада је један пастир нашао у планини икону Богородичину. Кад се врши молитва, ту икону држе један хришћанин и један Турчин. Без сумње је у Кончу такође био какав манастир, о коме се данас мање зна. По белешци родослова ту је, дакле, сахрањена Марина сестра Катакузина.[2]

* * *

Рад змај-деспота Вука у Срему и по Србији, у отвореној борби против Турака, а под угарским заставама, пада у једно исто време с овим радом пуним хришћанскога милосрђа и побожне ревности што га је царица Мара развијала на јужним крајевима Балканског Полуострва.

Има неке начелне дубоке сличности у овој радњи змај-деспота Вука и ујне му царице Маре.

Онамо је змај-деспот покушавао, да под угарским заставама још одржи име српскога владаоца[3]; овамо је царица Мара, закриљена милошћу најсилнијега турског султана, који је српску државу уништио, уливала нови живот у сам корен народнога опстанка, у хришћанску веру, својим хришћанским животом и својом жарком љубављу према вери.

[1] Конче је записано на аустријској ђен.-штабној карти у самом изворном пределу Криве Лукавице која се улива у Брегалницу мало ниже Штипа.

[2] У Летопису 173, стр. 27—28 забележио сам да се у Бруси у гробљу Мурата, мужа Марина, показује гроб „две кнегињице из Србије.“ Казах тамо да би најприродније било мислити да је ту гроб Марин, кад нам ето не би било записано да је Мара овде у Косиници сахрањена. Не би било немогућно да је неко на скоро после смрти Марине и Катакузинине њихова тела однео из поменутих манастира и сместио их у гробље мужа Марина.

[3] Види о томе мој посао у Летопису, 147.

И ма да су змај-деспот Вук и царица Мара радили у противуположеном правцу, једно на једном, а друго на другом крају старих српских земаља, по свој прилици једно за друго и не марећи, опет су и једно и друго трудили се за једну исту сврху.

Време је подерало јуначке заставе змај-деспота Вука; травом су зарасли двори царице Маре, из којих се турским благом и под турским закриљем крепила вера хришћанска и међу Србима и међу Бугарима и међу Грцима.

Али су сачувана вера и одржани јуначки спомени стотинама годинама након тога избудили срца на нов живот и подмладили онда саломљени дух народни. И у овим су последицама нашли своју утеху и своје измирење они различити пути, који су у XV веку родољубива срца онако горко раздирали!

ЦРКВА ПАНДОКРАТОРОВА (ЗЕЈРЕК-ЏАМИЈА) У ЦАРИГРАДУ

Штампано први пут у илустрованом листу Искри за годину 1898. стр. 83.

Познато је да је краља Стефана Дечанског као престолонаследника отац му Милутин дао ослепити, па га по том послао у Цариград на заточење к тадашњем тасту своме цару Андронику II (1282—1328). Са Стефаном Дечанским отишла су у то заточење и оба му сина од прве жене Теодоре — Душан и Душица, од којих је Душица шесте године тога цариградског заточења преминуо, оставивши кости у Цариграду.

Љуб. Ковачевић је утврдио сигурним изворима да је ово заточење трајало седам година и да се с доста поузданости може ставити у време од јесени 1310 до јесени 1317.[1] То пак време може бити да ће требати пре померити још раније него позније.

Питање је на ком је месту у Цариграду то своје заточење међу 1310—1317 краљевић Ст. Дечански са својим синовима провео?

Животопис краља Ст. Дечанскога у Цароставнику, причајући о томе догађају, не казује нам из ближе на ком је месту у Цариграду краљ Ст. Дечански провео време свога заточења. Ту се прича само како је цар Андроник заповедио да се краљ Ст. Дечански чува и како му је дао *на пребивање једну царску палату*, ништа даље не одређујући. Други животописац краља Ст. Дечанскога Григорије Цамблак приповеда да је краљ Ст. Дечански био смештен *у обители всех Бога и Вседржителя* у Цариграду и да

[1] Годишњица Н. Чупића, III, 387—391.

је било наређено да с њим нико други не сме говорити сем игумана манастирског. О томе бављењу краља Дечанскога у манастиру Сведржитеља (грчки Пандократора) у Цариграду, други његов животописац Цамблак у опште врло пространо говори. Не знамо извор његов, али је предање о томе у време кад је Цамблак писао (на крају XIV века) могло бити још и живо и поуздано. За Цамблака се, међу тим, зна да је тумарао по целом Балканском Полуострву а да је и у Цариграду боравио. Даровит као што је био, он се интересовао за све, и није немогуће да се о овим пословима на месту поуздано известио. Како му је спис намењен био да се чита у манастиру Дечанима, тада већ као светитељско житије основаоца манастира, Цамблак је пространије говорио о побожном и богоугодном животу краљевића у манастиру Пандократоровом у Цариграду. Он приповеда још и како је цар Андроник игумана манастира тога употребио за једну дипломатску мисију у Србији, онда кад му је требало искати од краља српскога помоћ против Турака који су из Анадолије у околину Брусе навађивали. По другим изворима ми смо помоћ Милутинову у Анадолији против Турака стављали око 1314. Догађаји о којима се овде прича тражили би или да се та помоћ стави позније од 1314, или да се повратак Стефана Дечанскога у Србију стави раније од 1317. Цамблак приповеда да је игумана манастира Пандократорова поменутом приликом краљ Милутин на само питао о своме сину који је у манастиру његовом боравио, и да је он краљу препоручивао да сину опрости. Цароставник нам приповеда да је у том послу код краља Милутина радио архиепископ Никодим. Овим се новим податком ништа не слаби то казивање. Пандократоров игуман из Цариграда, на кога је избор цара његовог за једну мисију у Србији сигурно баш за то пао, што се син краља српскога под његовим старањем налазио, могао је од Стефана Дечанскога бити замољен да и његову приватну мисију изврши, и он је могао собом понети и писмо

Дечанскога к архиепископу Никодиму, о коме говори Цароставник. Сви се ти податци међу собом слажу и подупиру, и према њима треба само хронологију подесити, пошто о њој морамо нагађати, немајући позитивних података.

Мени се чини да нема разлога сумњати да је Стефан Дечански са својим синовима боравио у манастиру Пандократоровом у Цариграду, и ко зна да ли и посвећење главне задужбине Стефана Дечанскога, манастира Дечана, Пандократору није опет један стварни доказ у потврду онога што се у Србији с толиком јасношћу знало при крају XIV века?

Судбина старих великих цркава цариградских није једнака са судбином великих цркава из унутрашњости полуострва. Докле су толике цркве у унутрашњости испропадале, цркве цариградске сачувале су се готово све, јер су одмах после освојења само преобраћене у џамије, и о њима имају опширна књижевна дела. Оно што је било са Светом Софијом догодило се и са црквом Пандократоровом, само што је ова друга променила име. Од манастира Пандократорова постала је после освојења Зејрек-џамија. Али пошто нас тај споменик старе црквене архитектуре византијске интересује по горе наведеним догађајима из наше историје с почетка XIV века, побележићемо још неколико знатнијих података из историје цркве Пандократорове.

Зејрек-џамија, некадашњи манастир Пандократоров, налази се готово на средини или у западној половини онога гребена на ком су сазидани огромни град и варош цариградска, — данашњи Стамбол. Зејрек-џамија је више Ункапана (Брашнене Капије), недалеко од старога моста, на десној страни главнога пута који од те капије води к Валентинијановом водоводу. Садашња Зејрек-џамија, некадашњи Пандократоров Манастир, сазидана је на брежуљку нарочито насутом. Ка истоку подржавају насип много метара високи јаки зидови, изукрштани, по византијском обичају, мраморним пречагама и крупним камењем. Позади тих зи-

дова, на северној страни олтара, још је сачувана велика црквена чатрња, и данас пуна воде, на којој су Турци сазидали своју богомољу и куће.

Манастир се види из пристаништа и с више места са северо-источне стране Златнога Рога где је Пера. Тај манастир је подигла Јерина, жена цара Јов. Комнена (1118 до 1143), кћи краља угарскога. Јерина је умрла 1124, и пошто за живота није доспела да доврши тај храм, замолила је мужа свога, цара Јов. Комнена, да он тај храм доврши. И Јерина и муж јој Јован сахрањени су у манастиру. Покрај храма сахрањен је био и цар Манојло Комнен († 1181), и још више лица из царске породице. Манастир је био пространи и угодан, и тиме је надмашао све друге манастире у Цариграду. Византијски писци спомињу га као најлепши и најбогатији међу манастирима цариградским, а у политичкој и црквеној историји Цариградског Царства спомиње се често.

У време цара Манојла Комнена (1143—1180) и Јосифа игумана манастирског донета је у Цариград чувена икона св. Димитрија, која се пре тога налазила у Солуну. Другу једну икону Богородице, за коју се држало да је рад јеванђелиста Луке, имао је такође овај манастир. У томе храму чувао се и онај камен за који се веровало да је на њему тело Христово миром мазано кад је с крста скинут. Камен се тај раније чувао у Ефесу, па га је цар Манојло донео најпре у двор цариградски, а одатле у овај храм. Толике и таке светиње биле су узрок те се к овом манастиру многи хришћански народ скупљао и богате му поклоне давао. Руски архимандрит Борис саопштио је Руском Археологичком Институту у Цариграду податке из типика или законика који је манастиру дао оснивалац му, цар Јован Комнен. Из тих података види се да су при манастиру била три добротворна завода: болница, завод за издржање престарелих, и лудница. У типику је нарочито обрађено све што се тиче уређења и издржања болнице.

Посвећење цркве славило се 1-ог августа, а цареви су са својом свитом долазили к овој цркви на Преображење.

Кад су 1204 године крсташи заузели Цариград, они су манастир Пандократоров преобратили у католички манастир, сместивши у њему калуђере св. Антонија.

Византијски историк Дука приповеда да су по освојењу Цариграда многи манастири опустели. Оловне кровове с њих Турци су по том скидали и употребљавали на покривање својих нових грађевина. У опустели Пандократоров манастир уселе се позније турски сукнари, па су усред цркве становали и градили онде своје калчине.[1] Није забележено кад је манастир претворен у џамију, али је лако погодити да се то догодило одмах после турског освојења. Зејрек-џамијом прозван је Пандократоров манастир што је ту близу отворио школу некакав турски духовник Зејрек-Мехмед-ефенди. Он је умро двадесет година после освојења. Имање манастирско припало је џамији султана Мехмеда освајача, а џамији садашњој даје издржање Света Софија. Турска књига о цариградским џамијама *Хадикет-ул-џевами* (преглед џамија), штампана 1863 у Цариграду, бележи да је џамија та задужбина султана Мехмед-хана, Освајача, и да се прочула и знатном постала по поменутом Зејрек-Мехмеду, те јој је ваљада, од њега име остало. Штогод одређеније ни у тој се турској књизи не налази.

Ми још нисмо почели изучавати карактере и радњу наших старих великих владалаца аналитички, истражујући културу, књижевност, угледе и примере који су још од ране младости могли утицати на постање типа и карактера њихова. Међу типовима наших владалаца неспорно је најзанимљивији и неоспорно свачим одваја од осталих, пређашњих и потоњих, тип цара Стефана Душана. Ко зна какав је и колики утицај на стварање његова типа извр-

[1] Ducae Historia byzantina. Bonnae 1834, стр. 318.

шило његово у раном детињству борављење у Цариграду? На жалост за таку студију ми немамо никаквих ни детаљних ни општих података. Овим белешкама о староме Пандократорову манастиру намера ми је да опоменем на овај недостатак нашега историјског испитивања и на једино још сачувано место где је краљ Стефан Дечански провео седам година свога заточења у Цариграду и где је плодни ум Стеф. Душана примао у своме раном детињству утиске који су се на толико разних начина после појављивали у његовој значајној политичкој и културној радљивости.

ЏАМИЈА МЕХМЕД-ПАШЕ СОКОЛОВИЋА

ЦРКВА СВ. АНАСТАСИЈЕ

У ЦАРИГРАДУ

Штампано први пут у илустрованом листу Искри за годину 1898 стр. 355.

Што су Турци освојивши Цариград многе хришћанске храмове старе Византије у џамије преобратили, може се и кудити и хвалити. Са чисто хришћанскога верскога гледишта тај се поступак може само осудити, али кад помислимо да би услед великога судбинског окрета приликом пропасти хришћанске власти у Цариграду многе старе грађевине иначе просто запустеле, па по том опале и развалиле се (као што је, на прилику, био случај са царским дворовима), морамо узети с добре стране и само турчење светих храмова, јер су се тим начином опет од пропасти сачувале толике славне грађевине старих векова хришћанскога мара и хришћанске побожности.

Међу многобројним храмовима старога Цариграда с којих данас мусломански свештеник своје верне на молитву призива налази се један који се везује и за име чувеног и славног великог везира турског, а нашега сународника Мехмед-паше Соколовића, којега баш српска црквена историја са захвалношћу спомиње.

Не треба много да наше читаоце опомињемо на тога великог везира нашега племена, али ћемо опет његовом имену посветити две три врсте пре него што о његовој џамији говорити почнемо.

Његове заслуге су поглавито у томе што је, поставши великим везиром још за живота великога султана Сулејмана I († 1566) и оставши на томе знаменитом положају око петнаест година, заустављао пад снаге и величине

турске, држећи царство на висини коју му је дугогодишњом својом владом био дао султан Сулејман *ел-кануни* (законодавац). Тај султан је Мехмед-пашу и оженио блиском рођаком Исмихан-султаном, ћерком потоњега султана Селима II (1566—1574), којему је Мехмед-паша за свих осам година владе велики везир био. Кад је Мехмед-паша 1579 издахнуо под ножем убилачким, Царство је Турско обрнуло низбрдицом, на којој се већ више заустављало није. Сви историци признају неоспорно Мехмед-паши Соколовићу прво место међу великим везирима Турскога Царства. А што уједно сви знају да је он био словенскога племена и што он своје презиме Соколовић никад остављао ни заборављао није, показује да је он своју народност и сам знао и поштовао. Колика је била државничка енергија Мехмед-паше Соколовића види се из овога случаја. Године 1571 пропадне у познатом морском бою на Лепанту сва турска флота. Млечићи, славећи своју победу, забављаху се кићењем својих арсенала. Мехмед-паша пак нареди да се оне зиме одмах нова флота начини и опреми. Капудан-паша (адмирал) му напомену да ће се преко зиме још моћи начинити лађе, али да ће бити немогућно набавити сву осталу бродарску оправу. „Господине паша, одговори му Соколовић, царство „је тако силно и богато, да је кадро набавити оружје од „сребра, ужета од свиле а једрила од атласа.“ И доиста у јуну 1572 навезе се на море са свим оправљена нова турска флота од 250 бродова. А од своје победе на Лепанту хришћанство није видело никакве користи.

У својој расправи „О пећским патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557—1690)“ архимандрит И. Руварац расправља како је Мехмед-паша Соколовић употребио свој утицај да васпостави српску пећску патријаршију, укинуту после пропасти државе српске. „Да се турски везир „Мехмед Соколовић, који је у младости изведен и доведен „на Порту — пише арх. И. Руварац — није сећао порекла „свога и службе своје при гробу светитеља Саве у ман.

„Милешеву, тешко да би брат његов владика Макарије „могао обновити српски престо у Пећи. Да чуднога ве„зира турскога, којега брат и братанци долазе један за „другим, држе и придржавају обновљени престо св. Саве „од 1557—1587! (стр. 16)“.

У самом Турском Царству Мехмед-паша је подигао не мало знатних задужбина. Није за ово место да истражујемо те задужбине. Заустављемо се на џамији цариградској која и сад име Мехмед-пашино носи.

Турски писци Хафис Хусеин и Сеид Алија у својој књизи о џамијама (Хаикат-ул-џевами, I. 193) бележе да су Мехмед-паша Соколовић и жена му Исмихан (или Есма)-султана претворили у џамију једну од старих цркава цариградских. За везировања мужа свога Исмихан-султана је увећала и украсила ту џамију. Сам Мехмед-паша подигао је пред џамијом школу и чесму, а пред ћелијама је начинио стан за шеиха (старешину џамије). То је било године 979 по турском а 1571 по хришћанском летопису, за владе султана Селима II, таста Мехмед-пашиног.

Кад погледамо у грчке писце, наћи ћемо која је то црква била, што ју је у џамију претворио Мехмед-паша, славни обновитељ српске Пећске Патријаршије.

Паспати, који је свој век провео испитујући старине Цариграда, у својој књизи о тим старинама бележи да је садашња џамија Мехмед-паше Соколовића постала од цркве свете Анастасије Фармаколитрије (лекаркиње). Лекаркињом се та светитељка прозвала зато што је имала обичај да походи болеснике по болницама и затворима и да им лекове даје. Византијски историк Кодин бележи да је ту цркву зидао цар Анастасије Дикор (491—518). Други византијски писци, напротив, бележе да је цркву зидао цариградски патријарх Григорије Богослов (379—381). Кад је аријска јерес све у Цариграду освојила била, патријарх је очувао само ту цркву, и у њој поучавао оно мало хришћана што нису били заражени аријанством, јер су, по

белешци Теофановој, Аријанци 44 године владали свима храмовима цариградским осим ове цркве свете Анастасије. Потоњи цариградски цареви поправљали су и преграђивали ову цркву, а особито Василије Македонац (867—886). И ма да се држи да је тело свете Анастасије из Никомидије (Исмита) у ову цркву 442 године пренесено било, има их који држе да је име Анастасије (васкрснице) цркви дато тога ради што се она једина сачувала чиста од аријанске јереси и што је православље управо из ње васкрсло, и опет свима цариградским црквама завладало.

Кад су 1204 Латини Цариград узели, однели су из ове цркве многе ствари и стубове, и кажу да се тај плен налази и сада негде у Млецима, пошто је оновремени млетачки дужд Хенрик Дандоло био један од главних вођа при томе освојењу Цариграда.

Не зна се како је црква прошла при турском освојењу и да ли је још појала или је била у развалинама онда када су је Мехмед-паша Соколовић и Исмихан-султана 1571 у џамију обратили.

* * *

Џамија Мехмед-паше Соколовића, и ако је једна од великих џамија и у средини Цариграда, сад је мало на страни, и није толико позната. К њој се иде од Свете Софије преко блискога Хиподрома (Ат-мејдана, тркалишта, највеће и најзнатније пијаце цариградске) к југозападу. Од Хиподрома се иде југозападном једном улицом низ брдо. Улица се и сад зове Мехмед-паша Јокушу (Мехмед-пашина узбрдица), а њом се силазило к обали морској, на Катргалиман, где је некад било Пристаниште Свете Софије.

Џамија, са ћелијама и станом шеиховим, којима је са западне стране обликом нашега слова П опасано двориште пред њом, чини повелики паралегограм. Баштице и гробови налазе се с обе стране споља око тога дворишта. Двориште само патосано је широким мраморним плочама.

На средини се налази чесма Мехмед-пашина, полигон са широком складно изведеном стрехом арапскога стила. Главна су врата испод шеихова стана, са западне стране. На југ и на север излазе двоја мања врата, украј саме џамије, између ње и ћелија. Иначе је двориште са свим обухваћено ћелијама. Испред ћелија је свуд около широк трем под сводовима. Саме ћелије су обичне собице старога стила, свака са предсобљем, а унутра свака изведена у округло кубе, споља покривено оловом. Тако се споља, више прозорчића у зиду, види низ тих кубета. Таких низова кубета има и сад покрај неколико великих џамија цариградских, и кубета се споља нижу онако као собице и њихови уласци што се нижу изнутра из дворишта и из трема.

Џамија сама има у потпуности главни облик старинске византијске црквене зграде, с основицом правилног квадрата изведеног у округло кубе разним сводовима. Пред уласком је леп трем од стубова, завршених сводовима. Сводови су израђени врло лепо у две боје, од тесаног белог и угаситог мрамора, који је последњи, како се види, мозаиком удешаван. Унутра се, на источној страни, где је био хришћански олтар, сада види турски *михраб* (олтар) израђен на месту старога иконостаса, од врха свода до патоса затворен лепим плочама фајанса угасито-плавога, искићена цвећем, нарочито ружама, лишћем, рибама, с главном бојом црвеном. Тај накит фајанса вија се свуда по џамији, изнад прозора и врата, и он ће припадати горе поменутом у турских писаца кићењу Исмихан-султане. Прозори испод кубета имају разнобојна стакла, а изнад михраба накит мозаички у облику оквира, који се прелива као драго камење. Пред михрабом диже се, у облику уздигнуте предикаонице, високо израђена худба или молитвено место. С тога молитвеног места врше само петком велики имами своје молитве, и тиме се велике џамије одликују од малих џамија или мецида. Целину храма покрива велико округло кубе с многим прозорима, кроз које светлост озго продире,

а кубе се наслања на мања полу-кубета и сводове, као што је то обично у старинским византијским грађевинама. Са јужне и северне стране налази се по једна галерија. Утисак целог храма врло је пријатан и повољан, те гледалац ни данас не може да га остави а да се дубоко не замисли о оним многобројним променама судбине које је он од свога основања до сад претурио.

Све је доста добро сачувано, али славине на чесми већ немаху воде. Турски духовници који живе у ћелијама и служе џамију знађаху за џамију само као *Мехмед-паша-џами-си*. Оно *Соколи*, на које је толико држао Мехмед-паша, сачувано у натписима и за које и сад поуздано знају стручни књижевници, беше непознато онима који се и сад хране хлебом те задужбине. Колико су дубоке промене овога света, и како је плитка слава међу туђинима!!

НАСЕЉА БЕОГРАЂАНА ОД 1521 ГОДИНЕ
У ЦАРИГРАДУ
и
ЊИХОВА ЦРКВА УСПЕНИЈА СВ. БОГОРОДИЦЕ

Први пут штампано у илустрованом часопису Новој Искри за год. 1899, стр. 178.

Као што је познато, Београд су Турци освојили тек 29 августа 1521, много времена након потпуног освојења српских земаља. Узрок је томе поглавито што је Београд 1427 уступљен Угарској, па од тога времена у напредак није делио судбину српских него угарских земаља. Бој на Мохачу и освојење Будима збише се 1526 године.

Кад је, том приликом, после крваве борбе и јуначке одбране, Београд пао у руке султану Сулејману, који је собом управљао опсадном борбом против града, он нареди да се Срби, становници Београда, који су свој град јуначки бранили, преселе у Цариград.

Ови пресељеници нису пошли сами, него су по допуштењу султановом, из Београда понели са собом пут Цариграда и своје светиње.

Прегледавши све изворе, арх. И. Руварац је утврдио[1] да су те светиње биле ово:

1. Мошти св. Петке. Та светитељка била је родом из околине Цариграда, и ту су јој мошти и почивале. За време латинскога царства и владе у Цариграду (1204—1261), те мошти изиште од Латина бугарски цар Јован Асен и пренесе их у свој престони град Трнов. Кад наиђе турска најезда у XIV веку, и Турци узму Трнов, света Петка буде склоњена и пренесена у Видин. По кратком времену, кнегиња Милица је изиште од свога зета Баја-

[1] Гласник XLIX, 1—5.

зита и донесе је у Србију. У Цариграду су те мошти боравиле, докле их после освојења Београда 1521 Београђани не понесоше са собом у Цариград, у њихову домовину. Ту су се чувале до 1641, а те године их од Турака изиште и искупи молдавски војвода Василије Лупул, те их однесе у свој престони град Јаш, где се налазе и данас.

2. Мошти царице Теофаније. За њих се не зна како су и којим су путем дошле у Београд и затекле се у њему онда кад је ова катастрофа хришћанске власти настала. И. Руварац претпоставља да су и те мошти могле доћи у Београд од некуда из Бугарске, после пропасти хришћанске власти у тој земљи.

3. Икона мајке Божје, живописана руком св. јеванђелиста Луке. У животу царице Јелене у Цароставнику архиепископа Данила (додаје арх. И. Руварац) забележено је како је краљица Симонида, жена краља Милутина, идући у походе својој јетрви краљици Кателини, дошла у град Београд, и ту се, у великој саборној митрополитској цркви, поклонила *Чудотворном образу пресвете Богородице*. Може се претпостављати да је то та иста икона, а некаква се икона Богородичина спомиње у Београду још и 1073, приликом тадашње мађарске опсаде Београда.

На једном месту се[1] бележи да су ове београдске пресељенике, ради ових светиња што су их собом носили, у Цариграду дочекали патријарх, православно свештенство и мноштво народа.

Толико је о томе великом догађају записано у нашој књижевности. Није до сад обраћена пажња на оно што се о истоме догађају помиње или зна на другом месту, у Цариграду самом, и у овамошњим записима.

Разгледајући планове Цариграда, нарочито један на коме су градски зидови са својом непосредном околином цртани, опазили смо на неколико стотина метара северно

[1] Rad XVIII, 125.

од Једи-Куле (седам кула), замка испод којега сада железница у Цариград улази, цркву и улице око ње с натписом *Συνοικία Βελιγραδίου, Белиград-Махала*, што бисмо ми могли назвати *Насеље Београдско*. Потраживши шта о томе има по књигама у којима су истраживане старине Цариграда, нашли смо у делу Скарлата Византија ово: „Даље од Златних Врата к Силиврijским Вратима[1] налази „се насеље које се зове Београдско и има и цркву посве„ћену Успенију Богородице. Насељу је дато то име с тога „што су се на том месту населили Београђани из Србије, „које је освојитељ Београда, султан Сулејман, послао у „Цариград 1521 године. Из Београда су они донели црквене иконе и остале црквене ствари, као и мошти Свете „Петке Нове, из Епивата села близу Силиврије. Због сродства са српским владаоцима, византијски су цареви те „мошти послали били у Србију. Њих је доцније изискао „молдавски кнез Василије Арбанас, звани Лупул, и да би „их добио, исплатио је 1632 год. дуг Светога Гроба у „42000 златника мађарских, а 1641 цео тадашњи дуг патријаршије. Тако патријарх Партеније II (1639—1644) „преда мошти св. Петке. Спустили су их једне ноћи низа „зид Фанара, те их послали у Молдавију. За допуштење „овога преноса кнез је платио и Порти 390 кеса (45,428 „дин, 80 п. у злату).“[2] У списку цариградских цркава исти писац зове ову цркву *Богородичина из Београда (ἡ τῆς Θεοτόκου ἐν Βελιγραδίῳ)*.

Што о светињама треба знати, наведено је напред по врло поузданим истраживањима арх. Ил. Руварца. Занимљивости ради навешћемо што Ск. Византије о томе још наводи у белешци под линијом. „Тевет у својој Космографији „прича како је 1565 године приликом бављења у Цари-

[1] Златна су Врата била близу садашње Једи-куле-капије (недалеко од мора до уласка железничког) и сад су зазидана. Силиврijска Врата су друга идући од мора и од Једи-куле на више к северу.

[2] *Ἡ Κωνσταντινοπόλις, Αθήνησιν* 1890, I 332.

„граду чуо од патријарха да је султан Сулејман по осво-
„јењу Београда донео отуда мошти св. Петке, као и друге
„свете мошти, па међу осталим и руку Св. Варваре и многе
„црквене драгоцености, и једну велику икону Богородице, по-
„злаћену и посребрену, али није хтео да ове ствари чува у
„Двору него их је послао на поклон патријарху. Француски
„преводилац Халкокондила навео је још како је султан Су-
„лејман заповедио да се те мошти уз пут излажу на целивање
„хришћанима, те да је тим начином сакупљено доста новаца.
„Кад је пак стигао у Цариград, султан је поручио патријарху
„да купи те свете мошти за 12000 дуката, иначе ће на-
„редити да се оне баце у море. Исплативши ту уцену,
„патријарх је добио те мошти.“

Толико по овамошњим књигама, до којих смо могли доћи, о светињама Београдске Цркве.

О Београђанима самим забележио је Паспати у своме делу „О опсади и освојењу Цариграда“ да је после освојења Београда 1521 султан Сулејман мноштво становника београдских послао у Цариград и да је ту од њих населио као *Насеље Београдско* у подграђу *Псаматија*[1] *као и село Београд иза Бујукдера*. Овим последњим дао је за задатак да се старају о пијаћој води за варош и за села око Босфора. У накнаду за то они су ослобођени од порезе.

Толико у књигама и у њиховим белешкама. Но да се обрнемо од њих ономе што се сад види на месту самом.

Они који из наших крајева дођу да што раде и да се проводе по Цариграду прво ће сазнати за село и за шуму Белград. Та се места налазе на сат северозападно и западно од Терапије и Бујукдера, главнога дипломатског и господског летовника цариградског на Горњем Босфору. У почетку XVIII века, у самоме су томе селу боравили дипломати за време лета. То се види из чувених писама Леди Монтег о Турској. Шума Београд везана је с оба та места

[1] Таким се именом зове подграђе од Једи-Куле и Силиврijске Капије на исток, у ком је *Насеље Београдско*.

врло добрим колским друмом, који од Босфора к западу води кроз прекрасну долину, окружену брежуљцима, понајвише шумом и џбуновима обраслим. Тим се путем од толиких година креће у летње шетње богаташко и господско становништво из летњиковаца Горњега Босфора. Место на коме је село Београд налази се међу Црним Морем и Златним Рогом, у изворном пределу оних речица које се у Златни Рог с те стране сливају. На тим местима је прекрасна и пространа храстова, букова и кестенова шума. Не зна се од кад, више је тих потока у Београду, Бахчакеју и у још неким селима прегрђено, те су тим прегрђама начињени затони, у којима се као у резервним језерима вода чува, а одатле водоводима у варош спроводи. Ми смо одлазили више пута у то село Београд, у истог имена шуму и на затоне. Изван села налази се црквица с гробљем, у шуми, која се наставља одмах иза онога пропланка на коме је сазидано село. Осим истога имена, ништа друго данас не опомиње на порекло и на постање овога села. Ни у цркви и њеним књигама, иконама и утварима, ни на гробљу нема никаква знака који би опомињао на те прве досељенике. Све је пропало и утопило се у овамошњој православној народности — грчкој. Прошле 1898 године слушали смо да је ту скоро село Београд опет расељено у друга места, што су сељани окривљени да не чувају довољно чистоту потока и језера из којега се цариградски водоводи пуне.

Белиград-Махала или *Београдско Насеље* у Цариграду налази се заиста и сад на 7—800 метара од замка Једи-Куле к северу спрам некад затворених а сад опет отворених врата *Капали-Капу Κλειστὴ πύλη)*, која је од Једи-Куле прва на север. Та врата зову гдекоји и *Белиград-Капу*. Чим се на њих уђе у град, види се одмах, преко празна места на ком су неке баште, на 80—100 метара од самог градског зида, црква Успенија Св. Богородице, међу народом обично прозвана *Београдска Црква*, са својом

портом, звоником на једном дрвету (платану шта ли је) и зградама црквеним. У пољу, са спољне стране зидова градских, вртови су за зелен, а ту је и грчка болница за умоболне. Црквена Порта није велика, обграђена је каменим зидом, а црква је доста пространа али прилично ниска. На јужној страни порте има нека ајазма (света вода) у малој капелици, са старинским иконама и добром пијаћом водом. Црква је зидана тесаним четвртастим каменом, простим пешчаром. И испрепуцала је нешто од последњега земљотреса. На једном камену изнад западних врата записано је да је оправљана 1837, и казаше нам да се раније налазила у развалинама. На наша разна распитивања попови нам не умедоше готово ништа друго одговорити. Иначе унутра црква као грађевина није тесна, и ако је сиромашна. Свод је обложен обичним даскама, премазаним сиво-белом бојом. Као и остале цркве по овим крајевима, и ова црква има три уздужна одељења, а озго су и галерије, ограђене решеткама по турски. Пада у очи богатство у иконама и у њиховом сребрном накиту. Лева прва престолна икона Богородичина је, веома окићена сребром и многим поклонима у ситним ручицама, главама и сличицама од кована сребра. Старих икона, богато обложених кованим сребром, има више. Од старих становника и њихове народности ни овде као ни у Београду код Бујукдера нема никаква трага. Од свих светиња што су их, по свима сведоџбама, донели овамо Београђани од 1521, свештеници сада показују на темплу само четири престоне иконе, за које стоји предање да су донете из Београда. Лако се, на први поглед, видело да су иконе старинске; дрво по дну већ изгледа истрошено од старине. На престоној икони до левих врата има озго српско-словенски натпис Отцы Николае. По дну слике је текао златан запис у једној врсти, у коме смо могли распознавати поједина наша слова, али никаква се реч не могаше саставити. Икона је, ради понављања, сувише премазивана лаком, те се с тога слова не могаху распо-

знати. На икони је свети Никола, а око њега су као оквир различите ситне слике. Испод последње с десна чита се као завршетак натписа, само нешто више у истој врсти, ѕѕмз тј. 7047 (1539). Ако смо ми тачно прочитали записани број (јер се све из поменутог узрока непоуздано чита), онда је ова икона заиста стара, и заиста српска — али по летопису не би могла потврђивати усмену традицију о преносу. Може бити да је тада црква зидана, па да је на готовој из Београда донетој икони онај запис по дну иконе додан.

С тужним срцем остависмо места, данас са свим запуштена, ових изгнаника, помињући с дивљењем њихову оданост вери и домовини својега народа. Они су, истина, пропали и утонули у другој народности, али не по вољи својој. С тога ми њихову помену и посвећујемо ово неколико врста, еда бисмо им спомен вратили у њихово родно место. Вечна им памет!

БУГАРСКЕ ШКОЛЕ ПО МАКЕДОНИЈИ

Штампано у априлској свесци „Отаџбине“ за 1888 (XIX, 78—95).

I.

Управа и организација бугарског просветног покрета у Македонији. Противници тога покрета.

Сав готово уређен нови бугарски народни живот почиње се од установљења Бугарске Ексархије у Цариграду. После дугачке борбе са Грчком Патријаршијом, која је настала иза кримског рата, установљење Бугарске Ексархије или самосталне бугарске народне црквено-просветне организације у Турском Царству, свршило се проглашењем султановог берата од 28 јануара 1870, којим је основана ексархија. Ексархија је прва, по мислима бугарских патриота, обележила границе бугарској народности. Те су се границе после још већма раширене показале у Сан-Стефанском Миру. Ексархија је начинила приступ у историју кнежевине Бугарске, Ексархија је имала да послужи за ширење имена, просвете и тежњи бугарских. Ексархија је, и после установљења кнежевине остала да чува и даље јединство првашњих граница и првашњих планова и да служи као вођ и средиште оним Бугарима који нису ушли ни у кнежевину Бугарску ни у автономну провинцију Источну Румелију. То је мисао веома дубока и пуна последица. Ми Срби могли бисмо разумети значење ексархије за бугарски народни развитак, да се нешто одржала Пећска Патријаршија, и да је после васкрснућа Србије она наставила своју управу и свој некадашњи рад и у новој Србији и у Турској. Нема мерила којим би се могле обележити политичне, просветне и националне користи од изгубљене патријаршије за српски народни развитак у Турској Царевини, особито

после ослобођења. Јер је ослобођење у исти мах и одвојење Србије од осталих српских земаља у Турској, као што се не може довољно нажалити тесногрудост грчке патријаршије и немарљивост наших ондашњих црквених представника.

У члану десетом султанскога берата од 28 јануара 1870 о установљењу ексархије стоји: да се у Бугарску Ексархију узимљу епархије: Рушчучка, Силистријска, Шуменска, Трновска, Софијска, Врачанска, Ловечка, Видинска, *Нишка, Пиротска, Кустендилска, Самоковска, Велеска.* Ове последње, особитим словима наштампане, потпадале су некад под српску Пећску Патријаршију. Оставићемо са свим на страну, шта је бератом дато Бугарима у Источној Румелији, где је земљиште, због тамошњег грчког становништва, дељено међу Бугарском Ексархијом и Грчком Патријаршијом. Али за нас је од ванредне знатности друга алинеја у члану X, којим се обележава област ексархији. Она гласи од речи до речи овако: *„Осим тих наведених и побројаних места, ако у другим епархијама православни становници, било сви, било барем већином од две трећине, потраже да се у духовним пословима подчине Бугарској Ексархији, па ако се то потврди и пред влашћу, и те ће се епархије уступити ексархији.* Али пошто то треба да буде само драгом вољом целокупнога или барем две трећине становништва у тим епархијама, сви они који би тога ради сејали неред и раздор међу становништвом узеће се под закониту одговорност и биће кажњени".

Велес у Македонији већ је био дат ексархији. Оним речима у десетом члану отворило се широко поље за агитацију у осталој Македонији. Оним речима та се агитација самим ферманом отворено изазивала.

И доиста агитација се одмах почне у Епархији Скопљанској и Охридској, прва новога времена отворена и од значења бугарска агитација у тим крајевима Македоније. Брзо се дотера до пописа и гласања, путем једне царско-

турске комисије, која је за то нарочито била изаслана од Порте. И како је било много оправданих тужби на грчке владике од старих времена, и како је уз бугарске ексархијске владике ишао словенски језик у црквама, општи Србима, Бугарима и Русима, и како је с њима долазила црквено-просветна народна управа, и како се, на послетку, у раду саме царско-турске комисије видело, да ни Порта није томе противна, није чудо што је народ у Скопљанској и Охридској Епархији изјавио да прима ексархијску управу и бугарске владике. У години 1872 буду постављене бугарске владике у Скопљу и Охриду, с одобрењем Портиним. За бугарскога владику у Скопљу тада је био постављен Доротеј, а у Охриду Натанаил, обојица бугарски патриоти, који нису хтели да чују за име српско на оним крајевима. Бугари су у то време, с руском дипломатијом иза леђа, знали још да се представе као савезници Портини против експансивних тежња Србије и Грчке у Турској.

Значај друге алинеје члана X султанског фермана о установљењу Бугарске Ексархије није умакао грчкој патријаршији, особито кад се видело како се пошло к извршивању без икаквог закашњавања. Грчка патријаршија је брзо видела, да се простору њене власти тим путем дижу највеће опасности. Зато она одмах за тим сазове сабор и прогласи за шизматике све бугарске духовне старешине и цео народ који је под њима. На ту одлуку сабора, на коме није био заступљен сав православни свет, него само источне, управо само грчке владике из Турскога Царства, Бугари уложе протест. У томе протесту они су са своје стране објавили, да је одлука о одлучењу Бугара и њихових духовних начелника незаконита и неканонична из ових разлога: 1. зато што сабор који је одлуку донео није био васељенски, него месни; 2. зато што су Бугари одлучени а нису били пред сабор позвани да се бране, и није саслушано што би они могли рећи у своју одбрану; 3. зато што је бугарски народ одлучен, из узрока који није стајао у

ствари. Ово стање међу Бугарима и Грцима, или боље међу Васељенском (грчком) Патријаршијом и бугарском народном црквом стоји и данас. Већина осталих православних самосталних цркава нису одлучно дале свога гласа у томе питању, и ако су многе својим понашањем према бугарској цркви давале знаке прећутнога признавања.

Кад је 1876 настао рат међу Турском, Србијом и Црном Гором и кад се и Бугарска почела кретати, Порта, настојавањем патријаршијских кругова, који су се тим приликама умели користити, тргне натраг оно што је 1872 по другој алинеји члана X фермана о ексархату учинила за Скопљанску и Охридску епархију. Она позове натраг бугарске владике из Скопља и Охрида, и те епархије се опет формално поврате под власт грчких владика. Тиме је Порта у ствари обуставила вредност друге алинеје члана X, о којој смо горе говорили.

И осим опште борбе међу Патријаршијом и Ексархијом, Ексархија је одмах после рата почела радити да поврати бугарске владике у Охрид и Скопље, и да опет поврати вредност члана X. Непрестано се о томе настојава. Имају данас и посвећене бугарске владике, које чекају да добију берате, те да с места пођу на своја опредељења. Порта берате непрестано отказује, а Ексархија не заборавља то питање и вреба прилику, у којој би га могла протурити, спремна да га с места изврши. Али осим патријаршије, која непрестано брани своја права, у овоме су питању противне ексархијским тежњама и Грчка и Србија, прва заштићавајући патријаршију као грчку народну установу, а друга заштићавајући своје сународнике у Скопљанској и Охридској Епархији од побугаравања, које иде упоредо са ексархијском управом.[1]

[1] То је било стање у марту 1888, када је овај чланак писан. Позније је Стамбулов вештом својом политиком повратио не само оно што су Бугари имали у Македонији пре 1876, него и много више. Али је и Турска имала кад да се каје за та детињаста попуштања султана Абдул-Хамида.

Али ма да је Турска тргла натраг берате које је 1872 дала скопљанском и охридском бугарском владици, ексархија се држи оне изјаве народне, и истиче како су се тада „македонски Бугари одрекли патријаршије и признали Бугарску Ексархију за своје духовно старешинство.“ Зато је у години 1880 ексархија по целој Македонији све председнике црквено-школских општина прогласила за своје намеснике, а у самој ексархији је образовала особито одељење под именом „Школског Попечитељства“, које се брине о бугарским школама у Македонији и располаже на њих одређеном сумом из буџета Бугарске Кнежевине, за коју не знамо колика је управо, али се држи да износи на 600.000 франака. Кад се узме, да ово „Школско Попечитељство“ живо ради, да му нико озбиљно не смета, и да су већ од 1870 по свима већим македонским местима организоване црквено-просветне бугарске општине, које и сад раде,[1] може се замислити с коликом снагом и дан данас бугарска пропаганда ради у Македонији, и колика је организована сила служи. Одсуство бугарских владика у Скопљу и Охриду једва што мења ово стање ствари, при познатој истрајности, коју Бугари увек показују у својим предузећима, и као појединци и као народ, и при познатој сложности свију и најзавађенијих и најудаљенијих њихових група у овоме питању националног раширења.

Да би наши читаоци још боље видели како у ствари изгледа оно што смо довде по историјском реду постајања навели, показаћемо им овде у нацрту целу организацију садашње бугарске пропаганде у Македонији.

Покрај законитих патријаршијских владика у епархијама Македоније уређена је читава добро организована црквена управа Бугарске Ексархије, која изиграва и скоро

[1] Свака црквена општина у Македонији носи у печату покрај имена места и име „Бугарска Црквена Општина.“

са свим засењава патријаршијску управу. С главом у самој ексархији, као што је горе напоменуто, та је управа у појединостима у самој Македонији организована овако.

У свима македонским епархијама ексархија држи своје протојереје, који имају добре плате. Они се налазе у Охриду, у Дибри, у Скопљу, у Велесу, у Битољу и у Солуну.

Уз протојереје је свуда уређен мали црквено-школски савет, који управља свима црквеним и просветним пословима епархије. С тим својим саветом, а покрај живих грчких владика, ови протојереји управо врше дужност бугарских владика скоро у потпуности.

Они се старају о распореду свештеника и о њиховим парохијама.

Они бирају клирике који ће се рукоположити на упражњена свештеничка места, и упућују их у Цариград на рукоположење ексарху. Они после те клирике, као рукоположене свештенике, уводе у дужност у парохији у коју је који одређен.

Они врше сву црквену и дисциплинску власт над свештенством. Ваља забележити, да је у Солуну ова протојерејска служба поверена архимандриту Козељеву и да је он врши.

Уза сваког протојереја налази се још и *намесник*, лице које може бити и грађанског реда. Овај намесник је члан црквено-школског савета, он је помоћник протојерејеву, нарочито за кореспонденцију с општинама из дотичног округа. Намеснике придаје и плаћа црквено-просветна општина онога места, у коме се налази ексархијски протојереј. Као што се види, они су као неки одасланици или представници грађанства или народа.

У коме месту има и средња школа, директор и економ школе такође су лица која се призивају у Епархијски Црквено-просветни Савет, и имају гласа у њему.

Отпор свему овоме налази се с једне стране у приврженицима Србије и у приврженицима грчкога народа и грчке патријаршије.

Приврженици Србије црпу своје симпатије из старих традиција, из сродности језика (јер у македонском дијалекту има половина српских а половина бугарских особина) и из давнашњих веза са Србијом. Традиције долазе из српске владе у Македонији, која се почиње (и ако с прекидима) још из XII века, продужава (опет с прекидима) кроз XIII век, а постаје општа и стална у XIV веку (у ком су веку и Турци Македонију скоро целу из српских руку узели). Македонија је позорница српскога народног јунака Краљевића Марка. Влада се српска у црквеној управи српске Пећске Патријаршије одржала, особито у северној Македонији, до у другу половину XVIII века. Отуда македонске народне умотворине чине већим делом целину са српским народним умотворинама. Сродност језика тражи нарочиту студију. Узгред можемо толико казати да се старо словенско *жд* и *шт*, по коме је Ђ. Даничић делио језике словенске, у македонском говору *редовно* одмењује српским гласовима *ѓ* и *ќ*, тако да је у Македонији бугарско *жд* и *шт* на тим местима непознато. По том се македонска акцентуација знатно дели од бугарске, а више наслања на српску косовско-моравску акцентуацију. Цела фонологија македонска има такође много сродних закона са српском фонологијом, и са српском се фонологијом слаже (што је врло знатно) у свакој тачки, у којој се са бугарском фонологијом разилази. У лексичком погледу нема много разлика ни међу српским и бугарским, али и опет где се год македонски од бугарскога лексички разликује, подудара се са српским, а то је подударање често врло знатно наспрам бугарскога. Данашње као и старе везе са Србијом састоје се у силној комуникацији македонског становништва, које иде на зараду у Србију, и у сваком је месту познато. То долази отуда, што су путеви Македоније на север најотворенији према Србији,

и што су земље својом географском пластиком једна с другом везане. Нов железнички пут од Солуна к Београду неће бити без утицаја на ове везе.[1]

Привржености Грчке састоје се из Грка, који се у јужној Македонији јављају у чешћим насељима, а у средњој и северној имају знатне положаје по варошима. Симпатије за Грчку долазе још из старих веза са грчком просветом и трговином, најстаријом у овим крајевима, и из љубави коју сваки народ гаји према својим старим везама, међу којима на првом месту стоји и Васељенска Патријаршија. Краљевина Грчка као држава много чини да ове везе сачува и да своје сународнике свуда по Македонији потпомогне. Књижевност и интелигенција грчка марљиво се старају да традиционалне везе свога народа са Македонијом одрже и данас. Као лекари, професори, учитељи, железнички чиновници, трговци, Грци имају и осим патријаршијских представника многе везе с Македонијом, где је њихов језик и данас много познат. Грчка црквена управа, својом познатом поквареношћу, управо је највише учинила да се у Македонији отвори толико широко поље бугарскоме утицају. Бугарима је много ишла у прилог позната грчка нетрпљивост према осталим народностима. Али то су последице, које се могу много жалити, ма да се не могу поправити.

Везе какве нема данас међу пријатељима Србије и Грчке у Македонији. Али се опет опажа, нарочито за Грке и њихове пријатеље, да по самом инстинкту борбе свуда у Македонији тегле Србима и српским пријатељима. Њихове би везе могле бити и веће, кад не би одвратност према слабостима и неоправданим погрешкама грчке црквене управе била тако огромна. Јер та је одвратност била, па и данас

[1] С овим је у вези позније израђена расправа, штампана у XII Гласу Српске Краљевске Академије: *ѣ* и *ѣ́* у македонским народним дијалектима. Београд 1889. О српском и бугарском језику знатна је изрека д-ра А. Гризебаха из 1839 године. Види стр. 115 ове исте књиге.

је најјачи савезник Бугара у њиховој пропаганди по Македонији.

Најпосле има још један појав који се не може испустити из очију. То је тежња Македонаца да остану сами себи, која тражи пут по средини свију горе поменутих тежења. И ова је тежња почела да се буди, нарочито из супротности међу бугарским и македонским говором, и међу бугарским и македонским карактером, од времена кад је бугарска пропаганда почела са сувише наглости и оштрине да удара на особине македонске у име пан-бугаризма. Чак међу плаћеним професорима бугарских средњих школа по Македонији налазе се људи у којима се буде ове тежње управо онако као што се види међу Малорусима против униформитета руског. Није без значаја, и не може се објаснити никаквим лаке врсте разлозима познати факт, да су у пролеће 1885 године, после бугарских јавних зборова за Македонију, следовали одмах јавни зборови Македонаца у Србији, у којима су учешћа узели сви Македонци који у Србији бораве. Јаче кретање извешће још у већој светлости ове струје, које сад још дају истом прве знаке живота.

То су у најкрупнијим потезима етнографско-историјске групе, или струје, које имају да се мере у Македонији. Спрам тог нацрта показаћемо овде у каквом су се стању у прошле две школске године находиле бугарске школе по Македонији.

II

Бугарска гимназија у Солуну.

Бугарска велика гимназија у Солуну има значај врховне или највеће школе за бугарску просвету у Македонији. Она је основана после ослобођења Бугарске, и од пресудног је значаја по црквено-просветни бугарски покрет у Македонији, јер је она данас његов најјачи извор, покретач и ослонац. Сви они који знају каква утицаја има просвета на народни живот и који разумеју по каквим се она зако-

нима шири, разумеће шта значи ово неколико речи главне карактеристике.

Бугарску гимназију у Солуну издржава Бугарска Ексархија у Цариграду новцем Кнежевине Бугарске. Како је кнежевина у последње време запала у унутрашње трзавице, говорило се да новац не тече тако уредно, ма да изгледа да та оцена није поуздана. Мудро држање бугарског ексарха г. Јосифа[1] у садашњим политичким бугарским приликама много умањава рђаве последице које би иначе садашња бугарска политичка ситуација могла имати на бугарске народне интересе у Турској. Гимназији су у осталом својим зајмовима свагда на руци бугарски трговци.

Местом гимназија се налази сад у непосредној близини руског консулата у једној пространој кући на два горња боја са једним доњим (rez-de-chaussée); има довољно простране слушаонице, пријемну собу за госте, кабинете, спаваонице и трпезарију, јер сви ученици станују и хране се у кући осим оних који би били родом из саме вароши. Овима се последњим допушта, да могу као екстерни у школу само на предавање долазити. Ексархија се стара за кућу, за наставничке плате и за неопходни школски трошак. Ученици плаћају нешто за своје издржавање у кући и за храну.

Гимназија има седам разреда, у којима је 188⁶/₇ школске године било уписано 293 ученика. Ево из којих су предела Македоније били родом ти ученици:

Из	Солунског предела	60
„	Воденског „	10
„	Кукушког „	10

[1] Ексарх бугарски г. Јосиф рођен је 1840 у Калоферу. Учио се у своме родном месту, по том у царској медицинској школи у Цариграду, у француској школи у Бебеку (где је био и ученик за се и учитељ за бугарски језик), по том у Паризу (од 1864 до 1870), где је учио књижевне и правне науке. По повратку у Цариград, где је годину дана уређивао књижевни часопис *Читалиште*, примио је духовни чин. Може се казати да је човек потпуно спреман за високо место које му је поверено.

Из	Струмичког предела	5
„	Демир-Хисарског	9
„	Мелничког	7
„	Сересног предела	4
„	Драмског „	3
„	Петричког „	3
„	Зъхнинског „	4
„	Разлошког „	10
„	Неврокопског предела	16
„	Егри-Паланке и Џумаје	9
„	Скопља и Куманова	12
„	Тетовског предела	5
„	Дибре „	8
„	Охридског „	24
„	Битољског „	10
„	Прилепског „	25
„	Велеског	32
„	Костура и Хлерина (Флорине)	27

Али нису сви ови свршили школу. На крају 1886/7 школске године било је у тој гимназији 267 ученика, и по разредима било их је:

у	I разреду	16
„	II „	38
„	III „	37
„	IV „	45
„	V „	64
„	VI „	36
„	VII „	31

Прво коло ученика који су гимназију свршили изашло је о Петрову дне 1886 године и разишло се да заузме учитељска места по Македонији. Главни правац који се овим младим људима од њихових наставника препоручује у овоме је: да се не мешају нити у унутрашњу бугарску,

нити у турску или какву год политику, већ да све своје силе посвете раду и настави. Овај се правац даје као лек или предохрана од неприлика које могу школском животу досађивати. Ко погреши или остави свој пут, оставља му се да сам сноси како зна што је на се навукао, и то му се напред казује. У овом хладном и смотреном програму има много силе, а још више гарантија за успех.[1] Али број ученика по разредима показује, да гимназија не задовољава, јер је уписивање, с почетка врло јако, ишло на мање. Неуређен и нејасан бугарски књижевни језик, којим гимназија има да ради против македонског народног дијалекта, наилази на препреке и изазивље отпор, с којим ће бугарска пропаганда имати више посла него што се мисли, а на који се у почетку није много рачунало. Напред је на свом месту већ напоменуто каква осећања буде разлике међу бугарским дунавско-балканским дијалектима, који су узети за основ књижевнога бугарског језика, и међу македонским народним говором, који има свој засебан карактер.

У гимназији ради 15 професора или наставника. Све су млади људи, васпитани већином у Русији. Гдекоји су још и сад руски поданици. Кабинети су такође довољно снабдевени, тако да се и јестаственица и физика и хемија предају с потребном очигледношћу и експериментима.

Наставни план чине ови предмети:

1. Закон Божји.

2. Бугарски и старо-бугарски (тако они зову што ми зовемо старо-словенски) језик.

[1] Међу тим садашње бугарско стање није оставило без утицаја ни солунску гимназију, ма да се она имала да држи поменутога мудрог правила. И наставници и ученици пристали су неки за русофилима а неки за националистима бугарским. То је у јануару 1888 довело до промене директора, тако да је управа гимназије из руку русофила прешла у руке националиста. Пошто се покрет пренео и међу ученике испало је да је већина ученика VII разреда (њих 18) била русофилска, а мањина (њих 5) за народну странку. Оних осамнаест русофила тога ради је истерано, и у VII разреду је остало сад само петорица.

3. Логика и психологија.

4. Математика (т. ј. Аритметика, Алгебра, Геометрија и Аналитична Геометрија).

5. Општа Историја и Географија.

6. Јестаственица.

7. Физика, хемија и космографија.

8. Дескриптива (ваљда географија ако не буде дескриптивна геометрија).

9. Цртање више и ниже и краснопис.

10. Страни језици: турски, француски, латински и грчки.

Распоред по часовима нисмо могли добавити.

III

Бугарска Виша Женска Школа у Солуну.

Упоредо с гимназијом, која је управо семинар за учитеље, основана је мало касније и Виша Женска Школа, којој је задатак да подиже образовање међу женскињем и да спрема бугарске учитељке за Македонију.

Виша женска школа смештена је у истоме крају Солуна, неколико минута даље од гимназије. Има сад пет разреда и броји 63 ученице. На крају 1886/7 школске године ученице су те овако биле подељене по разредима:

у I разреду	било	их	је	. . . . .	10
„ II	„	„	„	„	21
„ III	„	„	„	„	11
„ IV	„	„	„	„	15
„ V	„	„	„	„	6

Наставница било је 5 управо као класних учитељака. Главне научне предмете предају професори гимназија. Вишој Женској Школи на расположењу су збирке и кабинети гимназије.

Уређење је мало различно од гимназије. Ближих података немамо, али је за ову школу углед тражен у женским руским гимназијама.

Деца су, као и у гимназији, из разних крајева Македоније. Примају се у Вишу Женску Школу као и у Србији деца која су свршила основну школу. Наставнице су такође школоване у Русији. Управитељка говори добро руски и француски. Ученице станују и хране се у школи.

Ближих података о уређењу школе немамо.

IV

Бугарска средња настава по варошима и варошицама у Македонији.

Као што ће се видети из ниже наведених података, план је да се и по главним местима Македоније оснују гимназије као што је гимназија у Солуну.

Већ се успело да се четвороразредне ниже гимназије подигну у Битољу, Скопљу, Прилепу, Велесу, Штипу и Водену.

По Скопљанској Нижој Гимназији, која нам је најбоље позната, може се најбоље видети како су уређене остале или како се тежи да се уреде.

Скопљанска Нижа Гимназија уређена је као пансионат, и у њој ученици станују у школи. Одбор један, у ком су протојереј, благајник и економ пансионата, има право да одлучује која и чија деца да се приме у пансионат, која бесплатно, која са плаћањем половине, а која са плаћањем целога одређеног улога за издржавање ученика. Тај улог у скопљанском пансионату износи цео за школску годину 12 лира турских (460 динара). У прошлој школској години било је највише деце за коју су њихови родитељи плаћали цео улог.

Предмети су они исти који и у великој гимназији, али како имамо од пријатеља списак предмета у појединостима, изложићемо га овде на ново. Тако се у Нижој Бугарској Гимназији у Скопљу предају ови предмети:

1. Наука хришћанска (Катихизис, Свештена Историја, Служба Божија).

2. Бугарски језик (Граматика и Стилистика).
3. Географија (отачаствена)[1].
4. Географија општа (I, II и III део).
5. Стара историја бугарска.
6. Општа Историја.
7. Антропологија.
8. Ботаника, Минералогија, Зоологија.
9. Физика и Хемија.
10. Аритметика.
11. Алгебра.
12. Геометрија (по два писца, по Козељеву и по Карадражову).
13. Турски језик.
14. Француски језик.

Наставници су плаћени 1800 до 2300 дин. на годину.

Изложивши овако у главним потезима уређење Ниже Бугарске Гимназије у Скопљу, прегледаћемо сад, по штампаним службеним податцима саме ексархије,[2] бројно стање нижих гимназија у Скопљу, Велесу, Штипу, Прилепу, Битољу и Водену.

Тако је нижа гимназија у Скопљу имала 133 ученика (у I разреду 50, у II — 35, у III — 26, у IV — 22 ученика) са 5 наставника.

Нижа гимназија у Велесу имала је 74 ученика (у I разреду 38, у II — 16, у III — 14. у IV — 6) и 5 наставника.

Нижа гимназија у Штипу имала је 102 ученика и 4 наставника. Распоред по разредима није забележен у ексархијској штампаној статистици.

Нижа гимназија у Прилепу имала је 97 ученика (у I разреду 55, у II — 25, у III — 0, а у IV — 8 ученика) са 4 наставника.

---

[1] ? Турског Царства или Бугарских Земаља?

[2] Статистика на българскитѣ училища въ Турция за учебната 1886/7 год

Нижа гимназија у Битољу имала је 106 ученика (у I разреду 36, у II — 28, у III — 22, у IV — 22 ученика) са 6 наставника.

Нижа гимназија у Водену имала је 19 ученика (у I разреду 7, у III разреду 8, у IV — 4, не види се зашто нема II разреда) и 4 наставника.

Осим ових четвороразредних нижих гимназија, има још по Македонији троразредних, дворазредних и једноразредних нижих гимназија, које би се све временом имале развити у потпуне ниже гимназије.

Троразредне ниже гимназије су у Кукушу (средишту унијата у Македонији) и у Серезу.

У троразредној нижој гимназији у Кукушу било је 25 ученика (у I разреду 12, у II — 8, а у III — 5) и три наставника.

У троразредној нижој гимназији у Серезу било је 30 ученика (у I разреду 10, II — 6, а у III — 14 ученика) и два наставника.

Дворазредне или једноразредне ниже гимназије имају Бугари у Гуменци, у Неврокопу, у Мелнику, у Петричу, у Плевњи, у Криворечкој Паланци, у Тетову, у Охриду, у Хлерину (Флорини), у Ембору, Ресну, у Дибри, и у Кичеву.

Ево како су с бројевима ученика и наставника у прошлој $188^{6}/_{7}$ школској години и те школе стајале:

Једноразредна нижа гимназија у Гуменци имала је 10 ученика и једног наставника.

Дворазредна нижа гимназија у Неврокопу имала је 26 ученика (12 у I и 14 у II разреду) са једним наставником.

Једноразредна нижа гимназија у Мелнику имала је 15 ученика и једног наставника.

Једноразредна нижа гимназија у Петричу имала је 18 ученика и једног наставника.

Дворазредна нижа гимназија у Плевњи (у драмском округу) имала је 15 ученика (7 у I а 8 у II разреду) и једног наставника.

Дворазредна нижа гимназија у Криворечкој Паланци (Егри-Паланци) имала је 11 ученика (6 у I а 5 у II разреду) и једног наставника.

Једноразредна нижа гимназија у Тетову имала је четири ученика и једног наставника.

Дворазредна ниижа гимназија у Охриду имала је 67 ученика (46 у I и 21 у II разреду) и четири наставника.

Једноразредна нижа гимназија у Хлерину (Флорини) имала је 16 ученика и једног наставника.

Дворазредна нижа гимназија у Ресну имала је 12 ученика (5 у I и 7 у II разреду) и два наставника.

Једноразредна нижа гимназија у Дибри имала је 5 ученика и једног наставника.

Дворазредна нижа гимназија у Кичеву имала је 9 ученика (5 у I а 4 у II разреду) и једног наставника.

Ове су школе већином састављене с основнима, и управитељ им је једно лице. Управитеља, који је у исти мах спреман за предавање гимназијских предмета, плаћа ексархија платом око 2300 динара. Учитеље плаћају понајвише општине саме платом од 450 до 1000 динара, како где, према општини или према човеку.

* * *

Није запуштена ни средња женска настава. Бугарски организатори нису заборавили оно истинито правило, да права народна образованост почиње с образовањем женскиња. У њиховим плановима, да свој језик, своје мисли и тежње што боље распростру по Македонији, оно правило је имало троструку вредност. Ипак су почеци средње женске наставе за сад врло незнатни. Ево неколико бројева и о томе из горе наведене ексархијске статистике за $188^{6}/_{7}$ школску годину.

У Скопљу има женска средња школа са 2 разреда, 13 ученица (у I разреду 7, а у II—6) и две наставнице.

У Битољу има женска средња школа са 3 разреда, 40 ученица (у I разреду 17, у II — 15, а у III — 8) и три наставнице.

У Прилепу има женска средња школа са 2 разреда, 27 ученица (у I разреду 21, а у II — 6 ученица) и три наставнице.

У Кукушу има почетак средње школе са једним разредом, у коме је 12 ученица и једна наставница.

У Водену је такође почетак женске школе са једним разредом, у коме је 5 ученица и једна наставница.

У Велесу девојчице иду заједно с мушкарцима у гимназију, и било их је у I разреду 15, у II — 3, у III — 2 и у IV — 2.

V.

Бугарска основна настава по Македонији.

За бугарску основну наставу по Македонији имамо податке за две школске године, за $188^{5}/_{6}$ и за $188^{6}/_{7}$. За прву су подаци врло непотпуни, саопштени само у главним бројевима.[1] За другу бројеви су се пуштали мало више у појединости географског распореда.

У прегледу бугарске основне наставе по Македонији узећемо други начин. Изложићемо је за $188^{6}/_{7}$ али упоредно са бројевима за претходну $188^{5}/_{6}$ школску годину, како бисмо могли прегледати напредовање или назадовање. Осим тога нећемо је излагати за цео простор ексархијске школске управе, па ни за целу Македонију, него само за оне округе Македоније, који су ближе Србији и које наши географи већином убројавају у област српске народности. Све ће се то видети у овој таблици.

[1] Публиковани су у књижици „Календарче св. Кирилъ и Методия за 1887 год. Издава книжарницата К. Г. Самарджиевъ и С-ie въ Солунъ Битоля и Прилѣпъ. Виена 1886.«

Бугарске основне школе по северној и средњој Македонији у $188^{5}/_{6}$ и $188^{6}/_{7}$ школској години.

Школска година $188^{6}/_{7}$

БРОЈ	ОКРУГ (каза)	ученика	ученица	свега	учитеља	учитељица	ШКОЛА мушких	ШКОЛА женских	СТАЊЕ У ШКОЛСКОЈ ГОДИНИ $188^{5}/_{6}$
1	Кумановски	367	53	420	14	1	13	1	$188^{5}/_{6}$ било 237 ученика, 63 ученице, 8 учитеља, 1 учитељка, 6 м. шк. и 1 женска.
2	Криворечки (егрипалачки)	137	—	137	5	—	4	—	$188^{5}/_{6}$ било 142 ученика, 6 учитеља и 4 мушке школе.
3	Скопљански	673	75	748	18	2	16	1	$188^{5}/_{6}$ било 1094 ученика, 83 ученице, 20 учитеља, 2 учитељке, 16 м. ш. и 1 жен.
4	Кратовски	248	—	248	10	—	7	—	$188^{5}/_{6}$ било 103 ученика, 2 учитеља и 1 школа мушка.
5	Тетовски	454	60	514	14	2	9	1	$188^{5}/_{6}$ било 437 ученика, 115 ученица, 10 учитеља, 1 учитељка, 7 шк. м. и 1 ж.
6	Велески	931	180	1111	19	5	12	2	$188^{5}/_{6}$ било 951 ученика, 240 ученица, 26 учитеља, 6 учитељака, 14 ш. м. и 3 ж.
7	Тиквешки	—	23	23	—	—	—	—	Нису били послани подаци. $188^{5}/_{6}$ било 1120 ученика, 42 ученице, 22 школе мушке и 23 учитеља.
8	Струмички	192	—	192	9	—	9	—	$188^{5}/_{6}$ било 286 ученика, 9 учитељица и 9 школа.
9	Радовишки	257	—	257	7	—	7	—	$188^{5}/_{6}$ било 97 ученика, 1 учитељ и 1 мушка школа.
10	Штипски	—	80	80	—	2	—	3	$188^{5}/_{6}$ било 169 ученица, 5 учитељака и 3 женске школе; за мушке школе за $188^{6}/_{7}$ нису послати подаци, а $188^{5}/_{6}$ било 652 ученика, 21 учитељ и 10 школа.
11	Кочански	230	—	230	6	—	6	—	$188^{5}/_{6}$ било 230 ученика, 6 учитеља и 6 мушких школа.
12	Битољски	1108	108	1216	26	5	20	2	$188^{5}/_{6}$ било 784 ученика, 88 ученица, 20 учитеља, 6 учитељака, 12 ш. м. и 3 жен.
13	Прилепски	764	170	934	18	4	9	1	$188^{5}/_{6}$ било 1245 ученика, 330 ученица, 29 учитеља, 6 учитељака, 16 ш. м. и 2 ж.
14	Кичевски	94	38	132	3	1	3	1	$188^{5}/_{6}$ било 380 ученика, 46 ученица, 13 учитеља, 1 учитељка, 13 шк. м. и 1 жен.
15	Ресански	409	91	500	15	2	14	2	$188^{5}/_{6}$ било 438 ученика, 63 ученице, 11 учитеља, 1 учитељка, 10 шк. м. и 1 жен.
16	Преспански	Нису послате цифре Ексархији							$188^{5}/_{6}$ било 165 ученика, 4 учитеља и 4 школе.
17	Охридски	1032	168	1200	20	7	16	2	$188^{5}/_{6}$ било 1298 ученика, 311 ученица, 23 учитеља, 6 учитељака, 14 ш. м. и 3 ж.
18	Хаџински	517	57	574	8	1	8	1	$188^{5}/_{6}$ било 428 ученика, 9 учитеља и 8 м. ш.; за женске шк. у $188^{5}/_{6}$ нема белешке.
19	Дибарски	1125	87	1212	16	1	23	1	$188^{5}/_{6}$ било 1150 ученика, 71 ученица, 22 учитеља, 1 учитељка, 20 ш. м. и 1 жен.
	У $188^{6}/_{7}$ Свега	8538	1190	9728	208	33	176	18	
	У $188^{5}/_{6}$ Свега	11237	1621	12858	280	36	193	20	
	У $188^{5}/_{6}$ више него	2699	431	3130	72	3	17	2	

Ево и села, у којима су се у тим окрузима налазиле бугарске основне школе.

У Кумановском Округу: у Св. Петци, Винцима, Павлешанима, Малину, Старо-Нагоричанима, Челопеку, Кокошини, Мургашу, Жегњанима, Живини и Сопоту.

У Криворечком (Егри-Паланачком) Округу: у Рајковцима, Радибушу, и Петрлици.

У Скопљанском Округу: у Драчеву, Сушици, Ракотинцима, Мирковцима, Раштаку, Бањанима, Кожљу, Дивљу, Булачанима и Љубанцима.

У Кратовском Округу: у Злетову. Опилу, Древењу, Леснову и Струамунцима.

У Тетовском Округу: у Лешаку, Теарцима, Блацу, Челопецима, Зубовцима и Врутку.

У Велеском Округу: у Башину Селу,[1] Ораовцу, у ман. Свет. Арханђела, Бистрици, Скачанцима, Новачанима, Војници, Дренову, Супу (Слпу) и Бусинцима.

У Тиквешком Округу: у Кавадарцима, Ваташи, Морени, Глишику, Пршову, Ресови, Бегници, Корији, Конопишту, Граникову, Клисури, Чемерском, Страмашу, Страгову, Дубници, Фаришу, Ораовцу, Бунарчету, Дебришту, Бошави, Буљи, Шивцу.

У Струмичком Округу: у Новом Селу, Дабиљи, Муртину, Робову, Пипереву, Добрејцима, Сучеву, Градождину и Попчеву.

У Радовишком Округу: у Ракличу, Војеславцима, Попову, Дедину, Копчу и Горњем Липовишту.

У Штипском Округу: у Св. Николи, Ерцелији, Преводу, Немањици и Кнежу.

У Кочанском Округу: у Зрновчици, Оризарима, Виници, Спанчеву и Блатици.

[1] Башино Село је одмах више Велеса украј Вардара и лепо се види са железнице која пролази другом страном Вардара. У Врању се још 1886 знало да ту ради српски учитељ.

У Битољском Округу: у Крестофору, Ђавату, Цапарима, Смиљеву, Добрушеву, Берници, Могили, Срецима, Церу, Воштаранима, Паножанима, Росну, Баници.

У Прилепском Округу: у Плетвару, Вароши, Слепчу, Тополчанима, Бончу, Витолишту и Зерзевском манастиру.

У Кичевском Округу: у манастиру Пречистој и Поречкама.

У Ресанском Округу: у Јанковцу, Чрушју, Дупљанима, Ехли, Цареву Двору, Дрманима, Перови, Покрвенику, Туминцу, Подмочанима, Супоцком, Кривљанима и Љубојну.

У Охридском Округу: у Велестову, Лужанима, Мешишту, Сливову, Присовјанима, Враништу, Вевчанима, Октисима, Мишлешову, Вишњу.

У Хлеринском[1] Округу: у Песочници, Овчаранима, Кладорубима, Трсну, Екши-су, Арменском, Врбанима.

У Дибарском Округу: у Галичнику, Лазаропољу, Пресанчу, Селцима, Раосоку, Осоју, Гарама, Битуши, Маврову, Никифорову, Леунову, Врбену, Беличици, Ништуру, Бродцу, Нистрову, Дренку, Јабланици, Себишту, Рајчици, Крчишту.

* * *

Али не треба преувеличавати ни бугарску вредност ове наставе, о којој говори службена статистика Бугарске Ексархије. Настава није у рукама потпуно спремних учитеља, нити се држи каквога јасно одређеног програма, као што се може мислити за места у којима не може бити ни редовне управе ни постојаног надзора. Учитељи већином предају како који зна, и те школе могу за сад још само писменост раширити. Језик бугарских школских књига не приања онако како се мисли, и зна се да у сусрету са домаћим говором наилази на сметње, а као што је природно, настава се води домаћим дијалектом, јер ни сам

[1] Стари Хлерин наших средњевековних споменика, на картама Флорина, сад онамошњи народ изговара *Лерин*. И онамо је испало „х“ као и у нас у тој као и у осталим речима.

учитељ не зна другојачије. По северним крајевима отворено се траже српске школске књиге, које је у Цариграду штампао познати фонд родољубивог Призренца пок. Симе Игуманова. Тако за сад иде. Од даљег рада зависи којим ће путем овај покрет ударити и развити се.

VI.

Завршетак.

Горе су наведени само подаци, белешке и текстови, које је писац могао сабрати, старајући се да их добави из првих извора и из службених публикација. Писац је проникнут уверењем да је посао прибирања података са свим различит од размишљања и од извођења закључака, и с тога, што предмет треба да интересује сваког Србина, и што ће и онако свак водити размишљања са свог гледишта, писац овде није хтео нигде улазити у размишљања ни у извођење закључака. У осталом подаци и белешке изгледају најречитији и буде највише размишљања баш онда, кад се изнесу у потпуној простоти својој. Тако се барем чинило писцу, кад је ове врсте писао, намењујући их српским родољубима и пријатељима боље српске будућности.

ЗАКОНОДАВСТВО И ВЛАДАОЦИ СРПСКИ XIV ВЕКА

и

НАРОДНОСТИ У МАКЕДОНИЈИ

Штампано 1888 у XIX књизи „Отаџбине“.

Пре кратког времена изашла је у Пловдину књига на француском језику под натписом La Macédoine au point de vue ethnographique, historique et philologique. Par Ofeïcoff. Philippopoli, Imprimerie centrale 1888 (т. ј. Македонија с етнографског, историчког и филолошког гледишта) на 388 стр. са две карте.[1] Иста ће књига изаћи на бугарском језику као приступ уз *Македонски Сборник*, у коме се сад тамо штампа на 1500 народних песама из Македоније.

У књизи се тој све чини да се докаже, да је Македонија чисто бугарска земља, да у њој *ништа српско* нема и да су без икаква основа све претензије српских писаца и родољуба које се у том погледу чују. Књигом се, дакле, баца Србима рукавица за Македонију.

Ми не мислимо песимистички о нашем народу. Надамо се да ће потомци старих јунака и трудбеника, који су имену српском знали толико славе стећи, и сад умети одговорити своме задатку на сваком пољу, и да ће рукавица г. Офејкова бити прихваћена како заслужује. Међу тим ми у прилог онима који о томе буду радили, саоп-

[1] Офејков је псевдоним. Писцу је право име Атанасије Шопов. Он је главни секретар Бугарске Екзархије у Ортакеју код Цариграда. Родом је из Пловдина, и таман је свршавао медицинску школу у Цариграду, кад је букнуо последњи руско-турски рат. Тада је отишао у Русију, где се бавио правним студијама. По повратку бавио се историјским пословима и уређивањем неког листа у Пловдину, докле се није примио садашње службе. (Ово је забележено при првом штампању овога списа 1888. Позније је г. А. Шопову поверено место бугарског трговачког агента, тј. консула, у Солуну, где се и сад налази).

штавамо овде неколико бележака о питању шта су Срби XIV века мислили о народности у Македонији или боље о Србима и Бугарима у Македонији, пошто се г. Офејков међу другима и тога питања дотакао.

У горе поменутој књизи о Македонији налази се на стр. 26. ово што овде у преводу наводимо.

„Краљ српски Душан називао се и *Краљ Бугарима*. За што је Душан носио тај назив? Да ли је он осим Македоније владао и над којом другом земљом бугарском? Историја нам о таком чему не говори. Душан је стављао у свој потпис оно **Краљ Бугарима** *нарочито зато што је владао над македонским Бугарима.*[1] И Пајсије[2] то вели у својој историји. Из истраживања тога историка излази да се Душан називао и „Краљем Бугарима" за то што је владао над *Бугарима охридским* т. ј. Бугарима македонским. То се потврђује још и писмом Душановим дужду Андрију Дандолу, писаним у Серезу 1345 године, баш у време највеће силе Душанове. То писмо, нађено у архиви млетачкој, штампано је у списима академика С. Љубића. Душан се у томе писму не зове владаоцем Бугара (Souverain des Bulgares) него носи назив Bulgariae imperii partis non modice particeps. Ми мислимо да није без вредности доказ који тврди, да су Македонци били Бугари и онда кад су српски краљеви владали у тим крајевима".

Тако г. Офејков. Из свега што ћемо даље навести видеће се како је он с малим задовољан кад му треба извести што хоће. Нити се обзире да ли је узео у рачун сав материјал, који му треба обухватити у положеном питању, нити се много устеже какво ће значење дати ономе

[1] Истицање речи наше је. П.

[2] Први бугарски историк из прошлог века. Нешто на прилику нашега Троношца и по критици и по стилу. Али ма да су Пајсијеве заслуге за бугарско пробуђење велике, нико се озбиљан не би позивао на његов исторички суд. П.

што је већ у рачун узео. Види се да му је исто тако мало стало било до тога, с коликом су сигурношћу основане дедукције које износи.

Текст који је био основа за горње врсте г. Офејкова ево у каквом је писму и ево како гласи.

Налазећи се у Серезу, 15 октобра 1345, краљ Стефан Душан упутио је млетачкоме дужду Андрији Дандолу једно писмо којим обећава да ће потврдити обновљени уговор међу Котором и Млецима, и којим Млецима нуди помоћ против Задра, који се тада био побунио против млетачке власти. То се писмо почиње титулом која гласи: Stephanus, dei gratia Serviae, Diocliae, Chilminiae, Zentae, Albaniae, et maritimae regionis *rex,* nec non *Bulgariae imperii* partis non modice *particeps,* et fere totius *imperii Romaniae dominus* (т. ј. Стефан, Божијом милошћу краљ Србије, Дукље, Хумске Земље, Зете, Арбаније и приморја, не незнатан *учесник царства Бугарске*, и *господар* готово свеколиког *царства Романије.*)[1]

У својој књизи Opis jugoslavenskih novaca, Zagreb, 1875. г. Љубић је имао добру мисао да покупи из споменика све титуле и потписе владалаца којима новце описује. Душанове титуле и потписи побројани су у тој књизи на стр. 86—87. На први поглед види се да се Душан у први мах потписивао као *владалац српским и приморским земљама.* Касније, кад му је сила постала већа, најчешће се потписивао као владалац Србима и Грцима, а каткада и као *владалац Србима, Грцима, Бугарима и Арбанасима.* Онај други начин потписивања јавља се у других десет година Душанове владе. У тај ред иде и титула горе наведена и по садржају и по времену. Целу Словенима насељену Македонију Душан је међу тим освојио одмах у почетку своје владе, још пре 1335, у првоме рату с Византинцима, који је свршен миром закљученим под Солуном. Из тог баш времена имамо једну даровну повељу

[1] Гласник XI, 262—363, Ljubić, Listine, II, 278. Истицање речи наше је.

Душанову, дату манастиру Трескавцу код Прилепа, у којој спомиње то освојење, и као да из захвалности за исто и прилог манастиру чини. У тој се повељи Душан просто називље *Стефан краљ всеје српскије и поморскије земље.*[1] То најбоље сведочи да се Душану није чинило да ради освојења Македоније треба у чем год ону титулу мењати, и да му исто тако није ни накрај памети падало да су у Македонији Бугари. Међу тим Душан је знао и изреком помиње, да су тим земљама пре њега владали *цареви грчки и бугарски*, јер у истој даровној повељи вели да обдарење манастира чини *по образу древних царej грчаских и блгарских иже прежде мене обладали сут теми странами.* Али осим тога, што се како из овог тако и из других споменика прве десетине година краљевања Душанова види да је он држао Македонију, али да није држао да у њој има Бугара, нити да му се ради Македоније ваља називати *краљем бугарским*, не доказује то баш ни она сама титула коју је у потврду узео г. Офејков. Да је мало ближе погледамо.

Она титула, у којој смо ми истакли значајније речи, износи према Млечићима, којима је писмо упућено, целу моћ Душанову. На првом су месту старе наследне и у почетку владе освојене земље, с којима је и Македонија и којима се Душан зове *краљ*. По том долази *царство Бугарска*, којему је *не незнатан учесник* (non modice particeps), и на послетку царство Романија којему је готово свему *господар*.

Овде ћемо оставити на страну истраживање шта је Душан овим хтео да обележи, али је изван сваке сумње разговетно да није мислио оно што хоће да му сад подметне г. Офејков. Речи су и сувише јасне да од тога тумачења одврате. Оне, напротив, целином својом упућују

[1] Оригинал је те повеље у Народној Библиотеци у Београду, а текст је штампао Ст. Новаковић у Гласнику XLI стр. 358—361. Повеља има и забележену 1336 годину.

на одношај онога савеза који се последицама рата од 1330 и сродством самога Душана са бугарским двором развио, и не само што се нимало не тичу Македоније, коју и у тој титули као и у трескавачкој горе наведеној дипломи треба разумевати међу *српским земљама*, него се очевидно тичу праве Бугарске, пошто је Бугарска, као савезница, ако не као неко царство, које се према српском налазило у извесној врсти савеза или благога васалства (imperii non modice particeps) поменута друкчије него ли Романија (Византијско Царство), којему се Душан називље *господар* а не imperii particeps. А пошто Душан спомиње Бугарску, и то не као народност него као царство, и Романију т. ј. Византијско Царство, од којега је и велики део Македоније што још није била под Србима, освојио, онда би се Македонија и ту пре налазила у Романији него у Бугарској, јер од Бугара Душан није ништа у Македонији освајао. Јасно је, дакле, као дан да нема никакве неследствености међу Душановом титулом у трескавачкој даровној повељи, писаној после освојења Македоније коју смо горе навели, и међу титулом у млетачкоме писму на које се позива г. Офејков.

Међу тим за гледиште које је заузео г. Офејков његово тумачење је имало доиста пуно чаробне примамљивости.

Душан је највећи и најдаровитији српски владалац. Он је под српску власт довео целу словенску Македонију. Он је у њој поставио и утврдио српску властелу, од које су касније Турци Македонију прихватили, те је и данас држе.

Шта би се лепше могло измислити за данашњи бугарски рачун него да се изведе најславнији и најсилнији српски владалац, главом Стефан Душан, те да он Србима и Бугарима деветнаестог века громко каже, да Македонија није српска него бугарска, да у њој не живе Срби него и чисти и прави Бугари? Заиста класичнија потврда и класичнији сведок једва се и помислити дају. Али ни логика

ни историјско тумачење, ни познавање споменика не служе нимало лепу жељу г. Офејкова, кад му се тај доказ овако у прах распада. На жалост за њ није ни ту сав јад. Наши су стари били људи који нису имали обичај остављати загризена и несвршена питања. Има још и других споменика много речитијих и меродавнијих него што су владалачке титуле, и они се баш о питању народности Македонаца за XIV век изражавају још далеко разговетније. Њима тек треба да се јасно и потпунце расветли оно што је наведено довде. Г. Офејков је имао љубав да те споменике потпуно превиди, али ми смо дужни учинити им част да их савременицима изнесемо у пуној светлости њиховој. Да видимо дакле шта у њима пише.

*

Први је од тих споменика законик цара Стефана Душана, издан на саборима 1349 и 1354 суделовањем патријарха, свију архијереја, великих и малих, и свеколике властеле царства, мале и велике.

У томе сабору, разуме се, учествовала је и била је заступљена цела Македонија, као год и остале српске земље. По томе, оно што нам законик може казати о народности, говори нам на уста законика не само цар Душан, него још више и поглавито цела законодавна скупштина горе поменута и сваколика интелигенција ондашња, без које се законик није могао ни написати ни издати.

Што се народности тиче, законик у тадашњем Српском Царству *разликује Србе и Грке*, и међе их као различите народности напоредо једну покрај друге.

У члану 40-ом (издање Ст. Новаковића од 1870) читамо: *Властеле и властеличићи у државе царства ми, Србље и Грци, што јест кому дало царство ми у баштину и у хрисовољи и држе до сијегази сабора, баштине да су тврде.* Овај члан је од 1349 године.

Тако исто члан 199, који је од 1354 године, говори: *Властеле и властеличићи који греду у двор царства ми, или Грк, или Немац, или Србин; или властелин, или ин кто љубо; тере доведе собом гусара или тата, да се онзи госаодар каже како тат и гусар.*

Прво наведени члан говори само о привилегисаној властели. Могао би когод рећи, да се исти тиче нове, чисто српске македонске властеле, којој је Душан после освојења по Македонији дао проније или баштине. Али је познато, да је та нова властела била само велика властела. Па и међу њом историја зна и старију урођеничку властелу. Примера ради можемо навести кућу Оливерову у Злетову[1], која је била од најзнатнијих по положају и богаству, а није била из унутрашњих српских земаља. А пошто се и у поменутом члану законика и у саставу скупштине помиње још и мала властела или властеличићи, који су потпадали под велику властелу, пошто је та мала властела била многобројна и налазила се по селима на све стране, отпада свака сумња којом би се могло сужавати оно значење горе поменутога члана што смо га горе иставили.

У том погледу још је значајнији члан 199, јер он помињући покрај Грка још и Немце, којих је било у војсци и по рударским местима, још више шири значење члана 199 и на све друге људе осим властеле речима *или властелин или ин кто љубо*, којима се оно дељење по народности управо шири на све без разлике.

Може ли да не буде знатно, што се и на једном и на другом месту ништа не спомиње за народност бугарску? И може ли да не значи да ондашњи законодавци који су заседавали усред Скопља, столице северној Македонији, нису сматрали Македонце за Бугаре? И може ли да не значи, да се ни ондашњи Македонци, који су без сумње сјајно били заступљени у тој српској скупштини, нису сами

[1] О коме је знаменита диплома у Гласнику XXVII.

себе сматрали за што друго него за Србе? И, на послетку, може ли се одржати мишљење г. Офејкова, да је чак и Душан мислио да су Македонци Бугари, те да се *ради Бугара у Македонији* називао *владаоцем Бугарима.*

*

Не мање је знатач и један глас краља Вукашина, којега се краљевина управо у Македонији налазила.

У писму Вукашиновом од 5 априла 1370, писаном у Поречи у северној Македонији, којим потврђује трговачке повластице Дубровчанима, он говори у приступу: *И постави ме* (Христос) *господина земљи српској и Грком и западним странама.*[1]

И краљ Вукашин, дакле, онако исто као и Душан и скупштине Душанова времена, зна само за Србе и Грке а не зна за Бугаре у Македонији. Ово је у толико знатније, што је Вукашин држао готово саму Македонију, и што су осталим земљама српским други владали у то време. При том и Вукашин и његова породица живели су у Македонији. У Македонији је боравио и владао и син Вукашинов Краљевић Марко, народни јунак свега српства, који је у то време своју јуначку славу и ванредну популарност у Македонији стекао.[2] Као *Краља Марка* њега и данас зна и слави сва Македонија више него икаквога другог владаоца. Да ли у овој простој напомени, која би изискивала много времена да се потпуно разради, нема много поуке за питање шта су Македонци XIV века мислили о својој народности?

[1] Миклошић, Monumenta Serbica, 180.

[2] Уз Марка треба узети и војводу Момчила, који је такође Македонац, и у Душаново је време радио и погинуо у истини као ванредан јунак. Са свим сагласно с осталим карактеристичним знацима њега је песма узела у сродство с Вукашином, и ако су познији певачи место радње преместили, заборавивши право земљиште радње Момчилове. Исто тако ваља упамтити и за Хрељу од Пазара или Крилатицу, о коме се може читати у Отаџбини VI, 263 чланчић Д. Јовановића, а још пре белешке И. Руварца „Две студентске расправе.“ Н. Сад 1884, стр. 65 до 66. У ред македонских јунака иду још Костадин, Драгаш (војвода Драгиша) и Љутица Богдан (пом. књига И. Руварца).

*

Ма да је име Македонија врло старо, јер припада још старој грчкој географији, и ма да се увек добро знало шта се разумева под тим именом, знатно је што се у старим српским споменицима то име спомиње онако исто ретко као и остала учена и грчка имена, као што су: Мисија, Дакија, Травунија, Тривалија итд. Уз име *Македонија* Ђ. Даничић у своме Речнику из књижевних старина српских спомиње само један пример општега значења из Доментијана. То је пример из дела ученога човека. Остали су примери из летописа, познијега времена, и опет из дела учених људи.

Стара писма, па и старији писци не помињу тога имена, већ помињу разне крајеве македонске по њиховом народном имену, онако као и остале српске земље. Тако се још од Немањина времена помиње Полог, Горњи и Доњи, и градови Скопље и Лешак, из тога краја.

Најзнатнији споменик за географију северне Македоније у почетку XIV века јесте уговор о савезу и пријатељству међу Карлом од Валоа и посланицима српског краља Милутина од 27 марта 1308, штампан у Гласнику XXVII. Карло од Валоа претендовао је, по жени својој, на престо цариградски и спремао се да га освоји. Краљ Милутин је послао к њему у Француску своје посланике, два дубровачка племића, да начине уговор о савезу и пријатељству. У томе уговору одређују се дужности и права на случај успеха. Краљ Милутин налазио је за потребно да нарочито за тај случај утврди права своја на „земље које се простиру до саме Краљевине Словеније“ (т. ј. Србије) и у којима ми видимо северну Македонију. Али се име Македонија не помиње, него се помињу земље ево како: „земља од међа тврдиње наречене Прилеп па до међа тврдиње зване Просек; земља Овчије Поље до међа тврдиње зване Штип; земља Дебер до реке зване Мат; земља Кичане до међа Гогерије“ (Гласник XXVII, 324—325). За

мало раније време у цароставнику се Даниловом прича како је Милутин од Грка освојио те исте земље, и у причању цароставника, ономе „Земља од међа тврдиње Прилеп па до међа тврдиње зване Просек“ одговара: *поречьскаіа земліа съ градовы и областию ихъ*.[1] Ономе „земља Дебер до реке зване Мат“ одговара: *дѣбрьскаіа земліа съ вьсѣми градовы и дрьжавама ихъ*. Ономе „земља Кичане до међа Гогерије“ одговара: *дрьжава землѭ кычавьскые съ градовы и областию ихъ* (Даничић, Животи итд. 114). Ономе што у уговору стоји „земља Овчије Поље до међа тврдиње зване Штип“ у цароставнику Данилову нема сличног помена, али има у другим изворима.

У Гласнику XVI, 34—35 стр. пок. Ј. Шафарик је наштампао запис из једне бугарском редакцијом писане књиге из 1330 године. У томе се запису говори како је Стефан Дечански *примио краљевство све сриске земље и поморске и подунавске и овчепољске*. Књига и запис писани су у манастиру Леснову *у Области Овчепољској у Хори Злетовској* и он помиње, да је тада *Хором Злетовском* управљао жупан Драгослав. Запис је тај врло знатан за границе Овчег Поља, о коме ћемо и даље имати нешто да забележимо. Изгледа, да се под Овчим Пољем разумевао сав крај од Штипа тј. од реке Брегалнице до Жеглигова и даље до венаца који граниче долину Струмину. И као што је жупа Злетовска ишла у Овче Поље, без сумње је још таквих жупа састављало целину исте области.

[1] *Пореч* се још спомиње у Душановим трескавачким хрисовуљама зато што је Душан Трескавцу дао Манастириц Богородичин *у Пореч* са планином Видушем. Још је *у Пореч, на броду* писано писмо краља Вукашина о трговачком уговору с Дубровчанима, Monumenta Serbica 180, које смо горе спомињали. По некој белешци Хановој Даничић је већ упутио на предео реке Треске која обележава планински крај између Костова (Гостивара), Велеса и Прилепа. У своме путовању по том крају П. Срећковић је забележио Сухоречку Жупу око манастира Св. Димитрија, задужбине Краљевића Марка, и села Малчишта. Гласник 46, 218 и 228. У најновијем кретању народности од 1903 у напред, Пореч се нашла међу првима који су у Македонији с оружјем у рукама бранили своју српску народност од бугарских насртаја.

Између старијих граница Србије које је Милутин наследио и крајева који се помињу у уговору са Карлом од Валоа, имају још неке земље које по географијском граничењу од старина иду у Македонију, али које су у том уговору прибројане Србији. Те су земље: *оба Полога са градовима и облашћу њиховом* (т. ј. горња долина Вардара од Скопља на запад); *Скопље*, град са облашћу како се онда рачунало; *Жеглигово* (т. ј. садашњи *Кумановски Округ*) на север Овчем Пољу, а на југ *Прешеву* (жупи која иде већ у моравске земље и помиње се у XV веку заједно са Врањем. Годишњица III, 308 итд.). За држање тих земаља, види се, није могло бити никаква питања, и оне су се сматрале као стално сједињене са Србијом, ма да је и њих Милутин сам био наново освојио од Грка.

Исте географијске погледе видимо после и у Душановом времену.

Душан је присајединио Србији средњу и јужну Македонију. То дело помиње Душан сам у хрисовуљи манастиру Трескавачком код Прилепа, из године 1336[1] речима: *помоштију вседржитеља Господа Бога и пречистије јего матере, и молитвами светих мојих ирародитељ Симеона и Сави прејем гради довољни, над њими же Грци обладаху, прејех же и град глагољеми Прилеп.*

Ни Душан, дакле, нигде не помиње имена Македоније, већ називље земље по њиховим именима или по градовима, у којима им је било старешинство, и на тај их начин просто присаједињава осталим српским земљама.

Овај начин сматрања и рада доста нам јасно наговешћује, како се у оно време мислило о народности оних крајева, баш кад о томе не бисмо имали никаквих других још разговетнијих спомена.

Други знатан споменик не само владања српског у Македонији него и рада законодавних скупштина српских

[1] Гласник XLI, 358.

XIV века јесте хрисовуља цара Стефана Душана, којом се оснива епископска столица у Леснову. Та је хрисовуља одобрена на првој скупштини која се састала после проглашења царства. Титула царева у њој гласи: *Стефан ва Христа Бога благоверни цар и самодржаван Србљем и Грком у всеј западној стране.*[1] Та је хрисовуља један од најзнатнијих српских државних закона о Македонији; у њој се говори о македонском великом властелину Оливеру; у њој се васпоставља у Леснову стара епископија што је била у Морозвизду; у њој се чине наредбе о властелинству и о дужностима поданика: али ни у њој се ништа не помиње нити о Бугарима у Македонији, нити о Бугарима на томе крају.

Тако је ишло у старо време, докле се јаче држао народни начин који је под именом *Српских Земаља* схватао целину, а за појединости се служио посебним пределним или обласним називима. Сви горњи примери показују да се у том погледу Македонија није искључивала из осталих *земаља српских* и да се с њеним пределима и областима у писмености поступало исто онако као и с осталима.

Мало по мало надвладао је учени књижевнички начин. Упоредо с именом Србија које се кроз књижевност[2] стало утврђивати на место старијега *Српске Земље*, на југу је почело опет кроз књижевнике избијати име Македонија у старим њеним границама. У томе тако сличном појаву има међу тим једна врло интересна црта, која и опет буди читав низ мисли о томе како се мислило о народности тога краја у старо време. *Македонија*, и у писменом слогу и у народном језику, излази на једанпут не само наместо раније помињатих српских земаља у Македонији, него је видимо наместо старог назива *Српске Земље* у целокупности.

[1] Гласник XXVII.

[2] Лепе белешке о томе доноси В. Карић у његовој књизи „Србија, опис земље, народа и државе. Београд 1888“ стр. 475 и д. Упореди још и „Устанак на дахије. Написао Стојан Новаковић, 1904“ стр. 195.

Два рукописа Душанова законика којих преписи припадају XVII веку, а то су Раковачки и Софијски (прозван по томе што се сад налази у Бугарској Народној Библиотеци у Софији) зову Душана *царем маћедонијским*. Тако рукопис софијски почиње: „Благочестиваго и христољубиваго *маћедонијскаго* цара Стефана, српскаго, блгарскаго, угарскаго, далматскаго, итд.“ Раванички текст, боље писан, има само овако: „Благочастиваго и вернаго и христољубиваго *македонискаго* цара Стефана закон.[1]“ Ако би се при софијском рукопису могло мислити, да *маћедонијски* заступа оно што се позније огледало да изврши именом *илирски*, у раваничкоме се синонимика тешње веже за *српски*.

Још Вук Ст. Караџић у „Примјерима српско-славенскога језика,“ штампаним у Бечу 1857 године, опазио је ово по једноме запису Божидара Вуковића, српскога штампара из 1537 године. На Божидаревом Охтоику штампаном те године Вук је нашао запис: *аз грешни Божидар Вуковић отачаством от Диоклитије јеже јест ва пределех маћедонијских.*

Поводом тим ево шта је Вук написао у горе споменутој својој књиги, стр. 14: „Што вели да је Диоклитија *ва пределех маћедонијских*, то показује *да су се Маћедонија српски звале све земље народа нашега*, као што се и у народној песми (у књизи II на стр. 481) Ђурађ Смедеревац зове краљ од Маћедоније:

Подиже се господине краљу,
Од прекрасне од *Маћедоније*,
Из питома места Смедерева,
Од својега двора честитога —“
„„Здраво краљу од *Маћедоније!*
Златна круно под небом на земљи,
Јасна звездо на Маћедонији —
Краљу Ђурђу од Маћедоније.“

[1] Флориински Т. Памятники Законодательной дѣлательности Душана, Кіевъ 1888, 251—252. Види и Ст. Новаковића Законик цара Стефана. Друго издање. Београд 1888.

Толико Вук. Његов последњи пример ми бисмо, међу тим, могли још попунити. То место у песми гласи потпунце:

»Краљу Ђурђу од Маћедоније
»Оди, краљу, да се променимо,
»Дај ти мени дванаест војвода,
»Голе, босе, у кошуљи танкој,
»Ја ћу теби три стотин' Мађара,
»Све на коњма под оружјем светлим,
»И даћу ти шесет Каравлаа,
»И даћу ти на сваку годину
»За живота три товара блага.«

Тако је говорио Ђурђу Сибињанин Јанко. Ево како се у песми казује одговор:

Славан Ђурађ заче беседити:
»Брате Јанко, будаласта главо,
»Јеси л' чуо, да ли запамтио:
»Да је била проја за шеницу?
»Да ли Мађар *за Маћедонију?*
«Да ли Србин за Ердељ-Крајину?«

Још има једно лепо место у народним песмама, којима се примери о томе значењу могу попунити. То је у познатој лепој песми о јахању Краљевића Марка кроз планину, где он моли Милоша Обилића да му пева и где ће вила Милоша устрелити, јер је лепше од ње певао. Ту стоји (II књ. 216 стр.):

»Онда Милош поче да попева,
»А красну је песму започео
»Од сви наши бољи и старији,
»*Како ј' који држ'о краљевину*
»*По честитој ио Маћедонији,*
«*Како себе има задужбину;*
»А Марку је песма омилила.«

Оно напоминање на задужбине нарочито упућује на шире поимање у значењу Македоније, које нам други примери тако разговетно на видик износе.

Из позније штампаних споменика и бележака може се данас још боље расветлити што је овде по Вуку Ст. Караџићу забележено.

Назив *маћедонски* у смислу српски долази у штампаним књигама Божидара Вуковића, осим Охтоиха, још у записима на малим црпним зборницима, које је Божидар штампао за народ 1520, 1527 и 1536. И тамо стоји: *пришадшу ми от отачаства мојего, от земље Диоклитискије, јеже јест ва пределех маћедонских, от града нарицајемаго Подгорица.*[1]

У епистоли сина Божидарева Виценца Вуковића од 1546 године, у којој се траже за штампање *старе књиге писане от сриске земље*, иста се молба упућује знаменитим људима *„Мацедоније, Шервије, Босне, Сримске Земље и осталим кнезом христијанским, великим и малим, овогаје језика книжником.*[2]“ У тој епистоли Македонија се помиње прва међу српским земљама као најбоље позната.

Ту скоро (у божићном додатку „Видела“ за 1887) један наш пријатељ огреши душу благо прекоривши Гундулића, што је од Александра Македонског начинио „Србљанина, врх свиех цара цара славна.“ Нама се чини да се прекор рђаво упућује И. Гундулићу. Ако коме припада, он, без сумње, припада његову времену. Синонимност имена *македонски* и имена *сриски*, која се чудноватим начином осећа још од почетка XVI века, види се и у поменутим стиховима Гундулићевим. За то што су у његово време мислили најбољи људи да је *маћедонски* и *сриски* једно исто, могао је Гундулић Александров атрибут *Македонски* у својој песми обрнути у *сриски*. А то што су Дубровчани, вајкадашњи трговци по свему Балканском Полуострву, људи који су у XVII веку највише могли знати о етнографским приликама Балканскога Полуострва, онако мислили, од великога је значења за наше питање. И Гундулићева погрешка

[1] Божидара Буковића Зборници за путнике, издања позната и непозната. Од Ст. Новаковића. Гласник XLV, 133—134.

[2] Белешка Ст. Новаковића у Годишњици IX. 204.

само је један доказ, како су Дубровчани његова времена мислили о народности Македонаца. У исти мах она је доказ, како се и онда држала синонимност придева *сриски и македонски.*[1]

Последњи спомен за историју овога синонимнога значења налази се у горе споменутој народној песми, по којој га је још Вук Ст. Караџић, помоћу Божидарева записа на Охтоиху, опазио.

Завршујући ове белешке можемо само рећи да и ми мислимо да је ово раширивање значења *Македоније и македонски* погрешка. Али и погрешке имају своје извесно значење и узрок за што су постале, а овај последњи не може се из историјског проматрања избрисати. Поменута пак погрешка, пошто припада народу и једном доста дугачком простору времена, има за наше питање врло велико значење. Јер грешећи против географије, она погрешка показује како је било у оно време опште мишљење о етнографском карактеру македонских Словена.

К свему што је довде наведено, додаћемо још једну значајну карактерну црту, која се тиче Овчег Поља.

У Гласнику XXXI наштампане су белешке Јеротија Рачанина о путу у Јерусалим 1704 године. Тај је путник пошао од Београда моравским путем, и низ Вардар је сишао у Солун. Он је забележио нешто, чему ће се г. Офејков обрадовати, назвао је Велес „градом бугарским.“ Али одмах испред тога забележио је једну локалну традицију потпуно српску, са Овчег Поља, предела који се управо свршава пред самим Велесом. Та традиција, забележена од наивна човека 1704, има данас јака гласа баш у овом питању.

[1] Томашек у делу Zur Kunde der Hämus-Halbinsel Wien 1887, II, 46 наводи како се од VIII века звала Македонијом сва долина Марице. У образованих Византинаца многи су се радо називали Македонцима. Арапски путник Идриси зове *правом Македонијом* Родопу и Балкане. Долину Мата у Арбанији звали су у средњем веку Тесалијом или Бугарском, овим последњим именом у пределима где су у њој били насељени Словени.

Ево шта прича Јеротије Рачанин о Овчем Пољу. „И дојдосмо на тринаести конак у Горобинце на Овчеје Поље. И туду видех красну земљу, лепа поља и жита, и виногради и овоштија многоразлична, и лепе реке теку из планина и источници студени и чести, и градови се вињу и села, и ту на ужини с једного места шта се види, набројисмо цркви четрнаест великих. Бели се камен, Срби све правили, а сад све пусто. *И ту нам казиваше, кад су најпре Срби из ирека мора прешли од Србске, и по том се Срби и назвали по реци, то је иза Троје града, те су најпре на Овче Поље пали, и ту кажу сковали од бакра гумно, а веле, не умели врћи на земљи, и кажу до данас стоји засуто земљеју, и веле, да хоће велико крвопролитије ту бити од Турака на после.* И ту се велми чудисмо красоти земљи и обилију плодов. И паки дојдосмо у Велес град бугарски итд.[1]“

Ето шта се још у почетку XVIII века бележи од људи безазлених и простих, и ето како се то лепо слаже с оним што смо озго навели из XIV века. А како и оно ширење значења придева *македонски* у синонимност са српским, које се опажа од XVI века па допире до XIX у горе наве-

[1] Гласник XXXI, 299. Заиста је чудновато како живе идеје и извесне народне традиције. Ово исто *бакарно гумно* забележио је г. М. Ракић 1878 у Знепољу код Трна из уста старца калуђера Деда-Мисаила. У разговору о политици која је онда имала пред собом Берлински Мир, Деда-Мисаил је говорио г. М. Ракићу: „Кад би мене питале те силе, ја би им право казао шта је чије, ама неће да ме слушају: „Српско је до Стара Планина, тамо по за Софију; и Рил је српски, и по за њега право, све до Велес.“ Пита ме хоће ли да остане Србији и *Бакарно Гумно*. Мени се не казује шта и докле остаје српско, па га питам где је то *Бакарно Гумно?* „Тамо на куде Скопље, одговара ми старац. — то је *старовремско сриско;* ту су се Срби први пут појавили, и оградили *Бакарно Гумно* да вршу, и отада се Скопљанско зове *Бакарно Гумно*“ (Отаџбина VI, 282).

Деда-Мисаил је у својим границама мислио *ирво* на границе македонског дијалекта, и на границе Српске Патријаршије. Источна граница његовога *Српског* слаже се са раширеношћу македонског дијалекта; јужна му се граница слаже с границом Пећске Патријаршије и најстаријих српских освојења у Македонији. Често има своје извесно дубоко значење и оно што на први поглед изгледа као незналичко говорење без икаква основа!

деним народним песмама, добија своје оправдање у извесној мери.

Да ли може г. Офејков још тврдити, да је чак и Душан мислио да су у Македонији Бугари?

*

Још имамо нешто интересних података у споменима о рату међу Србима и Бугарима од 1330 године, у коме се главна битка, близу садашњег Ћустендила на самој Струми, свршила смрћу бугарског цара Михаила. Тадашње границе међу Србијом и Бугарском биле су североисточно од Ћустендила на Струми.[1]

У хрисовуљи дечанској сам краљ Ст. Дечански приповеда како је цар бугарски Михаило Шишманић пошао *на бран краљевства ми, пријети хотеје српску земљу.*

Познато је, да је тај напад Михаила Шишманића био упућен на северну Македонију. И ко зна да ли то није била јабука раздора, пошто су се баш тада Срби коначно и одсудно почели били утврђивати наместо Грка у Македонији.

У поговору к законику сам Ст. Душан говори, како је бугарски напад наперен био *на земљу нашу*, земљу отачаствија нашего.[2]

Може се по ондашњим споменицима још из ближе сазнати шта се разумевало под *земљом отачаствија.*

У цароставнику Данилову пред свршетком живота краља Милутина ређају се његове задужбине. Пошто су набројене задужбине на страни, изван Србије и у земљама познije са Србијом састављеним, помињу се као у засебном одељку задужбине *ва државе отачаствија својего*, и ту се поименце спомињу епископија призренска (црква успенија Богородичина), епископија грачаничка, црква Тројеручица у славноме граду Скопљу, црква св. Ђурђа на реци Серави, у

[1] Г. К. Јиречек је негде у Периодическом Списанију и у Cesty po Bulharsku забележио да се и данас тај предео зове *Крашште* т. ј. граница.

[2] Ст. Новаковић, Законик Стеф. Душана. Београд 1870, XXIII, XXIV.; 2-го издање, Београд 1898, стр. 33.

истоме граду, црква св. Ђурђа Нагоричког близу Куманова, црква св. мученика Христова Никите близу Скопља.

У земљу *отачаствија,* т. ј. кореницу српску земљу узимао се у почетку XIV века сав скопљански крај. Исто се разумевање види још и у наводу из уговора краља Милутина са Карлом од Валоа, који смо горе истакли.

Ко би према томе могао тврдити, да је у оно време ма ко могао мислити у исто време и да је то крај *српског отачаствија* и да су у њему живели *Бугари?*

Сви споменици, дакле, разноврсни на разним местима, и у разним облицима писани, саглашавају се потпуно, и нигде се не сукобљавају. Жива народна традиција још јасније потврђује да за сву северну и средњу Македонију нико од Срба ни у XIV веку ни касније није мислио ни да је бугарска ни да припада Бугарима.

* * *

Али пошто смо оволико говорили о историји и о оценама српских средњевековних извора о Македонији и њеној етнографији, да покушамо још те да у неколико врста збијемо цео ресултат или закон средњевековне историје српске и бугарске о Македонији.

Прва периода средњевековне историје српске и бугарске на Балканском Полуострву обележена је потпуним надмоћством бугарске државе. Основана у VII веку од несловенских Бугара, та је држава скупила у се сва југословенска племена на Балканском Полуострву. Чисто бугарска, *сва мешовита словенска,*[1] и *многа српска племена* ушла су у склоп те државе. Надмоћство бугарске државе значило је у практици, да се српска држава није могла примицати ни јужној Морави, већ да је стално остајала или око Ибра, Лима, Дрине, или још даље к западу. Али тај државни склоп не могаше се одржати, и паде са свим

[1] Ове речи истичемо за то, што би се о њима могла написати читава књига.

под византијску власт 1019 године. Међу тим тај државни склоп, који је у моментима доиста захватао врло опширне границе, и данас квари сан бугарским патриотима и често ремети етнографска проматрања, која би могла поднети и више смотрености и више умерености.

Другу полу средњега века почели су Срби са државом Немањином. За Србима су на скоро пошли Бугари са Асеном.

Како су се у почетку обе државе отпочеле јаче развијати једнаком снагом и по једнаким узроцима, поглавито упоредо с крсташким нападима на Византијско Царство, то се српски и бугарски развитак од XIII века морао кренути или у паралелном развијању, или овда онда у раздражљивим сукобима.

То се нарочито опажа у историји српској и бугарској XIII и XIV века, све до последњега рата са Михаилом Шишманићем, који је био 1330 године.

Није без значаја што је овај рат и у старој књижевности и у нашим споменима упамћен и забележен управо као мало који од ратова старе наше историје. О њему има позната ванредно знатна народна песма „Бан Милутин и Дука Херцеговац.[1]“ О њему пише Данилов цароставник, њега помињу Стефан Дечански и Стефан Душан у својим писмима. Мислимо да је свему томе узрок не само сјајни свршетак рата, јер је и других ратова било са још сјајнијим свршетком, него много више национални значај рата и знамените последице које је тај рат имао по међусобне односаје и по даљи развитак српске и бугарске државе.

У цароставнику Данилову стоји јасно, како се после одсудне битке краљ Стефан Дечански са својом војском кренуо да заузме Бугарску и како су га на томе путу сусрели посланици Белаура, брата погинулога у бој цара Михаила Шишманића, и властела бугарска, и како су му казали знамените речи: „Се бо царствије блгарскоје и вса

[1] Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме, II. Беч 1845, стр. 168.

држава јего и гради и имениje и вса слава их и богатство *данас да јест ва руце твојеј, и јемуже васхоштети, даси је, јако вадано ти јест от руки господње; ми же, раби твоји, тебе славим, превисокаго господина ни и крепкаго краља*[1]... От селе бо српскоје краљевство и царство блгарскоје ва једино суште савакупљениje, и мир будет, написујем же се и ми повељениje краљевства ти.[2]“

Међу тим доласком шурака Душанова[3] Александра на престо бугарски и мудром политиком Душановом веза се ова ублажила и претворила у савез и пријатељство, достојно два сродна народа. Могло би се рећи да се тада основано пријатељство није прекидало све до сувременог васкрсног и бугарског. Какав је одношај био међу Србијом и Бугарском за Душана, најјасније износе речи којима сам Душан у поговору к законику говори о своме венчању на царство, први дан ускрса 1346 године у Скопљу. Та знаменита свечаност извршена је била по речима Душановим: *благословенијем и рукоју преосвештенаго патријарха Јоаникија и всеми архијереји сабора српскаго*, **такожде благословенијем и рукоју преосвештенаго патријарха блгарскаго кир Симеона и всеми архијереји сабора блгарскаго.**[4]

У томе ће требати тражити шта значи оно *nec non Bulgariae imperii non modice particeps,* а не у Душановом признању да су Македонци Бугари, како би хтео г. Офејков.

У XIV веку није се још знало за политички термин *сфера интереса*, али су се бйле битке и водили ратови за *сферу интереса* и онда као и данас. Очевидно је, да је, од постања српске државе под Немањом и бугарске државе

[1] Узгред да забележимо како је Бугарима непозната реч *краљ* — они знају само за *цара*. А у свима македонским народним песмама речи *краљ* и *краљица*, које треба сматрати као српска обележја. долазе постојано и често.

[2] Даничић, Животи краљева и архиепископа српских. Загреб 1866, 193—195.

[3] И. Руварац, Краљице и царице српске. Матица 1868 стр. 459.

[4] Ст. Новаковић, Законик Стефана Душана. Београд. 1870. стр. 25. 2-го изд. Београд 1898, стр. 4.

под Асеном, међу Србима и Бугарима борба била махом о Македонију или о североисточне крајеве са њом везане. Очевидно је да се највише Македоније тицао рат од 1330 године. Очевидно је да је потоње врло дуготрајно пријатољство међу Србима и Бугарима, основано наравнањем, по којем је Србима остала Македонија, пошто су је они били освојили од Византинаца. Очевидно је да су тим наравнањем српском и бугарском државном животу обележене неке сталне границе.

Грешио би сваки ко би ову ствар хтео да претреса по начелима о народности која су постала у XIX веку.

Разлике између српске и бугарске народности, нарочито у западним бугарским и у источним српским крајевима и данас су тако мале, да се те народности на својим граничним крајевима тако рећи једна у другу преливају. У старије време те су разлике биле још мање, и на њих се много мање него данас пазило. Ондашња борба отвореније је тражила политички утицај и политичку равнотежу; данашњи обзири народности, баш и онде где су народности јаче обележене, у оно време су били мање више непозната ствар, на коју се нико није обзирао.

И данас има за Србе и Бугаре много озбиљнијих питања него што су питања о ситним дијалектичним разликама. Бугарски патриоти не би требало нимало да се брину како ће Македонци бугарско *жд* заменити српским *ђ* и бугарско *шт* српским *ћ*. Али би поуке хиљадугодишњега живљења на Балканском Полуострву свакојако заслуживале нешто више пажње и с њихове стране. А тој се пажњи врло рђаво служи књигама као што је књига г. Офејкова.

БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО И ЕТНОГРАФСКИ СПОРОВИ

СРПСКИ, ГРЧКИ И БУГАРСКИ.

Први пут штампано у „Отаџбини“ за 1890 год. (XXV, св. 97, 98, 100; XXVI, 104) под натписом „Грчке мисли о етнографији Балканског Полуострва. Од Шар-Планинца“

I.

Етнографска картографија Балканскога Полуострва непрестано је у стању пуном противуречности.

Извори су јој или од страних или од домаћих писаца.

Странци, који су се бавили балканском етнографијом, понајвише нису познавали домаће језике, а нарочито су им били непознати језици словенских народности на Балканском Полуострву, у суштини обележених веома недовољно. Те народности они нису умели једне од других разликовати тим већма, што се међу Србима и Бугарима пружају пространи крајеви, у којима се језик неосетно прелива из једног у други, и што по месту управо нигде нема одсечене разговетне границе међу језиком српским и међу бугарским.

Домаћи писци су опет долазили у сукоб са поставкама које се међусобно потиру. За извесне пределе, као што су Тимочка Крајина, Торлаци, и готово сва Македонија, Срби тврде да су, по историји, по предањима, по обичајима и језику, српски. Бугари опет за исте крајеве тврде да су били део старог Бугарског Царства, да по језику припадају западном говору бугарског језика (за који умеренији српски писци тврде да је српски, но положаја ради измешан са гдекојим бугарским особинама) и да по томе припадају Бугарима. Нови државни живот у Бугарској простире на њих своје аспирације.

И страни писци у новије време почели су ићи за једним или другим схватањем, како се коме чинило ближе

истини, а понајвише како је који интереса имао или како се за једном или за другом страном домаћих писаца повео.

Тако су најновије карте наштампане по једном или другом погледу. Докле Гопчевић у својој књизи о Старој Србији и Македонији и у чланку у Петермановим Geographische Mittheilungen све Словене јужно од садашњих граница Краљевине Србије и од Кустендила прибраја у српско племе, Н. С. Зарјанко и његов издавач В. В. Комаров из Петрограда, на својој познатој карти словенских народности, те исте крајеве приписују Бугарима. Познато је узнемирење, којим је у свима српским крајевима протестима и неодобравањем поздрављено ово петроградско издање. Историја последњег рата и Сан-Стефанског Мира оживе на ново у својим горким успоменама, и свакога проби зебња од онога што би се други пут негде могло одлучивати за зеленим столом будућега Сан-Стефана и Берлина. Целина српских земаља почела се осећати као живо сувремено питање. Ово данас толико очврсло осећање узрок је, те нико није могао остати равнодушан према ономе што би будући европски ареопаг могао одлучити о даљој судбини српскога народа.

И писца, који ово пише, много интересује како питање о будућим коначним политичким границама међу Србима и Бугарима, тако и питање о оном коначном одлучивању балканског питања и судбине балканских народа пред ареопагом европским. Јер писац ових редова мисли да се већ неће моћи одлучивати само српско-бугарско питање, него да се српско-бугарско питање од сад мора изучавати у целини са балканским питањима.

На балканским је народима, да сами расветле своје тегобе, да сами за рана обележе своје захтеве, да сами изнесу што више осветљења својим правима, да се сами старају о политичном успеху својих аспирација.

На српским је политичким људима, да из овога општег задатка, који под једнако вреди за Србе, Бугаре и Грке

(као главне претенденте), издвоје оно што се српског народа тиче и да се побрину како да се постигне и изврши.

Најновије писање о Зарјанковој карти, као и у опште наша најновија литерарна радња о томе предмету поглавито је наперена против онога што се чини са стране Бугара и бугарских искључивих пријатеља.

Остаје питање: како смо с Грцима? Јесмо ли с њима на чисто? Јесмо ли с њима сагласни? Да ли не налазимо да се њихове претенсије будућности с нашима никако и нигде не сукобљавају?

Мислимо ли да се питања о будућим државним облицима и о будућим државним границама могу свршити, ако сва три главна народна претендента (српски, грчки и бугарски) стану један против другога: Србин против и Грка и Бугарина; Бугарин против и Грка и Србина (као што је сад у ствари); Грк и против Србина и Бугарина?

Стара историја је познавала време, кад су ова садашња три претендента доиста имали међу собом подељено цело садашње Балканско Полуострво. И кад превернемо листове историје из тога времена, ми доиста наилазимо час српско-бугарске савезе против Грка или против општег непријатеља Турака, час грчко-српске савезе противу Турака, час грчко-бугарске савезе противу Срба.

И доиста тактичка је потреба и данас, да се два удружују против трећега, еда би се питање испитало и расправило на дому пре него што дође на европски суд, јер ће и трећи лакше попустити и на праву меру сићи онда кад види да двојица чврсто држе против њега. Суд опет туђински, који нас све пред Европом чека, тешко да ће нашу распру расправити на задовољство наше. У томе туђинском суду сила јачега може једнога (који јој буде повољнији) издићи, а осталу двојицу затурити (као што је било при Сан-Стефанском Миру), може посејати ново семе раздора, не задовољивши никога (као што је било при Берлинском Конгресу), а може стати с поштовањем и примити

домаће погодбе, пошто једине оне доиста могу расправити питање коначно, и једино оне могу дати озбиљне гаранције за прави мир у будућности. То значи да нас само у трећем случају очекује нешто извесно; а у прва два случаја да све зависи од среће и случаја, којему ми, нити ћемо моћи заповедати, нити га у последњем часу променити. Јер, ко може одговорити шта је крива Србија, што је онако прошла на Сан-Стефанском Миру?

Борба међу народностима на Балканском Полуострву, и ако није никада до сад отворено у садашњем националном облику вођена, ипак испуња све оно што се зове историја народа на Полуострву Балканском. Под различитим облицима, она се овде води ево више од хиљаду година. Све што је који народ на Балканском Полуострву до сад пропатио, пропатио је ове борбе ради.

Може бити да будућност у себи крије најтеже и најодсудније часове за судбину ових старих пријатеља и непријатеља, заточника и паћеника.

Писано је доста о потреби слоге међу балканским народима, али врло мало о начину како се ти народи могу сложити. И оно мало што је о том писано, написано је на памет, по добрим жељама, а без познавања тегоба и неприлика, које ове народе растављају. Тешка тугаљива питања њихових етнографских граница, главни извор њихове нелоге, главни узрок њихове дугачке и несрећне историје, испитивана су увек једнострано, или је преко њих прелажено сувише брзо. Међу тим баш је у том питању средиште свију тегоба; узалуд је обилазити га и расправљати олако. Јер треба знати, да кад би се како ваља расправило то тако звано етнографско питање балканско (које у самој суштини није чисто етнографско питање), тим би самим била расправљена и сва будућност балканских народа. Ко би то питање расправио, уклонио би све сметње срећније балканске будућности једним махом.

Где су, дакле, сметње?

Шта је повод распре и нелоге међу Србима и Бугарима (па ма какве владе биле у Београду и у Софији), познато је довољно. Постојани повод тај казан је мало више у наведеном тако званом етнографском питању међу Србима и Бугарима. Он је сав казан у ономе, што је мало више речено о разлици међу наведеним најновијим етнографским картама. Оно што се испод те форме крије ваља, без бојазни, потражити и наћи.

Наспрам Бугара, дакле, знамо како стојимо и знамо које су тегобе. Али је ли у нашој књижевности познато како смо наспрам Грчке? И знамо ли шта и Грчка тражи на Балканском Полуострву, шта су њене аспирације, у чему се састоје њени погледи на етнографску ситуацију Балканскога Полуострва?

Ми не знамо шта ради висока политика, али бисмо нагађали да би било правилно и логично, да у распри с Бугарима Срби потраже наслона у Грчкој — или у распри с Грчком да потраже наслона у Бугарској. Овим путем, наравнавајући се с једним којим год, кад се с обадвојицом не може, најпре би се, може бити, нашао излазак из садашњега, по изгледу, неразмршљивог заплета. Саме аспирације ваљало би да се удружују, као што би се државе удруживале, те да тим начином помажу остваривању будућности.

Практична политика нерадо се губи у декламовању или у празној вици. Она свуда, а нарочито у тешким ситуацијама, љуби дела, тражи дела и стара се да тегобу ситуације делима олакшава.

Књижевност сувремена има задатак да непрестано расветљава путове практичној политици и да јој прстом указује како тегобе тако и средства којима се оне могу уклонити. Кроз таму будућности једино видело даје наука.

С тога, пошто су у нас потпуно непознате грчке мисли о етнографској карти Балканског Полуострва — ми се користимо племенитим гостољубљем „Отаџбине“, да у простом

реферату, готово без икаквих примедаба, изнесемо шта мисле Грци о раширењу и о аспирацијама своје народности на Балканском Полуострву, и да на крају главни преглед учинимо о целој ситуацији, барем како се она указује оку једнога мислиоца који са садашњом дневном политиком никаквих веза нема.

Тек кад се зна шта мисле и Грци и Бугари, и кад се с тим упореди оно што ми желимо — моћи ће се смислити пут којим би се једино дала избећи тешка времена новога каквог Сан-Стефана и Берлина. Ми нећемо да дајемо ни поуке ни савете дипломатима од занимања. Али и њима можемо казати једну напомену, извађену из самих народних обичаја Балканског Полуострва. Карактерна је црта Балканског Полуострва, да се на њему у свима пословима много цени а још више цењка. Аристократских обичаја на Балканском Полуострву нигде нема. Ко се од цене не поплаши и у цењкање се упусти, често пута се погоди и кад се не нада. А ко се срди што му је много заискано, или што му је мало дато — тај ништа не сврши. Таки су обичаји Балканскога Полуострва од Цариграда до Београда и од Драча до Варне.

Најбоље би било да се балкански народи међу собом са свим погоде и пред Европу изађу с готовом ствари. Не узмогу ли се погодити сва три, треба на сваки начин да се погоде барем два. Не би се онда имало шта много завидети судбини онога трећег, па на ма какву потпору он рачунао, као што се ни сад нема шта завидети свој тројици, гледајући их како се међу собом свађају и како чекају, да им ствар њихове куће трећи из туђине расправи. Нек ником није зазор да чује, да Европа већ с неком језом гледа на наш macédoine des nationalités. Чувајмо се од европске расправе, да не испадне да се платно сече секиром место маказама.

Ми не предлажемо ниједну одлуку. Ми само мислимо да треба изаћи из садашњег положаја и да ми сами треба

своје властито питање да помакнемо даље. Кад велимо *своје питање*, опомињемо на ново да се не заборави да у најближој будућности нико већ неће расправљати ни само српско, ни само грчко, ни само бугарско питање. Европа ће имати да се бави питањем *целог Балканског Полуострва*, с тога је наше (т. ј. српско) и питање грчко и питање бугарско као год и српско. Већ је Берлински Конгрес тако сматрао ствар, и за то се бавио и питањем о Грчкој, и за то је и Грчкој дао земље, ма да Грчка управо и није војевала у последњем рату. Та је околност од велике поуке за нас, ако за поуке маримо.

Ниже наведена обавештења о грчким етнографским погледима на Балканско Полуострво посвећена су поглавито овоме задатку. Њихова је намера да послуже хладном и стварном проучавању питања.

Многоме ће се чинити погрешни и претерани грчки погледи на тако звано етнографско питање балканско. Има и једнога и другога. Али то су цене — од којих се почиње погађање, јер ми смо на Балканском Полуострву! Кад су једног Јеврејина питали колико је два пут два, он је одговорио: седам, ма да је знао да чини четири.

С тим почињемо реферат, молећи читаоца да опрости што ће га заморити многа имена и многа објашњавања. За нас балканске Словене поучно је да знамо до појединости, како нас етнографски цене и сликају Грци, наши некадашњи господари и непријатељи, јер садашњи положај Турака према нама некада су заузимали они. То треба у једно и једним махом да објасни многа тврђења, која ће наше читаоце зачудити, пошто први пут пред њих долазе.

II

Има једна велика разлика међу етнографским погледом српско-бугарским и међу етнографским погледом грчким на Балканско Полуострво.

И ми и Бугари тражимо своја етнографска права са основе народности. С тога изгибосмо око јадне филологије, око облика и чланова, око гласова и лексичких особина, око песама и обичаја народних. Ми не тражимо ни историјску пластику државних творевина, ни целину географску, ни трговачке путове и изласке (што сви народи траже у оваким покретима); ми тражимо Србе, а Бугари опет Бугаре све донде докле мислимо да су наше границе. По тим местима нико не сме бити ништа друго него Србин, и то не државни Србин, него Србин „чист“, „овејан“ — национални Србин. Дибрани и Скопљани морају за то бити бољи Бугари од Трновљана, ма да се простом Скопљанину и Дибранину говор Трновљанина испод источнога Балкана мора чинити са свим други (и ако словенски) језик према његовом домаћем дијалекту.

Грци се у томе од нас дијаметрално разликују. Они већ цртају не само *етнографске* карте као ми и Бугари, него карте *етнократске* (као што ће се ниже видети), у којима се износи на прво место најјача народност, најјача (како они мисле) по историји, по образовању и по социјалном положају. Они народности деле нѐ по броју сељака, него по бро̀ју средишњих, управних, просветних, црквених и трговачких кругова. По броју тих кругова они још и сад данашње полуострво деле на народности надмоћне и подчињене.

Том једном речју издаје се цела њихова основица, и избија на видик главна њена разлика од наше словенске основице.

Грчке су карте историчне, државне. Оне полазе више са гледишта старе грчке државе, и чинећи концесије (по њиховом мишљењу) етничким еволуцијама услед сеобе народа и словенског насељења на Балканском Полуострву, оне цртају и данас границе аспирацијама грчким на основици старих државних идеја још из средњег века, које су се и после турског освојења наставиле у црквеној патријаршијској управи, на ново раширеној над свима балканским земљама. И Грци у овоме сматрању нису сами, јер има великих научника, који су им у том из разних узрока и повода или давали за право, или их у тим мислима у неку руку утврђивали.

Зна се да је Византијско Царство грчким духом задахнут и преображен наставак Источног Римског Царства, и да су му границе биле на Дунаву и на Сави. У свом почетку то Источно Римско Царство није било грчко. Али су Грци у велѝким његовим средиштима на југу полуострва, у Цариграду, Дренопољу, Пловдину, Солуну, знали да му мало по мало збришу римско-латински тип, заменивши га грчким. И тај грчки народни тип умео је на тим местима доиста да прогута и својом просветом са собом да̀ изједначи разне остале народне елементе, и да сусретне буре сеобе на́рода̀ с грчким народним духом и с римским државним и административним традицијама.

Сеоба на́рода̀ прелила је одмах ову грчку творевину читавом поплавом разноликих народа. Иза разних других народа Словени су га у последњој линији били прекрилили од Саве и Дунава до на крај Мореје и до Цариграда. Сва се земља била пословенила. Али су у грчким рукама остали јужни приморски градови Цариград и Солун, и из њих је на ново, просветом и трговином, избијао грчки елеменат, и ширио се у унутрашњост. Тако пишу озбиљни страни историци. „Царство Византијско, пише један од њих,[1] једва би се могло назвати царством грчким. Не имајући јединства етнографскога, оно је тражило јединство у администрацији, у религији, у књижевности. И грчки је језик постао језик административни, црквени и књижевни, те је слабо и наличио на језик народни. А Цариград је био средиште администрације, вере и књижевности. И тиме је

[1] A. Rambaud, L'empire grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogénète Paris, 1870, 539 и VII.

он уједначавао, обрађивао и преображавао најразличније елементе Европе и Азије, који су му се примакли. Толики су поборавили у њему своје народне говоре за љубав углађеног језика византијског; толики су затурили своје народне вере за љубав жаркога и прекаљеног православља. У Цариград су ови варвари долазили неписмени и прости, а из њега су полазили писмени, учени, пуни знања и вештине. Цариград је сам био царство; из Цариграда се држало и повраћало царство. Више пута је царство спадало на сам Цариград, и више пута се из њега повраћало до далеких граница. — Црква је служила царству, а царство цркви, јер је црквена пропаганда била главно средство, да се ново насељени народи разоружају и покоре.“

Али ма да се из овога изводи да су дух и просвета старих Грка велика освајања чинили, види се и нешто друго, а на име, да се старо племе јелинско, творац чувене грчке образованости, није могло као племе нимало сачувати. Место њега, како говоре европски историци, сачувао се његов језик, ако и промењен; сачувало се име; сачувала се просвета, а раширио се тако рећи нов народ, и раширили су се с његовим мешовитим ширењем и племенске му аспирације.

У осталом, који народ европски може данас да се похвали физиолошком чистотом расе? Сви су производ безграничког физиолошког укрштања, и питање још може бити само: где је надвладао језик с народним карактеристикама и традицијама, где се одржао дух народни, а чистота физиолошког порекла доиста се не може много у рачун узимати.

„Племе јелинско у Европи са свим се затрло — писао је око 1830 чувени немачки историк Фалмерајер. — Гробове овога старог народа покрива двострука кора; на гомилама од рушевина и трулежи населила су се два нова са свим различита човечанска племена. У жилама савременога хришћанског насељења садашње Грчке Краљевине нема више ни капи

старе, чисте јелинске крви. Од Дунава па до крајњих кутова Морејскога Полуострва сву земљу је прекрилила најезда словенских племена бурном једном поплавом, каквој у историји мало равних има. А што су Словени још у целости оставили, коначно је уништила друга једна поплава, насељавањем Арбанаса по Грчкој. И у унутрашњости грчког полуострва нема данас ни једне једине породице, којој дедови не би били или Словени, или Арбанаси, или Авари, или Франци, или погрчени Азијати из Фригије, Киликије, Кападокије или Лидије. Пријатељи старих Јелина, видећи да су стара јелинска племена пропала, тешиће се, може бити, тиме што се бар језик или акценат старих Јелина одржао или пренео на те нове насељенике, и што је он владу јелинизма у тим крајевима одржао. Али им се, на жалост, мора одузети и та утеха; и последња се њихова нада мора огласити за обману. Јер се доказује, да се пре, у старини, у Аркадији и у Елади, у Месенији и у Лаконији, у Беотији, Фокиди и у Акарнанији говорило словенски онако исто, као што се и сад говори у Србији и у Далмацији“.[1]

Научна Европа дуго је времена преко својих најодличнијих историка испитивала ову тему и с десна и с лева. Распра се свршила ипак у корист Грка. Ако се и није одрицала снага словенском насељењу; ако се и није могло порећи, да су садашњи Грци физиолошки заиста врло мешовит народ, опет се нашло, да се језик није могао одржати без народа, да се и народ свуда, ма и у мањим

[1] Још у почетку XV века нису биле језика и обичаја заборавиле словенске народности у Морејн. Мелинзи и Језерити око Таигета још су се тада разликовали од осталог насељења као Словени. Мањани или Маниоти, толико чувени по самоуправним навикама и по јунаштву, такође су пореклом Словени. Не један извор посведочава да су се словенска племена у Морејн потпуно погрчила тек под турском влашћу. За Цаконе или Законе такође се мисли да су словенског порекла. Hertzberg, Geschichte Griechenlands, II. Gotha 1877, стр. 466; Hopf, C. Griechenland im Mittelalter und in der Neuzeit. Ersch u. Gruber, 86, стр. 184.

гомилама, одржао на својим старим местима, ако се, може бити, за време био и притајао од страха словенскога, и да је тај народ показао чудновато крепку животну моћ, кад је после толиког пораза ипак успео да оне досељенике са собом изједначи и да их погрчи. Жеравица сачувана у средишту погрченог Римског Царства и у његовим главним местима, постојанство и непоколебљивост државне средишње власти и у највећим неприликама, бејаху довољни да одрже предање, да подстакну нову борбу, и да у њој знатне победе одрже, ако и нису могли са свим повратити оно што је било у почетку.

У топографији садашње Мореје, Јеладе и Тесалије (осим острва) Киперт је нашао три четвртине словенских, десетину арбанаских, десетину новогрчких, и само десетину старо-грчких имена ме́ста. Али су, при свем том, заиста данас грчки језик и грчка народност права основа чисто народно-грчком животу садашње краљевине Грчке, и ко може сумњати да је она већ и представник ново-грчког народног живота и ново-грчких народних аспирација?

То је основа коју су европски научници признали за земље од искони грчке, и која би се могла лако и усвојити. Али та је основа добра полазна тачка, с које су грчки патриоти и јелинофили на широко развијали границе и осим краљевине Грчке на толике земље старога Источног Римског или Византијског Царства.

Чинећи се донекле невешти правоме смислу ових историјско-етнографских дедукција, пристајући, као што је и природно, више к јелинофилима, који панегирички и с поштовањем говоре о старим врлинама и о старој раширености њиховој, грчки патриоти и политичари не штеде фином ни свога патриотизма ни својих софизама, да нађу згодне експликације, те да средством њих, на темељу било својих раширених трговачких колонија, било својих државних традиција, било своје црквене управе, рашире

међе својим аспирацијама и претензијама што је могуће даље.

Византијско Царство и његове борбе с „варварима“, студије византијске трговине, византијске литературе, византијске образованости и читавог државног и културног система тога занимљивог царства; знаменити положај Цариграда, — његове сјајне престонице, — и његов неоспорно велики утицај на судбину света — само су припомагали новим грчким аспирацијама. Јелинофилство је на Наварину одбранило грчку краљевину од ислама, који је хтеде утопити у крви њених јуначких бранилаца. Али ако се јелинофилство из времена грчке борбе за ослобођење касније охладило, оно је учинило много добра не само обновљењу краљевине, него и познијим грчким аспирацијама. Уз то је дошло друго нешто, чим су се првашње идеалне услуге јелинофилства позитивнијим начином и још у већу грчку корист одмениле. То је вековни антагонизам грчки према Словенима. С једне стране, дакле, стара грчка борба са Словенима помагала је Грчкој пред западно-европским страхом од Русије. С друге опет стране заточништво православне цркве, у којем су се Грци увек одликовали, и једноверност са Русијом имали су свагда доста средстава да поправе што би им онај страх код Русије покварио. Тако су од свију балканских народа до сад једино они били у положају да им помажу обадве, иначе супрот положене европске политичке странке. Тако је Грчка и 1878 добила половину Тесалије и без пушке и без мртве главе. Шта она овим начином у будућности још може добити, не зна се, али је у питању, иза кога већ вири врло повољан одговор.

Светски предмети историје и књижевности, који се налазе у историји Грчке и Византијскога Царства, ставили су Грчкој у службу читаву гомилу озбиљних писаца. Ко год људски хоће да пише о једном предмету, он га заволи, хтео не хтео. Тако се Грци у својим патриотским исто-

ријским дедукцијама могу често позвати на прва научна европска имена.

Заслужни Пуквиљ, који је на крају прошлог века путовао по Грчкој и по западним деловима полуострва и који је 1805 био послан да, као консул, заступа Француску код Али-паше од Јањине, описао је своја истраживања и путне успомене у шест свезака.[1] У Грчку, о којој говоре те белешке, он је узео сву Македонију и Албанију, па и саму Црну Гору. Истина је, да је он добро видео све националне разлике, које су током познијих векова настале, али је ипак много држао на старином завештану географску поделу, на стара названа и на стару политичку целину, и тога ради није задовољан ни са ограничењем византијских провинција од цара Константина Порфирогенита, већ се маша неке црквене поделе, по којој му нови Епир или македонски ексархат старога византијског времена хвата и Леш, и Дукљу, и Скадар, и Дриваст, и Пилот, и Бар, и Црмницу, и Берат, уз остала места.

Други чувен и даровит писац нашега времена, не давно умрли Алфред Рамбо, који је у Француској уз Жил Ферија био начелник министарства просвете, баш онда кад је Фери извршивао његове црквено-просветне законе, бавио се питањем о етнографији византијској X века за владе цара Константина Порфирогенита. То доба пада баш у оно време, када су се биле почеле стишавати буре сеобе на́ро̑да̑; кад се византијска моћ почела била на ново дизати, и кад се, на скоро после владе тога цара, моћ Царства Византијског, опет, за подужи период, раширила још један пут до Саве и до Дунава. Тај је историјски период врло значајан, и за моћ грчку један од најповољнијих у историји Византијског Царства. С тога те студије, при свој својој озбиљности, нису могле да не поласкају и да не користе новим грчким претенсијама на Балканском Полуострву.

[1] Pouqueville, Voyage de la Grèce. Deuxième edition. Paris, 1826—27.

И А. Рамбо не превиђа значење Словена и Румуна на Полуострву Балканском. Познајући словенске језике, исти он нигде не показује ни зле воље, ни какве предубеђености против Словена. Али опет зато, он живо говори о моћи обнављања, опорављања и еволуције коју у себи држи грчко племе. Тај начин објашњавања већ је донекле показан у горе наведеним цитатима. Још јасније су те мисли развијене у особитој глави његове горе наведене књиге „О царству грчком X-ог века“, где се говори о етнографији европских грчких области у X веку, и у другој, где се говори о религиозној пропаганди по областима.

С великом начитаношћу у изворним делима, Рамбо живо описује насељење словенско, али тврди да првашња јелинска и римска популација није сва изгинула ни пропала, него да је на ново избила на видик, кад су буре прошле, и да се тада тек ухватила у коштац са својим незваним гостима. „Цариграђани, од којих управо као од писаца и државних људи имамо нешто бележака о поплави и насељењу полуострва, нису ни сами знали шта се чини по областима, ни од Грка који су онамо остали, ни од освајача и нових насељеника, јер су се новим насељењем те области одметнуле од царства и на Цариград се ни обзирале нису. Не чујући ништа о Грцима из области, Цариграђани су почели мислити да су истребљени. — Њима се зло учинило веће но што је било у ствари. Византинци су викали: „све преузеше Словени,“ а у ствари је међу тим Словенима остало и одржало се и доста Грка“.

За ово време Рамбо мисли да се у целој Тракији до Анастасијева Зида[1] и до Марице одржало било старије становништво, и да је сав тај крај био чист од нових на-

[1] Анастасијев Зид пресецао је управо онај кључ полуострва који излази на Босфор, на коме је и Цариград. Тај зид је полазио с Мраморног мора од Силиврије и излазио је на Црно Море око Подиме. Али писац као да разуме гранични опкоп међу византијском Тракијом и Бугарском.

сељеника. Ово утврђује и тиме што се по новијим археолошким испитивањима на томе земљишту у натписима мало што нашло словенскога. Из тога изводи, да су и они словенски насељеници, који су се у првој бури насељења бацили на ове стране, погрчили се пре него што су били дошли до каквога год образовања. За Македонију Рамбо тврди да је у X веку још једнако скоро сва, осим појединих приморских места, била прекривена Словенима. Међу Струмом и Местом и у приморју Рендинском, у пределу у који су позније српски краљеви с неком предилекцијом навалживали у два у три пута, Рамбо вели да је у X веку словенско становништво било са свим истисло староседеоце и у самом приморју. Ту се одржао у рукама старије популације само Солун са својом непосредном околином и Халкидика. Даље напомиње да се у солунској области находио и крај који се звао *Србија*, сигурно око места које се и сад зове Србија, и мисли да се по причи о насељењу Срба на том крају под Ираклијем неки део народа на сваки начин ту задржао. Ослањајући се на пример Мореје, која је још и у X веку била прекривена Словенима, Рамбо, истина, мисли да међу Грцима средњега века има врло мало физиолошких Јелина чистога порекла, али да су се пређашњи становници полуострва, који су пре словенских упада тамо живели, махом изгрчили, и да је то освајање језиком и духом грчким прогутало и врло много словенских насељеника. Његово умовање износи да међу данашњим Грцима има много Словена. „Словенска је народност — пише он на једном месту — брзо попуштала. Словени поборавише своје богове, свој језик, своје обичаје и од свеколикога старог националног живота сачуваше само имена гдекојих села, река и брегова. Насељеници се претопише у побеђене онако како је то било и с Германцима у Галији, са Скандинавцима у северној Француској, са Французима у Енглеској.“

На источној, дакле, страни царства Цариград и Тракија; на западној опет Солун, Халкидика, острва и незнана унутрашња насељења. измешана са Словенима самим, имала су да издрже борбу са новим насељеницима и да их силом и образованошћу (како се кад може) уводе у покорност царства.

Неколико речи о политици византијској, које ћемо извадити из овога писца, показују како се водила ова борба, и како је доиста и неких победа имала.

„Царство Византијско, пише он, без престанка је бројало у састав својих области и оно што је у ствари држало под руком, и оно што у руци имало није, што је било спорно, чак што је било у другога, само ако је то пређе некад царству припадало. По негде је била пропала сва област осим каквог крајичка украј мора. На тај крајичак царство је слало своје ђенерале и плаћало их скупо. Царство је понегде плаћало саме своје поданике, тек да му се зову поданици. Царства је управо било два, једно у ствари, а друго на хартији или у памети. И тим начином ово се царство држало вековима, политиком и дипломатијом, умешношћу и јогунством. Где није могло непосредно владати, оно се наметало за заштитника. Своје иноплемене насељенике оно је обраћало и пропагандом и намамљивањем, кад му сила и закони нису могли више послужити.“ Рамбо напомиње како сваколика иноплемена и словенска навалживања нису никако могла да узму ни Цариграда ни Солуна, и како се из тих места непрестано обнавља грчка влада на Балканском Полуострву до пред само турско освојење.

„Одржавши главна места и кључеве својих провинција, могло се мислити — говори на другом месту исти писац — да царство у X веку није било војнички изгубило ништа. Оно је рачунало на тренутак, кад ће се борба стишати, кад ће ојачати мирни послови и кад ће његови насељеници, одавши се спокојнијем начину живота, најпосле признати

његову власт. И Словени су то увиђали. Они су видели да им грчки градови за навек спречавају владу у приморју, поморску трговину и поморску силу; да су византијски легиони увек спремни да кроз та вечито отворена врата уђу у њихове пределе и да из ненада заузму и распу њихове растурене жупе; њих је бунило што су видели, да их ти византијски градови без престанка уходе и посматрају, извештавајући Цариград о њиховом сваком и најситнијем кораку. Ни најмања лудорија на дому, ни најмањи унутрашњи сукоб, ни најмања домаћа неприлика није могла остати сакривена њиховим непријатељима. А осим тога они су осећали, како се из тих истих туђинских средишта на њих просипље чудноват, чаробни утицај; њихова снага и њихова варварска тврдоћа топила се пред тим тајанственим утицајем; они су осећали како из дана у дан слаби њихова првашња мржња на хришћанство и на јелинизам, како се непрестано тоциљају у образованост и у ропство".

И доиста после првих покушаја под Симеоном и Самуилом, словенске су се државне творевине претвориле у голе развалине. С почетком XI века Византијско Царство опет подиже своје заставе на градовима покрај Саве и Дунава. Крсташким ратовима и нередом, који је иза њих настао у Византијском Царству, изазвано ново словенско буђење под српским вођима (Немањићима) у XII веку, које је одјекнуло и у Бугарској (под Асенима) до Црног Мора, повратило је донекле старије стање, и северна страна полуострва тада се поцепала на две половине, на српску и бугарску, у којима се од Балкана к Дунаву и Сави утврдила неоспорна словенска владавина. У јужној половини полуострва наставља се борба међу Словенима и Грцима с различитом срећом, и бојна су поља од Балкана до мора. Освојење турско, које је и изазвано овом нерасправљеном борбом, завршило је старе распре врло трагично, бацивши у турско ропство сва балканска племена на време од неколико векова.

Истина је и то, да су од X века, којега смо етнографију мало час обележили по разматрањима Алфреда Рамбо, Грци чинили и стварних етнографских напредака. Предели од јужних граница арбанаскога племена па до јужнога морејског приморја, стара колевка грчког племена, заиста су од X—XV века етнографски освојени за Грке. И српско освојење под Душаном, и турско на скоро по том, ту налази махом Грке, ма да је још на крају X века К. Порфирогенит уздисао како су и туда Словени.[1] Било је без сумње још таких освојења. Али остављајући на страну историјске појединости, да чујемо једног грчког историка, како суди о етнографском стању грчког народа на Балканском Полуострву пред само турско освојење. У томе ћемо у исти мах видети и то, како се горе наведена умерено-јелинофилска разматрања француског писца шире и гранају под пером једног патриота и научника грчког.

Узимамо преда се дело чувеног професора јелинске историје на атинском универзитету г. К. Папаригопула.[2]

К. Папаригопуло говори да су се стари становници северне половине Балканског Полуострва испред словенских и осталих навала склонили на југ, те попунили ранијим несрећама опустеле земље грчке. О њиховој народности он не говори; и по том изгледа да их узима за Грке. За Словене који су се населили на југу полуострва вели, да су били много незнатнијега броја него они који су се населили на северу. У северној су се половини насељавали читави народи; у јужној пак само поједине колоније. Тога ради и ако су се Словени били настанили и у самој Тесалији, Епиру и Јелади (Папаригопуло узимље да у Мореју никако нису ни продирали), они у тим земљама по његовим речима никада нису владали. „Они су заузели

[1] Види напомену напред.

[2] Histoire de la civilisation hellénique Par M. C. Paparrigopoulo. Paris 1878. То је управо извод из његовог оригиналног дела које је у више свезака изашло на грчком језику.

неколике отворене крајеве, и подизали су на њима своје засеоке и бачије; они су с временом образовали и тежачке и пастирске општине, у којима су управљале њихове домаће старешине, које су они звали *жупанима;* они су овда онда покушавали да освоје околна грчка места и да их пљачкају, *али они никада нису могли заузети вароши!* Ето зашто се у Грчкој словенски зову села, засеоци, реке и планине. Међу тим све вароши старе и нове носе грчка имена. Јелини варошани били су често довољно моћни да узбију и да савладају Словене, и не тражећи помоћи из Цариграда". С овом историјом К. Папаригопуло свом снагом веште дијалектике брани за Грке јужну половину полуострва, допуштајући да су се у северној утврдили Словени и да су тамо заузели и саме вароши. У овој главној подели он меће на средину Македонију и Тракију. „Македонија и Тракија, вели он, стоје на средини међу северним областима царства, које су се са свим пословениле, и међу јужнима које су остале грчке. Многе жупе Тракије и Македоније дуго су припадале Царству Бугарскоме, али словенска племена, која су се ту настанила, никада нису могла себи присвојити велике вароши као што су Солун, Касандра, Сер, Пловдин, Дренопоље, Димотика, Чорлу, Визија, Бер, Родосто. — — Словенска имена међу тим надвалила су, или за време или за на век, не само по многим селима и засеоцима него и у више споредних вароши на северу и у унутрашњости ових области. Примери су: Воден, Радовиште, Кратово, Острово, Преспа, Моглен, Загорје, Перник. У кратко, у Македонији и у Тракији Словени су заузели положај јачи него у јужним, а слабији него у северним областима. — Па ипак ни Тракија ни Македонија нису никада изгубиле стара грчка географска имена, као што се то догодило у Хрватској, у Србији и у Бугарској. У северном Епиру (Албанији) и у западној Македонији, Словени су такође са свим ишчезли иза Арбанаса, као што су у јужним областима претворили се у Грке".

Прелазећи на стање Јелина у почетку XV века, пред коначно турско освојење, К. Папаригопуло прави опет етнографски преглед, с којега ће, на другом месту књиге, прећи на ново доба, у сами XVI век. „Јелинизам је, пише атински професор, у XI веку био на челу свеколикога истока. Он је успео да покори Словене до самога Дунава, да очисти острва од мухамедоваца, и да се одржи у пуној снази у Малој Азији. Али кад је западна Европа уз крсташке ратове напала на Источно Царство, и у њ унела растројство, јелинизам је, после сто година борбе, изашао јако оштећен. Турци Селџуци окрњили су му Малу Азију турчењем уроћеника; Арбанаси и Франци раширили су се по постојбини грчкој, Јелади и Мореји. Српско освојење тих крајева под Душаном прелазим ћутањем, јер је за мало трајало, и није ни допирало до Мореје".

Врло деликатно питање о Арбанасима, којих земљу у Грчкој често зову Новим Епиром, К. Папаригопуло обделава с познатог грчког гледишта, које заслужује нашу велику пажњу. „Арбанаски се говор, истина — вели он — још и сад чује на више места по Грчкој, али Грци те насељенике никада нису сматрали као туђинце. Стари Илири или Арбанаси, који станују у западном приморју полуострва, имали су много сродних веза с Грцима, својим јужним суседима. У Епиру су грчка и арбанаска племена била тако везана, да су их стари писци мешали једно с другим. Исто се то чинило и са северним арбанаским племенима све до Леша. Римљани су тај крај звали Јелинска Илирија, а писци средњег века Нови Епир. Хришћани Арбанаси тога краја (а они су у већини) говоре и грчки и арбанаски, а у својим друштвеним одношајима радије се служе језиком грчким него арбанаским. Толики догађаји последњих времена сведоче да се православни Арбанаси нису никад одвајали од цркве грчке и да никад своју судбину нису делили од суд-

бине грчке. То се још најсјајније показало од XVIII века на овамо. У време борбе за ослобођење Грчке, Арбанаси су с највећом оданошћу учествовали у борби за ослобођење Јеладе. На Мисолунги, на Хидри, на Специји, они су учествовали с пуно пожртвовања и јунаштва".

Прелазећи на друго деликатно питање, на односаје к осталим иноплеменим народима, који су насељени по јужној половини Балканског Полуострва, К. Папаригопуло говори, како су све од освојења турског грчким језиком служили се сви политички поглавари, како се тим језиком служила књижевност од најзабаченијих граница Тракије и Македоније па до приморја.

У томе је приправа за његово коначно сматрање, које нам ваља извести у целини.

„Име Римљани (Ромеји), вели он, *означавало је* кроз средње векове, а исто тако и под турском владом, *све источне хришћане који су били подчињени високој управи Васељенске Патријаршије.* Племенске распре, које су некада изазвале толике сукобе међу Грцима и Словенима устукле су кад је и на једне и на друге пала тешка гвоздена рука туђинског освајача. Општа несрећа беше зближила све хришћане, и дуго се времена могло мислити да ће заједничке патње и заједничка мржња на истог угњетача, изазвати најпре заједницу борбе, а по том, после победе, и политичко јединство источних хришћана. Тога ради су многи људи тоги времена хтели да сачувају старо државно наименовање Римљана (Ромеја) као општи знак тога јединства. Али се брзо видело с једне стране да би за љубав овога старог имена тешко било међу Грцима самим задржати жарку вољу за правим грчким народним именом, обасутим толиком славом од старине; с друге опет стране искуство је показало, да је политично јединство Грка и Словена немогућна ствар. Успомене дугачке прошлости биле су главна сметња томе јединству. — И тако је очевидно *да ће се коначна судбина источних хришћана одлучити утврђењем Словена на северу а Јелина на југу и ограничењем словенских и јелинских земаља по међама обележеним историјом, етнологијом и географијом. Срби, Бугари, Херцеговци и Бошњаци морају се признати за господаре свеколике земље на север од Балкана и Шар-планине.* Они су тим земљама и своја народна имена дали. *Али све земље на југ од тих планина, па и сама планинска места тих самих планина с јужне стране, земље су сушгаствено јелинске.* Оне су кроз хиљаду и двеста година сачувале њихова историчка имена Тракије и Македоније."

* * *

Обележивши у почетку овога одељка грчко гледиште на етнографске односаје на Балкану као нарочито историјско-политичко или државно, ми смо горе наведеним текстом једнога од најбољих грчких писаца доказали нашу оцену. Може се без прегоњења казати да највећи део јелинских патриота држи ону историјско-државну етнографску основу, која је јасно развијена мало час наведеним речима К. Папаригопула.

Износећи пред наше читаоце те грчке историјско-етнографске мисли, ми смо се уздржали од сваких напомена, јер, најпосле, гола извијања стања ствари, познатога целом свету, не потребују тумачења. Њима се чудити у толико више, што дело К. Папаригопула, иначе, заслужује сваку хвалу у сувременој историјској литератури. Али баш у томе и лежи сва знаменитост наведених разматрања, нити би њихова знаменитост и пола толика била, да она теку из пера каквога год незнатног писца.

Пред византијским државницима средњих векова био је задатак, да свима средствима потисну, узбију, искорене — или барем погрче све насељенике, који су се настанили на Балканском Полуострву од времена сеобе народа. Пошто су се од тих разних насељеника одржали Словени, ова се политичка борба поглавито на њих окомила. И сами Власи

Балканскога Полуострва, који су на Источно Римско Царство имали толико права колико и потоњи грчки полуускоци, нису били искључени од ове византијске осуде.

Пред византијским државницима светлуцао се онај развој, који је иностране насељенике па и саме домородце у Италији, у Шпанији и у Француској изједначио једноставним плаштем романскога језика и романске народности, који је на тај начин, кроз борбу средњих векова и кроз нови облик националнога јединства, васпоставио ону државну целину у тим земљама коју је у њима било некада установило Римско Царство.

Али у Источном Римском Царству, на Полуострву Балканском, развитак није пошао путем оних западних делова Римског Царства.

Исти А. Рамбо казао је узрок ове разлике у неколико речи, говорећи нѐ о данашњем него још о X веку. „Јединство политично на Балканском Полуострву — каже он *нико управо није могао установити*. У X веку, исто тако као и данас, живеле су на полуострву четири расе: грчка, словенска, влашка и арбанаска. Ма да су последоваоци К. Порфирогенита и освојили Бугарску и Србију, тим је освојењем разлика расâ само увеличана. Елемената је ту било нѐ за једну него за више држава. Зато смо и видели, где се у историји изређаше једно за другим Царство Византијско, Царство Бугарско под Симеоном, Царство Српско под Душаном. Час Цариград, час Охрид, час Србија покушаваху да завладају целим полуострвом, а Арбанија не хте поћи ни за чијим господарством. И само Византијско Царство није никад владало с потпуном снагом, и свак ће се зачудити ступњу независности, који је оно морало да призна својим различним областима или народима. У томе је клица будућег комадања и будућих савеза[1]“. Овим је речима јасно казано да је политика грчке превласти, за

[1] L'empire grec au dixième siècle, стр. 542—543.

коју се све до освојења турског очајна борба водила, била погрешна, и да се Источно Римско Царство није дало васпоставити по примеру васпостављења Галије, Шпаније и Италије.

Долазак Турака на Балканско Полуострво и освојење њихово свију несложних и раскомаданих балканских земаља најоштрија је осуда и најодсуднија пропаст коју је сам ток историјских догађаја спремио тој византијској политици искључиво грчке превласти. Тиме је та политика осуђена на коначну и неповратну смрт. А тешко томе ко неће да се обзире на овако значајне и озбиљне осуде историјске, и ко хоће у силу Бога да им се противи!

Па Византинци ипак нису хтели научити што је требало. Они су под мрачном сенком турског ропства, онда кад је свакога притискала самртна агонија, покушали да средством цркве изврше оно што пре нису могли извршити с црквом и државом заједно.

Турско освојење показало је извесну трпљивост према вери хришћанској. Из борбе за независност новонасељених народа са Византијским Царством развиле су се биле самосталне народне цркве у Охриду и Пећи, које су као патријаршије свој рад и под Турцима продужиле.

Немоћ и слабост словенскога живља који се у те две цркве склонио био, цариградски су Грци узели били као смрт. Пред сами час новога буђења они прошлога века турским рукама укидоше и самосталне словенске цркве у Пећи и Охриду, једини заостанак независних уредаба средњега века, и раширише црквену своју власт у старим границама Византијског Царства још један пут.

И као и пређе, на ново се покушало, да се цркви и просвети свега православља у Турском Царству дâ јелински тип и да се балканским Словенима откажу и човечанска права. Папаригопуло говори још и данас с усхићењем како је „јелинизам опет завладао целим Балканским Полуострвом, од кад су Турци патријарху као старешини цркве приз-

нали сва старинска права.“ „Патријарх је — вели он даље — у очима источних хришћана указивао се не само као поглавар црквени него чак донекле и као поглавар државни.“ Хвалећи грчку радњу на просвети и на народној организацији пре грчког устанка од 1821 К. Папариго-пуло помиње с поносом „како је, истина, било на истоку и других хришћана, али како се они кроз четири стотине година турског ропства нису ни живи показали. Словени данас траже прво место, а право да кажемо, они за то време нису показали што било у оправдање данашњих њихових тежњи. Многи већ нису знали ни којој народности припадају, толико су били ниско пали. Иоле образованији Бугари поносили су се да могу рећи да су Грци.“

Па шта је следовало овоме заносу? Иста та толико слављена грчка патријаршија признала је народну цркву Србији, која се јунаштвом својих рођених синова ослободила. И сав тако звани север балкански, отпавши овако или онако од Турског Царства, отпао је и од грчке патријаршије. Несмислена тежња за погрчавањем, а грешна немарност за дужности према словенској народној просвети, учинише да се образује Бугарски Ексархат, и да се кроза њ најпре разгори распра међу Србима и Бугарима, не на корист балканског словенства, али без сумње још мање у корист Грка, јер се они од српско-бугарске распре немају чим користити.

Ето последице византијске државне политике у XVIII и XIX веку под окриљем турским.

Али наши пријатељи с југа као да ипак не виде куд светли луча историје.

Зато ми и велимо: да пут историјских државних граница води у тешке погрешке, кад иза њега није етнографска подлога ма у којој мери. И у колико је погрешнија била стара политика (а историја је непоречно посведочила њену

страховиту погрешност), у толико злокобније могу бити последице онога погрешног пута у овоме данашњем времену.

Ми нисмо за саму етнографију. И етнографија има претераности, и ми смо противни и њима с истом дубљином уверења. Али грчко гледиште не може наћи ни толико одобрења, колико бисмо ми, на послетку, и претераној етнографији морали указати.

III

Пред нама су три грчке етнографске карте Балканског Полуострва: једна из 1876, с објашњењима на енглеском језику, штампана у Лондону; једна грчко-турска из 1877, с објашњењима на француском језику, штампана у Цариграду, и једна без објашњења, на грчком језику, у врло великом формату, штампана 1881 у Берлину с именом Кипертовим.

Знаменито је да све те три карте имају непоречну везу са политичким догађајима, јер су угледале света у године политички веома значајне. Карта на енглеском језику, од 1876, пада у годину српско-турског рата, почетка политичких заплета и цариградске конференције, која је претходила руско-турском рату; грчко-турска карта од 1877 године продужење је тога рада, она је издана, уза сами руско-турски рат, у очекивању будућега конгреса, а карта од 1881 пада у време обележавања нове грчке границе, које се услед Берлинског Мира те године извршило. Све то показује да су ове публикације имале политички задатак, и да су оне имале већу или мању улогу у рачунима и радњама грчке дипломатије.

Да прегледамо, како су у којој побележене грчке етнографске границе и да почнемо са оном првом, штампаном у Лондону 1876 године.

Сам нацрт карте, у коју су бојама унесене етнографске границе, врло је застарео за своје време, показује рђаве размере и има врло мало побележених места.

Издавачи нису водили никаква рачуна од напретка картографије. На овом месту ми ћемо само побележити етнографске границе те карте, а на њена објашњења вратићемо се нарочито у особеном чланку.[1]

Народи балкански обележени су, у главним својим седиштима, као компактна маса, а осим тога, на етнографским су границама свуда обележене и оне мешовите зоне, у којима се расе укрштају и једна с другом измешано живе.

Компактна маса српска обележена је на тој карти само наспрам Арбанаса и Бугара, пошто се састављачи нису интересовали за границе на северо-западу. Тако маса српска почиње по тој карти на старој (до 1878) аустријској граници у Јадранском Приморју. Свеколико приморје међу Бојаном, Јадранским Морем, Скадарским Језером и црногорском границом (до 1878) арбанаско је. Границе Црне Горе од 1876 границе су међу масом српском и масом арбанаском све до Виситора. С Виситора српске границе силазе на Лим (подалеко испод Плава и Гусиња), и иду Лимом готово до Бијелог Поља, држећи на десној страни Лима масу српску, а на левој један као језик Арбанаса, обухваћен и с друге стране масом српском, која допире мало више Рожаја, не допирући ни до Пећи. Даље маса српска наспрам Арбанаса иде водопађом Ибра, остављајући Пећ, Ђаковицу, Призрен и сву Метохију компактно Арбанасима. Из водопађе Ибра маса се српска стере у водопађу Ситнице, имајући за границу Голак, и одмах више Приштине скреће к северу тако, да Косово остаје на јужној граници, Ново Брдо и Гиљан остају арнаутској маси, а српска маса скреће, преко планина, од прилике на грделички мост на Морави. Одатле иде право, на крају мало савијајући на југ, једнако имајући Арбанасе са југа и долазе до на крајеве око Сливнице. Брезник и Радомир су дати Арбанасима. Граница источна арбанаској и српској

[1] Натпис карте и објашњења: Introductory remarks to the ethnographical map of european Turkey and Greece, London 1876.

маси као да је на Струми, а дотле долази једним пошироким арбанаско-српским стубом, који се од Качаника пружа к Струми међу чистим Србима са севера, а Грцима (измешаним с Бугарима) с југа. Ширина је тога арбанаско-српског стуба од Приштине до више Вароши (јер су у качаничком теснацу већ Грци и Бугари), по том од Грделичког Моста до више Биљача, па између Радомира и Трна. Тако су у Софији и блиском јој пределу до Струме Бугари, а на Струми настају Срби и Арбанаси.

За што је оволики мах дат Арбанасима на северу видеће читаоци тек у објашњењима, кад на њих дођемо.

Спрам Бугара на истоку састављач је ове карте за Србе већ био много галантнији него спрам Арбанаса. Србима је оставио и Сливницу и Цариброд и Пирот с целом водопађом Нишавином. Етнографске границе на том крају иду планином тако, да Ћипровац остаје Бугарима а Пирот Србима. Али је после нашао за добро, да сву леву водопађу обадва Тимока остави Бугарима, те је тако велики део Књажевачког и Црноречког Округа обојен бојом бугарском. Српска етнографска граница долази опет на Тимок тек испод Зајечара, онде где се и државна граница с током Тимока састаје. Влаха у Србији по овој карти нема. Али је у Угарској њихова компактна маса без икакве смесе доведена до железничке линије Базјаш—Темишвар. Ваља се домишљати, откуд су они који су повлачили ту железничку линију погодили да је повуку тако баш по самој етнографској међи?!

Према томе Србима се етнографски приписује: Црна Гора (по границама до 1878), Далмација, Босна и Херцеговина, Хрватска и Славонија, Срем, Бачка и Банат, Србија (по границама до 1878) с Новопазарским Санџаком, Косовом, нишко-топличким крајем до Грделичке клисуре и пиротским крајем. Осим тога има на југу те линије још нешто српске мешавине с Арбанасима. Тако арбанаско-српска мешовита маса иде од Приштине југозападно до

горњег Вардара у Пологу, али на јужну страну Вардара не прелазећи, јер с јужне стране Вардара почиње компактна маса арбанаска. По том с обе стране јужне Мораве и њених притока до Биљача и Пшиње.

Још су забележена два српска острва: једно у арбанаској маси у Дибри, с десне стране Ц. Дрима на источној страни Охридског Језера, а друго у арбанаско-грчкој маси међу Охридским и Преспанским Језером, готово до Девола.

Арбанаска компактна маса иде северно дуж старих јужних црногорских граница, низ Лим левом страном до Бијелог Поља, па уз десну страну Ибровог изворног предела, па јужном границом Новопазарског Санџака и Иброве водопађе до водопађе Ситничине. Ту су у водопађи Ситничиној измешани Арбанаси са Србима више Приштине, и та смеса иде западно од Качаника и преко планине до Тетова. Призрен као да ипак остаје чисто арбанаски. За тим се Арбанаси, измешани са Србима, пружају међу српском и грчко-бугарском масом горе обележеним стубом међу Приштином и Вароши, међу Грделичким Мостом и Биљачем, међу Трном и Радомиром све до Струме. Арбанаска маса иде, по том, десном страном Качаничке реке тик самог Скопља (у коме су, по тој карти, Грци и Бугари), хвата Полог (горњи Вардар), и јужном страном Гостиварских планина, обухватајући цео склоп Шар-планине и сву Дибру, излази на северну страну Охридског Језера, на сами исток Црног Дрима. Ту су, око Ц. Дрима Арбанаси а на источној страни језера Грци измешани са Србима. Западну страну Охридског Језера држе чисти Арбанаси, а с јужног краја језера њихова маса иде у кривој југозападној линији преко река и потока управо у Авлону, као по лењиру.

Арбанаска маса има по тој карти облик неког кривог затубастог троугла или неправилног камена, који је најшири у Приморју (од Спича до Авлоне), а после се међу Србима са севера, Грцима и Бугарима с југа једнако сужава, докле не дође до Струме, на којој се уставља пред Бугарима који држе Витош и Софију.

Грци и Арбанаси мешовито су забележени јадранским приморјем, не хватајући дубоко у унутрашњост, од Авлоне до Парге. Још је нешто Арбанаса на самој југоисточној страни Јеладе, око саме Атине, на северо-источној страни Морејe и по неким острвима, нпр. на јужној страни Евије или Негропонта.

Бугари с њиховим јужним границама доиста нигде нису тако зло прошли као на овој карти.

Чиста маса бугарска по овој карти хвата управо простор међу Дунавом, Балканом, Тимоком и доњом Добручом, у којој су забележени Власи. Маса бугарска прелази Балкан само за у софијско поље до Витоша, па и на том простору сва је источна половина измешана с Турцима. Свеколико приморје Црнога Мора, од Кистенџе до Босфора, заузето је грчком бојом, најпре у узаној приморској линији од Кистенџе до граница Источне Румелије, а после су Грци главна маса по целој ширини. Турска мешавина забележена је у Бугарској у целом Видинском Округу и по доњим крајевима Подунавља до Рахова, за тим на исток од Јантре, од Осман-Пазара па даље до мора, пружајући се кроз влашку масу и доњом Добручом све до Дунава.

Осим те главне масе још се Бугари налазе измешани с Грцима и Турцима.

С Грцима су измешани по целој Источној Румелији, али тако да су у приморју Источне Румелије само Грци и Турци, а на југ се Бугари не пуштају ни помешани с Грцима даље од Маричине долине. Грци и Бугари су н. пр. још у Ихтиману, у Самокову, у Дубници, око Рила, у Разлогу, у долини Струме, око Кустендила, Егри-Паланке, Кратова, Радовишта, у Струмици, у Куманову, у Штипу, али свуда у горњим водопађама реке и у пристојној даљини од приморја, у којем су редовно или Грци помешани с Турцима, или Грци сами. У долини Вардара Грци и Бугари су н. пр. до Демир-капије, у Скопљу и Велесу, у

Прилепу и у Битољу, али јужно од Битоља и од Демир-капије Грци су или сами, или помешани с Турцима. Тако се мешовита бугарско-грчка маса шири планинама и горњом земљом, свакад даље од мора; она је забележена у Источној Румелији међу Балканом и десним висовима Маричине водопађе (више Дренопоља), између северних граница Кустендилског Округа, између Качаника, па између Перидага, јужне границе Струмичког Округа и Демир-капије, па све до Перистера западно од Битоља, који је грчко-бугарској мешавини на овој карти последња граница.

По овоме што је довде говорено о граници Бугара и Арбанаса на југу обележена је сама собом грчка граница, јер по овој карти од јужних граница бугарских и арбанаских почиње одмах грчко племе, било помешано с Арбанасима и Турцима, било чисто. Карта само при грчкој боји води рачуна од сродних или суплемених раса. Грци су по томе једини који се лако друже и мешају с инородцима и у које се инородци вољно и лако преливају. Тако Грци, што у компактној маси што измешани с Арбанасима, Србима (међу Охридским Језером и Перистером) и Бугарима (који се по овој карти радије него ико други претапају у Грке), хватају лепу ширину од мора па до Авлоне, одакле њихова северна граница (јужна увек почиње од мора), иде на јужни крај Охридског Језера, јужном границом Дибре, јужном границом Вардарове горње водопађе на Качаник до Вароши (до на улазак у Косово), одакле јужном границом Врањске Нахије (из турског времена) иде на јужни крај Витоша, обухватајући рилске планине, па претуривши Ихтиман и Трајанову Капију, поносито се хвата Балкана све до црноморског приморја, у коме се опет налази у својој кући, пружајући се дуж приморја и на север до Кистенце.

Турака на овој карти нигде нема у компактној маси. Измешани су с Бугарима у источној дунавској Бугарској, с Грцима у приморју источно-румелијском и у целој Тракији. Цариград је мешовито грчко-турско острво у маси грчкој, која је компактна у свему оном кљуну земље међу Црним и Мраморним Морем. Исто тако Турака још има у јужној Македонији, помешаних с Грцима, али се, како карта говори, и Турци свуда држе у пристојној даљини од мора, јер у приморју се свуда готово држи искључива и компактна грчка боја.

* * *

Избележивши како је представљена раширеност грчког елемента на тој лондонској карти, прећи ћемо сад на другу у Цариграду 1877 штампану етнографску карту Европске Турске, у којој је и од Турака или мусломана, ваљада због турске цензуре, већи рачун вођен, али која опет заступа гледиште и интересе грчке, и ако с више умерености него икоја друга карта.[1]

По тој карти раздељене су балканске народности на Грке, Грко-Бугаре, Бугаре, Србо-Хрвате, Румуне и Арбанасе, а према њима стоје мусломани, као једна народност. Мусломане, у Европској Турској, не показује та карта нигде у компактној маси, али осим Србије, Црне горе, Румуније и Грчке, оновремених васалних држава, све друге земље Балканског Полуострва показују се измешане с мусломанима у већим или мањим размерима. Компактна маса мусломана забележена је само у Малој Азији, (колико је од ње на карту ушло) у унутрашњости, јер су и ту свуда у приморју Грци измешани с мусломанима. Тако се мусломани измешани на обред са Србима, Арбанасима, Грцима и Бугарима виде на карти од босанске Крајине до Цариграда по свима земљама Турскога Царства од 1876, пре последњега рата. Ипак боја показује јаче масе мусломана око Црне Горе, у Старој Србији и у Бугарској

[1] Потпун натпис: Carte ethnographique de la Turquie d'Europe et dénombrement de la population grecque de l'Empire Ottoman. Par. A. Synvet Paris 1877, али су и књига и карта штампане у Цариграду.

међу Софијом и Пловдивом, а најмање их је међу Битољем и старим границама краљевине Грчке, где по готову грчка боја превлађује.

То је општа карактеристика те турско-грчке етнографске карте.

Српски народ, по тој карти, заузима Босну с Херцеговином, Црну Гору, и Србију. У Старој Србији већ је јако измешан с мусломанима и Арбанасима, тако да боја у том крају једва показује четвртину или петину Срба. Ако се не варам (јер је штампарски посао нетачан и боја доста замрљана), бугарске боје има нешто и око Ђаковице, и по границама новопазарским с јужне стране, што би значило да у Старој Србији има и мусломана и Арбанаса и Бугара, ових последњих опет мање него Срба. Понајјаче су Срби обележени у Новопазарском Санџаку, у Лабу и око Вучитрна, по том их има мало на Косову и око Качаника, у Метохији и око Призрена, где већ српска боја ишчезава са свим, и једва се и ту види. Ресултат је, да би по овој цариградској етнографској карти Срби мало шта могли с разлогом тражити од Турске после последњега рата?!

Арбанаси су такође прошли врло рђаво. Њихова је јужна граница на Шкумбији, северна на границама Црне Горе и Новопазарског Санџака, ма да се даље источно, у средини полуострва, једна њихова поширока бразда пружа од Приштине преко Прокупља и Топлице до саме старе српске границе. Али су Арбанаси свуда јако измешани с мусломанима, по том са Србима и Бугарима, и њихова компактна чисто арбанаска маса, види се само у планинама миридитско-пилотским међу Ђаковицом, Лешем и Ц. Дримом.

Бугари се деле на Бугаре и Грко-Бугаре. Ова деоба је главни карактеристични знак етнографских балканских карата у грчком смислу. За Грко-Бугаре се у тим делима мисли да су народ који код куће говори народни бугарски језик, а у књижевности се служи језиком грчким. На ову

измишљотину фанариотских владика, коју су с одушевљењем прихватили и модерни грчки патриоти, много се полаже у Грчкој. Пошто је то само начин којим се Бугари убрајају у Грке, ми ћемо Грко-Бугаре бројити с Грцима, а овде ћемо само показати чисто бугарске границе које се на овој карти виде. Бугари су и тако доста добро прошли на овој турско-грчкој карти. Свуд су помешани с мусломанима, али се доста компактне масе виде и дуж старе српске границе све од Мораве до Видина, пружајући се од Ниша до Приштине и обухватајући, с мусломанима заједно, сва четири округа који су на Берлинском Конгресу уступљени Србији, по том у Подунављу у правцу Враце и Габрова и око Пловдива. По овој карти има Бугара, али у мањим масама, и у Дибри, и око Тетова, и око Скопља, и око Битоља, и око јужног Вардара, где се пружају до близу Бистрице (Инџе-Кара-су) и око Струме, у околини Сереза, али су свуд у мањини. У северо-западној, горњој Македонији (с десне стране Вардара), јачи су Грко-Бугари, а прави Бугари ишчезавају, а у северо-источној горњој Македонији међу садашњим бугарским границама, Струмицом и Вардаром само су Бугари и мусломани, ма да у југо-источној Македонији, на југ од Мелника превлађују Грко-Бугари. Још Бугара мешаних с Грцима, Грко-Бугарима и мусломанима има и у целој јужној Источној Румелији и с јужне стране Родопа, до Ђумулџине и у доњој Марици до близу Дедеагача, по том око Луле-Бургаса и око Агатополја у приморју Црнога Мора. Још није био дошао Сан-Стефански уговор, те се ваљада још нешто рачунало и са Бугарима, што после Сан-Стефана већ никако није било могућно.

Румуни изван Румуније нигде нису забележени, осим у источној Србији, а ту их међу Моравом и Тимоком има по бојама карте мало што мање од половине. На карти се, дакле, јасно црта на сваком месту расположење Цариграда спрам онога пређашњег турског васала, који је

не само 1804 и 1815 него и 1876 први отпочео борбу против Турског Царства за ослобођење своје браће и источних народа.

И на овој карти, поред свих мусломана и поред свеколиких обзира на турску ценсуру, опет је лавовски део припао Грцима. Што компактни, што мешовити, што опет као Грко-Бугари, Грци допиру до Шкумбије у Арбанаској, до ниже Струге, Охрида, Битоља, Велеса и Штипа у Македонији, до Мелника на Струми, до Татар-Пазарџика и Пловдива у Источној Румелији, држећи свуда земљу јужно од Марице било као јача чисто грчка маса, било својим књижевним језиком кроз занимљиве Грко-Бугаре. Приморје је њихово и на овој карти и покрај Егејског и покрај Мраморног и покрај Црнога Мора. Цариградско Полуострво међу Црним и Мраморним Морем такође је њихово. И ако већ с ким морају делити приморје, Грци га и на овој карти најрадије деле с Турцима, сигурно зато, што је њихово бављење у Европи проглашено за привремено.

Грчка статистика и извештаји о стању просвете по православним, патријаршији подчињеним, епархијама, који су уз карту штампани, објашњавају боље него боје праву тежњу карте. Статистички материјал узет је из вилајетских турских и из епископских грчких извештаја. Писац помиње, како је попис, којим се он служио, чињен од стране патријаршије с финансијском намером, за распоред црквеног прireза и како су кметови, да би своје грађане заклонили од плаћања, обично бележили мање кућа него што има у истину, изоставивши још уз то и сиромашне куће које плаћати не могу. За Цинцаре (македонске Румуне) каже се, на прилику, у тим белешкама, да је њихово порекло врло старинско, али да су се данас они са свим изједначили с Грцима и да се за већи део њих може рећи да су већи „краљевци од краља“ тј. жешћи Грци од рођених Грка. За Неврокопски Округ каже се како у њему станује мешовита популација, како се по селима говори бугарски, али како у црквама и у друштвеним одношајима влада језик грчки и како су школе свуда, и по селима, грчке.[1] Исто тако се у округу Петричком (у јужној Македонији) помиње претежан број бугарских ексархијских кућа, али се и ту напомиње да су школе грчке. Исто се тако бележи и за Епархију Костурску да има школе грчке и по селима, у којима се „говори бугарски.“ У општем прегледу у епархијама и окрузима јужне Македоније без Струмице, Прилепа, Велеса и осталих северних места, са епархијама Охридском и Битољском, попис који је био на руци писцу ове карте показује свега 634.748 мушких глава, од којих по белешкама напоменутих извора има Грка 474.506 глава мушких заједно са 50.000 Грко-Бугара који нису ни бележени одвојено, има Бугара 176.000 мушких глава, а остало су мусломани и друге народности.[2] Од северних македонских епархија и нема бележака, сигурно што су се оне у тај мах налазиле у рукама бугарских владика, или што их грчке владике још нису биле примиле у своје руке.

* * *

Узимамо преда се и последњу карту, издање атинскога Силога, с именом Кипертовим, која је 1881 штампана код Рајмера у Берлину. Она је штампана у великом импозан-

[1] Школе су, види се, главна подлога ове грчке патриотске статистике. Колико је та статистика варљива види се по томе, што је грчких школа било све до 1848 још и у Новом Саду, у Земуну и у Београду. А данас већ у тим местима и некадашњи прави Грци једва знају грчки, а деца некадашњих чланова грчке колоније често се ничим не разликује од својих српских вршњака. Тако је јак природни ток кад узме мах против извештачене народности! Овај исти пример, у великом, могли би Грци проучавати у садашњој краљевини Румунији. У Молдавији је 1820 Инсиланти покушао борбу за грчко ослобођење, а данас краљевина Румунија подржава Цинцаре на Пинду да своју румунску народност одрже према Грцима!

[2] Прошле 1889 год. послао је енглески консул из Солуна г. Блунт својој влади извештај о етнографској статистици солунског вилајета, који се по границама готово подудара с границама назначеним у овој грчкој статистици. По Блунту имало је 1889 у Солунском Вилајету свега 950.000 душа. Од њих је 447.000 мусломана, 485.000 хришћана и 43.000 Јевреја. Хришћане Блунт дели на 312.000 Бугара (од којих 102.000 под патријаршијом а 210.000 под ексархијом).

тном формату 1:700.000. Сав је топографски текст на карти грчки, и покрај садашњих имена свуда су у зграде назначена и класична старинска имена. То је прави и чист, ничим непомућен израз грчких патриотских мисли о етнографској подели Балканскога Полуострва, и у њој су, без зазора, па ипак са нешто пажње према Турцима, означене грчке аспирације у етнографским границама, управо онако како смо то у претходном чланку видели из текста чувеног грчког историка Папаригопула. Карти је натпис у српском преводу овако: *„Слика грчких земаља са суседнима арбанаским, словенским и румунским. Саставио Киперт а издало Атинско Друштво за ширење јелинске књижевности, трошком Стефана Зафиропула.“*

На карти је употребљено пет боја, једна за Румуне, једна за Србе, једна за Бугаре, једна за Арбанасе. За Јелине употребљене су две боје, једна за Јелине краљевине Грчке, а друга за Јелине Турскога Царства. За мусломане и Турке нема боје никакве.

Мисао и правац карте најбоље су исказани једном малом напоменом на крају покрај назначења боја, којом се објашњава како треба боје разумети, и по каквоме су сматрању оне распоређиване. Та напомена заслужује сваку пажњу, и она у српском преводу гласи: *„Ова карта није бојадисана* **етнографским** *него другојачијим тако рећи* **етнократским** *начином. Целим областима давана је једна само боја. Али се тим не каже да у њој станује само оно племе којему дотична боја припада,* **него да је у њој надмоћно оно племе којега му је боја дана.“**

Јасније него сва наша горе наведена разматрања ова је напомена жарком бојом обележила грчку основицу и грчки начин поступања у изради етнографских балканских карата. Имамо, дакле, посла *не с етнографском него с етнократском* картом Балканскога Полуострва!

На тој *етнократској карти* српска боја покрива само целу краљевину Србију и књежевину Црну Гору. Босна и Херцеговина и остале земље српске, које се виде северно и западно од Црне Горе и Србије стављене су без ичије боје. Да ли то хоће да каже да те земље нису по надмоћности племена српске, или да у њима нико нема надмоћности, не умемо да кажемо, јер нигде није то речено. Ми само бележимо оно што видимо на карти. Остале земље српске отишле су по овом *етнократском* дељењу другима, као што ће се одмах видети. Бугари такође се нигде више не виде него у берлинским границама књежевине Бугарске. Источној Румелији су обележене међе, али јој је дата боја Грка Турске Царевине. И то 1881?!

Арбанаска маса, или боље надмоћност те масе по овој карти пружа се дуж нове црногорске границе до тачке где она пресеца Лим, иде низ Лим, десном му страном, до ушћа Увца, иде даље уз Увац и дуж граница Србије све до тромеђе српске, турске и бугарске. Одатле арбанаска маса иде к југу, дуж граница бугарских, до границе турско-бугарске југозападно од Кустендила на Дованици. Одатле окреће к југозападу венцем Доганице јужно од Кратова, водомеђом између Криве Реке и Пшиње с једне, а Брегалнице и Орле с друге стране, остављајући Орлу и Брегалницу Грцима, а Криву Реку и Пшињу Арбанасима. На Вардар граница излази одмах испод ушћа Пшиње више Велеса. Велес је грчки, а Зелениково је арбанаско. Одатле удара југозападно, хватајући за Арбанасе линију водомеђом Треске, обузимљући ипак изворни предео Црне и Сутеске, излазећи на Црни Дрим ниже Струге спрам Јабланице. Охрид, Преспа, Крушево и Прилеп остају Грцима. С Јабланице Арбанаси, по овој карти, хватају ток Шкумбије управо на окуци којом она окреће свој ток западу, и низ њу слази на море. Сва земља јужно од Шкумбије овом је картом, као и осталима грчким картама, дата Грцима.

По томе се грчка маса види у импозантној ширини и дужини од Јадранског до Црног Мора. Узмите границу

међу Шкумбијом и водомеђом Треске, Пшиње и Криве Реке, па је продужите старом добро познатом границом кнежевине Бугарске, остављајући сву Источну Румелију Грцима, па замислите од тих граница до мора на југу Грке, и ви видите пред собом ову карту.

Једно је само необјашњиво. Од Киперта је позната под његовим именом на немачком језику издата етнографска карта (Ethnographische Uebersichtskarte des europäischen Orients. Berlin), од које је једно издање изашло такође 1876 године. Међу том етнографском и овом етнократском картом грдна је разлика. Како је могао Киперт пристати да своје име потпише на две тако супротне карте? Да ли је њему било довољно оно *етнократски*, да сву његову научну савесност умири? То питање можемо само положити, али је на њ одговорити тешко, ма да се зна да се Кмперт у то време бавио у Цариграду и у Атини. Грци су мислили да њихова етнократска карта два пута више вреди, ако је на њој још и име Кипертово, али су заборавили да и најславнија имена стање ствари истини противно могу променити — само на хартији!

IV

Наши су читаоци из овога што је довде наведено могли већ познати у чему се управо састоје *грчке мисли о етнографији Балканског Полуострва.*

Али се нама ипак чини, да је све ово што је довде наведено, гола мелодија без речи. Често су потребне и речи, или познавање баладе или романце, па да се мелодија може потпуно схватити. У енглеском издању горе на првом месту описане етнографске карте налазе се баш те речи, које су потребне да се разуме до сад изнесена мелодија. За то молимо читаоце да нам опросте што смо спрам њихове доброте немилосрдни, те хоћемо ево да их уморимо и преводом главних места оних Introductory remarks лондонског издања грчке етнографске карте од 1876,

у којима се показује какав је грчки поглед на балканску етнографију. Може бити да се пребацујемо што толики значај дајемо речима анонимним, очевидно штампаним само у политичкој намери. Али нас на то слободи што се те речи врло добро подударају с оним што је довде изведено из речи познатих знатнијих људи, те се она анонимна етнографска објашњења тиме управо оверавају. А слободи нас на то још више што у том смислу доиста и ради грчка пропаганда, која се у последње време, осећајући ваљда да је на дневном реду Македонија, креће много живље него до сад.

Писац уводних напомена најпре даје кратак општи поглед на расе овим речима:

„Разне народности и расе које станују у Европској Турској и у западним деловима Мале Азије, а на име: Румуни, Срби, Бугари, Арбанаси подељени на Гоге и Тоске) Куцовласи (Цинцари), Грци, Турци, Јевреји, Цигани, Јермени, Татари и Черкези — све су мање или више обележене замршеном разликошћу порекла, језика, народног карактера, политичких околности, друштвеног уређења, умног развића и религије.

„У погледу религије имамо да их поделимо на мухамедовце, на православне и католичке хришћане, на глигоријевске Јермене, унијате, Јевреје и незнабошце (поганике).

„Осим последњих двеју вера ниједна од осталих не може се узети као искључива вера појединих раса или провинција. Тако је исто и сам језик у много случајева погрешан и непоуздан показалац народности, јер, као што ћемо даље осведочити, у току политичких обрта разни утицаји наметнули су поједине језике, негде искључно, а негде делимице, у крајевима, где обичаји, традиције, вера и симпатије народа још непрестанце показују другојачију исконску народност.

„У оваквим околностима изгледа преухитрено, да не кажемо немогуће, определити плаивазом размештај и мешавину раса, језика и вера у Турској. Тога ради задатак једне практички употребљиве карте тих предела мора бити, да објасни и представи садање одношаје, у којима те народности стоје једна спрам друге у својим правим размерима, имајући вазда на уму веће староседелачке масе, које су настањене у непретргнутим

просторима и које, не гледајући на површне разноликости, састављају једно солидно тело; мање пак народности — које су, будући иностраног порекла, расејане тако рећи између староседелаца и које сачињавају мали део целога становништва, неопходношћу су осуђене, ма какве промене биле у Европској Турској, да се политички претопе у надмоћни главни елеменат, ма да могу социјално сачувати своју националну индивидуалност. — Ове народности могу фигурисати само у статистичким подацима. Те врсте су народи: Јермени, Јевреји, Цигани, Татари и Черкези.“

С овим приступом писац се упушта у расправљање о пореклу, о језику и о вери Јевреја, Цигана, Татара и Черкеза. И пошто је то учинио, прелазн на Куцовлахе или Цинцаре (македонске Румуне).

„Положај Куцовлаха разликује се у многом погледу од ових раса. Они су остатак од старога сељења са обала Дунава и настањени су делимице у маси по селима око планине Пинда до грчке границе, а делимице су растркани међу грчким становницима Епира, Тесалије — и у малом броју — Македоније.

„Византијски историци помињу сељења скитачких влашких племена, која су за време XI и XII столећа била пошла на југ, нешто потиснута од других, а нешто и по својим урођеним скитачким навикама. И дан данаи „Влах“ на грчком језику значи пастира или чобанина, врсту рада којему се они искључиво одају, и којега ради периодички мењају своје летње и зимње станове, као што то описује sir Henry Holland у своме „Путовању по Албанији“ (Travels in Albania, London, 1819, vol. I. p. 133).

„Међу тим мало по мало утицај околног грчког елемента био је тако велики, да су се Цинцари не само почели сроћавати и мешати с Грцима, него по једној вери с Грцима примише грчки језик у цркви, у школи, у својим пословима и у свима друштвеним одношајима. Њихов рођени језик, а ако по корену латински, сад је у пола погрчен, а говори се само по негде и то искључиво међу женама, у најзабаченијим сеоцима. Људи по селима и влашко становништво по варошима обично говоре грчки. Шта више, они деле с Грцима све аспирације и симпатије, и у свима приликама идентификовали су своју судбу са грчком. Неки од главнијих грађана Мецова — цинцарске главне вароши, — Тошица, Стурнари, Аверови и други — обогативши се трговином, жртвовали су свој новац на завођење и издржавање школа и филантропских установа у Грчкој. По томе, рачунајући да их има на 30.000 душа свега (Финлеј узима на 50.000) они сачињавају за сваки случај једну и исту националну масу са Грцима, много више но што становници Велса чине део енглеског народа.

„Прелазећи на многобројније румунске масе на другим крајевима полуострва, наћи ћемо да Румуни и Срби станују у јасно одељеним просторијама. Они су делимице измешани, први са већим грчким колонијама дуж Дунава; последњи са румунским насељењем од 155.000 душа насељеним у Србији међу Дунавом и Моравом, где Румуни, противно Цинцарима на Пинду, одржавају свој особени национални живот. За тим налазимо, да су се од Румуна одвојиле колоније на југ у Бугарску, а од Срба у предео где станују арбанаске Гоге.“ [1]

Овако свршивши своје белешке и оцене о Цинцарима, писац бележака лондонске етнографске карте прелази на Арбанасе. Те су му белешке још занимљивије, и ми их препоручујемо особитој пажњи наших читалаца тим више што су Арбанаси међу нашим и грчким радницима. Знатнија места ми подвлачимо.

„*Арбанаси*, Шкипетари или Арнаути, потомци су и представници старих Пелазга, пореклом из „Илирске“, другим речима,

---

[1] Занимљиво је упоредити с овим што се овде пише о Цинцарима (јужним Румунима) шта веле Румуни и други који кроз грчка стакла не гледају. Пуквиљ је у почетку овог века бележио да има 80.000 Цинцара, Крус им даје 250.000, Дисије 330.000, Рекли 200.000, Хајшинг 350.000, Хан 500.000, Болинтињан 1,200,000, једна букурешка географија од 1873 чак 1,500.000. У Румунији се основало друштво под именом „Дакијско Братство“, које се брине о школама и о народном образовању Цинцара јужне Турске. Сама Порта пре неколико година узимала је једним актом у заштиту Цинцаре и њихове школе од насиља грчких владика и агитатора. Што су неке цинцарске породице у почетку овог века потпомагале јелинско ослобођење, то је било из љубави према општој слободи, али кад су Грци почели да гњаве народно румунско осећање у Цинцара, паишли су и у њих на отпор, као што су наишли и у Бугара и Срба, с којима су они некад овако исто рачунали. Све је ово добро имати на уму, да би се како треба уочила и схватила погрешна и агитаторска политика садашње Грчке. Види о овоме Diefenbach, Völkerkunde Osteuropa's. Darmstadt 1880, I, стр. 299 и д. За познавање македонских Румуна или Цинцара данас је главно дело Густава Вајганда: Die Aromunen. I и II Bd., Leipzig 1894 1895. Вајганд даје Цинцарима свега 150.000 душа. И то је права и најсмотреније постављена цифра.

по пореклу и елемснтарним околностима прави су Грци. Овај факт је сад јасно доказан, не само студијом арбанаског дијалекта, за који је филологија доказала да је једна форма грчкога језика,[1] него и *националним карактером Арбанаса, који је такође ванредно сродан са грчким.* Значајно је ипак да су две велике гране, на које су Арбанаси подељени, у многоме различне. Северна грана, *Гоге*, пружа се од планина које граниче Црну Гору и Стару Србију доле до реке Шкумбије. Ова река их дели од јужних Арбанаса који се зову *Тоске*, и који се шире по Епиру. Разлике између Гога и Тоска јако су сличне карактеристикама старих Доријанаца и Јонаца, а опажају се не само у дијалекту но и у њиховом моралном карактеру. Гоге су озбиљног и чврстог карактера; Тоске су живахни, весели али непоуздани. Разлика у језику тако је велика, да се често не могу међу собом да разумеју, а ова је провала још чешће проширена верском разликом између мухамеданаца и хришћана.

„Године 1431 султан Мурат освоји Епир и Албанију, и проникнут духом прозелитизма, заповеди побеђенима да се потурче. Становници у равницама подлегоше томе, али у планинским покрајинама *Миридита* (једнога племена гогског) одржа превагу католицизам, и сад по Hahn-у броји на 100.000 присталица. Други део становника склони се у планине Кимара, Сули и Парга, *где су се православна* вера и грчка народност овековечиле дугим низом јуначких дела. Ратови Ђорђа Кастриотића (код Турака Скендер-бега) завршише се исељавањем *великог дела Грко-Арбанаса*, који се настанише на противној обали Калабрије и Сицилије. Ове су колоније сачувале *свој грчко-арбанаски говор.* По Бунеделу и Хану броје они на 86.000 душа.

[1] „У ствари арбанаски језик је много сроднији грчком него келтски енглеском, и баскијски или фландријски француском. Мало је Арбанаса који не говоре грчки.“ — Тако се допада писцу бележака. У осталом то није нимало истина. Најновија истраживања обележила су језик арбанаски као са свим засебан по своме склопу и по граматици, а као врло мешовит по речнику, пошто је и народ арбанаски непрестано био изложен врло живом додиру с несродним народима са свих страна. Ако су јужни Арбанаси јако подлегли утицају грчке просвете, која на њих утиче вековима и која им је мноштво доиста погрчила, то не може вредити у истој мери за северне Арбанасе, који су у том погледу у сличној вези са својим северним суседима Србима. Старија римска влада и везе с Италијом отвориле су пут и јаком утицају романско-италијанском. С тога је погрешно што писац своје гледиште, донекле оправдано за јужне и најјужније делове арбанаских племена, шири на цело арбанаско племе без разлике.

„Друга врло знатна емиграција оде јужним правцем и настани се у Евији, Атици, Арголису и околним острвима. Трећа, али мања емиграција арбанаска у ове покрајине десила се 1770, кад је Мореја била опустошена од Турака, после руске демонстрације под Орловом. Ове колоније налазе се обележене на нашој карти, ма да оне данас нису више никакав стран елемснат, пошто су се за последњих тридесет година савршено погрчиле и језиком и идејама. *Исто се десило готово са свима православним хришћанима у јужној Арбанији и у Епиру.* За време ратова са Али пашом и грчкога устанка, Кимариоти и Сулиоти, дадоше неколико од најврснијих ратника и најодабранијих вођа грчком устанку, као што су: Бочарис, Цавелас, Дракос. Погрченим острвима Хидри и Специји Грчка има да захвали свога Мијаулиса, Цамадоса, Томбазија и друге поморске јунаке.“

Пошто су на тај начин Арбанаси представљени не као засебан народ, него као племе и по пореклу и по језику и по историји од искони грчко, које се данас очима грчких патрпота указује као у три четвртине изједначено са Грцима, писац прелази на другог још занимљивијег члана балканске дружине на́рода, на Бугаре. Чујмо!

„Бугари су измешан народ, склопљен фузијом монголских и хунских племена, са пуно татарске крви у жилама. Том мешавином они беху већ очврсли као особена раса, кад су оставили своја прва станишта око Дона и Волге (откуда им долази име Болгари) и кад се беху упутили к Дунаву, потискујући пред собом Словене у југозападном правцу. То је поглед на њихово порекло и развој усвојен и од великог панславистичког етнографа Шафарика (Slawische Alterthümer, I, 5, II, 89) који описује старе Бугаре као мешовит народ, осведочавајући очевидно самим језиком, да они не воде порекло од Словена. И заиста Бугари су тек од скора почели називати се чланом велике словенске породице, не обзирући се што их од остале словенске масе одвајају Румуни, народ са свим друге расе. Али због додира са словенском расом, Бугари, за време њихова становања на Балканском Полуострву, примише у свој, и пре тога мешовити, говор велико мноштво словенских речи. Међу тим бугарски језик има у себи много и турског елемента; и сличним начином Словени у Турској усвојили су многе бугарске речи, којима је корен у словенским језицима непознат. *С тога је велика погрешка*

говорити о „погрченим Словенима“ на југу Балканског Полуострва. Несумњиво је да су после њиховог првог настањења на југу од Дунава у VII веку, Бугари скоро сваке године упадали у Илирију, рушили и пустошили вароши, долазили до самих врата цариградских, допирући чак и па југ Мореје. Али су они као и друге дивље хорде у средњем веку ударали на отпор и повлачили се, *остављајући за собом само незнатне колоније, које су здравији и образованији домаћи елементи у брзо прогутали, и сав траг тих туђих упада налази се данас само у необичним туђинским географским називима. Једино европско земљиште које су Бугари задржали у неоспорној својини, пружа се између Дунава и Балкана.* То је стара римска провинција Доња Мизија, у којој је у почетку становао старински народ Гете. Овде су се Бугари припитомили и угладили пре краја IX века *током мирољубивих односаја с Грцима*, услед становања у образованим пределима и услед увођења хришћанске вере, коју су им проповедала два грчка калуђера Св. Ћирил и Методије, *за које су Словени исто као за Александра Великог* и *за Бугаре касније прогласили да тобоже припадају великој словенској заједници.*

„Северни део Балкана показује јасне трагове дуге и трајне бугарске окупације. Али, јужно од тога простора и планине Шаре, т. ј. у северној Тракији и Македонији, Бугари за време последњих седам векова никада нису били стално настањени, нити су успели да оснују какве знатније колоније. У оно мало прилика где би задобили земље, они су вазда волели отворене равнице, јер су угодније за номадски живот. Тога ради и сад налазимо да многа села имају бугарска имена, докле су *све* вароши остале грчке. *Знатно је још да се наиомене да већина „Бугара“, из северне Тракије и Македоније, воде своје порекло од Јелина.* За време једне мрачне периоде унутрашњих трзавица и административног мртвила *измешано грчко и бугарско насељење тих крајева претопило се мало по мало у неку нову заједничку масу, ни чисто бугарску ни чисто грчку, у којој има и грчкога и бугарскога. Овај мешовити народ може се обележити као „Бугарофонски Грци,“ јер је лако доказати, да Грци превлађују у том саставу.* Спољни изглед ове расе јако се разликује од Бугара на северу Балкана. Ови последњи су чисто монголског типа, докле они на југу имају кавкаски, а врло често и чисто грчки тип. Осим тога њихов карактер, нарав и обичаји њихови једнаки су са грчкима. Одело им је истоветно са грчким. Прави Бугари носе увек широке чакшире до колена и доколенице стегнуте уз ногу, и уз то карактеристичну, налик на цилиндар капу, или калпак од црне јагњеће коже. Језик Бугарофона не само је углађенији и мекши од северно-бугарског, него је још помешан с огромном количином грчких речи, савршено непознатих чистим Бугарима.

„Њихове су традиције грчке и они су се увек идентификовали са Грцима, називијући себе „Тракијанци“ и „Македонци“ а никад „Бугари“ — што им је изгледало погрдно[1] *— тако да је јужни део Балкана био увек познат под именом Тракија и Македонија.* У њиховим црквама, школама и кореспонденцији, они се служе грчким језиком, који разумеју и уче.[2] Они су још, са малим и незнатним изузетком, остали верни Цариградској Патријаршији, и оно тако звано „Бугарско Питање“ — за које се сад зна да је било управљено не на повраћање црквених права, него на частољубиве политичке планове, еда би се установила панславистичка заједница са цариградске стране Балкана, — показало се немоћно на југу ове планинске баријере, где у ствари нема и не може захватати земљишта ни у осећању ни у симпатијама народним.[3] Није друкчије ни у Македонији. Солунски, Касандријски, Берски и Серески санџак, броје скупа око 250.000 душа, све скоро правих овејаних Грка; грчки је по срцу и намерама

[1] Г. Кузинери, много-годишњи француски консул, овако пише у своме делу: *Voyage dans la Macédoine* (vol. I. p. 76). „Бугари се поносе да се зову Грци.... изгледа им одличније свршити грчку школу, пошто им бугарска не даје онако потпуно образовање као грчка. — Вредно је забележити да ово северно македонско и тракијско насељење зове праве Бугаре Шоповима; византијски Грци називали су праве „Бугаре“ кондрокефалима, т. ј. дебелоглавима. Турци узимају име Бугарин као погрдно.“ Губи се из вида да су посматрања Кузинерија с краја XVIII и с почетка XIX века, из времена пре пробуђења словенског. Њихова употреба за другу половину XIX века са свим је анахронична.

[2] Ова надмоћност Грка траје данас свуда у Румелији и Бугарској. Најбогатије трговачке куће, ханови, најбоље школе припадају Грцима. Држи се пак, да где грчка надмоћност престаје, онде почиње варварство. Ubicini, *Lettres sur la Turquie,* II. p. 175.“

[3] „Изузимајући варош Крк-Килисија, где има око 100 породица, не може се наћи ниједна бугарска ни словенска кућа од Цариграда па до Дренопоља. Словенски настањени елеменат не силази иза Пловдива. У Тракији има Бугара који сами без породица долазе; обично дођу у пролеће, а враћају се у јесен на вилајет. Грка је пуно у великим насељеним селима дуж Босфора; они гамижу у престоници, у Силиврији, Родосту, Чорли, Бургасу, Демотици, и у свима варошима између Цариграда и Марице, у којима не може човек видети ни једног Словенина. У самоме Дренопољу где је 1818 било 80.000 становника, Грка је више него Турака и остале раје укупно, а нема ни једне једите бугарске или словенске породице. Све *бугарске* даме које је г. Бланки

и остатак ове провинције — становници Јенице и Водена, већина становника у Дојрану и у Струмици, а велики део оних у Аврет-хисарском Санџаку; на десној обали Вардара, граби се за грчку националност.

„Овај процес, тако рећи природне селекције, још се боље и јаче опажа постанком грчких школа (од којих прилажемо статистичке податке) у сваком селу и вароши Те школе подижу и издржавају сами становници, који набављају грчке учитеље и шаљу драговољно своју децу да уче, како они веле, свој матерњи језик. С изузетком неколико чисто бугарских насеобина у непосредној близини Балкана, које су обележене попречним линијама, *цела је остала Тракија и Македонија грчка са етнолошког гледишта;* и то се потврђује како предањима и историјском очевидношћу тако и садањим стањем овога предела и народа.

„Све нас ово, дакле, доводи до закључка, да су на „непроменљивом истоку“ мимо све велике трзавице и неописане несреће, *етнолошки односи становника, просто рећи, остали непромењени, и да грчки елеменат одржава своју традиционалну надмоћност у свима земљама које су биле јелинске од старине.* Цела бугарска обала Црнога Мора насељена је искључиво Грцима, који се пружају у унутрашњост и броје на 60.000 душа. Идући даље на југ, наилазимо на грчки елеменат, измешан са другим већ споменутим расама, *надјачавајући по броју, богаству и умствсном развићу све по Тракији и по Македонији. Та претежност све је видније, што долазимо ближе мору. У Тесалији једини стран елеменат Турци, са свим су погрчени — и доиста сви Турци у Ларисн говоре грчки — али их и ту мало по мало нестаје као и у другим деловима Турске.* У северном Епиру моћ погрчавања осећа се јаче но игде, *а готово сви јужни Арбанаси примили су грчки језик, пошто су жртвама на бојном пољу запечатили савез са својом браћом Грцима.* Крит, Самос, Кио, Митилина и остала острва грчка су до последњег човека.“

видео да играју на балу код франц. консула у *Дренопољу*, биле су *Гркиње;* али овај путник као и његов сународник г. Сипријан Робер тражио је Бугаре, и снујући политичке теорије, хтео је да види Бугаре и онде где их ни једног нема. Где год видимо село које показује чистоћу и напредак, грчко је; где је што засејано — то су Грци урадили. Немамо тачних статистичких података, али г. Лејард поверљиво тврди, да у Европској-Турској има 1,750.000 Грка. Ја пак држим да ћете бити ближе истини ако овај број помножите са два“.

„Етнолошке карте Европске Турске, до сад публиковане, оснивале су се очевидно — ако нису биле диктоване — на извештајима и интересима панславистичких друштава[1], која теже у погледу Турске да у њој покажу што већу раширеност словенске расе од Дунава до Белог Мора. Али пошто је морска обала на јужној страни Балкана приступачна, те су је описивали разни путници и консули, није било могућно обележити је као словенску земљу, и зато они једном узаном браздом обележе земљу, насељену Грцима, начинивши да се иста пружа дуж црноморске обале далеко на север, до близу ушћа Дунава, и тим начином створе лажан утисак непартајичности и научне тачности. Практична последица ове самовољне поделе била би та, да би се у случају поделе земљишта маса унутрашњег насељења признала за словенску, и на том би се основу тражила с правом и она узана грчка приморска бразда као једини излазак на море на основу већине, које се тражење не би могло с разлогом одбити. Међу тим становници на обали у ствари су само авангарда других грчких становника, даље у унутрашњости северних земаља, који тога ради и траже право на надмоћност на Средиземном Мору.“

[1] „Панславистичка друштва старају се да замажу истину познатом својом вештином, плавећи Европу измишљеним етнографским картама, које показују Бугаре од Дунава до Средиземног Мора. Ове се карте пропраћају лажним статистичким подацима, по којима Бугари броје пет до шест милиона. Први је Шафарик, чувени панслависта, нацртао такву карту, коју су лукавством успели да протуре немачким издавачима са малим променама, да би јој се лакше веровало. Ствар је веома вешто прикривана из Москве и из Петрограда, да су многи књижевници узели те карте као тачне географске и статистичне податке, не сумњајући ни у сну на једнострани панславистички одбор“.... Look to the Balkan од год. 1876, стр. 8: „Кад је дошло до утврђивања границе Бугарског Екеархата, генерал Игњатијев побринуо се да се у Екеархат узму обе стране Балкана, а кад буде тражио од идућег конгреса проглас административне автономије — којој ће једног лепог дана следовати потпуна автономија — за словенске провинције, он ће изјавити да словенски елеменат превлађује кроз цео Бугарски Екеархат. Са том мишљу и намером штампане су Шафарикове, Кипертове и Петерманове карте, како би у згодном часу Русија увек могла доказивати, као што и доказује, надмоћност словенског елемента у Тракији и Македонији и у свима покрајинама, где у ствари Грци претежу.“ Тако је писало то енглеско перо године 1876. Али кад су се Бугари 1885 окренули од Руса, енглеска су пера терала дотле, да су скоро готова била тражити за њих сан-стефанске границе. Најбољи доказ за дубљину уверења и за каквоћу европске политике.

* * *

После расправе о етнографском стању, из које смо горе навели понајзнатнија места, писац прелази на етнографску статистику. У томе послу он се понајвише служио изворима и подацима који су у нас мање знани или приступни, и тога ради ћемо и из тог одељка саопштити оно што је најзнатније, без икаквих коментара. Не треба сметнути с ума, да се свуда Турска узимље по њеном стању пре последњег рата, онако како је била 1876 године.

У почетку овог одељка писац опширно говори о тадашњој подели царства на вилајете и о тегоби статистичких прегледа у Турској. Турска т. ј. никад није покушала да начини попис по европском статистичком начину. Њени пописи се граде једнако по обичајима средњег века, узимљу у обзир мушке главе свију вера ради тога, што се од њих тражи пореза; а деле свеколико становништво на мусломанско и хришћанско ради тога, што се војници траже само од мусломана. С тим напоменама прећи ћемо сва приступна разлагања и ући ћемо одмах у саму ствар.

„Први покушај општег и систематског пописа целога царства учињен је године 1844, кад је Риза-паша, тада војни министар, реорганизовао војску по новом регрутном систему. По томе попису, у самоме Цариграду и предграђима нађено је 891.000 становника. Могуће је да су се цифре које је Ахмед Вефик ефендија дао Убичинију оснивале на тим подацима. Рачунајући тадање васалне државе, становништво Европске Турске и острва овако се бројало:

Мусломана	5,910.000
Православних	9,650.000
Католика	650.000
Јевреја	60.000
Цигана	80.000
Свега	16,350.000

„Тврђења г. Убичинија, која не казују извор из кога су црпена, разликују се много од горњега. Ценећи целину становништва на петнаест и по милиона, он га дели по вери и по расама овако:

1. По вери

Мусломани	4,550.000
Православни	10,000.000
Католици	640.000
Јевреји	70.000
Разне секте	240.000
Свега	15,500.000

2. По расама

Отомани	2,100.000
Грци	1,000.000
Јермени	400.000
Јевреји	70.000
Словени	6,200.000
Румуни	4,000.000
Арбанаси	1,500.000
Татари	16.000
Цигани	214.000
Свега	15,500.000

„Друго једно дело[1], штампано баш у исто доба, потврђује исту цифру, али је дели на вере као што следује:

Мусломани	3,800.000
Православни	11,370.000
Католици	260.000
Јевреји	70.000

„Цифре г. Убичинија, носећи на себи изглед полузваничног ауторитета[2], задобиће опште веровање тим пре, што је збир суме био скоро раван оцени Ами Буе (La Turquie d'Europe) који је, једанаест година раније, утврдио цифру целог становништва у Европској Турској на 15,413.000 душа. Но ипак има јаке разлике између те две оцене. На име, Буе броји само 700.000 „Турака", док Убичини узимље отоманску расу у Европи на три пут толико.

„Г. Henri Mithieu-ва „*Турска и њени разни народи*", од кога дела мало ће које бити боље и сигурније, даје нам ниже наве-

[1] Ed. W. Michelson, The ottoman Empire and its resources, 1854.

[2] Г. Убичини је био уредник цариградског листа „Moniteur Universel."

дене цифре као приближну популацију Турске у Европи, не рачунајући васалне државе:

По вери

Православни	5,800.000
Григоријевски Јермени	360.000
Католици	280.000
Свега хришћана	6,440.000
Муслимани (Сунити)	2,080.000
Јевреји	300.000
Цигани	80.000
Свега	8,900.000

По расама

Турци	1,000.000
Грци	2,540.000
Бугари	2,800.000
Арбанаси	850.000
Бошњаци	840.000 [1]
Јермени	400.000
Јевреји	300.000
Татари	30 000
Цигани	80.000
Левантинци	60.000

„Верујући да су цифре што може бити тачније и непристрасније, у колико се то у Турској може постићи, ми бисмо се овде зауставили, кад не би било преко потребно напоменути и позније оцене. Године 1867, Салахедин бој, турски комисар на парискоj изложби, издао је књигу „Турска на светскоj изложби". На страни 210-оj тога дела налазимо тврђење о популацији, по административној подели:

[1] Дакле тај Хенри Митије, тако угодан писцу, нигде ништа није нашао за Србе у Турскоj пре 1876, а Бошњаци су му особит народ и раса. И опет се писац примедаба ка грчкоj етнографскоj карти нимало не устручава да хвали овакога писца, и оволика погрешка ни у очи му не паде. Ето до колике мере иде себичност међу народима, који су иначе свима разлозима упућени да раде заједно!

Једренски вилајет са Цариградом	3,900.000
Дунавски вилајет (Бугарска)	3,000.000
Румелијски, Тесалијски и Призренски вилајет	2,087.000
Босански вилајет	1,100.000
Јањински и Солунски вилајет	2,700.000
Крит и Острва	700.000
Свега	13,487.000

„Како су ове цифре имале службени изглед, то су се брзо прештампавале по новинама, календарима и т. д., али само да би дале места фантастичнијим поделама. Е. Бем и д-р Х. Вагнер у књизи „Die Bevölkerung der Erde", која се издаје као годишњи додатак уз Петерманов периодички географијски спис, у издању за годину 1872, износе ову цифру као ресултат истраживања мајора Хале, аустријског официра:

Турска у Европи	16,430.000
Васалне државе:	
Румунија	4,500.000
Србија	1,319.000
Црна Гора	100.000
Свега	22,349.000

„Око тога се разви ватрена препирка, особито у погледу популације у самоj Турскоj, која је била очевидно претерана, и коју је мајор Хале знатно модификовао у једним аустријским новинама од Јуна 1873 г. Цифре тада усвојене испале су од прилике овако:

Цариград, европска страна	685.000
Вилајет Једренски	2,471.000
„ Скадарски	228.000
„ Призренски	676.000
„ Дунавски	1,617.000
„ Јањински	1,423.000
„ Солунски	1,237.000
„ Босански	1,243.000
„ Критски	210.000
Свега	9,790.000

„Тенденција за умањивањем оригиналних цифара, још је појачана овим многобројним статистичким подацима. У једноме прилогу Петерманових Mittheilungen № 7, 1876 године г. Ф. фон Штајн, усвајајући деобу становника на мусломане и не-мусломане, броји прве на 3,460.000 душа, а друге на 4,513.000; дакле свега у осам вилајета 7,973.000.

„Критичка оцена и брижљиво поређење горњих цифара износе на светлост многе омашке, супротности и претеривања, тако да нас одвраћају од сваког веровања „службеним подацима“ ма које врсте, а најмање оним изворима, из којих су црпене сада познате етнолошке карте Турскога Царства. Не само да се ређаво представља релативна јачина разних народности и вера, него се и густина становништва пребацује из једне провинције у другу, како је где згодније за политичке планове, а с друге стране знатне провинције једва се узимају у рачун, или се олако помињу.

„У оваким приликама сумња, која нам се буди, кад помислимо да ли су наши рачуни истинити, пада пред очигледним партизанством готово свих горњих оцена. Детињаста је и привидна обмана давати о унутрашњим провинцијама, варварским и још непотпуно испитаним, појединости о броју становника до последње јединице. Што се највише може учинити и очекивати, јесте, да се пронађу опште округле цифре, које ће представити садању популацију приближно поуздано. Узимајући то као основ, ми смо извели следеће таблице, и пошто су издржале пробу, и пошто су упоређене са подацима из разних извора — из конзулских извештаја, локалних школских каталога, црквених регистара и приватних извештаја, износимо их сад у форми, за коју нам се чини да је истински непартајична и тачна, и која се може повољно упоредити са резултатима најтачнијих истраживања из пређашњих оцена:

Насељења Европске Турске и Острва:

По расама:

Турци	750.000
Грци	2,940.000[1]
Арбанаси	850.000
Власи и Румуни	150.000
Бугари	2,650.000
Срби	1,150.000
Јермени	350.000
Јевреји	75.000
Цигани	150.000
Черкези и Татари	220.000
Остали странци	65.000
Свега	9,350.000

По вери:

Православних источних	5,600.000
Римских католика	280.000
Григоријевских Јермена	300.000
Протестаната и осталих	45.000
Свега хришћана	6,225.000
Мухамеданаца	2,900.000
Јевреја	75.000
Цигана	150.000
Свега	9,340.000

[1] У распореду по провинцијама Солунски Вилајет забележен је са 1,400.000 Јањински са 1,090.000, Крит са 210.000, Острва са 320.000, Кипар са 116.000 Самос са 34.000, што свега даје 3,170.000. По томе би коначни ресултат био да су Грци у бројној већини свуда јужно од средишње балканске линије.

На послетку примедбе се враћају на најјачу страну грчких претенсија, на сувремену, по њиховоме мишљењу најјачу основицу, на снагу њиховога умственог и школског живота, њихове просвете и њиховога језика. Вредно је да узмемо на ум неколико посматрања и из тога одсека примедаба. Чујмо, дакле!

„У земљи где управа не даје на просвету ни паре од свога прихода, и где се државни организам ни најмање не брине о усавршавању јавне наставе, најодлучнији доказ о надмоћности једне расе над осталима најбоље се може тражити у њеној просветној енергији и у њеној књижевној надмоћности. У Тракији и у Македонији, око којих се земаља панславистичка пропаганда највише отимље, нема сада других школа сем грчких.[1] Тек од

[1] Како се лепо писац невешт чини српским школама по Македонији, за које се зна од самога почетка просветног покрета, ма да су их грчке владике увек гледале мрско и преко ока.

пре неколико година показаше се бугарске школе, неке скоро основане, а многе отете — за време агитације око „бугарског црквеног питања“ — из руку грчких општина. — Па чак и у тим школама, у које — не треба сметнути с ума — учитељи долазе тајанствено, са стране, нарочито из Русије, и нуде бесплатне, без сумње са друге стране богато награђене услуге, безазленим сељацима по мешовитим балканским окрузима, који прелазећи радо на страну онога ко више плати, дају се завести изгледом на бесплатно школовање.

„С друге стране, грчке школе — од којих су мало њих обезбрижене фондовима — издржавају се пожртвовањем самих општина. При свем том, оне су у већем броју, савршеније су одређене, и биле су ту од векова. Од школа у Тракији, она у Епивату бележи се од 1796, у Родосту од 1753, у Мадисту од 1784, у Дренопољу од краја седамнаестога века, у Скопљу од 1812. У јужној Македонији Кожани су се увек сматрали као средиште грчке науке, пошто се тамошња изврсна јелинска школа доводи од 1668, а она у Москопољу — месту рођења барона Сине — од 1750. Већина осталих школа броји по 30—40 година постанка, а установљене су мало по мало, као школе за грчки језик, старањем манастира и светогорских калуђера, који су, отварајући ново светлије доба, почели да распростиру просвету по грчким провинцијама у Турској. Ово кретање не би могло одржати превагу у поменутим пределима, да људи нису били свесни своје народности, и да нису били проникнути љубављу свога народног грчкога језика.[1] Неодољива ова старања за просвету не само једне класе, него целокупног једног народа, изнуреног претераним дацијама и самовољним глобама; одушевљена ова тежња да се уз ма какве жртве изврши обновљење

[1] Истина је цела да се, благодарећи повољнијим околностима у којима су се Грци налазили, просветни покрет прво међу њима пробудио. Истина је и то, да је њихово пробуђење помогло многим Словенима и Румунима да и они познаду дужности према својој народности, и да се и међу њима почне просветни покрет. Али ако су се грчке школе из љубави према просвети држале и по негрчким православним крајевима на Полуострву Балканском, велика је погрешка узимати, као да то подизање школа значи *признавање грчке народности*. У оно време је школски покрет руководила црквена власт. Да су грчке владике ишле више за народним осећањем своје паства, што им је управо и дужност била, него ли за својим јелинофилизмом — на многим би местима много раније постале словенске или румунске, а не грчке школе. Баш ове 1890 године, кад се ове врсте пишу, костурски грчки митрополит

своје народности, заиста је најочевидније и најсилније, у моралном смислу, сведочанство о јелинском пореклу народа у Тракији и Македонији, најразговетнији доказ који може сведочити у овом питању. Тако, дакле, грчки елеменат претеже и бројем и умном снагом, и видимо га где живо ради у тим земљама, како би извршио своју традиционалну мисију цивилизовања. У грчким школама Бугари и Јевреји траже оно што не могу да нађу у својим школама; грчке школе су прве преломиле варварски систем затварања женскиња и њихног повученог живота у Турској, а грчка књижевна друштва и заједнице светле се чак и у најзабаченијим и најудаљенијим варошицама Тракије и Македоније — у Силиврији, Родосту, Еносу, Дренопољу, Пловдиву, Крк-клисији, Серезу, Солуну, Костуру, Битољу, Магарову, Корчи и т. д. — као звезде преходнице и претече лепше будућности“.

Још долазе таблице о стању грчких школа по Тракији и Македонији у години 1875, које остављамо на страну, бојећи се да овим наводима нисмо и сувише уморили наше читаоце.

Овим бисмо могли свршити, јер се из свега довољно види, на чему су основане теорије које су као ресултат ушле у карте описане у чланку III, и како учена истраживања о етнографији и о пореклу садашњих балканских народа, које смо износили у чланку II, служе као основица политичним мање ученим списима, којима се с једне стране обавештава страни свет, а с друге стране политичне аспирације растурају у масу народа, и тамо постају широко залеђе и снажна потпора активној државној политици.

Али још ћемо нешто побележити из једне грчке брошире *о великој јелинској идеји и о решењу источног питања*

покупио је словенске књиге и забранио словенску службу у једном словенском селу јужне Македоније, које није признало ексархију. Ето којим се путем каткад долази до народног одушевљења грчког! А свак зна да је таких примера увек било. За Тетово свак зна да су у њему Срби. У пролеће ове 1890 године грчки прозелити из Скопља потплатили су тетовскога једног попа, да се потпише на молбу за установљење „народне грчке школе“. А ту молбу написао је грчки учитељ из Скопља! Ето којим се путем често долази до „љубави свога народног језика.“

средством остварења велике јелинске идеје, која је штампана у Атини 1878 године,[1] управо између Сан-Стефанског мира и Берлинског конгреса. Броширу је ту писало вешто перо, наменивши је као путовођу онима који би се још у последњем часу имали да заузму за остварење јелинских интереса. Овим наводима ми ћемо само попунити целину горе наведених посматрања.

По мислима писца те брошире *велика јелинска идеја* није ништа друго него право оживљење Византијског Царства у његово боље доба, без северних му граница на Сави и Дунаву, а са границама на венцу балканских планина од Црног до Јадранског Мора. И опет, дакле, оне исте границе које смо свуда налазили у грчких писаца. Писац се брошире исказује као противник генерала Игњатијева и панславизма, говори за руски рат 1877—1878 да је био штетан по Јелине и да га они нису ни желели ни тражили. Љуто се жали на новију руску политику што је напустила старије своје знамење „борбе за хришћанске народе“, па га заменила новим знамењем „великом словенском (или управо руском) идејом“, која је чисто и просто наперена на уништење „велике јелинске идеје“. Прети мало Русији, наводећи да ако су Словени род Русији по крви, Јелини су род Европи по духу, ради просвете њихових старих, која је послужила као темељ нове европске просвете, а кори Русију и преговара јој како је ону исту православну веру, у име које ратује, примила од Грка, те не би требало да се тога не сећа. По том приклоње остале Русији противне европске силе да зауставе ширење „панславизма“ на Балкану, опасно по њихове властите интересе, и кори их још, што подржавају неспособну Турску, а не брину се „о остварењу велике јелинске идеје“ као о једином „праведном“ решењу источнога питања, о једином практичном начину којим би се Турска могла одменити, и

[1] *Τὸ ἀνατολικὸν ζήτημα καὶ ἡ μεγάλη ἑλληνικὴ ἰδέα ὡς λύσις αὐτου. Ἐν Ἀθηναις* 1878. 63 стр. вел. осмине.

о јединој живој снази којом би се могле на истоку обуставити „неправде“ панславизма!

То су главне мисли те занимљиве грчке брошире о решењу источног питања средством остварења „велике јелинске идеје“.

У постављању граница писац се нимало не одваја од горе наведених списа, а врло их занимљиво објашњава. „Ако узмете Балкан као граничну линију, па је продужите од Софије југозападно до северних арбанаских планина близу Јадранског Мора, имаћете с јужне стране те линије целу Тракију и Македонију, Епир и Тесалију. Па који народ живи у тим земљама? Јелини, Турци, Турко-Арбанаси, Арбанаси и Бугари. И сва та различна имена опет се при оштријем испиту своде на Јелине. Јер су мухамедовци истурчени Грци; Арбанаси су стари Пелазги;[1] Турко-Арбанаси су истурчени Пелазги. Па шта мислите да су Бугари по варошима? И они су по две трећине Јелини, што се види по њиховој родственој и женидбеној вези с Јелинима и по њиховом матерњем грчком језику. Истина Бугари по селима нису Јелини, али нису ни Словени. Сви се историци слажу да су Бугари по пореклу татарске лозе, те да су се на Балканском Полуострву или пословенили или погрчили.“ Мало даље још поситније улази у то исто питање, корећи писце који сувише вредности придају Словенима насељеним с јужне стране Балкана. И колико мислите, пита он, да има Словена у границама јелинизма? Једва више од пола милиона људи једноверних, порекла мешовитог, који с нама измешани живе и који се утапају у два пута већем броју Јелина, јачих и иначе у сваком другом обзиру? И како се у мешовитим земљама само за јелинизам могу узимати у рачун етнолошке границе без икаква обзира на границе физичке? И зар међу Јелинима и Бугарима има одсечније физичке границе него што је

[1] Познато је да јелинска етнографија Пелазге узима као јелинско племе.

Балкан? И да ли се може наћи какав год разлог, било политички, било етнолошки, било физички, који би оправдавао настањивање и утврђивање панславизма јужно од Балкана, докле против тога јасним гласом вичу и природа, и историја и етнологија и политика свима онима „који имају очи да виде и уши да чују.“

Али најзанимљивији је у тачкама изложен програм, који је писац при крају своје брошире изнео и којим формулише оно решење источног питања у којега је одбрану писао. Ево тога занимљивог програма у целини:

„1. Босна, Херцеговина и Црна Гора да се под сизеренством Аустрије уреде као автономне области, а за то Аустрија да Турској плати новчану накнаду једном сумом за свагда, која би се одредила;

„2. Сва северна Бугарска, између Дунава и Балкана, да се у политичном и црквеном обзиру уједини са Србијом, а Србија, тако увећана, да и даље остане подчињена султану и да плаћа данак;

„3. Румунија да се прогласи као независна краљевина и да се стави под заштиту свију великих сила;

„4. Све земље јужно од Балкана и Шар-планине, тако звана Румелија, Тракија, Македонија и Арбанија, као и сва острва Егејског Мора да се организују као засебни вилајети; сваком вилајету да се дâ потпуна унутрашња автономија, а валија да буде Грк;

„5. Тесалија, Епир и Крит да се уступе краљевини Грчкој за утврђену новчану накнаду, која би се имала касније одредити;

„6. На име накнаде ратних трошкова да се Русији уступи пристаниште Батум до реке Чарука са Ардаханом и Карсом, али да Турској остане Трапезунт, Ерзерум и Бајазит, кроз који пролази персијска провозна трговина;

„7. Да се укине Бугарска Ексархија и да се све епархије с јужне стране Балкана опет поврате Великој Цариградској Цркви;

„8. Да се Турској забрани да оправља и да подиже градове и да набавља ратне бродове;

„9. Да европске силе прегледају и предругојаче турски устав;

„10. Да се консолидују страни зајмови и да им се интереси спусте до два на сто;

„11. Да се умножи капитал Отоманске Банке оним новчаним накнадама, које би по горњим тачкама имале положити Аустрија и Грчка; да се оснажи обрт новчаница те банке и да их се изда више, према увећаном капиталу, но да их не може бити више него што износи двострука сума капитала у сребру;

„12. Основе за ревизију турског устава да буду ове: да се обнови садашњи Државни Савет и да број саветника буде двапут толики колики је сад; да се продаду сва вакуфска добра; да се сви турски религиозни васпитни заводи преместе из Цариграда у Брусу; да се војска састави сразмерно броју разних племена и да се према томе и чинови распореде; да се иста сразмера изведе и међу питомцима у државним школама; да се осим вилајета, поменутих под 4, Грци поставе за валије још и у Палестини, у Смирни и у Трапезунту, а Јермени у Ерзеруму и Вану; да се за министре грађевина, привреде и трговине увек постављају Грци; да активна војска никада не буде већа од сто хиљада; да се установи потпуно слободна штампа; да се порезе умноже, али да се свеколике троше на народне потребе.“

* * *

Мучно да ће бити и једнога нашег читаоца, који се неће зачудити и основима грчке етнографије Балканскога Полуострва и мало час наведеном формулованом програму њиховом. Нигде, истина, није забележено да је то службени програм грчких политичара. Имамо разлога веровати, да би државници били умеренији и смотренији. Али

је цела истина, да се сва грчка политичка књижевност и практична политика крећу доиста по истим начелима и да су у њима исказани главни основи грчке аспирационе политике на Балканском Полуострву.

За то бележимо и истичемо основне разлике између Срба и Грка у њиховим аспирационим програмима. Овај преглед показаће, на жалост, скоро саме разлике; сличност, коју ћемо наћи, скроз је негативне природе. Али се тиме не треба поплашити.

Грчки програм се оснива на државној мисли васпостављења Византијског Царства у његовим познијим границама. То га одводи у сукоб и са Србима и са Бугарима, којих се програм у главном оснива на са свим супротном, националном начелу.

Стојећи тако на начелу ненационалном, грчки се програм оснива на оним истим самодржавним начелима државне и црквене предоминације, која су била основа византијском господству. „Просвећени“ народ и „варвари“ још вире из њихових карата. Да би картографски послови добили тип национални и да би изгледало да се Византијско Царство изводи националним средствима XIX века, узето је у рачун све што је могла пружити софистичка историја. етнографија и статистика. Осим старе словеножderске охолости византијских времена, новогрчкоме је византинизму добро дошла у помоћ и вика на руски панславизам. Па ма да српске и бугарске националне тежње, које су само међу собом несложне, али које у ствари почивају на истим основима, немају никаква посла са руским панславизмом, Грци их увек облаче тим плаштем, еда би их згодније опали пред Европом и еда би лакше себи и својим властитим очима сакрили право стање ствари.

Није панславизам пробудио дух народности ни у Европи ни на Балканском Полуострву. И Срби и Бугари љубили би своју народност и развијали би се овако како су се развијали и да није било панславизма. Ми осуђујемо

оне политичке рачуне руске, који су истицали Бугарску мимо Србију, који су сејали суревњивост међу Србијом и Бугарском, па и међу Србијом и Црном Гором, али је дух народности на словенском југу развијао се независно и од тих руских и од ма чијих панславенских начела. Народни развитак Срба и Бугара, сам по себи узет, чедо је овог века и рођени брат грчкога филетизма. И није ништа друго него политичка софизма за њих саме а проста денунцијација за Европу, што се од њихове стране словенски народни покрет на југу приписује панславизму, који је проста самовољна комбинација народних тежња, од њега и старијих и силнијих. Новине су пуне тих тренутних комбинација. Али ко би то узимао на ум у озбиљном разговору?

Због тога што су за време турског господства Срби увек показивали највећи отпор и што су Грци са погрчавањем највише били успели међу Бугарима и Арбанасима, са грчке се стране Срби свуда стешњавају на рачун Арбанаса и Бугара, за то што Грцима тим начином долази лакше да по њиховим теоријама Арбанасе и Бугаре у Грке урачунају. Ма да су се немаром и незнањем и сувишним самопоуздањем српским после кримског рата Бугари ставили на чело борби против недостојне и поткупљиве управе грчких владика, у покрет су, као по основи својој скроз националан, умешали се и Срби с источних страна. А то такође даје повода Грцима да Србе у Бугаре броје. Међу тим ласно би било доказати да је једна од најтежих српских погрешака, што нису схватили покрет времена, и што нису Бугаре претекли, као што су могли, у покрету против злоупотреба грчке јерархије. Велика је погрешка што Срби тај покрет, започет и изведен у Србији одмах после ослобођења а извршен око 1830, нису и даље у старим српским земљама наставили. То су могли и то су дужни били, али је опасност од Бугара сувише дуго остала сакривена оку наших политичара.

На послетку колико су Срби и Бугари у антагонизму међу собом због извесних области које и једни и други желе, опет је велика провала између српског или бугарског и између грчког програма. Две су само па и то негативне тачке, које су сличне међу Србима и Грцима.

С истим осећањем гледају Грци и Србе и Бугаре. Али видећи да им је Бугарска Ексархија пресекла успешно започето погрчавање, а бугарска им политика отргла са свим из руку Источну Румелију, коју сви њихови етнографи сматрају као грчку земљу с нешто помешаних Бугара, и видећи да су исти узроци и Србе огорчили против Бугара — Грци би више теглили Србима, под погодбом да Срби од њих ништа не траже (или да у потраживању врло умерени буду)[1] и да им помогну отети од Бугара оно што они мисле да су им Бугари преотели. Међу тим и ако су узроци хладноће исти, српски су разлози скроз различни од грчких, и на крају би се морао излећи међу Грцима и Србима исти сукоб, који већ стоји међу Бугарима и Србима. Јер против ексархије Србима је криво нѣ (као Грцима) зато што се од Велике Цркве одвојила, него зато што својом пропагандом улази у сферу српску; а у тој сфери и Срби би од грчке цркве морали тражити исте гарантије које и ексархија, и ако може бити у друкчијој спољној форми, нити би Срби могли равнодушно гледати погрчавање чисто словенских места, којим се грчка јерархија и грчка пропаганда и дан данас безобзирно бави.[2] Ни што су Источну Румелију Бугари узели није Србима криво зато што је то „грчка земља“, него су и у томе Срби 1885 (у време последњег

[1] Грци би се, на пример, склонили да Србима уступе Полог (са Скопљем) Куманово, Овче Поље и Прилеп, али већ око Охрида, Битоља и Струмице било би јака посла.

[2] Грци, на прилику, у 1890 покушавају да православној (у ствари српско-грчко-румунској) општини у Скопљу дају чисто грчки тип, и војују против словенског језика у јединој скопљанској цркви, патријаршији подчињеној. То се ради, еда би се Србији при деоби мање понудило. Они се, дакле, још сад спремају за будуће погађање.

рата) гледали ојачање моћи бугарске за још већу акцију против Србије и против сфере српске, у којој су се акцији Бугари од почетка свог новог државног живота са страсном ревношћу одликовали. У том питању оно што су бранили Срби за се, не би им ни Грци хтели одобрити, јер је то словенска Македонија, за коју Грци не престају мислити и викати да је по преимућству јелинска земља, или са свим или по већини, свакојако много више него што је у истини.

Не зна се, дакле, где су веће супротности — или међу Бугарима и Србима који имају једнаку основу али расцепљену оштро противним антагонизмом ради извесних земаља, на које и једни и други претендују — или међу Грцима с једне и Бугарима или Србима с друге стране, где се различитост аспирација још већма заоштрава различитошћу основе.

Кад се погледа на додирне тачке, онда би их се, при евентуалном наравнању разлика, ипак највише нашло међу Србима и Бугарима, што и природа предмета сама собом доноси. Али ако се то не би могло постићи, ако се полази са гледишта да се Срби и Бугари никако не би дали наравнати — онда би опет извесном исправком основе Срби и Грци могли бити ближе него Грци и Бугари.

У томе и јест путоказ за савезе. Тегобе су све овде у главном показане. Међу тим ми ћемо се после свега прегледања у појединостима, још један пут вратити на предмет у целини.

V

У претходним чланцима казано је све што се у овај мах могло о главноме предмету, и показано је, по признатим писцима, шта Грци мисле о етнографији Балканскога Полуострва.

Међу људима, који се о овим питањима баве, наћи ће их се више који говоре да су садашњи Грци прилично

попустили, да већ прилично сипају воде у своје етнографско вино. На крају овог чланка говорићемо о врло умереним предлозима, које је на једном предавању у Cercle Saint-Simon у Паризу објашњавао г. Д. Викелас,[1] баш у време нашег рата с Бугарима. Има у свему томе и нешто истине, али *главна основа* ипак није још ни до данас промењена; она остаје онака као што смо је ми нацртали.

Да би наши читаоци видели у чему се састоје те умереније грчке мисли, забележићемо: да се по најновијем атинском схватању Македонија дели на три зоне: на јужну (грчку), на северну (српску), и на средњу (мешовиту). Године 1885 садашњи грчки министар председник г. Трикупис, као приватан човек, говорио је једноме од уредника Pall Mall Gazette у Лондону: да се Македонија дели на три зоне, на јужну која јесте и остаће грчка, ма шта било; на средњу, у којој има и Грка, и на северну, у којој Грка никако нема. Грчка се — рекао је г. Трикупис — интересује нарочито за средњу Македонију. Становници тога краја признају цариградског патријарха а не признају ексарха бугарског, али како се јелинизам у томе крају не налази у компактној маси, извесно је да би се сав тај крај пословенио, ако би пао у руке Србије или Бугарске! Исте је мисли, а у истом листу од 6 новембра 1885 г. још опширније потврдио грчки отправник послова у Лондону, г. Ђенадије, који је онде представљао владу г. Делијанија, Трикуписовог противника.[2] У средњу зону улазио би од прилике предео између планина северно од Прилепа и јужно од Битоља и између Белеша (јужно од Струмице) и водопађе реке Брегалнице. Та би се зона имала делити, и Грчка би, по садашњим мислима атинских политичара,

[1] Г. Викелас је самосталан човек који већином живи у Паризу. Писао је више цењених дела на грчком и француском језику. Cercle Saint-Simon је клуб у ком се састају професори, књижевници, дипломати и економисти.

[2] Bikélas, Le rôle et les aspirations de la Grèce dans la question d' Orient. Paris 1885, стр. 53 и 54.

на сваки начин морала за се тражити Битољ и Струмицу као стратегичка места на северним границама.

Поводом у најновије време истакнутог питања, да Васељенска Патријаршија именује епископе родом Србе у епархијама где Срби чине на том крају већину, изјаснио се врло повољно атински лист *Παλιγγενεσία* (у броју од 14 Августа 1890), за који се мисли да је један од органа самога г. Трикуписа. *Παλιγγενεσία* би пристала да ту концесију патријаршија учини Србима у Скопљу и у Охриду, али под погодбом, да се Срби одреку и утицаја и аспирација у јужним крајевима Македоније и с извесним прекором што се до сад од стране српске тражило нешто чак и у Битољу и у Солуну. Наше обичне етнографске мисли називају се у том чланку обманом и заносом; у њему се напомиње, да је у томе прави узрок што се до сад патријаршија мало обзирала на српске захтеве, и чланак се завршује жељом, да се српске и грчке тежње, општега добра ради, доведу у сагласност (као што изгледа српским попуштањем). То би била најновија грчка оцена сувремене етнографске политике, и ми је бележимо као очевидан најновији напредак према ономе што се раније мислило.

Толико у допуну пређашњих чланака, пошто је главни задатак овога последњега, да се врати у целини на предмет, о ком се говорило у прва четири чланка.

Српско, бугарско и грчко етнографско и државно питање; српски, бугарски и грчки коначни изгледи за будућност, и српска, бугарска и грчка дефинитивна државна формација, на случај да у ближој или даљој будућности догађаји до тога доведу, предмет су *Балканског Питања*. Чисто смо се уплашили кад смо те речи написали. Да не жалимо мастила, али колико се само крви њих ради пролило?! Колико ли још снаге и жртава неће требати да се оно расправи?! И Бог зна још за кога су досадашње, за кога ли су будуће жртве?!

Дакле наша жеља, да ове листиће завршимо погледом на „целину,“ изведе нас у *Балканско Питање*. И ми мислимо да и о њему говоримо, и мислимо да то учинимо само на три четири листа! И нама стаје перо у руци, а шта читалац мисли, не треба ни да погађамо.

Тим песимизмом, који само прост помен балканског питања побуђује, стегнућемо срце и узећемо преда се само два питања, најглавнија за ту велику политичку еволуцију будућности, а та би два питања била ово:

а. *Можемо ли што научити за наш посао из историје уједињења осталих великих земаља и народа?*

б. *Можемо ли ми ићи њиховим путем, или нам ваља бирати други, и који?*

Та питања можемо поставити зато, што на њих изводе како мисли излагане у прва четири чланка, тако и логика сама.

А најлакше ћемо објаснити, зашто постављамо ова питања, ако часом промотримо како су се развијале остале земље у Европи, а како наше полуострво?

* * *

Међу крупнијим деловима европскога копна, Балканско Полуострво заузима у сваком погледу једно од најзанимљивијих места.

Погледате ли Европу по јужним њеним странама, видећете на истоку, међу Црним и Јадранским морем, наше полуострво, мало даље к западу Апенинско, сада Италијанско Полуострво, онамо још даље Шпанију с Португалијом.

Погледате ли Европу преко целе њене ширине, видећете и Велико-британска Острва и Скандинавско Полуострво; видећете стару Галију у данашњој Француској, а на равницама њојзи источно и северо-источно видећете Немце, па за њима Пољаке, а за овима Русе, како су се по пространим земљама разместили.

И у свима овим деловима Европе, прво што вам може пасти у очи, то је да је унутрашња државна или национална кристализација одавно срећена у *извесним природним границама*, и *да географским природним целинама одговарају државне или националне целине*. А кад погледате у историју, она ће вам испричати да се образовање свих тих целина није обзирало *ни на какав етнографски сентиментализам*.

Прогледајте с овом идејом на уму француску историју и проучите каквим је путем, кроз какве муке и тегобе, постала садашња једна и нераздељива француска отаџбина. Не само супротни интереси властеле и појединих династија, него и различност, и то не незнатна, племéна, дијалеката и језикā подизали су небројене сметње јединству народноме. На садашњем земљишту једне и нераздељиве Француске, бивало је, само пре три четири века, по два краља, а уз краља увек читава гомила скоро независних војвода и кнезова. И они су, по средњевековном праву, дерали јединство отаџбине на толико комада, колико је њих било. Кад је после реформације дошла још религиозна борба, она је поцепала све те већ поцепане делове и на две вере. Али је француски народ био срећан у својој књижевности и у својим државницима. Књижевност је француска узбила натраг све ситне дијалекте (незнатне језике) и њихову литературу, и раширила једну државну мисао над свом географском целином отаџбине. Државници француски, са даровитијим и умнијим краљевима на челу, утукли су све потпоре расцепа, обеснажили су стару властеоску моћ и ситне господаре над појединим крајевима и областима, и у име јединства отаџбине подигли су централизацију с краљевском влашћу на врху, централизацију, коју је револуција изједначењем права и већом слободом само утврдила и разгранала. Необична творна државна снага спојила је у једно и опасала једном државном мишљу све

оно што је ушло у географску целину државе, не питајући *нити шта је, ни откуд је, нити кога је рода и племена.*

Истим путем, и ако другим средствима, ишао је и развитак Италије. И тамо је било и државица и дијалеката читава гомила, а дијалеката међу простим народом има и данас. Али су уз старије снажне римске традиције књижевно јединство Италије, изречено још одмах у почетку просветне обнове, и имена Данта, Бокача и Петрарке створила просветно јединство Италије, стотинама година пре јединства политичкога. Одавно се сва Италија служила својом једном књижевношћу; одавно су дијалекти потурени из виших сфера живота и замењени књижевним италијанским језиком — али су кнежевине и краљевине са подељеним ситним династичким интересима остале, и још су гдекоје и у туђинској власти биле. Још пре тридесет година Италија је показивала ванредно занимљив призор. У књижевности и у просвети огледало се лепо идеално лице италијанскога јединства; у ствари је била најнеудеснија политичка расцепљеност. Велика оданост просвећенога народа италијанског својој отаџбини; ненадмашно родољубље савојске династије у Сардинији, и велика мудрост министра Кавура, једнога од најзнатнијих министара на свету, учинили су, те је у наше дане и политички облик Италије изједначио се с обликом отаџбине који је у италијанској књижевности био одавно жив и светао. И данас је Италија једна од великих сила, а ненадмашан и светао пример, *како се отаџбина може ујединити знаменитим и дубоким културним и књижевним радом и родољубљем својих синова много пре него што би могло доћи време да се то и политички изврши.*

Пример Немачке није много различит од италијанскога. И у Немачкој је народ прво уједињен књижевношћу; и у Немачкој се књижевност снажним својим развитком издигла као оруђе народнога развитка у свој географској целини отаџбине, насупрот свима обласним и локалним утицајима;

и у Немачкој је књижевност створила јединство отаџбине, а државници су касније радили да то јединство остваре.

Да не идемо с овим излагањем још даље, рећи ћемо да се политичко јединство и морално освајање, да се образовање народа и крепких народних држава нашега века вршило непрестано како *путем просвете тако и путем политичкога рада.* Просветни је рад обично напред спремао оно што је извршила политика, или је касније радио да утврди, споји и неодвојно састави оно што је освојила политика.

Је ли Балканско Полуострво ишло којим год од та два пута? Има ли данас когод на њему, да би којим било од та два пута водио? У чему смо ми балкански народи провели средњи, у чему ли нови век? Јесмо ли ми радили што су радили други, мало даље западно или северно од нас? Које су наши освајачи, које ли плодови њихових победа? Које су наше просветне мисли, које ли њихови плодови? Које су наше високе политичне идеје, за које ће нас славити потомци после више стотина година? Шта смо учинили и шта чинимо за ову лепу земљу, која нас храни и носи и за оне који ће после нас на њој живети? Јесмо ли успели да где му драго разградимо ситне ограде, да области и посебности општему подчинимо? Има ли гдегод каква локална слабост или предрасуда да смо је утукли? Јесмо ли чим год надвисили свој век и свакидашње мисли обичних интелектуалних надничара?

Кад се узме да ми говоримо не о Србији или Грчкој, него о свеколиком Балканском Полуострву, о великим задацима политичне будућности, свак ће лако појмити горку истинитост наших питања. Јер Балканско Полуострво једнако изгледа као што су оне горе поменуте земље изгледале *тек усред средњег века.* Балканско је Полуострво и сад позорница букварске љуте националне борбе међу народима сродним и несродним. Оно што је у другим земљама милом или силом одавно прекрхано и саломљено,

на Балканском је Полуострву још у пуном јеку силе своје. И на другим је местима било и разних народа и разних најезда, и на другим су местима у круг државних творевина (које су се свуда ширили у извесним географским целинама) улазили и различни дијалекти и различни језици; али се на другим местима нашло свуда по једно племе, које је својом снагом на видик избијало и оне друге са собом изједначавало, или на државну заједницу нагонило.

Балканско се Полуострво тиме поглавито од свих осталих земаља разликује, што *од почетка историје ниједан сличан покрет на њему није имао успеха и није довео до каквога год коначног резултата.* Оно исто стање хаоса које је на овом крају Европе оставила епоха сеобе народâ, показује се нашим очима, с незнатним променама, и данас. На Балканском Полуострву ниједан од нáрода насељених на њему није успео да надвлада остале; ниједан језик није могао да свуда избије изнад осталих; ниједно племе није могло да развије просвету тако надмоћну, да јој се остала племена не би могла одупирати. Нити је сила, нити је просвета могла успети, да овде образује једну заједничку кућу под једном заставом. А кад то није учињено пре XIX века, национално-либерални ток идеја који је владао кроз последњих сто година (ма да изгледа да и он сад уступа много мање либералној теорији о сфери интереса) подигао је својим етнографским сентиментализмом овоме развитку сметње много веће, изазвавши у живот народне егзистенције, које може бити немају довољно погодаба да живе, а имају их довољно да са свим не пропадну.

Да часом прегледамо разне заставе под којима се покушавало уједињење, те да исторички дођемо до онога што је пред нама, како бисмо могли наш преглед, по постављеним питањима, наставити.

* * *

Први просветни језик који се јавио на Балканском Полуострву био је стари јелински. Али приморска Грчка мало се бавила унутрашњим крајевима полуострва, више пак приморјем, и не само приморјем балканским, него приморјем Средиземнога Мора. Поставши сама из семена просвете, коју је подигла југоисточна страна тога приморја (Египат и Финикија), она је у свом потоњем самосталном развитку држала исти општи правац. Унутрашњост полуострва, насељена, по свему што се зна, народима којих су сродници и још ти живи потомци Арбанаси, мало је улазила у рачуне старе јелинске политике, сепаратистичне, трговачке и републиканске. С тога ни политика старих јелинских република нема готово ништа посла с балканском политиком. Први крепак израз балканској политици, израз пробуђен јелинском просветом, даје македонска династија. Филип и Александар Велики, по пореклу уроћеници, по просвети и политици Грци, *први су познати владаоци целога Полуострва Балканског.* Још и једном од њихових последника, Лисимаху, биле су границе на Дунаву. Али и Александар, први представник централизма и автократских система, иде и ломи се на Истоку. Његово царство га не преживљује, балканске земље, које он први пут износи као целину пред лицем историје, ма да су и после смрти његове остале у заједници, нису се развиле као самостална целина; јелинизам није никад успео да ове земље потпуно састави и ако се то покушавало и црквом и државом. Све што је јелинизам учинио, то је што је ухватио снажно корење по јужној страни полуострва.

* * *

За Јелинима долазе на Балканско Полуострво највећи вештаци у државним творевинама — Римљани. Они затичу по јужној страни полуострва јаке јелинске колоније и јаку јелинску просвету; северна је чекала тек њихову цивилизаторску руку. Али ни њихово освојење није овде дало оне ресултате који су иза њега остали у Италији, у Шпанији, у Галији и у Германији. У тим свима земљама римско

је освојење оставило мисао целине и државног уједињења у кругу географских граница, која је пре Римљана била непозната, а која је по том служила као државни идеал најпознијим нараштајима.

На Балканском Полуострву као да то нису могли постићи ни сами Римљани. Прва је сметња била у двострукости просвете, јер су Римљани чисто латинску просвету могли да рашире само по северним странама полуострва, а у јужним је остала старија јелинска просвета. Друга се сметња налазила у географском склопу земље, коју ни они нису могли савладати. Кад узмемо преда се карту римских провинција од I—III века, видимо Италију, Шпанију, Галију, Германију и провинције њихове, али на Балканском Полуострву видимо само провинције: Илирик, Македонију, Тракију, а целину у залуд тражимо.[1] С деобом Римског Царства на Источно и Западно, с престоницама Цариградом и Римом, с поступним погрчавањем Источног Римског Царства, с поделом хришћанске цркве на источну (са столом у Цариграду) и западну (са столом у Риму), сви су се ови узроци још већма оснажили.

Покрај свега тога расцеп се касније развио међу јужним грчким приморским становништвом, које је држало и Источно Римско Царство с грчким језиком, и међу потоњим насељеницима Словенима, који су заузели скоро сву тврду земљу, а нису могли заузети ни приморских места, ни острва.

И да су бар они успели образовати се као целина!

Једна група, с Бугарима (новим насељеницима туђега колена) образова Бугарско Царство; друга опет са Србима на челу образова српску државу, и на послетку Српско Царство.

Тако се све од времена сеобе на̀рода̀ па до турског освојења полуострво ломило међу три царства и међу три

[1] Види Th. Mommsen, Römische Geschichte, V. Die Provinzen von Caesar bis Diocletian, mit zehn Karten von H. Kiepert. Berlin 1885.

државна средишта, од којих ни једно није било довољно јако, да друга два уништи. То је и спремило земљиште за турско освојење, које се, течајем XIV и XV века, и извршило. Па и оно, ма да је материјално завладало земљом, донело је са собом на полуострво само нов један елеменат расцепа и нов извор забуне и несугласице поврх свију који су се већ од старине на полуострву затекли. И Турци дугом својом владом нити су могли да униште оно што су затекли, нити су били кадри да ма шта ново образују.

Кад је с почетком XIX века Турско Царство почело распадати се, на Балканскоме се Полуострву показивало из рушевина старијих векова не мање него шест различитих, значајнијих етнографских група, свака са својим засебним тежњама, свака готова да употреби у своју корист идеје новога времена. И осим тога свака је скоро имала још известан део потурчењака, који су с освајачима држали против свога рођеног народа. Ако тих шест група уредимо по језицима којима се представљају, имаћемо их, по старини, овако:

1. Арбанаси (останак староседелаца).
2. Грци (останак староседелаца и последица грчке владе).
3. Румуни (последица римске владе и колонизације).
4. Срби (насељеници словенски).
5. Бугари (насељеници уралско-алтајски и словенски).
6. Турци (насељеници и последица турског господства и уз њих потурице из горњих група).

Од тих шест група њих пет су са свим супротне једна другој; само Срби и Бугари, припадајући једној словенској лози,[1] *у многоме су и сад у ствари више једнаки него што би требало за две засебне народности.*

Из ових елемената покрет се новога стварања почео борбом против Турске и против Турака и потурчењака и

[1] Уралско-алтајски су насељеници на скоро ишчезли са свим у јачој маси словенској.

стварањем нових држава на основама старих државних традиција. Већ у томе начелу борбе виде се све потоње тегобе; у начелу самом лежи једна од најнеповољнијих контрадикција.

Историја нас учи да је стари државни развитак балканских народа довео Турке на полуострво.

Шта нам на том путу може будућност друго показати, него други опет онакав ресултат: довођење новог освајача?

Са сваким новим ратом овога века, са сваким новим тако званим напретком нових балканских држава *ишло се све ближе ономе жалосном стању, које је било ире Турака.* Иза ратова који су свршени 1812 и 1829 изиђе на видик: Србија, Грчка, Румунија; иза кримског рата: кнежевина Црна Гора и Бугарска Ексархија; иза последњег рата 1876—1878: кнежевина Бугарска. Сви, дакле, национални чиниоци који су пре XV века радили да доведу Турке, изведени су опет на поље рада. Да ли с намером, да Турке коначно истерају? То би требало. Али је то њихова акција показивала само платонички, никада пак у практици. Ако у историји доиста има закона, као што наука хоће да докаже, по томе би закону овде ресултат морао бити: или даљи опстанак Турске, или утврђивање новог освајача. И доиста после најновијег рата (1876—1878) ми смо видели да је на Балканском Полуострву и остала Турска, и да су на њ ступила два нова освајачка претендента: Аустро-Угарска (окупацијом Босне и Херцеговине и трговачко-економском политиком на Балканском Полуострву) и Русија (протекторатом Бугарске, православних хришћана у свој Турској, а од пређе и осталих малих држава). Оба ова претендента под једнако мало маре за независну домаћу политику. Аустро-Угарска хоће аустрофиле, којима би јединство национално било последња брига; Русија тражи „верне“, који би се љуљушкали заосталим мислима из XVIII века и који би, сами мало мислећи, све уздање полагали у Бога — и у Русију. Трећи им је друг на Кипру, у Египту

и у мало-азијским областима Енглеска, којој економско поље почиње преотимати Немачка.

У почетку овога века изгледало је да су од балканских народа два на челу: Срби, као представници Словена, и Грци, као представници јужних несловенских племена. Румуни, одвојени Дунавом као природном границом, мало су и улазили у рачун. Још 1867, за време ондашњег критског устанка, певао је пок. Кањански:

„А ви на Криту, браћо јуначка,
држ'те се тако, док шарац чил
завришти нашег Краљевић' Марка,
док с' прене и наш Срб-Ахил.
— — — — — — — — —
Ал' ће из крви и нашег пада
синути слободан нов Исток.
И тад ће племе соколово,
Истока златног витешки син,
иоделит' братски госиодство ново —
слободан Србин и Јелин!
И дођ' ће време Душаново
и Периклеса славни век —
јелинско-сриско братство ново
живеће, живело за навек!“

Осим тога, тада су, рекли бисмо, први пут измењиване мисли између Атине и Београда о заједничкој акцији против Турске и о васпостављању старијега стања. Као да се полазило са претпоставке, да се по себи разуме да ће Бугари држати са Србима.

Али су како речи песника тако и радња тадашњих политичара још онда биле анахронизам, а нити је то видео песник, нити су видели политичари. Јер се 1867 у грчко-бугарској црквеној распри спремао већ и трећи чинилац — Бугарска Ексархија.

Словенску радњу, коју су тада још водили Срби, догађаји су разбили на три средишта политичка и на два књижевна. Политичка су се средишта образовала осим Београда још на Цетињу и у Софији. Књижевна средишта,

последица још најстарије деобе на Источно (грчко) и Западно (латинско) Римско Царство и паралеле му грчке и римске вере, утврдила су се у Београду (с модификованим грчким) и у Загребу (с латинским словима).

Тако се срећно дотерало не к ослобођењу, него к правим логиком и историјом осведоченим премисама некакве нове подчињености, која се није ни слутила у времену кад је још Наполеон III декламовао о правима националитета и кад се још с много наивности веровало у аксиому „глас народа, глас сина Божијег.“ С тим су легали и устајали патриотични декламатори балкански, и не помишљајући да је политика као и море, и да на њој, као и на мору, ваља поглавито водити бригу о тврдоћи дасака које нас над водом држе и о вештини крманоша. Да стари освајач, Турчин, није тако немаран као што је, и да колико толико мари за студију и размишљање — могао би гладити брке и смешећи се радити даље на свом опстанку. Шта нови претенденти мисле, нека погађа читалац.

* * *

Једно има што баца електрично осветљење на стварни карактер данашњег стања питања балканскога. То је најновији заплет о престолу бугарском и о промени која је у последње време настала у правцу политичком у Србији.[1] Један део Европе жали, а други се радује тим променама, али нико већ и не помиње ни ослобођење народа балканских, ни уједињење, а ни расправу балканског питања. И једни и други, истина, говоре да хоће да заштите самосталан национални развитак балканских држава. Али кад би то било потпуна истина, нити би било разлога да се Аустро-Угарска (са својим савезницима) љути на „руски“ правац у Београду, а топи од милина што се тако држи

[1] Писано 1890 пред јесен. Али су се главне црте незгодне ситуације које се овде обележавају само заоштриле догађајима и развитком последњих петнаест година.

антируска Стамбуловљева политика у Бугарској, нити би опет било разлога да се Русија тако љути на Стамбулова и његове присталице. Онака основица у ствари би коначно искључивала ону практичну политику, која се данас води и у руској и у средње-европској штампи. Нити, дакле, један нити други велики протектор озбиљно мисли на самосталност, ослобођење и уједињење, нити га за то срце боли!

Све што се у том смислу говори, само је за публику и за мамац. У ствари се води борба око утицаја и око сфере интереса. И они који мисле да је данас још некоме у памети начело народности, о коме се говорило пре тридесет година, треба да упамте да је тај покрет после уједињења Италије и Немачке предат историји и архивама. У данашњем времену брзих комуникација и смањених простора, некадашње велике државе почеле су изгледати малене, а некадашње осредње и мале, особито ако им географски одвојен положај самосталност не даје, изазвале су политику сфере интереса, која путем трговачких и економних повластица тражи увећање свога утицаја. Данас се мисли да је доста, ако мале назови-самосталне краљевине имају права да подижу своје школе, да терају своје кривце, и да се забављају својим ситним парламентаризмом, који се раздражавањем уображених величина и унутрашњим распрама показује као врло удесан дериватив од опаснијега лудила за величином државном, која би моћним суседима јаче могла сметати. Зар је чудо да тако о опстанку малих држава и о Балканском Полуострву мисле они који се боре, договарају и погађају о сфери интереса у дивљој Африци, непрестано толико удаљеној по средствима комуникације!! Ко има очи, нека види!

Је ли, дакле, паметно очекивати наше ослобођење и уједињење од другога? И може ли нас ујединити други, ако ми не учинимо што треба за то? И ако не треба сметнути с ума да ми себе с Немачком и Италијом можемо поредити само по једнакости тежња, а да се у погледу

народне снаге, просвете, књижевности и богатства (све средстава којима се уједињење постизава) не можемо с тим земљама ни из далека поредити — ма да се то у нас често чини — ваља знати, да су Немачка и Италија саме својом снагом извршиле своје уједињење, и да им га други нису ни наметнули, ни извршили, ни одбранили, и ако су им донекле помагали.

Ми смо мало час показали, како досадашњи развитак националне политике малих балканских држава иде управо скроз против ономе, чему би требало да тежи. Говорећи сви о ослобођењу и уједињењу, и имајући данас око себе два противна царства: Турску, чије би европске земље требало да се међу нама поделе, и Аустро-Угарску, која се окупацијом Босне и Херцеговине у овом питању напоредо с Турском ставила — ми радимо тако, као да хоћемо да их на њиховим местима одржимо и оснажимо, а не да их потиснемо.

Главни су узрок томе наше плитке оцене свега и свачега и наше детињске несугласице. Ми не само да се не обзиремо на целину наше потребе и нашег питања, не само да заборављамо да се српско (грчко или бугарско) питање не може расправити, ако се не расправи питање балканско (и турско-европско, и грчко, и бугарско, а по потреби чак и арбанаско), него ми сви тражимо што који хоће, као да никог више осим нас на Балкану нема, чисто се и не сећајући да то исто још неко чини. Под *ми* разумемо ми овде и Србе, и Грке, и Бугаре. И што је још горе, ако се општега гледишта који пут и сетимо, нама то не служи као опомена на подешавање рачуна, него нас још више дражи да (ваљда за инат) останемо свак при својим мислима. Свак држи да је то „јунаштво“, и може бити и да јесте, али се заборавља, да у овом веку више влада рачун него јунаштво и да онај иде у сигурну пропаст, који неће да рачуна. Народности српска, грчка и бугарска пре садашњих њихових малих држава биле су много ближе идеалу ослобођења него њихове садашње државе. Тада је било

више веза и више заједнице међу њиховим људима него што данас има. Тада је, у турском ропству, полуострво више осећало заједницу својих интереса него данас. С једнога краја полуострва на други ширили су се једни исти обичаји, наслеђени од Бог зна кадашње старине; цело је полуострво живело једним економним животом; главни језици свега полуострва били су по целом полуострву више познати него данас. То је једна чињеница скоро смешна, при толиком просветном раду који се од ослобођења извршио у корист развитка народности. Али то баш показује оно што смо већ једном мало више нагласили, да је нови просветни развитак много учинио *за сепаратни* а мало *за општи напредак;* да се он бринуо о интересима момента (може бити по слабости својој) више него о великим интересима коначне будућности. То ће се исто видети још и из овога што ће се сад навести.

Кад се ослободила Србија, Грчка, Румунија, шта је онда било? Оне су се ослободиле, свака у свом тесном кругу, али су се ослобођењем у исти мах и *одцепиле* од осталих делова својега властитог народа, који је остао у Турској да чека дане ослобођења и да се нада да се и он са својом ослобођеном браћом сједини. Ослободивши се, нове државе су пошле свака својим засебним путем, на којем су их неослобођена браћа слабо могла следовати, на којем их оне нису умеле за собом водити, а који их је од те браће силом околности све више одвајао. Време и околности избили су те ослобођене земље из заједнице њиховог властитог народа, из заједнице полуострва, заједничке прошле и потоње отаџбине њихове, и бацили их у друге економне кругове и у друге кругове идеја. Ослобођење је, дакле, у ствари плаћено ценом скупљом него што је требало.[1]

[1] Опет привидан парадоксизам. Али он неће никако да каже да би боље било без ослобођења (од којега се разумевања категорично ограђујемо), него хоће само да изнесе шта смо грешили после ослобођења и чим смо промашали коначно ослобођење, које је у свима овим размишљањима наша главна мета.

На несрећу, последице такве теорије најсилније су се показале на Србији, и Србија је од њих и пострадала јаче него икоја друга држава балканска. С тога се журимо да поближе, на примеру Србије, означимо шта ове мисли значе.

* * *

Осим шаке горштака у Црној Гори, који су живели својим засебним животом, мало утичући на остало племе, народ је српски пре ослобођења Србије живео под Турском и Аустријом.

Околности тих двеју држава, у којима је наш народ живео, производиле су већ извесне разлике у животу и у карактеристикама.

Кад се ослободила Србија, с њом је постало треће засебно средиште, у ком се почео развијати трећи и то самостални национални српски тип. Србија у том свом самосталном животу, покрај свега старања које су њени одличнији људи поклањали српској заједници, већ је политички била оцепљена од осталих Срба у Турској, од њене праве баштине. Ма колико признања да смо вољни одати самосталном развићу Србије, не можемо да, с гледишта с којега овде посматрамо то питање, не обележимо да је много пута с извесним својим чисто унутрашњим провинцијалнога карактера напредцима, Србија стварала тешкоће својој даљој будућности, и да је свагда грешила против свога задатка, кад је из очију губила, ма за тренут, своју потоњу будућност, једину мету живота њезинога. Све што је годило искључиво Србији, штетило је српству. За то што народ није цео ослобођен, бачена је Србија, део његов, у неприлику да штети остале неослобођене делове сваким кораком којим би искључиво она у напред крочила. Слободан унутрашњи живот колико је год користио Србији, толико је изазивао штете, подазрења, гоњења и неисказане неприлике онима, које је овај пример имао да привлачи,

али којима домаће несавладљиве околности нису дале да му следују, излажући их баш тиме самим свима оним неприликама.

Кад је Србија основала и почела унапређивати школовање и просвету само за Србију, и не узимљући у рачун цело српство, са сваким напретком у том правцу, она је стварала читаву пропаст међу собом и међу неослобођеном српском браћом, зато, што се и за њих није бринула.

Околности, које су се и у Турској, под утицајем нових идеја, мало по мало мењале, и извесна права која су после 1839 и после 1856 у Турској уведена, нико није с планом и с рачуном употребио да изгубљени ниво одржава и да заостале неослобођене делове народа од незнања брани. Последице су тога, да је Србија у том правцу лепо напредовала, али да је српски народ, који је остао у Турској, *мање образован него и један народ који у Европској Турској живи*. А та је последица за последњих тридесет година била на грдну штету Србије.

Кад је кнез Милош 1830 добио да уз одвајање државе од цариградске управе, одвоји и цркву од патријаршије, он је учинио добру услугу Србији, али врло рђаву српству, зато што је тај корак ишао на велику корист одвојене Србије, али на велику штету неодвојеног српства. Нико није познавао питање, нити је могао да оцени познији замашај његов. Да се онда израдило да се васпостави Пећска Патријаршија, не би нико, ма уз колику помоћ Русије, могао мислити после 1856 на оснивање ексархије, а ако би и мислио, у ексархију би извесно ушле само земље старе Трновске Патријаршије, и она не би могла захватити ништа нити од Пећске нити од Охридске старе Патријаршије.

Не радећи за просвету и веру српскога народа на свему пространству старе српске државне баштине, Србија је радила против себе саме, и тога ради јој је од мање или од са свим мале користи био и сав њен уну-

трашњи рад. Тежња за просветом и бољим животом; промењене комуникације, које су (паробродском пловидбом после 1836) засуле и обрнуле на другу страну старе балканске путне везе, толико плодне за старији наш национални живот; за тим унутрашње борбе око власти и личних интереса (од времена до времена често до беснила распаљене), у ствари и у практици избиле су Србију мало по мало скоро са свим из круга балканскога. Ми то нисмо никад признавали, ми то често нисмо ни знали, али је то било у истини, јер смо ми ушли у моралну кружну линију Беча и Париза; а о балканским смо питањима декламовали, али их већ нисмо познавали ни у дну своје душе осећали онако као наши стари. Нов живот, на који смо позвани у Србији, занео нас је у туђ свет којему смо подражавали толико, да смо заборавили задатке према народној заједници, старој баштини, према аманету старих наших, и према дедовини нашој. Почели смо наличити на дете, које, отишавши у стран свет да учи, научи доиста туђи језик и туђе обичаје, али потури своје. То је доиста зло. Али се може покушати и друго објашњење. Може се рећи: да нисмо могли да стигнемо да образујемо и себе и браћу своју с нама заједно (као што ми мислимо да је требало). То је горе, јер то показује тешку немоћ и слабост, и материјалну и моралну, од које се с разлогом ништа добро ни у будућности не може очекивати. Кад после ове доста мрачне слике упоредимо с тога гледишта положај наших балканских другара, горчина ће се наше критике сама собом оправдати.

Грци већ нису били толико пали у те погрешке. Оно што је целини њиховог националног живота могла наудити оцепљеност краљевине Грчке, накнађено је у велике Цариградском Патријаршијом. Осим тога уз патријаршију су радила и богата грчка трговачка средишта, као што су Цариград, Смирна, Солун, Дренопоље и Пловдив. А целокупност грчког националног живота штићена је и већом

просветом и већим патриотизмом грчког народа. Грчки народ у Турској и данас је најпросвећенији од свију; грчке гимназије по Турској често дају боље ђаке него гимназије из саме Јеладе (што се у самој Грчкој признаје). А то је све учинило, да је ниво сачуван и да краљевина Грчка није оцепљени део, него је право средиште целокупнога националног живота свију Грка.

Бугари, који су се најкасније пробудили, и који су се поглавито дигли руском радњом после Кримског Рата (1856—1870), употребивши Европом израђена нова права у Турској (чега смо се ми Срби, на жалост, тако мало сећали), вешто су се користили и грчким примером и српским погрешкама, и својим у неку руку повољнијим положајем. Имајући сав свој народ само у Турској, ближе правом средишту балканскога живота у Цариграду, они су учинили оно што је Србија у великем делу словенских балканских земаља могла учинити, да је умела, између 1830 и 1870. Они су се начинили средиштем словенског црквено-просветног покрета за сву Турску против Грка, који су непрестано подржавали вековне тежње погрчавања и занемаривања словенске просвете у свима земљама што су по православљу једнако остале под њиховом црквеном управом. У тај круг агитације Бугари су узели све словенске патријаршијске земље, осим једине Босне и Херцеговине и западног дела Старе Србије.[1] Том агитацијом они су обухватили и српску и бугарску државну баштину. Они су се вешто користили и руском заштитом, која је тражила накнаду за Кримски Рат, и српском наивношћу и незнањем, и турским (па донекле и руским) неповерењем према Србији и Грчкој, и према присталицама њиховим. И кад је 1878 установљена Бугарска, они нису ексархију ни укинули, *ни ограничили је на саму Бугарску* (као што су чи-

[1] Они су управо хтели и то да узму, и ко зна да ли је боље што се са српске стране радило напротив?

нили Срби кад су добили независну цркву) него су је оставили у Цариграду, и од ње начинили управу за своје тежње и за своју пропаганду у самој Турској. Они су врло вешто пазили да ослобођењем Бугарске јединству својих националних тежња не нанесу ни најмању рану.

Али с тиме заједно и ситуација се до дна променила. Србији је пала спона с очију, и она је тек тада угледала где је. Пређашњој српској или југословенској политици на Балкану одзвонило је, и Србија се видела у изненадној опреци с Бугарима, а југословенска се политика разбила на српску и бугарску. Грчкој се ваљало одвикавати од њених давнашњих уображења, а византијска антисловенска политика добила је последњи удар. Видећи се и против Срба и против Бугара, Грци су почели барем мислити да према Србима заузму колико толико симпатичнији положај. Прилике су изазвале исте мисли и међу Србима. Али велика супротност у основним погледима (што је горе означено), читава маса старијих предрасуда, погрешних мњења и претензија пређашњег периода, на које су баш овим чланком погледи обраћени, непрестано лежи међу Србима и Грцима.

* * *

Најзнатније је, и ако се мање опажа, што је и положај према Турској скроз промењен, онако исто као што је промењен и положај европских сила према балканском питању. Ми смо мало час нагласили да се европске силе више не брину ни за деобу Турске ни за ослобођење њених народа, него за своје утицаје и за своје економне интересе. То је права последица Берлинског Уговора на тој страни, и тој последици биће излазна тачка с једне стране аустроугарска окупација Босне и Херцеговине а с друге руска протекција Бугарске (која се, поред свег расцепа међу Софијом и Петроградом, и сад живо осећа).[1]

[1] Положај од 1890.

На другој страни је последица Берлинског Уговора, што је, ослобођењем Бугарске, попуњен онај исти стари трио: српски, грчки и бугарски, који је претходио турском освојењу. И данас управо борба против Турске силом догађаја је потиснута на другу линију, а на прву је избила она иста стара међусобна борба српска, грчка и бугарска, која од ово десет година испуња анале својим драматичним експлозијама. Изгледа да су Срби, Грци и Бугари сувише уљуљкани у мисао да је с Турском свршено, да је деоба Турске зрела ствар, и да је главно сад борити се за део који ће коме припасти. Међу тим и Турска и они који још на њене европске земље претендују (барем по сфери интереса) могу гледати на сав онај нови чин драме са извесним смешењем, у коме бисмо ми балкански народи могли потражити много поуке и још више озбиљних опомена.

Обично се опште суђење о овом новом току борбе измиче погледима нас који смо, по свима својим животним интересима, чиниоци борбе, јер смо увек и сувише заузети оним што се нас тиче у овом питању, и мало ко уме да на питање погледа тако рећи туђим очима и да га види у потпуној његовој објективној наготи.

Ми смо још у првом чланку узгред напоменули (али по врло меродавним изворима) како Европа с неком језом гледа на наш macédoine des nationalités. Али ћемо овде изнети шта пише један даровит политички писац, који је на нашу борбу из далека а у целини погледао. „Тако се — пише он — по свему Подунављу и Потисју налазе народности, које се с најсуревњивијим старањем међу собом посматрају, и изгледа сваки час ће се сукобити. Векови су прохујали, али нису уништили ниједну преграду, нити изгладили коју год неједнакост међу њима. Немајући чим другим, оне се служе језиком да се бране од суседских напада, или да покушају да суседа униште. Страсни научници и испитивачи, који ревност своју терају до цепидлачења, изналазе или тврде да су изнашли старе рукописе,

незнане, заборављене и закопане листине на пергамену, и извлаче их из дубодолина прошлости, да на основу њих по својој мисли предругојаче историју свога народа, или да у њима нађу удесна обележја, која се старином својом тако згодно подешавају са фиким данашњим потребама. Од граница босанских па до капија цариградских, кроз Моравску и кроз Хрватску, по Угарској, по Румунији, по Србији, по Бугарској и по Црној Гори ето тако се хиљадама тајанствених мука мучи, да се оживе и васпоставе погубљене традиције, да се стече надмоћнији положај над охолим и дивљачним суседима, да се њима завлада, да се непрестано без мира и без станка мењају и људи и установе, да се агитује и мути без одмора, без цељи, без задаће, која би се дала постићи и остварити. И дубоки заборав ће — наставља писац — прогутати онога који ово пише, и о имену његовом ни трага већ бити неће, и нараштаји ће се измењати један за другим као лишће, а та ће борба још једнако трајати на обалама Дунава, Тисе, Саве, Драве, Мораве и Јадранског Мора, и нити ће се смирити, нити уморити, нити крају приспети. Овда онда ће се наћи по који надмоћан и поноситији ум, који ће у овој збрканој и неподесној мешавини успети да за тренутак организује неку смисленију политику, али ће тиме само још више раздражити збрку интереса и грамжење тежња што се бију око надмоћства над словенским светом и око владе над Полуострвом Балканским".[1]

И ако горку, али ћемо само сушту истину рећи кад кажемо да је писац видео боље него што је мислио. Само годину дана пошто је он то наштампао, са пловдивским устанком, српско-бугарским ратом, грчком узбуном, збачењем Батемберга, бугарским кнежевским питањем и променом целе сценерије међу силама самим, због тобожње љубави према независности балканских земаља, избиле су на видик

[1] Blowitz, Une course à Constantinople. Paris. 1884,—38—40.

праве последице Берлинског Уговора — неутољива суревњивост балканских држава, „малих, осакаћених и навлаш лишених баш онога што им треба да живе."

У овој утакмици, на коју су извели ратови овога века и унутрашњи развитак самих балканских државица, Србија је, као што смо видели, извукла најтањи крај и прошла горе него ико. С тога се нас Срба и тиче више него икога другог питање: може ли овако остати; треба ли да доиста спремамо ново ропство или право коначно ослобођење полуострва? Нико нема толико интереса колико ми Срби, да се потражи начин који би могао извести из садашњих заблуда у истиниту светлост новога срећнијег живота, али нико не сме заборавити *да се слобода балканских народа може постићи једино и искључиво срећном и праведном расиравом целокупнога балканског питања.* Све мисли које смо исказали у току овог размишљања, изводе на закључак, да смо ми уверени, да географско јединство Балканског Полуострва, које је често доводило до једне државе, а није никад могло довести до једне народности, *треба да буде обележено и каквим год јединством политичким.* Читалац је могао опазити да смо ми међу врстама жалили, што стари освајачи, у време кад још није било савременога националног сентиментализма, нису и Балканском Полуострву дали тип јединства, који су од својих освајача добиле и Италија и Шпанија, и Галија и Немачка и Енглеска.

Али кад то није могла старина створити из каквих му драго разлога, данашње време већ на тако што ни мислити не може.

И шта онда остаје?

Јединство не мора бити једноставно као у оним земљама. Барем наше је време богато у изласцима и начинима. Савез би главних група могао да дâ оно исто што би било створено, да се у старо време освојење извршило.

Кад се ослободише Србија, Грчка и Бугарска, мислило се да је природно да те државе наставе заједнички

посао дељења Турског Царства у Европи и посао заокружавања својих државних целина. На то их је упућивала и историја и природа, на то су их упућивали њихови прави интереси.

Али баш последње године показују појаве са свим противне. Кад је 1885 Бугарска увећана Источном Румелијом; кад је тим поремећена она равнотежа коју је установио Берлински Уговор, заорио се као из једног грла болан узвик оштећених националних интереса и из Србије и из Грчке. Грцима је жао било оних Грка што се још налазе у Источној Румелији, особито око Пловдива; Срби су рачунали да се ојачаном Бугарском излажу опасности интереси њихова раширења на југу и утврђују за навек извесне неправде Сан-Стефанског и Берлинског Уговора.

Па колико је покрет био једнодушан по поводу, опет за последице није било јединства међу Србима и Грцима. Срби су мислили да срећним ратом с Бугарима могу Бугарима узети извесне граничне крајеве, које су Руси 1878 у Берлину Бугарима одржали, да им осигурају аспирације на Македонију, и мислили су да ослабивши Бугарску, и те аспирације које су самим ојачањем Бугарске снажиле се, такође пресеку, а своју будућност осигурају. Грци су имали на уму више Турску, и рачунали су да они овом приликом на ново рашире своју земљу. Мало се озбиљно помишљало на заједничку акцију у Македонији, јер ту ни тада није било сагласности међу српским и грчким аспирацијама, и ако се почела живо осећати потреба те сагласности. Ни непријатељ није могао бити један. Срби су могли бирати међу Бугарима и Турцима, и рачунајући да раде и у турском (барем привременом) интересу, ударили су на Бугаре, с рачуном, да саломивши њих могу извести свој рачун. На Турску им је тешко било ударити, што би се у том случају извесно Турци и Бугари за своју одбрану удружили, а на Грчку се није могло озбиљно рачунати,

нити је она показивала воље и спремности, *да у акцију одмах уђе*. Грчка је рачунала да ће *виком* нешто од Турске отети, али се у рачуну преварила, не могавши поплашити никога, а после умирења Србије, све су главне основице њеногa рачуна биле поломљене. Тако је несрећан српски рат утврдио везу Румелије с Бугарском, пресекао претенсије грчке на Румелију, и истакао питање — о Македонији, где су се тек од тог времена укрстиле аспирације српске, грчке и бугарске. На питање о савезу нико, дакле, у пракгици није ни мислио. Само се борба током догађаја и последицом најновијег берлинског заокругљења држава, концентрисала на средишњи део полуострва, на средњу и северну Македонију, где би имала да буде будућа тромеђа српска, грчка и бугарска. Бугарима је до тога, да њихова граница буде што западније и што јужније, и да обухвати за њих сву Македонију; Србима је до тога, да та граница иде што јужније, а Грцима до тога, да она иде што севернije. Ето у чему је данас цела ствар, и где је „камен општег претиканија."

* * *

Више странаца, разматрајући заплетена балканска питања, казали су да је за мале народе рђаво кад имају „славну историју." „Под једнако је — пише један од њих — часно и опасно како за народ тако и за приватна човека, кад носи какво славно име. Успомена сјајне прошлости, која окружава главу каткад осиротелих потомака прослављеног неког народа, може за њих постати више штетна него корисна, ако они забораве да има само један пут к новој слави или к ускрснућу, који је потврђен како у свакидашњем животу, тако и у историји, и да је тај пут: рад стрпљив, рад неуморан и победоносан. Опасност највећа за нову јелинску државу долази од властитих њених грађана. С њиховим сјајним способностима, с њиховом бистрином и хитрошћу, с њиховом жарком жудњом за сваким

знањем и с лакоћу којом они та знања усвајају, они још нису могли да стеку прву и од свију најглавнију политичку врлину, да сваки пут траже онолико колико могу добити и да захтеве мере по снази и по заслугама својим. Њихово старо велико име у историји засенило је очи њима онако исто као и Европи.[1]"

Смисленију политику у Грчкој често збуњују успомене на Византијско Царство. Писац ових врста мисли, да је највећи политички ум српскога народа био цар Стефан Душан, и у својој души гаји праву службу успомени великога српског цара. Али пишући ово мора признати, да се и међу Србима смисленијој политици велике сметње дижу од Душанове политике. И зар и Бугари не би данас били много паметнији, да нису имали ни Симеуна ни Самуила, и да им те успомене Сан-Стефански уговор није истакао у сувремени националан програм? Ко неће признати да је овде извор оном злу, које смо мало час насликали, које нас је у XV веку под Турке бацило, а које нас после Берлинског Мира скреће с истините стазе, правећи нас у неку руку на ново удворицама и проказивачима час Турске а час осталих наших непријатеља?

Како би много истинитије, много паметније и кући ближе било, кад бисмо се сви ми уверили, да се Балканско Полуострво не може поделити ни по историји ни по етнографији искључиво!

Ако ћете по историји, наћи ћете у њој кроз свих последњих дванаест векова и што вам је мило и што није. По томе се и позивају Бугари на својега Самуила и Симеона, Срби на Душана и Краљевића Марка, а Грци на своје византијске цареве. И препирци нити кад краја ни конца. Странци нас слушају, али им душу потреса сумња, која нема места при разлозима праве истините расправе.

[1] G. Rollin-Jacquemyns, Revue de droit international. Le conflit greco-turc (1885—1886). XVIII, 100—102.

Ако ћете по етнографији још се могу одвојити Грци, Арбанаси и Словени једни од других — али ко ће одвојити Србе од Бугара? Најчистија етнографија не би се знала окренути у чудном прелазу и мешавини суседних српских и бугарских или мешовитих словенских дијалеката. Питања нису ни изучена како треба, и она се изучавају данас, усред жара распламтеле политичке борбе. У осталом чиста етнографија никад се није постављала, нити се може постављати за темељ државама, тога ради што се државе оснивају и држе и по другим не мање суштаственим разлозима, који за државни живот могу бити меродавнији и од саме етнографије. На оснивање држава имају утицаја и природне границе и облик државних граница, и веза с другим државама. Пошто ниједан од балканских народа не може освојити други; пошто је једини излазак *или деоба и савез,* или *даље робовање* Турчину или другом неком који би на његово место дошао — и границе се морају удешавати више *по равнотежи снаге и земаља* него по етнографији. Ако би се државне границе удешавале по етнографији, оне би често наличиле на шарен вез, који би каткад испуњавао већину државне карте. То међу тим у практици бити не може.

Узмимо преда се границе Бугарског Егзархата у најновијем њиховом облику као некакав пројект будуће државне бугарске карте, јер се у Бугарској, по досадашњем искуству, мисли да што сад држе владике, оно ће некад држати Бугарска.

Од Ћустендила као последњег окружног места у Бугарској пружа се међу Србијом или српским елементом с једне и међу Грчком и грчко-словенским елементом с друге стране један кљун земље, у ваздушној линији дугачак на 205 км. а широк на 80 км., без икакве везе с природним границама Бугарске, својим комуникацијама упућен са свим на другу страну. У јужној Македонији нису могли Бугари ни до сад свуда продрети. Изглед је, да тамо могу Грци

и даље држати своју црквену власт, а то би са свим извесно било, ако би се Грци одлучили на либералније црквено-просветне мере према Словенима.

Питање је, како би изгледала држава са оним кљуном или рогом, завученим међу две државе, које би јој баш тога ради биле противне? Држимо да ни Бугари на то не мисле озбиљно. За Србију је природно да те земље њој припадну, јер *Србија може имати бугарску границу само с истока.* Или би, дакле, то Бугарска морала Србији уступити, или би се борба Бугара са Србима морала свршити преполовљењем Срба. Природно је, или да граница међу Србима и Бугарима буде на Тимоку и на Струми, или на Ибру и Морави. Ко прегледа историју, видеће да се пре Турака доиста и појављују те границе међу Србима и Бугарима, према бољој или горој срећи њиховој. Мисле ли, доиста, Бугари опет на Ибар и на Мораву? Наспрам Грка онај рог значи оцепљивање Солуна, а с оцепљивањем Солуна иде оцепљивање целе Тракије. Кажу да по Бугарској народ пева популарну песму: „Марш, марш, марш — Цариград је наш!“ Ваљда онај рог то значи. Само остаје питање: има ли ту колико толико збиље, потребне и неопходне за овако замашне ствари?

Даље по тој логици излази, да Срби треба да за себе траже Серез и Јањину и Арту, Авлону и Верију и Самоков и Ћустендил (јер су ова два последња места и под Турцима била под српском црквеном влашћу). Шта по тој логици Грци имају да траже, јасно је казано у прва четири чланка овога прегледа. За чији се рачун онда војује?

* * *

Историја Балканског Полуострва показује ова три врло разговетна закона:

1. Пошто се на полуострву није могла током историје утврдити ниједна народност нити каква год политична једноставна целина, неслога је балканских народности увек доводила на полуострво неку туђу силу и туђега освајача;

2. При јакој, чијој било, власти у Цариграду, ничија се мања држава није могла стално утврдити на полуострву;

3. Без Цариграда никоји се освајач није могао утврдити нигде на полуострву за дуже време.

Поука је, дакле, ових закона за све балканске народе: да је једини пут да своју слободу стално утврде и да свој опстанак осигурају — у њиховом властитом споразуму, у уништењу међусобних раздора, у осећању својих узајамних федеративних интереса. Нико не може наудити другом, а да тим самим себи не науди.

Међусобни споразум пак, и на основу истога балканска федерација не може се постићи ни на основу старих традиција, ни на основу савремене етнографије и фантастичних етнографских карата и још фантастичнијих претенсија, него једино деобом на *основу међусобне равнотеже балканских држава,* поименце пак Србије, Бугарске и Грчке (јер Румунија ништа и не тражи на јужној страни Дунава, осим извесних права за своје сународнике у Македонији, а Црна Гора не може имати друкчијих интереса него Србија).

На претходним листовима ми смо више пута имали прилику да излажемо грчке мисли, које не могу наћи општег одобрења. С тога нам је мило да овај преглед завршимо једним предлогом из грчког пера, у ком је вођен озбиљан рачун од мало час изложених разлога. По умерености погледа и дубљини разлога тај предлог заслужује сваку пажњу.

Баш у време нашега рата с Бугарима, 21 новембра 1885, држао је грчки писац Д. Викелас у клубу Сен-Симон у Паризу предавање „о улози и о тежњама Грчке у источном питању.“[1]

У врло занимљивом и пуном дубоке историјске студије предавању писац прво устаје против византинизма у грчкој

[1] Le rôle et les aspirations de la Grèce dans la question d' Orient. Par D. Bikélas. Paris. Au cercle Saint Simon, 1885.

политици, и моли слушаоце да добро двоје Царство Византијско и народ грчки једно од другога. Царство Византијско, које се све до пада свога није ни хтело звати Царством Грчким, него Царством Римским, по традицији постања свога, пало је с освојењем Цариграда; народ грчки почиње свој национални живот управо од те катастрофе. Грчки устанак (од 1821) није ускрснуће идеје византијске, него пробуђење јелинизма (грчке народне идеје). „Ово двојење јелинизма и византијске традиције није се извршило нити од један пут, нити начином одсечним и разговетним. Оно је ишло споро и природним током, и друкчије није могло ићи. Царство је Римско пустило било дубоко корење на земљишту грчком; оно се и по језику и по образованости погрчило, а хришћанска је вера учврстила јединство међу државом и међу народом. Чим је царство ударило назад, још пре него што је пао Цариград, јелинизам се почео мало по мало отимати од римских веза. Али се византијска традиција упорно чувала у цркви и после пропасти царства. Још и под турским господством црква је сачувала и нешто старе државне власти, која је била оборена, али није уништена. Још се она молила Богу „да дарује победу царевима против варвара.“ Али у припреми устанка избијају на видик старе, чисто националне успомене Атињана и Спартанаца. Образовање нове грчке државе у садашњој краљевини одваја националну идеју јелинизма од свега византијског. Престоница Атина представља овај нови правац, докле је престоница Цариград, варош која је и сад највећа и најзнатнија по множини свога грчког становништва, представљала више старе византијске идеје. Темељ будућности грчке данас је мала држава на обалама Егејскога Мора. Њу ваља увеличати, на њој ваља поправити погрешке, које су учињене кад је она образована. Што се она више шири и што више напредује, она врши све већи утицај на своје сународнике. *Она не може замишљати да над свима својим сународницима завлада, али*

њихов народни опстанак њу врло живо занима. Не мисли се више да се васпостави Источно Царство, јер је то немогућно, и с тим се ми миримо. Али колико год можемо, ваља нам се старати да се други супарници не дочепају Турског Царства, јер би то за нас у толико опасније било, што би они тежили на то, да прогутају елеменат грчки, који се под владом турских султана и одржавао и развијао. Оно што се назива *Велика Мисао* знало се зашто је живело; историја га објашњава и оправдава. *Али је ток догађаја променио правац тежњама грчким. Јелинска Мисао* се одвојила од мисли о васпостављењу Цариградског Царства. А зар *Јелинска Мисао* није такође велика? У колико јој је опсег мањи, у толико је она јача.

„Питање о равнотежи претежније је од питања о раси. Томе је доказ, што су, како смо видели, Срби и Бугари, Словени и једни и други, дотерали до рата, а Срби из Србије, ако нису у алијанцији писаној, они су у алијанцији стварној с Јелинима у Грчкој. Рђаво схваћени интереси узрок су, што се ови народи цепају; чим они боље схвате своје властите интересе, они ће се један другом приближити. На Полуострву Балканском има места за све: све би се тежње могле довести у општи склад да се не сударају, али кад би се свак у себи тврдо одлучио да је неизбежно да се погађа и да се мири.

„Таком једном споразуму није сметња у тежњама грчким. Грчки захтеви нису претерани. Велика идеја ускрснућа Царства Грчког још је у стању да распламти гдекоју племениту душу, гдекоју жарку уобразиљу, којима је драго да се хране сновима прошлости, али поменута идеја престала је одавно да води оне који управљају судбином Грчке; њоме се више не руководе кораци наше народне политике, и народ грчки, који је готов устати као један човек, не би то данас чинио да васпоставља Царство Грчко у Цариграду. Наши труди и наше тежње имаће непрестано за задатак да образујемо грчку државу, којој би северна

граница полазила од некуд с приморја Јадранскога више Крфа, а која би излазила на Егејско приморје с оне стране Халкидике (Свете Горе), која би обухватала грчки део Македоније; острво Крит чинило би јужну границу те државе. Самостална, или с Грчком везама братства сједињена Арбанија раздвајала би нас од увећане Црне Горе. Раширена Србија треба да допире до наших граница. Две Бугарске (северна и јужна) имале би да прихвате суседне крајеве који су доиста бугарским племеном насељени.

„Ето у чему су тежње грчке. То неће да каже, да би тако склопљена Грчка престала да се бави судбином осталих Јелина. Она не би могла заборавити везе с њеном децом која би у Европи остала изван граница Грчке Краљевине и која још у великом броју станују у Малој Азији. Али као год што се у старо време нису могли сви Грци саставити у једну државу, тако се исто ни данас та мисао не може извршити. У класичкоме времену грчком, племе грчко, које је и онда ширило се по истим просторима (осим колонија на западу, које су са свим ишчезле), није до душе чинило једну државу, али му то није сметало да чини једну целину, јелинизам. Тако исто може бити и данас. Ако би Грци морали остати у Бугарској преко мере увеличаној, или у Русији премештеној на Босфор, они би сви за Грчку на свагда пропали. Под владом турском они би имали сва јемства, да своју народност сачувају неповређену. После грчког устанка и у Турској су се извршиле многе промене на боље, наравно су се доста умекшале, дух је прозелитизма наспрам осталих вера попустио, а државне традиције, и сами интереси Турске без сумње би учинили што треба да се зајамчи безбедан развитак ономе делу јелинизма који би у Азији и у Европи остао под турском управом.

„Јер, ја мислим да је Турској намењено да остане у Европи. Кад напусти западне области, које су само узрок њене слабости, она се може концентрисати у Тракији. Наслонивши се на Азију, опрошћена од земаља које јој је Берлински Уговор још оставио, Турска може себи у Цариграду спремити дугачку еру напретка и благостања. *Само суревњивост осталих балканских држава довољна би била, да јој осигура потребну сталност.* Питање чији ће бити Цариград увек је била велика тегоба источнога питања. Онај исти антагонизам хришћанских сила који је некада осигурао турско освојење, који је од времена Петра Великог па све до данас продужио опстанак Турске, служиће јој и даље, и боље него икад до сад, као ново јемство у том новом опстанку који јој ми проричемо. У новим околним јој државама она може имати и савезнике и помоћнике. И онда ће се на Балканском Полуострву моћи подићи права конфедерација независних задовољних држава, којима би једина брига била да гаје напредак и образованост. Онда би Источно Питање било расправљено, и не би имало више чим ни да занима ни да узнемирује Европу.“

Оставивши гдекоје појединости на страну, не може се одрећи да је овај план и смислен и умерен, и да и у једном и у другом погледу чини част грчкој политичкој зрелости. Питање је само, је ли тај план доиста опште усвојен, и да ли није имао задатак (као што често у политици бива), да у околностима 1885—1886 приправи западну публику на какву год акцију у корист ондашњих тренутних потреба грчких?

Осим те сумње, која се у нама из разговетних разлога буди, још план има и противуречности. На једном месту се каже да би балканске државе својом суревњивошћу најбоље чувале нову Турску, која би у Европи сведена била на Тракију и Цариград. Мало ниже се пише, да би државе, онако поделивши Балканско Полуострво, биле задовољне и мирне. Прво, онај који је суревњив, мучно може бити задовољан и миран. И ако би што чувало нову Турску (у Малој Азији с Цариградом и Тракијом из Европе), то не би била суревњивост њених балканских суседа него њи-

хово уверење да је њихова властита солидарност, подељена с Турском, главни основ опште балканске сигурности од свачијих захтева са стране. А суревњивост балканска данас чува, и докле год траје чуваће не ону горе обележену нову, него ову садашњу, берлинску Турску. То је и писац више пута јасно казао, а ми смо у овим листовима старали се да то у свој могућној јасности изнесемо. Тек ако суревњивост (сада у свој сили политичке страсти развијену) заменимо осећањем заједничке солидарности; тек ако ту солидарност, средством равнотеже снаге и интереса, умеднемо подићи на висину заједничке тежње српске, грчке и бугарске, бићемо у стању да неинтересовану и либералну Европу склонимо, а с помоћу њеном и оне остале морално, духом нашега напредног века, присилимо да се склоне да нам помогну да извршимо нову и коначну поделу Турске међу старе државне баштинике. Јер Турска, без силе, на овај расплет, који би се о њеном трошку извршио, неће хтети пристати, ма колико је ми неискрено хвалили. Она је била, и она и даље остаје наш главни противник. То не смемо заборављати (као што смо у својој слепој суревњивости почели), и према томе морамо радити.

Ако претпоставимо, да се Турска не може у Европи овака каква је сад одржати, онда могу бити само две расправе Балканског Питања. Или ће Европску Турску узети нов освајач (а с тим је једно исто и ако је два освајача поделе), или ће она припасти старим баштиницима, од којих је освојењем и постала.

Пошто је освојење и дошло услед неслоге и суревњивости тих истих старих баштиника — ако они продуже путем неслоге и суревњивости, којим су пошли од Берлинскога Мира, они само утиру пут новом освајачу.

И ми Срби, и Грци, и Бугари можемо доћи свак до своје старе баштине, једино ако се умеднемо наравнати на основу равнотеже и наших солидарних интереса. Равнотежи је основе положио сам Берлински Уговор; за равнотежу су Срби 1885 ударили на Бугаре; у равнотежи је на сваки начин једина правилна и могућна расправа Балканског Питања.

Ми смо већ на крају четвртог чланка нагласили да би међу етнографским погледима Срба и Грка могло бити више сугласности него међу етнографским погледима Срба и Бугара, и онде смо већ рекли, да је у томе путоказ за савезе. У томе је велики корак ка равнотежи, јер етнографске разлике међу Србима и Бугарима, при једнаким основима вере, образованости и језика, не могу бити нити озбиљно питање, нити каква год тешка сметња подели на основи равнотеже.

Пошто су Бугари разлозима неприступни, и пошто је немогућно мислити да се споразум утврди међу све три земље, околности би нас упућивале да к цељи нашој пођемо путем споразума с Грчком. Сам инстинкт народа, који се од ово неколико година тако јасно чује, упућује нас на тај пут. Главне основе нису несугласне, и оне обезбеђују наше опште интересе. И ми мислимо да наше јужне границе треба да се сусретају с Грчком, и Грци мисле да њихове северне границе треба да се сусретају са Србијом. Из тога је следство, да се бугарске границе морају налазити Србији и Грчкој на истоку. У тој подели лако се може наћи равнотежа. Пут је, на послетку, један исти. Питање је само ко њиме хоће да искрено пође. Задаћа је, исто тако, једна иста — балкански општи споразум. Погодили се најпре с једним или другим — све једно је. У сваком случају би тврда погодба међу двојицом нагнала на пристанак и трећега.

Питања ова нису такве природе да се расправљају за дан.

По нашој мисли књижевност треба да гледа даље него журналистика (обично поплављена тренутним интересима и расположењима), и да поставља мете умственоме и државном народном напретку, истичући му куда треба да

тежи у будућности, рашчишћајући разлозима мирнога изучавања и размишљања она питања из којих истичу дневна политичка расположења и страсти. То је био задатак напред изложених листова. Срби и Грци су најдуже бранили од Турака свој државни и народни опстанак на Балкану; Срби и Грци су први, властитом снагом и властитим јунаштвом и немереним пожртвовањима, обновили државни народни живот на Балканском Полуострву, ослободивши неке делове својих земаља испод турске силе; Срби и Грци су најдаље напредовали на путу просвете и ослобођења. Право је да они и даље поведу напред развитак ових красних земаља, и да својом мудром и смисленом политиком потраже коначно ослобођење својих народа, потпуни ускрс њихов. У нашем напредном веку заједнички интереси вреде више него застареле сродничке везе, у којима има увек понешто предрасуде. А Бугари, као што су и до сад ишли за нама, увидеће сами, *да и њихова отаџбина може бити само онда срећна, ако Србија и Грчка нису несрећне!*

ЦАРИГРАДСКА ПАТРИЈАРШИЈА И ПРАВОСЛАВЉЕ

РАЗМАТРАЊА У ПРИЛОГ РАСПРАВИ ЦРКВЕНО-ПРОСВЕТНОГ ПИТАЊА У ЕВРОПСКОЈ ТУРСКОЈ

Штампано у пролеће 1895 у засебној књизи, с потписом Костадина.

Ὁ ἔχων ὦτα ἀκούειν ακουετω
Ко има уши да чује, нека чује.
Јев. Матеја, XI, 15.

I.

Незаситни прохтеви частољубља или уског патриотизма непрестано потресају престо Васељенске Цркве у Цариграду, и пре кратког времена доведоше на ново до једне личне промене. Доскорашњи врховни управник Васељенске Цркве, Неофит VIII, при пуној снази и при пуном здрављу, тек пре три године доведен на узвишено своје место, би смењен путем оставке коју је тешко објаснити и определити. Неофит VIII повлачи се у приватни живот, где се већ налази један од његових претходника, Јоаким III.

У врло кратком времену нешто више од десетак година, од четворице патријараха који заузимаху Васељенски Православни Престо, два су с тога места одступила, а друга су двојица смрћу завршила мисију која им је с призивањем Светог Духа поверена била.

Најновија промена на Васељенском Православном Престолу дошла је изненада. О узроцима, који су је изазвали, различито се говорило.

По версијама које нико не спори, главни су узрок оставци Неофита VIII различите дубоке несугласице између њега и фанарских саветника који с њим деле старање о управи Васељенске Цркве.

Једни су говорили да су фанарски саветници ради били да патријарх отвори јачу акцију против шизматичке Бугарске Екзархије, те да поради да се помоћу заједничке радње свију самосталних православних цркава екзархија поврати у канонско подручје Цркви Васељенској; да је Неофит VIII био отворено пристао на тај рад, али да је попустио противноме мишљењу Портином, те да није у тој ствари извршио у патријаршијском савету смишљене кораке.

Други су уз то тврдили да је патријарх, у јуну 1894, онда када је краљ Александар I походио Цариград, обећао краљу да ће учинити што треба да се задовоље давнашња права и давнашње жеље православних Срба у Турској, те да се епархијама српске народности поставе за владике спремни синови исте народности, који би се с више воље заузели за ужасно запуштено црквено и просветно стање православних Срба у Турској. Кажу да је краљ Александар уверавао патријарха, да Порта овоме неће чинити никаквих препрека, пошто је православних владика српске народности било и у овом истом веку под Патријаршијом Цариградском,[1] а све до 1766 налазила се под влашћу турском и Пећска Патријаршија, с познатим автономним правима која Турци немусломанским верама редовно одобравају. Ми не знамо шта је разговарао краљ Александар с патријархом, али се о томе прошлога лета много писало по новинама и говорило по народу, и кажу да је међу фанарским саветницима овај посао подигао против Неофита VIII велико нерасположење, које је, уверавају нас, знатно суделовало да се дотера до његове оставке. Врло брижљива фанарска господа поплашила су се, зар, да Неофит не би неком приликом и извршио штогод од онога што се говори да је био обећао краљу Александру.

Али кад се први узрок, о акцији против Бугарске Екзархије, који смо горе назначили, споредн с овим другим

[1] Ниже ће се, на свом месту, навести који су Срби и кад заузимали епископске положаје и после 1766 год.

што га сад изложисмо, опажају се међу њима противности, бар по ономе како ми те узроке разумевамо. Тога ради је тешко изнаћи шта су управо ради фанарски саветници који с призваним Светим Духом бирају патријарха, да му после без обзира и на Оца и Сина и Светог Духа чине рад немогућним.

Ево у чему су оне противности.

Ако би се хтело да се у своје природне границе, тј. у кнежевину Бугарску, узбија Бугарска Екзархија — посао потпуно могућан, за који је сама Екзархија доста земљишта спремила — једини би пут за то био у либералнијем понашању према заосталим под Васељенском Црквом Словенима. Уклањање узрока увек уклања и последицу. Ако Бугарска Екзархија и захваљује свој постанак политичким назорима руске дипломатије и Високе Порте међу 1856—1870, она опет не би постала, да није било унутрашњих оправданих узрока, познатих жалби на рђав избор грчких владика и на њихову небрежљивост у дужностима спрам просвете народне, које су из раније распалиле узбуну међу народом. Да се то у тај мах није догодило, и да се бугарско-грчко црквено питање није свршило бугарском шизмом, него наравнањем, уз либералније попуштање Велике Цркве — црква би Бугарске Кнежевине постала према Патријаршији оно што су постале једна за другом цркве у Србији, у Грчкој, у Румунији, или на послетку оно што је сад црква у Босни и Херцеговини. Да се онда није дотерало до шизме, не би столица Цркви Бугарској остала у Цариграду, нити би епархије у кнежевини и епархије у Турском Царству остале под једном истом управом.

Али кад би се то хтело у Цариградској Патријаршији — зашто би се онда појављивало неоправдано незадовољство против и најмање добре воље коју би показао Неофит VIII да задовољи православне Србе у Турској и да, по показаним начелима, спречи међу њима распаљивање покрета који је сличан ономе којим је у овоме веку створена

Бугарска Ексархија? Зашто би се заборављало да се, већ по самим идејама века у коме живимо, пут напретка увек налази у средствима либералне толеранције, а не у средствима једностране искључивости, којима су се, изнајпре, Грци борили против Бугара, а којима се, данас, Бугари боре и против Грка и против Срба?

Осим овога пута толеранције, који ми једини сматрамо за истинит, има до душе још један пут, у ком се може бити и налази оно што стално доводи у сукоб мишљење патријархово са мишљењем фанариота. Тај је пут чисто и просто васпостављање стања које је владало пре установљења ексархије, без обзира на све што је пре и после тога било. То је просто конзервативно тражење онога што је постојало раније (status quo ante).

Ми ћемо, даље, навести како су се на Балканском Полуострву течајем векова одвајале автокефалне цркве. Ма да се и у Византијском Царству кроз сав Средњи Век одржала автокефална столица Архиепископије Охридске, у Цариградској се Патријаршији непрестано тражило да се цркви православној у византијским областима Балканскога Полуострва створи јединство. Али су многе прилике ипак помагале да се све до 1767 та тражња са свим не изврши.

Истом турско-аустријски ратови с краја XVII и с почетка XVIII века спремили су земљиште неповерењу и сумњама, којима се, на послетку, у Цариграду успело да се 1766 по други пут укине обновљена Пећска а 1767 год. и Охридска автокефална црква. Цариградски Патријаршијски Престо тако под Турцима дође до области, каквом није владао ни у најбоље време Византијског Царства. Од Црног Мора до Јадранског; од румунских Карпата и од Дунава до Цариграда, а од Саве до Солуна пружала се поносита област, за коју је Фанар давао првосвештенике.

Чудна је иронија историјске судбине, којом је добра срећа Васељенског Православног Престола мало по мало

чврсто везана за срећу и опстанак једнога нехришћанског царства. Али тако поста, и тако оста од 1766 у напредак.

Кад с почетком нашега века поче покрет народни, како се која држава одвајала од Турске, тако се с њоме и црква одвајала у самосталну од патријаршије цркву. И како је која од држава, од Турске одцепљених, јачала и ширила се, тако се крњила и смањивала област Турског Царства и област Васељенске Цариградске Патријаршије.

Фанарске владике, које су некад јахале на скупоценим хатовима, опкољене момцима и дворбом, данас се, потпуно демократски, служе локалним саобраћајним средствима у Цариграду, и живе из дана у дан сиромашније и смерније.

Али с променом живота, традиција се није променила; и уз промењене околности тактика је остала иста.

У староме Византијском Царству (по службеном називу Источно-Римском) нити је било Царство Грчко, нити се оно тако звало — па се опет по средишту давало обележје и крајевима.

Васкрсли одломак Источно-Римског Царства, краљевина Грчка, светли данас патриотима грчке народности као звезда преходница бољих времена. И ако су се од 1766 до 1830 сви интереси скупљали у Фанару, као у представнику старога државнога средишта, од 1830 Фанар се предао Атини, чекајући куд ће од онуд упутити сувремена просвећена демократија.

Па ако је пређе погрчавање ишло у прилог интересима Фанара, од 1830 оно иде у прилог патриотским аспирацијама нових Атињана. Тактика се, свакако, није морала мењати, ако су побуде промењене, јер је сврха остала без икаквих промена.

Али кад је покрет једном отпочео; кад су Срби, Грци и Румуни у главном задовољени државама и правима — дошли су на ред Бугари. Не имајући у онај мах другог изласка, нашло се да се они могу задовољити о трошку патријаршије, и тако је постала Ексархија Бугарска. Место

одобрења и наравнања, од Велике Цркве дође анатема; место автокефалности — наста шизма. Нигде, дотле, у новоме времену не би такога свршетка.

Тако се, после намирених пуних сто година, опет расцепи јединство црквене управе у турским областима Балканског Полуострва.

То су претходни догађаји којима се мора објаснити и осветлити питање о ономе шта би данас ради и чему данас теже фанарски саветници.

Кад не маре, како изгледа, ни за то да се Турској подчињени Срби задовоље, значи ли то да хоће уништење ексархијске власти изван Бугарске?

Кад цркви у Грчкој, и цркви у Србији, и цркви у Црној Гори, у Румунији па и у Босни и Херцеговини, која се такође одвојила, ништа друго није дато до оно што је у државним границама именованих држава и области, мисле ли фанарски саветници да траже пута којим би се спречило да једина Бугарска Црква има под собом толике епархије изван Бугарске?

Али жеља њихова остаје у вечитом нескладу са средствима која су они вољни да изврше њеном посвете.

Просто јединство власти, с монополом свију користи за грчке фанарске породице, немогућно је данас васпоставити. Ако пак јединство власти не би значило јединство у искључивом монополу за грчке породице; ако јединство православне управе у турским областима на Балканском Полуострву не би значило јединство грчке народне пропаганде — нашло би се доста људи који би се за то јединство заузели. И пошто би се једнакој осуди подвргле како грчке тако и бугарске злоупотребе црквене управе, употребљене као покривало за искључиву народносну пропаганду, — то би се јединство цркве у Европској Турској заиста и постигло.

Јер данас, после ексархијске шизме, могу ли Грци повратити оно што су лакомислено изгубили грубим себичним

упорством. Зар је то идеја коју данас заступају фанарски саветници?

На то се питање не може повољно одговорити. И ако патријарси, који су овим сукобом присиљавани на оставке, мисле доиста противно, у духу толеранције, њихове би мисли пре могле повести угодноме свршетку.

Ако ли Грци, с искључивим правом патријаршије у својим рукама, наставе и према Србима и Румунима Европске Турске оно чим су раније од бугарских и српских племена сами створили ексархију, мира у цркви бити неће, трзавице ће се наставити, и ако се и не створи нова ексархија, ако се и не васпостави Пећска и Охридска Патријаршија, незадовољне ће стихије тражити све друге начине да узбијају искључиву и тесногруду грчку управу. А пошто уз ту управу нема никакве државне силе, јер се Висока Порта мора руководити својим државним интересима, који се с овим тежњама не слажу, патријаршија, путем голога упорства, неће никад успети да поврати што је изгубила, него ће тим начином рада само већма ињати се и опадати, докле се силом околности сама негде не распрсне и нечем паметнијем место не уступи.

Ми не знамо шта заступају патријарси који су одступили. Али ако они не мисле да се јединство цркве тражи и налази само у јединству грчко-народне пропаганде; ако они мисле да би јединство православља, с више толеранције, ваљало тражити у исправљању оних погрешака које су некада изазвале грчко-бугарски сажаљења достојни расцеп — њихове мисли би биле радосно поздрављене и прихваћене од свију пријатеља православља изван шовинистичких кругова грчких и бугарских (који се налазе у једној истој заблуди, ма да су у противоборству један с другим).

Ови листићи намењени су да унесу нешто светлости у ово питање, живо везано за политичку судбину балканских народа. Њих казује у перо љубав према православљу и према словенској народности под једнако топла. У њима

се хоће да потражи како су се данашње несугласице расправљале у ранијим временима; зашто су, после повраћеног јединства православне цркве у Турском Царству, 1766—7, на ново избиле старе несугласице, и којим би путем Цариградска Велика Црква најлашке могла да послужи како својим дужностима Васељенске Православне Цркве тако и интересима црквене слоге, коју не могу да не желе сви истинити пријатељи вере.

II.

Пошто се хришћанство раширило по целом Балканском Полуострву, и пошто су буре народнога и племенскога сељања показале свој резултат у народним државама с тежњама независности наспрам Цариграда — одмах се започело и питање о самосталним црквама. На западним странама полуострва већ се налазило црквено автокефално средиште Јустинијане Приме (потоња Охридска Архијепископија), коју је још Јустинијан године 535 установио, те је тога ради трење било слабије, и несугласице су мање избијале на видик. На истоку пак Бугарско Царство, у највећој политичкој опреци с Царством Византијским, дође у сукоб ради цркве тако рећи онога часа кад се у њему хришћанство утврдило.

Борис, знаменити бугарски владалац, прими крштење 864. И одмах за тим искочи питање од кога ће зависити ново-основана хришћанска црква његова царства, и како ће цариградски патријарх, сам под утицајем најглавнијега супарника Борисова, имати под својом руком црквене поглаваре и цркву у покрштеној Бугарској. Из те неприлике поникло је што се Борис 866 обраћао с неким питањима папи у Рим, тражећи наслона на његову цркву, од које с политичке стране није имао шта зепсти. Цариградским круговима опет није могло поднети да се Рим, с којим су они одавно имали трења о питањима црквене власти, утврђује у тако непосредној близини Цариграда. Тога ради 870 пристану да се у Бугарском Царству оснује самостална црква. Тада би рукоположен Бугарима први автокефални архиепископ, и с њим 10 епископа.

Тада се и тим начином установи као начело, по коме ће се у напредак расправљати спорови, кад би год у православним областима једнога црквенога подручја наступила одвојена државна власт, са посебним тежњама.

Ти су случаји од 870 у напредак, нарочито с другом половином XII века, почели наступати тим чешће, што се Византијско Царство, поколебано крсташком окупацијом од 1204, клонило своме неизбежном паду. У свима приликама надвлађивала је природна тежња, да се с одвајањем државе одваја и црква, те да се границе црквенога подручја непрестано изједначавају и подударају с границама државнога подручја. Промени подручја државнога редовно је, готово, следовала и промена подручја црквенога. Тако су епархије свију оних области, које су се после налазиле час под Цариградом, час под Бугарском, а час под Србијом, мењале заједно с променом политичке власти и власт црквену. Од тога су, такође по нарочитим узроцима, биле каткад изузете области црквенога подручја архиепископске охридске столице, али не увек. Скоро је објављен један знатан део преписке архиепископа охридског Димитрија Хоматинског. Из те се преписке види да је бугарски цар Асен II, кад је био заузео и међу 1230—1246 г. држао северну Македонију с Охридом, био изменио и грчке прећашње владике у тим пределима, заменивши их бугарскима, ма да су области те припадале архиепископској подручју охридскоме. Сто година касније то је исто чинио Стефан Душан по јужној Македонији и по осталим византијским областима.

Кад је у XIII веку српска држава почела јачати, српске су се области затекле у подручју Охридске Архиепископије, у коју су оне од старине припадале по своме географском положају. Очевидно је да Охридска Архиепископија

није марила да се Српска Црква из њенога подручја одваја и да своје самостално подручје образује.

У оно време кад се Свети Сава (1218—19) прихватио да ово питање за своју отаџбину расправи, на Балканском је Полуострву био овакав положај. Источно-Римског Царства није било на Балканском Полуострву. Латински крсташи са запада заповедали су у Цариграду. Срби и Бугари имали су своје државе. Јужне приморске земље полуострва, заједно с главним областима садашње краљевине Грчке, биле су у рукама крсташких западних племића. Грчку или византијску државну мисао прихватили су и подигли епирски деспоти, основавши у горама Тесалије, Епира и Арбаније државу, која се са Србијом граничила са своје северне стране. Прави пак носилац титуле и мисли Источно-Римског Царства налазио се у Малој Азији, с јужне стране Мраморног Мора, где се још нешто области задржало од пређашњег царства. С источно-римским царем одселио се био и васељенски патријарх цариградски у нову привремену престоницу Никеју. Балканску престоницу држали су, дакле, Латини, а Балканско Полуострво било је у ствари распарчано и остављено само себи. Цара се православног ни грчког није знало на њему. Из некада једног Источног Римског Царства начинили бејаху своје државе и државице по Балканском Полуострву и улези Латини, и Грци, и Срби, и Бугари, како је ко могао.

Таке су биле политичке прилике у којима је дубоки политички ум Светога Саве смислио да у корист оснажења државне мисли српске оснује српску цркву и српску просвету.

И у томе он онда није могао рачунати на Охрид и на либерално схватање српско-народних потреба у архиепископији. С тога је смислио да Охридску Архиепископију обиђе и изигра, обративши се непосредно престолу Васељенске Цркве у Никеји.

И цар и патријарх у Никеји, не држећи већ ништа у Европи — били су попустљиви, нарочито за то, што се између њих и грчкога Епирскога Деспотства, које је било политички господар Охриду, осећала жива суревњивост, која је касније у отворен рат избила.

Кад се Свети Сава вратио из Никеје у Србију, он одмах почне да извршује свој план. Међу осталим изиште оставку и од епископа призренског, без сумње за то што је хтео заменити га бољим и достојнијим. Охридски архиепископ, Димитрије Хоматински, подигне протест против Св. Саве, доказујући да је радио неправилно; стане му претити искључењем, и пошље му за комисара скопљанскога епископа Јована. Спор се, без сумње, свршио паравнањем о коме нема сачуваних записа. Али да је и овде тесногрудост била и неумесна и неоправдана, види се по томе што је Свети Сава поставио одмах *осам* епископа у земљама у којима је дотле Охридска Архиепископија држала само *једнога;* што су Савини епископи затекли крајњи неред по народу у погледу црквених дужности и обреда, неизбежну природну последицу недовољнога старања и недовољнога службеног особља; што се тек од тога времена увело у српску државу и писано црквено и грађанско римско право, и што је од тог времена српски народ у опште прогледао духовним очима својим. Кад се, дакле, по томе промери оно што је онда бранио охридски архиепископ, може ли се оправдати његова тесногрудост? Је ли он служио ономе широком духу просвете и религиозне оданости којим су се одликовали славни словенски просветитељи, Ћирило и Методије, такође Грци и грчки васпитаници, или уском схватању домаћих пролазних користи, којима су се велика просветна и верска питања увек штетила и уназаћивала? Ствар је та свршена давно, и данашњи је нараштај према оновременим радницима равнодушан. Али у толико је више и речитије осуђују последице, које доиста ни Грцима нису биле од штете, али су православљу ство-

риле крепкога поборника у читавом једном народу, који је своју преданост вери посведочио силним жртвама и потоцима најплеменитије крви својих синова и витезова. Изван сваке је сумње да се до тога никада дотерало не би, да није у првој половини XIII века Свети Сава основао самосталну цркву српску, задахнувши је љубављу према народности српској. Црква је пригрлила народ, а народ је цркви дао све што је дати могао, тако да се без претеривања казати може, да је ова тековина Саве Немањића, првога и најглавнијег народног светитеља, надживела и у спомену народном сачувала све остале тековине династије Немањића.

Кад се 1261 повратише цар и патријарх из Никеје у стару престоницу Цариград, и кад се, може се казати, на Балканском Полуострву васпостави редовно стање, нахођаху се једна према другој четири автокефалне цркве: Црква Цариградска, глава свега православља; Црква Охридска, за западне области; Црква Трновска, за Бугарску, и Црква Пећска, за Србију. Осем Охридске, у овима се другим свима црквено подручје непрестано поклапало с политичком облашћу народа којему је црква служила. Све четири те цркве наслањаху се у позадности и на извесне политичне тенденције, пошто се и иза Охридске Цркве, овда онда, помаљаху политичке засебне тенденције Епирскога Деспотства.

То стање је трајало све до коначног освојења турскога. У Цариграду се увек помишљало на јединство црквене власти, али су прилике саме искључивале и помисао на какву промену.

Кад се промена почела остваривати — то се догодило начином врло занимљивим, са падом самим народних држава.

Црква Трновска, она иста која се од цариградске прва одвојила, прва је и приступила натраг у јединство — непосредном последицом освојења турскога.

Кад су Турци 1393, после тромесечне опсаде, освојили Трнов — у покољу и у уништењу које се за тим свалило на престоницу бугарску, они протерају патријарха Јевтимија.

Престо самосталне Бугарске Цркве остане упражњен. Чудновато је да је забуна од те несреће била толика, да се није нашло никаква начина да се упражњена столица попуни из домаћих синова. Јер ма да Цариград тада није био под турском влашћу, патријарх је цариградски 1394 наредио молдавскоме митрополиту да прихвати епископску столицу у Трнову, што је овај и учинио. Године 1402 трновски је престо заузимао нарочит митрополит, под заповестима Цариградске Патријаршије. Тако је Бугарска Црква сједињена с Цариградском много пре коначног пада Византијског Царства, а помоћу Турака и њихове верске трпљивости.

Са Пећском црквом није тако ишло. Она је преживела пад Цариграда, али није прошла онако као Црква Цариградска.

Познато је да је султан Мехмед, кад је освојио Цариград, учинио измирење с Црквом Цариградском. Уништио је царство, али је нашао да не треба да уништи цркву. Од тога се времена и од тога измирења доводе повластице, које су и сад основа правима Велике Цркве у Турскоме Царству. У новије време Висока Порта је још на основу нових државних права европскога сматрања налазила да јој те повластице пре треба скрњивати него ли у потпуности одржавати. У тај мах, кад се турска престоница подиже у Цариграду, под скиптром се султановим и под руком патријаршије затекоше земље простране, које су дуго времена раздружене биле. Имало је разлога, са којих се турско неверничко освојење Великој Цркви могло указати у светлости доста повољној.

Кад неколико година по том војводе тога истога султана заузеше још незаузете српске земље, дође ред и на Српску Цркву. Кад је 1459 с падом Смедерева учињен крај средњевековној српској држави, патријаршијска се столица, Пеђ, већ од неколико година налазила у подручју турском. Али патријаршији се учини крај такође 1459 год.,

с узећем последње српске престонице Смедерева, и ако нико није записао шта је било с последњим патријархом. И као што се Бугарска Црква турским рукама укиде, да би се саставила с Цариградском, тако се турским рукама укиде и Црква Пећска, да би се саставила с Охридском, оном истом од које је радом Св. Саве одвојена.

Али кад се опоменемо да је најезда турска застала на Балканском Полуострву четири самосталне цркве, и то две словенске: Трновску и Пећску, а две управо грчке: Цариградску и Охридску — чудновато долази, да су узроком освојења турскога ишчезле баш обадве словенске цркве, и да су сједињене једна с Цариградском, а друга с Охридском Црквом.

Укинуће Пећске Патријаршије, извршено 1459 после пада Србије, одржало се само за сто година. У половини XVI века знаменити велики везир Мехмед Соколовић, родом Србин из Херцеговине, ради свога брата Макарија, који је у хришћанству остао и покалуђерио се, израдио беше да се обнови укинута Пећска Патријаршија, коју као патријарх обновитељ први заузе поменути Макарије. То је обновљење трајало скоро два века, а тек у 1766 и 1767, као што је горе назначено, бише укинуте једна за другом и Пећска и Охридска Црква, она по други пут[1] а ова први пут од освојења турскога. Тим се начином васпостави јединство црквено на Балканском Полуострву, и рашири се власт Цариградске Цркве како управо никада пре тога ни за самих грчких царева није раширена била.

[1] На случај новог васпостављења Пећске Патријаршије с обзиром на обновљење под Макаријем (1557) управљена су два нарочита места у ферману од 1766 године, којим је, по други пут од турског освојења, укинута Пећска Патријаршија. „Уз то — стоји одмах у почетку — да се у епископски бележник упише овај услов: никада никоме више да се не даје (засебно) та патријаршија, ни на какву и ни на чију молбу.“ — „Од сад се укида и само име уништене Пећске Патријаршије, и ако би ма ко доцније захтео подигнути исту као засебну патријаршију, макар и са увећањем њеног имања и прихода, или из каквих год побуда, или са тајним намишљајем: то ради обране и закриља раје, ни по што не треба давати пропаска молбама и представкама о томе, нити стављати на њима званичног упутства по надлежности за извршење, нити пак записивати их на странице бележника званичних. Шта више, кад би се случајно нашла молба о томе, макар и са мојим писменим обележјем на њој, на сваки начин одмах да се одузме натраг, а да ће канцеларија неизоставно и управо овако поступати у сличним приликама, овај закључак нека се запише у бележнику њеном, и нека се обзнани народу по свима тамошњим местима.“ И. С. Јастребов. Податци за историју српске цркве. Београд 1879, стр. 4—7. Очевидно је да су фанарски инспиратори тога фермана изазвали ова места да би спречили ново какво „обновљење“.

Заустављајући се на овом месту, природно је да се запитамо: јесу ли пређашње самосталне цркве имале каква год оправдања да као самосталне цркве постоје, и ако је укинуће њихово извршено по каквој политичкој потреби, је ли се у Цариграду, после сједињења, водила каква год брига о оним посебним потребама којима су те самосталне цркве служиле, и сједињење, коме се толико тежило из Цариграда, какве је последице донело вери, просвети, књизи и у опште образовању народâ и племенâ, који су тим сједињењем свога просветног средишта лишени? Не може се сметнути с ума да су све дужности укинутих цркава према њиховом подручју с подручјем самим прешле на Цариградску Патријаршију, и вредно је испитати како је Патријаршија те дужности вршила.

III.

Кад изложимо шта значи и шта обухвата црква и црквена управа у државама средњевековног типа, каква је Турска у многоме и данас, а каква је она поглавито била пре недавнога времена, видеће се колико је живот општетнички свакога народа везан с његовом црквом у Турскоме Царству, и видеће се и какве су у појединостима оне дужности које свака црква има према народу вере своје.

У Турскоме Царству, као у држави вере нехришћанске, са црквеном су управом по самој природи ствари везани послови које у многим модерним европским државама не врши црквена него државна власт. С тога што је и у Ср-

бији одавна делокруг црквених власти стешњен на чисто црквене послове, с јединим изузетком брачних спорова, и наших је читалаца ради потребно да то питање јасније изложимо.

Црква се у Турској брине не само о чисто верским питањима; она не расправља само питања унутрашње црквене јурисдикције над службеним особљем својим, него она ради као грађански суд још у свима споровима који истичу из њених обреда или из њенога суделовања. Цео круг брачних спорова, и по грађанској својој страни, што се тиче мираза и издржања, припада судовима црквеним. Цео круг тестаменатскога права, и у колико оно утиче на наследство, долази пред црквени суд, зато што се последња воља сматра као религиозни акат. Кад је пре нешто више од десетак година Висока Порта покушала да изради код патријаршије, да њеним православним поданицима остане у вољи да у овим пословима, као пословима приватнога права, могу, ако својом драгом вољом хоће, обраћати се и државним судовима, патријаршија се томе с највећом енергијом одупрла, бранећи свој делокруг као стару повластицу црквену, основану на разлици вере. И Порта се, на послетку, приклонила томе сматрању, само што је 1890 на ново покренула питање, старајући се да своме сматрању како год пута прокрчи.

Питања просветна, за која се данашњи век највише интересује, по томе су сматрању такође предмет старања црквенога. У Турској је просвета сваколика, нарочито старијега времена, тако везана с вером и с управом црквеном, да нема школâ ни просвете онај који нема самосталне цркве, или је осуђен да у тим најживотнијим питањима очекује помоћ као милост од онога ко самосталном црквом располаже. Сваколика је настава саставни део црквене управе, и с тога се у управи сваке цркве у Турској налазе особита одељења за школске послове.

По старим повластицама, које су и након последњег спора од Високе Порте на ново потврђене и расписане (22 јануара 1891), патријаршија у Цариграду и подручни јој митрополити, сваки у свом подручју, издају или одобравају школске програме, потврђују дипломе и сведочанства наставника и наставницâ, и врше сву просветну управу. То значи да су школе све црквене. Државна турска власт има право надзора, и она мора бити извештена о раду црквено-просветних органа патријаршијских. И ако државни просветни надзорник или управник јавне наставе опази или сазна да се предавања врше противно програмима, или да наставници или наставнице немају дипломâ или сведочанстава, јавиће се о томе митрополијама по областима, а у Цариграду преко Министарства Просвете патријаршији, и тражиће се исправка или споразум. *Истим путем* ће се саопштити и забрана, или ће се наставници и наставнице без диплома заменити другима.

Тим путем су још у прошлим вековима Грци почели оснивати, и тим су путем они држали и држе данас по Турској многе школе за наставу нижу и средњу, осем једине универзитетске. Школе се те подижу по праву, на основу повластица које су вери као таквој од старина одобрене и увек признаване. Тога ради су и хришћанске градске и сеоске општине увек црквене или црквено-просветне. Иницијатива за нову школу може поћи или од тих црквено-школских хришћанских општина, или од самих црквених власти, протопопâ, владикâ и митрополитâ. То је до скора био једини извор школама и школовању хришћанском по Турском Царству. Турски државни закон о јавној настави, који има и наредбе о приватним и фондовским школама, издан је тек године 1872, и за њ се још мало и зна по царевини, пошто је издан само на турском језику.[1]

[1] Тај турски закон о јавној настави од 1872 године дели све школе у царству на државне и приватне. Државне школе стоје под управом Министарства Просвете, приватне пак *под управом дотичних лица или друштава*

С овим правима, огледаним и признатим, могло се много учинити за православље, јер се православље, као и све остало, диже једино просветом, а убија незнањем и немаром. На употреби ових права према разним народностима које су се находиле под управом њеном, може се најбоље измерити колико је Васељенска Црква показала оданости к својим васељенским дужностима, а колико је грешила посебном грчком искључивошћу, радећи једино у хатар својих сународника оно што је требало радити у хатар свију православних без разлике.

Како је с овим школским и просветним пословима стајало баш у половини XVIII века међу православнима разних народности Балканскога Полуострва имамо записано пером једног врло знатног сведока за сами онај тренутак кад се извршило укидање Пећске и Охридске Цркве, када је, дакле, Цариградска Патријаршија имала пред собом чисто поље,

која су те школе отворила. Члан 129 тога закона поситније одређује шта су приватне школе. »Приватне су школе — пише он — оне које у понеким местима отварају појединa друштва, или отомански или страни поданици, било »да се предавања држе бесплатно, било да ђаци за њих плаћају. Такве школе »подижу се о трошку добротворних завештања.

»За отварање једне приватне школе треба испунити ове прописе:

»а. Учитељи треба да имају сведоџбе било од министарства просвете, било од месног муарифата (просветне власти);

»б. Да се у тим школама не би држала предавања, противна моралу и »државној политици, оснивачи школа дужни су да поднесу на одобрење про»грам о предавању као и све књиге, по којима ће се предавање вршити — »Министарству Просвете, ако је школа у Цариграду, а дотичној просветној »власти, ако је у унутрашњости. Те ће власти програм и књиге потврдити и »службено допуштење издати.

»Ако се ови прописи не би испунили, допуштење се за приватну »школу не само неће издати, него ће власт такову школу одмах затворити.

»Учитељи пак, који ће у таквим школама држати предавања, дужни су »да своје сведоџбе преко оснивача школе потврде код просветне власти.«

Имали смо прилике да видимо једно потврђење турске власти за школу отворену на основу овога 129 члана закона о јавној настави. У том се потврђењу читају још ове тачке:

»1. Сем допуштених књига друге не предавати;

»2. Ако би потребало да се једна или више књига другима замени, ваља »их потврдити код власти;

да, задовољена у свима својим захтевима, живо настане на извршењу својих дужности.

Сведок на кога се мислимо позвати није нико други до — последњи Србин који је као патријарх (1763—1765) седео на престолу пећском — Василије (Јовановић Бркић). Прогнат из Пећи да уступи место Грку Калинику, с којим се самосталност Цркве Пећске имала укинути, патријарх Василије је био отпраћен на Кипар, одакле је, после две године, умакао у Црну Гору, где стиже после свршенога укинућа патријаршије. У Црној Гори је провео 1767, 1768 и 1769 до јесени, а тада је с руском експедицијом кнеза Долгорукога, која је провела у Црној Гори неколико недеља, отишао у Италију. Тамо се налазила руска флота, бавећи се плановима о ратовању против Турске с јужне и западне стране. На један низ питања, учињених од руских старешина, патријарх је Василије написао у Ливорну 1771 руски писан мемоар о земљама и народима балканским у колико их је познавао. Посао тај показује познавања доста, и није на срамоту последњему пећском патри-

»3. Ако би потребало да се школа премести с једног места на друго, »ваља најпре извадити допуштење од власти за то одређене;

»4. Муариф (просветни надзорник) или ко било од чиновника треба да »присуствује испиту или раздавању награда у школама;

»5. Списак ђака који сврше школу и отпуштају се са сведочанствима »ваља да се преда власти;

»6. У течају сваке школске године ваља власти предати списак ђака »који походе школу;

»7. Надзорницима, кад дођу у школу, има се чинити свака помоћ и »почаст;

»8. Управници, оснивачи и учитељи ваља тачно да врше члан 129 закона о настави.«

Ово су наредбе турске, али су оне мало познате, и интриге прозелита грчких и бугарских много сметају да се оне свуда врше. Ипак се, на част властима турским, мора признати да су оне често чиниле своју дужност, вршећи ове законске наредбе без обзира на поменуте интриге. При том овај је поступак у Турској још нов, и људи, па и сами турски чиновници, непрестано више гледају на стари поступак црквене просвете који се од векова практикује. Тога ради је обилажење цркве у просветним пословима тамо сумњиво, због тога што је мало познато. Турска је још једнако царство традиција и обичаја.

јарху. Излажући редом шта је знатно у којој балканској области, патријарх Василије хвали грчку општину у Јањини, у Тесалији, за тамо подигнуте *изредне школе*, међу којима се налазила и Богословска Школа, напоминући како на том месту има међу хришћанима много учених људи и богатих трговаца. Говорећи о Грцима, патријарх Василије помиње да их познаје добро, да је ходио и до Азије, да је Архипелаг прошао трипут, и да је на Кипру провео две године. Каже за Грке да имају обичај да себе високо цене и да су поносити; да су у свима пословима умешни и окретни, али да су *према другим народима веома завидљиви*. Налазећи се у земљама родним и богатим, које су свакој трговини приступачне, међу Грцима има много богатих трговаца, а по народу *имају доста школа и учених људи*. Не могући им друго ништа, Турци им изнуђавају трипут јаче данке него другима, али ни то не савлађује њихова високоумља. Немирни су и упорни; веома лакоми на власт и на господство. На језику су слаткоречиви, али истину увек не говоре. Народ је уређен тако, да у њему управо владају епископи и знатнији попови, и као закон се слуша и врши само оно што ти људи у црквама препоруче; остало ме пак ничему не верују. Како у њиховим земљама од освојења није било рата против Турака ни од кога, Грци су потпуно уредили своје одношаје према Турцима, и Турци их сматрају за своје најверније поданике. На свештенике држе много, чине им много, и имају их гомилама, тако да и поједини људи по кућама држе нарочите приватне попове. *Школа међу Грцима има свуда, и они се књизи могу научити кад год и где год хоће. „Што се наших крајева, „Бугарске и Македоније тиче — наставља патријарх Ва„силије — Турци свуда забрањују школовање.* Бугари који „су ближе Грцима, тога ради, дају своју децу у грчке „школе на школовање где се уче грчки; а од наших шаље „ко може на школовање у Аустрију, и на послетку ми „(Срби) и Бугари управо немамо школа; цркава имамо

„врло мало, манастира још мање, а поповима и калуђерима „смо веома оскудни. Некадашње манастирске и црквене „земље, не само наше него и јерусалимске, синајске и „светогорске, Турци су све себи присвојили, оставивши „мало нешто око самих манастира у којима се налазе ка„луђери, јербо *нас (Србе) и Бугаре Турци нису држали „онако као Грке.*“ На послетку може се закључити карактеристика Грка, коју вадимо с разних места поменутога списа, белешком у којој наводи да Грци имају обичај тражити међу великашима турским заштитнике којима нешто на годину плаћају, да би били спокојни, *„а у нашим кра„јевима*, напомиње патријарх Василије, *људи тако не чине, „него се још бране оружјем, или беже куд било, ако под„носити не могу“.*[1]

Овде је не може бити боље показан положај, и посведочено је и с каквим су средствима располагали они који су уништили самосталне цркве Охридску и Пећску. По средствима лако је измерити дужности њихове.

Турска је политика у оваким приликама могла наћи рачуна да пристане да се укину самосталне цркве Пећска и Охридска; оне су обе, већ од краја XVII века, биле изложене агитацијама Аустрије, која је онда с те стране главни турски непријатељ била. Турска се политика, према поменутим агитацијама, доиста, више могла наслонити на Грке него на Србе.

Али колико смо с те стране на чисто, побуде којима се руководила Цариградска Црква могу се на два начина замишљати.

Један би начин био просто материјалан, начин уског схватања у грчко-народном или у приватно-грчком смислу: тј. да се патријаршија користи згодним околностима, па да

[1] И. Руварчево издање у Споменику Српске Краљевске Академије X, 43—69. Доситијеве белешке о школовању у Смирни истога су овог времена, и оне само потврђују ову патријархову слику и дају јој више колорита.

извр ши давнашњу жељу за јединством, рачунајући да ће се умножити приходи Велике Цркве; да ће њени службеници боље живети; да ће се њеним васпитаницима отворити шире поље и више мêстâ за уживање; да ће се, на послетку, грчки језик, грчка просвета, па с тиме и грчка трговина раширити опет и на земље које су им одавно биле затворене.

Други би начин био узвишенији, племенитији, пун старања за православље, за веру, за дужности према Христовим и апостолским наредбама.

По томе другом схватању патријаршија би, по своме положају Васељенске Цркве, видећи да су се код турске власти неколико пута узастопце компромитовали представници Охридске и Пећске Цркве; видећи да неповерење турске власти према њима штети интересе вере, уништава просвету, упропашћује цркве, нагони верне да се хришћанства одричу; видећи да представници Охридске и Пећске Цркве нису у стању бранити ни себе, ни своје подручје; видећи да се, тога ради, у областима тих цркава црквена просвета толико унизила, да је и сам опстанак вере спао на једину Божју милост; видећи да се и само православље почиње колебати и попуштати пред непрекидним пропагандисањем Латинске Цркве, која је све мотрила, чекајући згодан тренутак;[1] видећи да су школе и штампарије уништене, да је књига нестало, да су науке изумрле, да никаква завода за богословску наставу нема; видећи да тога ради страдају и грађанска права и да иде назад економско стање народа, трговина, и сви остали начини заслуге и испод оне мере која се у тадашњој Турској још могла остварити; видећи, велимо, све то — патријаршија би учинила кораке сједињења, са жељом да и међу Србима и Бугарима, по својим дужностима Васељенске Цркве, створи оно што је тада створила била за Грке и њихову народност, ако не у потпуности, а оно у

[1] Голубински, у својој Историји, стр. 114 напоминье како се у XVII веку зна равно за петорицу архиепископа охридских који су ишли к папи да с њим воде преговоре о својој вери, или да што од њега искамче.

границама могућности. Нове би владике биле упућене да према словенским народностима чине колико толико оно што су њихови другови и савременици чинили спрам грчких сународника. Не би се превиђало како народ у вери најбоље могу држати владике његове властите народности, који му знају реч, срце и најдубље му осећаје. Да су само у градовима биле отворене словенске школе; да су сваке године младићи упућивани у грчке више богословске школе; да је барем у Цариграду, или онамо где су грчке књиге штампане, отворено штампање и словенских ма и најнеопходнијих црквених и школских књига; да је показана воља да се. мало по мало, оснује и виша богословска школа гдегод међу Србима, или онде где би понајзгодније било — тешко да би жалбе биле основане, и мучно и да би их се налазило. То су све оне дужности које је патријаршија неоспорно примила на се, примивши подручје дотле самосталних цркава.

Одмах за овим прећи ћемо да потражимо којим се путем ударило и какве су последице настале. У томе ће се видети какав је род донело сједињење цркава од 1766—7, пошто смо овде јасно показали шта је оно у истини могло створити, да се само, с најмање добре воље, хтело и марило.

IV.

Као што је напред изложено, Грци су желели јединство црквено у Турском Царству; желели су га, и постигли су га.

Мало час напоменусмо да се то јединство могло желети из побуда материјалних и моралних, из тежње за небеским или за земаљским царством.

Прилика је била лепа, да управни патријаршијски кругови из Фанара стеку правих апостолских заслуга за веру и просвету.

По ономе што је напред наведено, грчки се народ налазио доиста у приликама које су му то потпуно могућним

чиниле. Да је патријаршијска управа само хтела, лако јој је било наћи људи, да несрећним приликама подивљале своје словенске једновернике на Балканском Полуострву упуте ка благотворној светлости просвете и вере, којој су своје сународнике већ били упутили; да им на ново учине оно што су некада учинили Ћирило и Методије као изасланици цариградски.

Да видимо по самим делима и по старијим и позњијим одзивима шта је место тога у ствари учињено.

Стање Пећске Цркве поколебало се било одмах још с крајем XVII века, одласком патријарха Арсенија Црноевића у Аустрију. Али оно је дотерало до крајњег пада одласком патријарха Арсенија IV године 1737. И после првог и после другог одласка и исељења, на престо су пећски за заступнике изашиљани грчки епископи, јер се у оновременим мутним приликама само у њима вере имало.

Знаменито је да је за грчког епископа Јанићија III, који је заступао Арсенија IV од 1738 до 1744, забележено како је при свом поласку у Цариград, 1744, покупио из патријаршијске пећске цркве све драгоцености које су се налазиле, и понео их са собом. Црквени стараоци то опазе, потрче за њим, стигну га у Скопљу, и ту му одузму што је био понео.[1] Ово није ништа сметало Јанићију III да после 1760 постане патријарх у Цариграду.

Један од последника његових, Гаврило IV Хроми, Грк који је, такође у томе времену колебања, био постављен на престо пећски, свршио је своју духовничку и првосветеничку мисију тиме што се *потурчио*. То га једно довољно карактерише.

У каквом су се моралном стању налазили кругови из којих су излазили епископи показује биографија митрополита Леонтија, који се затекао у Србији 1804 и на томе месту остао до пропасти 1813, када је са српским војводама и он

[1] Арх. Н. Дучић, Историја српске православне цркве. Београд, 1894. стр. 189—190.

отишао у Русију. Тај човек је дошао своме претходнику, митрополиту Методију, те се погодио код њега за момка. Методију се допадне, он га упути како ће да се поучи, најми му чак и некаква Француза да га учи француском језику, и покалуђери га, одликујући га непрестано великом својом наклоношћу. И према овакоме свом добротвору ево како се показао Леонтије. Када пре Карађорђева устанка беше у Србији завладала дахијска анархија, Леонтије опази да се он сам, преко дахијских људи, може протурити за митрополита наместо свога добротвора. Услед тога облаже свога добротвора дахијама, тако да га они једне ноћи удаве. За тим, заиста, он дође на његово место за митрополита београдског, а свој грех је према добротвору сам касније на смрти исповедио.[1]

Па ни овакав чудан начин заузимања највиших црквених места у јерархији није јединствен.

У самој нашој незнатној литератури бележака о стању народноме у почетку овога века налази се још један пример заузимања митрополитске београдске столице, гори од овога, а записан од човека који се у својим белешкама свагда много бринуо за истину.

„Око године 1807 — пише Вук Ст. Караџић — дође „у Ршаву некакав грчки свештеник, и потужи се ондашњим „трговцима да нема с чим отићи даље, куд је пошао. Трговци „му одма скупе нешто новаца и даду; но он, мјесто да „иде куд је казивао да је пошао, отиде у Адакале к Рецепу, „па изнајприје постане код њега пандур, а по том као бу„љубаша над пандурима, с којима је ишао по Влашкој, те „војевао, а најпослије као настојник над соли, коју је Ре„цеп на лађама слао у Босну, те продавао. Кад Рецеп 1813 „пође у Цариград, онда зашта тога свештеника шта ће да „му учини што га је служио, а он му одговори да би же„лио бити у Биограду владика. На то га Рецеп одмах са

[1] М. Ђ. Милићевић, Поменик под *Леонтије*.

„својим препорукама оправи у Софију, те га онђе завладиче; „но будући да је у том велики везир (Рушић паша) у Би„ограду био оставио једнога попа из Ниша, који му је за „вријеме српскога рата Србима писао писма и тумачио, тако „он дође у Србију као митрополит.[1] Овај је, по том, у сво„јој епархији горе глобио свештенство него што би икакав „Турчин чинио. Кад се у Србији 1815 године опет подигне „буна против Турака, он побјегне од својега стада у Босну, „а оданде преко Сријема и Баната као митрополит ***, „с драгоцјеним крстом о врату на зеленој пантљици, отиде „у Цариград. Ово је овђе само зато додато, да се боље „може разумјети и оправдати данашње стање свештенства „нашега".[2]

Ова два три примера најбоље показују каквим се правцем упутила нова патријаршијска управа у подручју Пећске Патријаршије. Какве је она утиске произвела и какво је опште мишљење о себи створила само после рада од неколико десетина година, показаће опет поуздано перо Вука Ст. Караџића из треће десетине XIX века.

„Док је био српски патријарх — пише Вук — и по„стављао Србе митрополите и владике, без сумње су они, „једно што су били од овога народа, а друго што је сваки „знао да ће онђе остати ђе је који био, опет могли штогод „старати се да попови и калуђери што знаду (као што свје„доче различне — под турском владом — писане књиге), „али су по том грчке владике и митрополити дотле дочерали „свештенство, да је тешко наћи попа који зна *добро чи„тати!* Они никад не питају зна ли што онај који хоће да се „запопи, него само гледају може ли платити. Али од она„ких архипастира не може се ничему бољему ни надати, „једно што су они људи од туђега народа и језика, и то од

[1] Мало после ће се разјаснити како је 1813 после пропасти у Београду први митрополит био нишки поп Дина. После његове смрти, која је наступила ускоро, дошао је овај Рецепов пандур-баша.

[2] Даница. Забавник за годину 1827, стр. 115—116.

„народа који с народом српским никад није био (нити ласно „може бити) у правоме пријатељству; а друго што и они „сами закупљују своје епархије на годину, па се највише „морају старати да скупе новаца, да изваде главно и доби„так, да би могли и у напредак закупљивати и подмићивати, „или, ако их други надметну и ишћерају, да могу живити „док се опет таково што нађе; а треће што су они сами „понајвише људи прости (којекаке пропалице, или калуђери „који су на име каквога намастира напросили себи новаца) „а кашто и најрђавији".[1]

Да се не би чинила једностранa сведочанства из једних српских пера, ма да се перу Вука Ст. Караџића тај прекор ни с којим разлогом не може учинити, навешћу и белешку француског дипломата Боа-ле-Конта из године 1834, који је забележио ово: „Под турском владавином владике „су слате из патријаршије, и биле су по правилу Грци, који „нису нимало марили за земљу. Очекујући све од Цариграда, „они су са пашама и кадијама експлоатисали земљу која је „за њих била туђа; у свему су се слагали с осталим чи„новницима Портиним".[2]

На тај се начин отпочело вршење онога позива који се могао схватити као апостолски. При прилици која је нудила избор земаљског или небеског царства, ево оваким су путем ударали Грци из Фанара и из патријаршије.

Погрешан њихов избор не само што њима није послужио на част, него је изазвао више других неприлика и пометњи.

Најобразованији, најбогатији народ балкански овим се путем даде у руке разузданим турским феудалним господарима, против којих је и сам турски султан у првој четвртини овога века главну силу царства дигао. Наспрам нових тежњи хришћанских народа за слободом и автономним пра-

[1] Даница за год. 1827, 114—115.

[2] Споменик Српске Краљевске Академије, XXIV, 22.

вима, органи се Велике Цркве затекоше у отвореној супротности, понајвише подржавајући ону самовољну и необуздану турску власт, која се налазила у почетку овога века. Хришћани словенскога племена у северној половини Балканскога Полуострва добише од горе описаних утисака таке мисли о Грцима, да се није могло ни помишљати на какву год заједничку радњу хришћанских народа словенскога и грчкога племена за народно ослобођење, ма да су ту радњу све теорије препоручивале. И ма да је и грчки народ имао врсних синова, који су племенитим духом и без саможивости схватали тежње новога времена за ускрснућем опште-националних права, грчке владике и њихова свита и дворови међу Србима и Бугарима изазвали су општи утисак, да су Грци то исто што и Турци, и да Висока Порта и Велика Црква, под два различита изговора, али подједнако штите рђаву управу и експлоатисање народа у областима Европске Турске.

Ма да је, на прилику, митрополит београдски Леонтије у ствари правилно вршио оно што му је положај доносио; ма да је са својом паством издржао сав рат под Карађорђем и заједно је с војводама Карађорђевим отишао 1813 у емиграцију, где га је и смрт (у Кишењеву) застала, — опет су о њему сви оновремени Срби тврдо мислили да је турски човек и да ондашњи рад за народно ослобођење не одобрава. Та жица општега неповерења према Грцима, коју су у новије доба утврдиле поглавито владике и њихови људи, види се у свима пословима од како се почело радити на ослобођењу, и она је тим пословима много наудила.

Мало пре смо напоменули белешку Вука Ст. Караџића о неслагању Срба и Грка. Он је наводи и у другим својим делима. У књизи о „Правительствующемъ Совѣту“ исти писац помиње с каквим су осећањима примили Срби првога руског заступника Родофиникина, који је по народности био Грк. Утисак је био врло неповољан чим се чуло за њ, због тога што је био Грк. Карађорђе је писао својим посланицима да Родофиникина никако и не воде „зашто, вели, знате

„да ни с овијем Грцима што су међу нама не можемо ни„како на крај да изађемо.“

Истих је мисли био и кнез Милош. У прву своју депутацију коју је још 1815 послао у Цариград, он је ставио и једнога архимандрита, и с мудрим предвиђањем одмах је још онда заискао од патријаршије да га посвети за владику. То му је патријаршија и учинила. И како је у кнезу Милошу био онако еминентан политички дар, ни у чијем се држању није видело шта су мислили о Грцима српски политичари из прве три десетине XIX веку тако као у мишљењу његовом. Да покажемо потпуно политичку штету коју је пословима хришћанског ослобођења наносила црквена фанарска политика, изнећемо шта је о расположењима кнеза Милоша и његових савременика спрам Грка забележио фини посматралац, француски дипломат Боа-ле-Конт, који је о овим стварима своје белешке писао 1834 године.

Поменути дипломата бележи како је у почетку грчког устанка од 1821 Ипсиланти „поручио кнезу Милошу да је „све спремно да Турског Царства не буде више после три „месеца; нека само скочи на оружје, па ће постати краљ „Србије. Ово су оцењивали у Крагујевцу као дело занесе„њачко. *Покрет словенски, или боље српски, одржао се са„вршено самосталан од грчкога, различан од овога послед„њега и по духу и по току.* Разлика у карактеру и старе „предрасуде довеле су до антипатије одвратност између „Срба и Грка и немарење једних за друге, *и тога ради је „тешко установити какве год добре односе између ова два „народа.*“

Ова су расположења узрок, те се из Србије са суревњивошћу посматрао рад око ослобођења грчког, ма да је то ослобођење дошло током истих потреба које су и српско ослобођење изазвале. Кнез Милош је говорио горе поменутом француском дипломату да жали *„што Европа води „тако мало рачуна о њему, што га тако мало окуражава, а*

„овамо је све учинила за Грке, које кнез, међу тим, врло ниско цени.“ [1]

Шта се мислило у то време у Србији о Великој Цркви цариградској, види се из речи кнеза Милоша, да би по старању Велике Цркве хришћанства у Србији нестало, *да није било малих домаћих цркава* („поточарâ“, рекао је кнез). А шта су и како мислили Грци о својим једноверцима, Србима и Бугарима, види се по причи, како су се наредби кнеза Милоша о светковању Светог Саве (којом се сад тако добро познато светковање и започело) једино Грци трговци из Београда чинили невешти,[2] докле им и то кнез Милош није, својим начином, из главе истерао.

Према овакоме стању, природан је свршетак био што се тражила еманципација Србије од Велике Цркве и од њених администратора. Већ у првоме ферману о правима Србије стављено је право да Србија може себи *бирати* епископе. Знајући добро да се све скоро искључиво своди на новац — кнез Милош је приступио Фанару с отвореним картама; он се погађао, погодио и откупио Србију, ма да је изгледало да то по ферману бити не мора.

Само што је том приликом и великом уму и ненадмашној политичкој увиђавности кнеза Милоша нешто умакло од погледа, а то је: да је боље и не расправити извесна начелна питања, него их расправљати посебице у корист једног, а на штету осталих делова истога народа. Од постигнуте автокефалности цркве у Србији доиста се користила Србија, али је знатно штетовао народ српски. За некадашњу *Пећску Патријаршију* добивена је само *автокефална црква кнежевине Србије*, а толики народ српски у Турској остављен је и даље Грцима на милост и немилост. Нестрпљење да се што пре виде послови у кнежевини у што потпунијем реду оштетило је дубље народне интересе. Ова

[1] Српска Краљевска Академија. Споменик XXIV, 3 и 13.
М. Ђ. Милићевић, Кнез Милош у причама. 243 и 245.

начелна погрешка, као и све начелне погрешке, била је за потоњу народносну српску политику од судбоносног значаја, и није се никада више дала исправити. Срби су, по том, скупо платили што су њихови вођи од 1830 превидели да црквену српску еманципацију не треба тражити у Београду у независности *Србијанске* већ у Цариграду у васпостављењу (са свим могућном) Српске Пећске Цркве.

Али и највећи умови ретко могу у толикој пророчкој мери да надвисе своје време. А што су српски вођи после кнеза Милоша са свим сметнули с ума, оно су нашли бугарски вођи, који су почели агитацију за ексархију. Они су у свему тако били добро саветовани, да ни одвајање Бугарске од царства није повело за собом распада раније установљене Цркве Бугарске, нити је њену област окрњило. И ма колико да се софијска политика нерадо покорава жељама цариградским, владике целе Бугарске радо следују црквеној управи из Цариграда, нити икад страхују да се отуда што не учини против интереса бугарских!

V.

У новом раду патријаршије, који се отпочео после 1766, ваља разликовати два периода, како за грчке тако и за негрчке епархије Велике Цркве. У првоме периоду, који се може продужити до после 1813, иде све по старом. Други је новији, а у њему се осећају неке тежње за бољим и неке поправке, али не за свакога. Та неједнакост поступања према народностима чини да међу паством Велике Цркве избија све оштрије незадовољство.

Главни знаци, по којима се обележава нови период, долазе од напреднијега времена. С тим напреднијим или боље — човечнијим временом долазе захтеви да се у стару зграду унесе што више светлости и човечнијега поступања. Те пак тежње не би ни постале, да им политички покрети у Турској и у Европи нису приготовили земљиште. По-

правке и тежње на боље показале су се поглавито у поправљеном положају хришћана, који створи султан Мехмед II реформама администрације, управо укидањем феудалног стања од 1826 у напредак. Тим је реформама у Турској мало по мало извршена централизација, и мало по мало су поукидана сва автономна обласна права, наслеђена од старине. Цариград је узео све послове у своје руке, а телеграф и регуларна војска с новим усавршеним оружјем довршили су ту знамениту реформу Турске. Танзиматом (управо уставом турским) од 1839, којим се изрече начело равноправности у Турској, и хатихумајумом од 1856, издатим после Кримскога Рата, та се равноправност још јаче нагласи и утврди.

Од свију хришћанских народа у Турској Грцима су највише користила ова права. Централизација државне власти извршила је повољан утицај и на послове црквене. И они су избављени од обласних утицаја и пренесени са свим у Цариград.

Али је још знатнија промена у грчким пословима извршена стварањем краљевине Грчке. Ново самостално средиште слободе и просвете за народност грчку почело је у брзо и послове патријаршије обртати барем на пут веће просвете, ако не на пут већега либерализма спрам народности.

Најпре ћемо навести чим се одликовао старији период, па ћемо после изнети обележја овога новијега.

У старијем је периоду новац могао још којекако да савлада препреке народности. Описујући како се владичанска места добијају за новце или управо закупљују, Вук Ст. Караџић наводи: „На овај начин, ко да више, може „кашто и Србин, особито који зна грчки, постати владика; „али њега свагда мора скупље стати него Грке“.[1]

И доиста, кад прегледамо епископске и митрополитске спискове прећашњих времена, видимо у њима још по неког Србина. Најзнаменитији је, без сумње, митрополит новопазарски Јанићије, родом из Тулежа, данашњега Колубаарског Среза Округа Ваљевског. Један његов савременик забележио је да је он провео као владика 47 година. Пошто се зна да је умро 1816 као рашко-призренски митрополит, он се морао завладичити још 1769, на скоро после укинућа Пећске Цркве, али је од 1784 постао митрополит у Новом Пазару, и не зна се где је пре тога као владика био. У то време су у Новом Пазару и у Призрену били засебни митрополити, али кад призренски митрополит Евсевије умре 1789 године, и призренска епархија се повери Јанићију, најпре на привремену управу, а 1807—8 коначно, пошто се грчка управа увек одликовала од домаће управе и тиме, што је умањивала број епископских столица. Митрополит је Јанићије оставио о себи врло добар спомен, и држећи много година епископије ново-пазарску (рашку) и призренску, које се ни после нису растављале, умро је 1818 године. За њим је на рашко-призренску митрополију дошао опет Србин, дечански постријник Хаџи-Захарија, који је том епархијом управљао све до 1830 године.

Кад је велики везир Хуршид-паша 1830 покорио Србију, с њим се у том војевању нашао и поп-Дина, нишки свештеник, који је из раније код њега био у служби као српски секретар. Кад Турци заузму Београд и затеку празно место дотадашњег митрополита Леонтија, Хуршид-паша одреди за митрополита свога секретара Димитрија или попа-Дину, пошље га о свом трошку у Цариград, „где се одмах „рукоположи по вољи и препоруци сераскера, пак му се врати „у његов пашалук и у своју епархију, и ту остане и пошто „се тај велики везир, његов пријатељ, врати у Битољ“.[1] За овим митрополитом Дионисијем, који је на скоро умро, дошао је онај грчке народности поп и пандур Рецепов, о коме је раније записано.

[1] Даница 1827, 116.

[1] Српска Крал. Академије, Споменик X, 29, белешке С. Милутиновића и Љуб. Ковачевића.

Српске је народности био и митрополит зворнички Јанићије (родом Херцеговац), који је црквом зворничком управљао од 1804—1807 год. У Сарајеву су још у нашем веку у епископском чину били помоћници митрополитима грчким 1852—55, епископ Антим, син пароха сарајевског Захарије, а за њим и отац му Захарија, под калуђерским именом Софронија. Обојица су умрли у Сарајеву[1].

Кад се добро прогледају ови случаји, може се лако видети да су у њима имали великога утицаја обласни династи турски. „На глас да је умр̏о Хаџи-Захарија, Махмуд-паша „позове прве људе Призренце и рекне им: „Е дајте ми чо„века *кога ћу да пошљем у Цариград да га завладичим; „ја нећу Стамболију, а и за вас неће бити добро.* Но они, „памтећи глобу (из времена грчкога устанка), а бојећи се „у оном ускомешаном времену да их не снађе још каква „већа беда, одговоре „Немамо човека". Те тако дође на „епархију рашко-призренску Грк Ананија".[2] Стари династ призренски Махмуд-паша Ротуловић таким је начином и с те стране суревњиво чувао своју област од сваког додира с цариградским управним круговима. Истим начином су радили и други, где су хтели. Мало више је изложено како су међу 1813—1815 два српска митрополита изабрана један од великог везира Хуршид-паше, који је 1813 покорио Србију, а други од адакалског Рецеп-паше.

Кад и у Турској завлада централизација и сва управа из области пређе у Цариград, те су ствари мало по мало постале немогућне. Са све већим правима која су добијали хришћани у Турској све су већу стварну вредност добијале старе автономне црквене повластице, и турско се мешање у послове црквене свело мало по мало на оно што се у осталим државама видети може. Али сад тек, са уништењем старих

[1] Белешке архим. Н. Дучића.

[2] П. Срећковић, Владике Фанариоти, стр. 21. Овај утицај автономних обласних династа припадаће знатним делом међу узроке који су одржавали и самосталност Охридске и Пећске Цркве.

предрасуда и традиционалних препрека, ситуација се показала у свој својој чистини.

Светлост XIX века почела је, нарочито с почетком друге му половине, да допире и онамо где се дотле није опажала. И југословенска се племена у Турској почеше будити једно по једно. Сласт народне књиге, жеља народне цркве, поуздање и понос народни опазише се свуда. Бугарин, који је раније на многим местима изгледао да се стиди свога језика народнога, отвори очи, и поче као и остали тражити права своме језику и својој народности. Особите прилике у којима се то југословенско племе налазило учиниле су да се оно најпре дигло против оних охолих и искључивих идеја, којима су из патријаршије Грци истицани као изабрани народ, а грчки језик као једини орган православља за Балканско Полуострво. Бугари су имали најмање одушке, и њима је било одређено да тим путем свету испоље своју народност. Срби су у свему овоме покрету стајали раме уз раме с Бугарима, и не слутећи како ће њиховим суделовањем извојеване користи позније бити употребљене против целине племена српскога.

Атинско средиште опет у краљевини Грчкој развијало се у са свим супротном правцу, и почело је одмах да сматра патријаршију као врховну црквену власт своје народности, заборављајући сасвим њен светски значај. Што је патријаршија у прошлом веку успела да се користи приликама, те да васпостави власт црквену над свеколиким православљем Балканскога Полуострва, у Атини се примило као сјајно оруђе за јелинизацију. Политика будућности постала је у модерних Атињана задовољство којим су се правиле разне комбинације, у којима многи нису могли да виде ништа друго већ извесно модерно васпостављање Византијског Царства на националној основи. Ако је овоме послу патријаршија раније служила, она је то чинила из извесних материјалних или, да јасније речемо, фанарских обзира. Истој тенденцији

Атињани су нашли сувременију, примамљивију формулу — формулу узвишеног патриотизма. И како су се стара и нова формула у последицама потпуно подудариле, све је спремљено да се у новим, повољнијим околностима рад живо организује.

Ова два правца нису могла да се не сударе. Границе словенских претензија и границе новога Византијског Царства с националном основом, по идејама XIX века, нису биле истоветне. Бугари се истакоше у овој борби напред, и потражише равноправност наместо грчке искључивости у делокругу Цркве Васељенске; потражише да сасвим престане пренебрегавање црквенога и народног словенског језика у цркви и у школи; потражише да се напусти занемаривање Бугара при изборима за виша црквена достојанства; потражише да се епархијама постављају епископи од народности од које им је становништво; потражише да се према томе у Главном Савету (Синоду) Васељенске Цркве места поделе по сразмери епархија или по интересима који имају да се заступају, према народностима, сразмерно или подједнако. Апеловало се, на послетку, да се заустави клеветање као средство борбе, јер су се Грци против Бугара служили и клеветањем код турске власти да радња на остварењу народних права у Цркви Васељенској није то што се каже, него да припада тежњама политичким Турскоме Царству противним. Ове клевете многу су хришћанску кућу разориле; многе родољубиве очи за навек затвориле.

Борба у овоме правцу, заметена још од првих времена, с крајем прошлога и с почетком овога века, букну у пламен после кримског рата. Након дугих покушаја наравнања, након многих неприлика и страсних трзавица — она се сврши (1870) расцепљењем цркве и садашњом шизмом Екcархије Бугарске. Грци изађоше отворено с идентификовањем Васељенске Цркве са грчком народношћу; не хтедоше да признаду ни праведних захтева бугарских, правећи се да бране јединство црквено, и пустише лом да се до краја изведе, мислећи, може бити, да ће се тако барем остатак спасти неоспорној влади грчкога елемента.[1]

И нова Бугарска Црква, на тај начин одбачена, одбијена, чами и данас без признања матере цркве и без признања другарица својих, осталих цркава. Она је у супротности с канонима, јер није испунила оно што је њима прописано; у супротности је и са самим законом царским који јој је основа, јер не врши ни оно што јој он заповеда. Нити признаје и помиње Патријарха Васељенскога, што је дужна чинити и по царском закону и по канонима, нити узима миро своје из Велике Цркве, што јој такође и закон и канони налажу. Прописне везе међу Бугарском и међу Великом Црквом све су покидане; ниједна се не држи.

И да су бар у тој вези Бугарске Цркве сви Словени Турскога Царства, и Срби и Бугари, па нека би све тако и остало!

Али ту почиње невоља којој лека ни помоћи нема.

Као што је управа Васељенске Патријаршије, састављена из самих Грка, заборавила на општи значај вере, па се стала старати једино за Грке, за грчки језик, за грчку школу и просвету, нагонећи остале који Грци нису да се у том правцу образују, тако се Бугарска Екcархија баци у пропаганду бугарску, и буд' је као црква у шизми, стаде за собом, на леп мамац словенскога језика у цркви, мамити све без разлике, и српско и бугарско. И колико су још тврди наши људи у својој вери и у својој свести националној, види се по томе што ни тај, ни толики мамац није у Македонији показао нити каквих особитих нити врло сјајних успеха. Од Словена македонских две су трећине пошле за Бугарском Екcархијом, а једна трећина још држи своју праотачку веру, још је верна Великој Цркви, по за-

[1] Један спис из литературе грчко-бугарског спора око грчке и бугарске цркве, штампан у Цариграду 1873, отворено каже да се онда мислило *да ће једино шизма спасти народ грчки од бугаризма и од панславизма.* Каква жалосна обмана и колико су жалосне само досадашње њене последице!!

вету старих својих, и ако Велика Црква ни прстом не миче да ма какву концесију учини народности словенској. Толика тврда вера при тако неодољивим мамцима за цело је за поштовање, али позива и на размишљање о свима питањима која се иначе сматрају као догматична.

И дан данѣи патријаршија се оглушује сваком и најмањем захтеву за задовољење својих верних у националном смислу.[1]

Поиште ли се гдегод, ма и у најзабаченијем селу, служба словенска — Васељенска је Црква не допушта.

С коликом се тесногрудошћу у том погледу поступа, сведок је најречитији српска црква у Скопљу, где је пре четири године словенски језик из цркве избачен и грчким замењен, ма да у том граду нема но три четири куће грчке. Пре неколико година митрополит је призренски Мелентије отео од Срба цркву Св. Спаса у Призрену да је уступи Румунима, опет тога ради што се они грчким језиком служе!

Поиште ли се гдегод школа српска — првосвештеници се патријаршијски оглушују и не чине своје дужности.

Потражи ли се да и од Срба ко стане у ред достојанственика црквених, те да онде, међу првима, племе своје заступити може — истичу се препреке највеће.

А од свега је гора и све је надмашила стална небрига грчких владика да подижу просвећен и спреман подмладак.

Од како су црква и просвета наших суплеменика у Турском Царству под управом грчких владика, лако би се писменост српска у тим крајевима и истребила, лако би са свим нестало просвећених људи међу нашим суплеменицима, да је стајало само до владика грчких. Кад не бисмо хтели да се покажемо неумерени у сумњичењу, могли бисмо чак рећи да су они то хтели и да су на то навлаш тежили.

Не зна се да се који владика грчки сетио да у својој епархији помогне коме школовати се не само у српским,

[1] Пошто је штампано прво издање овога списа, учињене су концесије Србима у Скопљанској и Призренској Епархији.

него и у царско-турским и грчким школама. Ово последње се нарочито избегавало. Ево за то и доказа.

Одмах с почетком бољих дана у Турској подигнута је 1845 на острву Халки у околини Цариграда Богословска Школа патријаршијска, која се издржава трошком патријаршијских епархија. Тога ради је свакоме епископу остављено право да у ту школу може при сваком примању питомаца послати по једнога питомца из своје епархије, а двојицу, ако би где упражњених места било. Данас је педесет година од како је установљена та школа, и за то пола века не зна се да је који епископ из епархија словенских (а било их је толико) послао кога Србина у школу на Халки, да се за више црквене службе изобрази. Тога ради се Срба никако не налази у вишим чиновима црквеним, или су врло ретки, са спремом недовољном.

А знајући ово, да данас одете коме од патријаршијских људи, па да му напоменете како би требало да се у више духовне чинове па и за епископе по српским епархијама постављају Срби — добићете одговор: како би то Велика Црква врло радо учинила, ако сте јој у стању предложити кандидате који су: а) турски поданици; б) који знају турски; в) који су образовани у грчкој Богословској Школи. Ако таких кандидата нема, природно је да се упућује питање онима којима је и по Божјим и по црквеним законима дужност била да се о васпитању својих млађих старају.

Свако је друго објашњавање овде излишно, јер је игра јасна. И може ли се раду грчких владика у последњим деценијама наћи оштрија критика од оне што се овим немилостивим фактима изриче?

VI.

Али и данас још није касно да се поправи и оно што је пређе покварено.

И данас још могло би се учинити да се бугарска шизма прекрати, да се вајкадашња добра слога православних опет васпостави на Балканском Полуострву.

Умешала се националистичка политика, па је у своју корист употребила погрешке у цркви. Довољно је да се погрешке из цркве уклоне, па да се све у свој ред поврати.

У Васељенској Патријаршији у Цариграду треба да се одлуче да пођу бољим путем. Онде треба да увиде да је расцеп у цркви произашао из погрешака њихових, и само из тога. И расцепа не само неће нестати пре него што би се погрешке поправиле, него ће он, с даљим трајањем погрешака, само већма пуцати и ширити се.

У Васељенској Патријаршији треба да се једном сазна да *Васељенски* не значи *грчки;* да су друго дужности патриотичних друштава народности грчке, а друго дужности Васељенске Патријаршије.

Дужност је патријаршије да је према свима својим верним, без обзира на народност, увек једнака. Патријаршија није само грчка, да се једино за потребе грчке народности брине. Искључивост грчка у патријаршији је проста злоупотреба.

Бугарски су агитатори зато и извукли толике користи, што је војна против поменуте грчке искључивости сама собом била оправдана.

Али нека сутра патријаршија обрне слободним и правилним путем националне потпуне равноправности у својој управи; нека постане оно што је њен задатак и што није требало никада ни да превиђа: па ће се видети како ће се на ново заблистати потамнела светлост Велике Цркве, и како ће створ агитација бугарских сам собом пасти.

Зашто, на прилику, патријаршија не би настала да према самим Бугарима чини оно што чини Бугарска Ексархија? Зашто патријаршија у бугарским епархијама не допусти језик словенски; зашто *она* у тим епархијама не

постави епископе од бугарске народности; зашто *она* не помишља да у свој синод позове и бугарских заступника; зашто се *она* не брине о просвети народној у епархијама бугарским, и зашто, снагом својих традиција и својих повластица, *она* не заштити школовање на народном језику бугарском? Би ли, према таком понашању патријаршије, могли опстати бугарски ексархијски епископи изван Бугарске у подручју Царства Турскога? Зашто патријаршија заборавља да се везе тако тврде, као што су везе религиозне, не могу кидати нити лако, нити из буди каквих разлога? Не сме се сметнути с ума у патријаршији, да народ није узалуд одступио од Велике Цркве, нити узалуд приступио Бугарској Ексархији. И он би се, без великих тегоба, вратио матери цркви, чим би она уклонила узроке који су га пређе од ње одбијали и одбили. И нису само Бугари који су зато Велику Цркву напустили, већ су уз Бугаре били пошли, па и данас су и толики Срби. Нису ли данашњи наши окрузи Нишки и Пиротски били под Ексархијом све до ослобођења нашега, и нисмо ли их ми Срби с ослобођењем самим, простим фактом да су задовољене њихове народне црквено-просветне потребе, повратили из бугарске шизме у крило Цркви Православној? Није ли све то извршено са знањем и благословом Велике Цркве? Је ли ко тада сузу пустио за бугарским владикама; мисли ли ко данас о њима?

Што је било у тим окрузима садашње Краљевине, може, ако Васељенска Црква хоће, бити у целој Македонији и по свима областима Европске Турске. До Велике је Цркве да начини бугарског ексарха излишним. Да још јасније кажемо, пред њом је сад да бира: или ће ексарха да начини излишним, или ће да чека да она сама постане излишна.

Пред њом су данас Срби и Румуни што се још налазе у областима Европске Турске.

Зашто с њима не почне правилније и либералније поступање?

Захтеви православних Срба у Турској своде се на неколике тачке.

Православни Срби били би задовољни:

а. Да се по областима Европске Турске допусти по црквама служба на словенском језику где би год то желела већина становништва.

б. Да патријаршијске духовне власти, по својим повластицама, узму у заштиту српске народне школе и просветне заводе, где их год сада има, или где би год општине желеле да се подигну, те да за српско-народну просвету у опште изврши оно што је извршено и што се врши за грчко-народну просвету.

в. Да живо настане да се накнаде хотимичне погрешке прошлости, и да се одмах почне васпитавати потребан број младића у Богословској Школи патријаршијској, како би се црквене службе по народу српском заузеле људима исте народности, и како би се толики запуштени манастири подигли.

г. Да се за сад барем двема епархијама српским посвете епископи српске народности.[1]

Шта смета да патријаршија то исто призна и Румунима у Турској? Њихов језик није ни грчки ни словенски, него романски. Што му се не би допустило да и он своја права ужива онде где би општине биле искључиво румунске, или с апсолутном већином румунских становника?

У данашње време главна ствар остаје да на коме било Васељенска Патријаршија делима и поступцима покаже да мења свој досадашњи искључиво грчки правац, да једанпут полази правилним путем — путем општим, васељенским, за све народе равноправним, путем истинитог служења вери и просвети верних својих, по језику и по потребама њиховим.

[1] Ово је извршено 1895—97. Ове последње године Скопљанска је Епархија предата српској управи. Први скопљански митрополит српске народности посвећен је тек 1902 године.

Ево јој Срба и Румуна, па нека то на њима покаже.

И онога часа, кад се то сазна — престаје узрок који је подигао Бугарску Ексархију, губи вредност главно средство, којим је она своје досадашње успехе постигла. Онога часа међу словенским становништвом Европске Турске расту сада покисла крила приврженицима Велике Цркве. С тим средством у рукама, кад Велика Црква скине заблуду у којој се сада налази, кад се покаже у истинитој светлости своје васељенске одредбе, њени ће верни брзо бити готови са шизмом, она ће плинути и растопити се као снег на топлом пролетњем сунцу.

То је пут једини истинит и једини прави, којим се, поуздано и без сваке сумње, може повратити ево већ четврт века поремећени ред Православне Цркве на Балканском Полуострву. Тим јединим путем може престати немили појав, по коме се у Европској Турској у једном истом месту и у једној истој епархији православној, виде данас по два епископа, један законити а други шизматички, и онај први с мањином, а овај други с већином паства, ма да је паства једне исте вере и често и једне исте народности.

Тим ће путем, самим природним током ствари, уз незнатан труд, ишчезнути и изгубити разлог опстанка бугарске епархије изван кнежевине Бугарске, а црква у кнежевини вратиће се сама покорности према Васељенској Цркви и напустиће сама шизму, у којој се сада држи неодољивим мамцем народносне пропаганде у бугарску корист, која се све једнако, на штету слоге православних хришћана, подржава и плаћа из Кнежевине. Бугари чине оно исто што су од Грка научили; они се истом грчком тактиком служе за своје бугарске потребе. Време је да се у Великој Цркви узму у заштиту општи хришћански интереси православних без обзира на народности.

Зар оваки резултати нису довољно намамљиви; зар служба истини и правоме позиву није довољно снажна према срцима и умовима нашега времена; зар се на врху Цркве

Васељенске не може да нађе толико крепости и толико оданости узвишеноме апостолском позиву вере — да би се човек нашао који ће да прегне да избави Цркву Васељенску из ноката једне безобзирне народносне пропаганде, и да тиме рогове сабије и путове пресече оној другој, која своју корист баш из ове погрешке извлачи?

VII.

На послетку да управимо неколико завршетних речи самоме новом патријарху, Његовој Светлости г. Антиму VII.[1]

Није мала ствар у човечанском животу, кад путовима судбине једноме духовнику падне у део велики и свети позив да послужи цркви и православљу као поглавар Цркве Васељенске.

У великоме низу покојника који су течајем векова то место заузимали, мало их је, који су се истакли изнад осталих, који су од обичних духовника постали истинити светитељи и узорници свога чина.

Али у ништавилу овога света, само такав живот вреди; само се такав живот изнад осталих истиче.

Ми знамо да је данас патријархова воља, патријархова енергија силно спутана једностраним и тесним мислима фанарских саветника. Они су она средина што у Васељенској Патријаршији представља искључивост једне народности и тиме баш тој народности шкоди, будећи исте прохтеве у свакој православној народности Балканског Полуострва.

Али Цркву Васељенску не представљају ти саветници, изабрани из једног истог града и из једне исте народности; Цркву Васељенску представља патријарх. Он је пред историјом одговоран за њене неприлике и недаће. А њему припада и заслуга за свако добро, којим би се црква узвисила и синула пред вернима својим и пред светом.

[1] Кад је ово писано (1895 у пролеће) Антим VII је био тек ступио на патријаршијски престо.

Црква је Православна у Европској Турској растурена, расцепљена, понижена, изложена подсмеху и поруги. Немогућном програму стварања нове националне подлоге за васпостављање Византијског Царства жртвују се реалне дужности Васељенске Цркве. Тој се чудној заблуди за љубав ломи, разбија вера; а до њеног остварења — као што је познато — или ће се доћи, или неће. Патријарх је у ствари више играчка у рукама политичких планова, него што је орган цркве коју има да послужи.

Ако је истина оно што је у почетку (под I) назначено о сукобу међу појединим патријарсима и људима на које су, као на главне саветнике, упућени били — и досадашњи су патријарси, више или мање, осећали горе поменути природни несклад у схватању својих дужности. И у њих је, како се говори, било тренутака кад су се колебали, да ли да прегну путем који је прописивала савест православног првосвештеника, или путем који је препоручивало уже схватање једне националне пропаганде. Говори се да су пред овим сукобом неки и клонули. И ако је тако — слабост је њихова за осуду.

Његова Светост Антим VII је нов. Он први пут прима на се велико бреме одговорности за цркву православну свега света

Довољно је да му кажемо да се оних истих дана кад он почиње свој узвишени рад, славио и *двадесет-петогодишњи юмен* оне исте Бугарске Ексархије, која је могла и не постати, да се пре двадесет и пет година у Патријаршији Васељенској имало више трпљивости, више предвиђања, а мање искључивости.

С тим напоменама ми Његовој Светости посвећујемо ове листиће. Нека би га свевишња милост умудрила да нађе снаге, те да цркву православну на Балканском Полуострву управи путем спасења, а не путем пропасти. На досадашњем је путу само — пропаст; спасење је пак само — на путу новом, на путу широке, васељенске трпљивости.

ЦРКВА И ШКОЛЕ У НАЦИОНАЛНОЈ ПРОПАГАНДИ

НА БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ

Штампано у „Новој Искри“ за 1899.

Mach v. Richard. Beiträge zur Ethnographie der Balkanhalbinsel (Petermann's Mittheilungen 1899. Heft V. 97—106 са картом)..

Писац је у горе поменутом чланку узео на око културну борбу народностй у Турској о њиховој будућности путем цркве и школе. Констатује како су се Турци показали немоћни да културно и етнографски утврде освојења извршена XIV и XV века на Балканском Полуострву и како су народности у нашем веку пренуле на ново да свој живот оснаже и будуће потпуно ослобођење спреме — црквом и школом. Пробудивши се први и имајући највише средстава у рукама, Грци су покушали најпре да олакшице нових времена, под заштитом својих привилегија, употребе у корист своје народности. „Грци су се журили — напо-„миње писац — да они изврше оно што су пропустили „Турци, и то црквом и школом. Мудрим јединством цркве „и школе покушали су Грци да свеколико тесто хриш-„ћанске раје у Турској преобрате у једно национално-„грчко тесто. Подизањем Бугарског Ексархата одвојила се „од Грчке Патријаршије велика множина национално са „свим, а црквенски онолико колико треба. У томе је био „први пораз оних силних нада на васпостављење новога „византијског времена, у које су с ослобођењем Грчке то-„лика очекивања полагана.“

Види се да писац не полаже довољно пажње у први чин овога византијског прерођаја, у укидање Пећске и Охридске Патријаршије. Пећска је патријаршија томе послу

највише сметала; сметала је и онда кад ју је бедно незнање било оборило у прашину. Извршење овога плана Грци су почели управо уништењем Пећске и Охридске Патријаршије. Што су у овом веку њима овај ударац вратили Бугари, равно сто година позније, подигнућем Бугарског Ексархата, а што су се Срби мало бринули да својој народности осигурају користи организоване цркве у Турској, најјача је победа бугарске политике над српском у овом веку, коју Срби плаћају и плаћаће још скупо и прескупо. У утакмици народâ као и у свакој другој утакмици вреди она пословица: „Ко пре девојци, онога и девојка.“ Али кад се данас српски успех и неуспех мери, није право употребљавати за Србе ону исту меру којом се ради при Грцима и Бугарима, јер та мера не показује исту вредност, ма колико да би јој цифре тачне биле. За ту тачност пак рећи ћемо нешто мало позније.

Писац стоји на гледишту народности, и мисли да начело народности, покрај свих својих недостатака, има добру страну јасноће, чега ради је и данас, при крају XIX века, сила која без престанка снажно делује. Берлинском уговору писац бележи у грех што је својим наредбама о српској Босни и српској Херцеговини начело народности повредио, премда и ту напомиње да ни начело народности није повређено, ако бисмо се ставили на гледиште српскохрватско, пошто се Хрватска налази у Аустро-Угарској. Ово разликовање једног немачког писца имали би Срби добро на ум да узму.

Писац је иначе довољно добро извештен о односајима и о борби балканских народности. Он зна да се балкански Словени деле на Бугаре и на Србе; он зна да су Срби на југ од Скопља много изгубили установљењем ексархата ради стално организоване акције бугарске пропаганде под окриљем ексархата као организоване цркве. Он налази да су пред радњом бугарском Грци са свим пропали, а Срби да имају врло мало надања. Ове оцене наш писац изводи

на основу школских и црквених статистика српских, грчких и бугарских, заборављајући са свим да се на Балканском Полуострву и статистике граде другојачије но у осталом свету, на име са *лажним цифрама*. И колико ко већих цифара износи — толико му лажи више на терет пада. Осим тога, ко зна да ли су све бугарске и грчке оне школе што се у дотичним статистикама као такве бележе? Ми бисмо могли посведочити више противних примера, врло поузданих. Реклама политичка постала је на Балканском Полуострву права беда, и Европа сутра може починити грдне неправде, ако се стане ослањати на спекулативну политичку и статистичку литературу балканских народа и балканских аспираната. Српски су писци обраћали пажњу на ову околност, али се нашло за добро да се они сматрају као интересовани, па им се не верује. Као да они који гомилају цифре без основа нису још више интересовани, па уз то још и препредени. Ко познаје балканске народе, знаће добро да су међу њима Срби највеће добричине и да су много пута губили и главе и новце за своје препредене суседе Грке и Бугаре, који чине једну, јужну балканску школу. Народни песници српски у дубоком познавању етнографских прилика балканских тако их обично нераздвојно и наводе. Нама је жао што смо ову исповест, непријатну за наш народ, забележили на хартији (те ствари наши суседи никад не би признали), али је боље и то, него да непрестано због поетске наивности страдамо.

По статистикама школским од 1895/6 (дакле пре отварања српских школа у Солунском и Битољском Вилајету) писац изводи прегледе стања школскога, грчкога, бугарскога, српскога и румунскога по вилајетима и по санџацима свеколике Европске Турске. У суми излазе ове цифре:

а. Грчких	школа	1286	са	85015 ученика
б. Бугарских	„	821	са	29846 „
в. Српских	„	162	са	7511 „
г. Румунских	„	80	са	3678 „

Данас је већ стање српских школа много повољније, јер је тек по том од стране Порте дата и Србима већа слобода, премда не треба изгубити из вида да Срби ни данас још немају оне слободе у отварању школа којом се служе Грци и Бугари. Узрок је не толико у злој вољи турских власти колико у недостатку црквене самосталне организације у Срба. По укорењеним од почетка навикама и погледима, у Турској има школу онај ко има цркву. Истина постоје и други путови за отварање школа, али су необични и неупотребљиви. Срби су увек назад због тога што у Турској немају своје цркве. Да су Срби умели сачувати Пећску Патријаршију, извесно је или да не би било Бугарског Ексархата, или да он не би ухватио на штету Срба онолико колико је ухватио. Ову историјску истину писац је врло добро уочио и исказао, ма да он њоме неће Србе да правда пошто се њега не тиче *шта је ко хтео него шта је урадио.* И има право он, а наше је да гледамо шта ћемо и куда ћемо даље.

При крају писац нама Србима гуди овако: „Не вреди „бог-зна колико што се доказује како је Македонија више „била српска него бугарска. Све се мења, а народност „ништа толико не мења колико дугогодишњи организован „рад школом и црквом. Доћи ће време да се пита шта „јест а не шта је било. Сва је прилика да ће Срби своју „снагу ограничити на крајеве северно од Шар-планине, „где немају хришћанских супарника који би против њих „по утврђеном плану радили, али где њих чека борба с „Арбанасима, много тежа од оне што је имају остали хри„шћански народи с мухамеданцима Османлијама или Сло„венима по народности. У опште се, и при најповољнијим „приликама, не може очекивати да ће се српски језик „утврдити даље јужно од Скопља.“

На ово тврђење, изречено према податцима недовољне тачности, ми можемо пришити српску пословицу „Иде време, носи бреме.“ Нема земље за коју је тако тешко пратити

прорицања као што је то за Балканско Полуострво. Стање се већ знатно променило од времена прибирања података до времена публикације ове исте студије. А осим тога у балканској као и у свакој другој политици не ради *само школска и црквена пропаганда.* Има ту и других сила, које не само што могу знатно утицати на пропаганду школску и црквену, него јој још могу и правац давати. А политичка предвиђања ваља састављати према свеколиким силама једнога покрета а не само према гдекојима.

НОВ ГРЧКИ СПИС О МАКЕДОНИЈИ

Штампано немачки као интервју српскога државника у бечкој Politische Correspondenz од 19 дек. 1899, бр. 7302, а по том француски у *Echos d' Orient*, Paris 1900.

a. **La Macédoine.** La question macédonienne dans l'antiquité, au moyen âge et dans la politique actuelle, par le Dr. Cléanthès Nikolaïdès. Berlin. J. Räde éditeurs 1899.

b. **Macedonien.** Die geschichtliche Entwickelung der macedonischen Frage im Alterthum, im Mittelalter und in der neueren Zeit. Berlin итд.

Писац је своје дело писао не потрудивши се да погледа шта говоре писци првога реда и не постаравши се да размотри самостално и без напред смишљене одлуке оно чему нас уче стварно стање или документи. Узалуд ћете у његовој књизи тражити *изворе;* он је црпао једино из брошура писаних за пропаганду или полемику и задахнутих најслепљим шовинизмом. С тога ћете у горе поменутој књизи о Македонији наћи много полемике али веома мало разлога. И цифре (где се наводе) и дела о којима се говори удешена су и изложена противно истини, у јединој намери да јелинске претенсије испадну у што повољнијој светлости.

Да изнесемо пример.

На страни 169 тврди нам се да у граду Скопљу има 205 грчких породица а 61 српска. Ако погледамо у коју год од најновијих статистика, видећемо да оне износе цифре савршено другојачије. Хришћанско православно насеље Скопља дели се на ексархисте и на патријархисте. У последње се рачунају Срби маћедонски, Румуни (Цинцари) и Грци. Питање је, дакле, колико којој од ових народности припада?

Из тога стварног извора црпући наћи ћемо да у Скопљу има Срба уроћеника (који се нису доселили ни из Србије ни из Рашко-Призренске Епархије) 120 кућа, подељених на две парохије. Једној тој српској парохији свештеник је

поп-Јован Бурко а другој поп Перко. Од Цинцара једни су остали с патријаршијском грчћом црквом, а други су жестоки националисти: у свакој тој фракцији има по педесет кућа; поп-Трајко, и сам Цинцарин, служи их све без разлике. Што се тиче уроћеника Грка, има их 4 домаће породице а 3—4 који се баве у Скопљу привремено, по својим пословима. До године 1890, тј. до установљења грчкога консулата у Скопљу, није у Скопљу било грчкога свештеника. Кад се установио консулат, доведен је и свештеник из Солуна. Плата му се даје из консулата. Тако је било када се заметнуо српско-грчки сукоб у Скопљу. Грци докопају у своје руке једину патријаршијску православну цркву у Скопљу, избаце из ње словенске књиге, из којих се дотле служило, и оставе само грчке. Све ове изазивачке мере извршене су по заповести из Атине, с политичком намером, да се спречи српској влади из Београда да поради на остварењу васпостављања српскога владике за православни народ у Скопљанској или у још којој епархији у Македонији. Ако су Срби тако што желели, њихова је жеља била оправдана, и све што се од 1890—1899 догодило, само је у пуној мери оваку жељу српску правдало. Нити се може спорити да би пуно спокојство без прекида владало у Скопљу барем међу православнима, да Грци нису искључиво за се преотели једину цравославну цркву тога града. Што су оштри нереди избили међу Србима и Грцима (с којима су се у овом послу удружили Румуни) имало је за једини повод отмицу црквену, коју је у корист Грка извршио грчки митрополит у Скопљу у договору са Светим Синодом у Цариграду.

Бројна сразмера појединих православних народности у Скопљу није се од 1890 нимало променила, а ево више од девет година како се не прекида борба међу Србима и Грцима и гркофилским Цинцарима. Питајте у Скопљу првога кога сретнете, и он ће вам одговорити како се у том граду српско-грчки спор заподео онда када се у Скопљу настанио

грчки консул. Да није консул тај спор изазивао и намештао; да се с њим напоредо није о томе старао грчки митрополит и да томе свему нису помагали Васељенски Патријаршија и Свети Синод из Цариграда, српско-грчког спора нити би било, нити би кад он сам од себе постао.

У глави IX своје књиге г. Николаидес претреса српске верозаконске захтеве и српске школе у Македонији. Ту немате ништа друго до просте преводе извештаја грчкога консулата из Скопља. А колико су ти извештаји тачни, могло се видети по горе наведеним цифрама о грчкоме становништву Скопља, који су из истога тога извора. Једино се свему томе може признати, да се и цифрама и извештајима посведочава чега ради су свуколику ову борбу Грци изазвали. Што се пак тиче самог предмета борбе, пошто се желела представити историјска слика македонскога питања, најбоље би било да се пред европским читаоцима чују и грчки противници. Изгледа да грчки публициста и не слути да је оне исте моменте српско-грчког спора које нам је он оцртао, пре њега описало српско перо, и то, како изгледа, помоћу српских консулских извештаја. Има већ две године, како је *Дело*, београдски месечни часопис, објавило ред чланака г. Балканског[1] с натписом *Српски народ у Скопаљској епархији и његове школе у години 1896—1897*, стр. 142. У тим се чланцима црта историја скопљанскога сукоба са српскога гледишта. Ко би рад био да питање о томе позна у истинитој његовој светлости, морао би саслушати и што је г. Балкански говорио, пошто се зна шта је о томе написао г. Николаидес. Ми се Срби тога поређења ни најмање не плашимо, и ми бисмо га желели најискреније.

Мешајући у једну гомилу само по вери сву збрку народности која се находила на Балканском Полуострву и чинећи се невешта националним особинама свога царства, влада је Византијског Царства чинила грешку, коју су јој одавно пребацили непристрасни европски историци. Што је у сред-

[1] Колико нам је познато, писац је г. Мих. Р. Ристић.

њем веку било, могло је на том и остати. Али је суврeмени јелинизам наставио и обновио ову слабост Византијског Царства, најпре политиком патријаршије у XVIII веку а по том политиком обновљене Грчке у XIX веку. Г. Николаидесу су такође јелинизам и православље прости синоними; захтевима осталих народности, словенске, румунске и арбанаске он ни најмање уступке не допушта. Дух тако нетрпљиве искључивости са стране грчке створио је за неколико година (1856—1870) бугарски ексархат. Да су хтели, Грци су могли с врло маленим уступкама спречити стварање ексархата. Бугари, опет, који су се национално том грчком искључивошћу користили, понашају се са своје стране према Србима с искључивошћу с каквом су се и Грци, њихови учитељи, према њима служили. Из тих извора су постале борбе које данас у Македонији и једни, и други, и трећи подражавају са страсном и упорном жестином. Кроз тридесет година агитација и маневара сваке руке, обележен шизматичким знаком од Цариградске Патријаршије, бугарски ексархат није ипак успео да под своју заставу прикупи све македонске Словене. Читави су предели одржали се и остали изван ексархатске власти. По знаменитој статистици коју је, након многогодишњих и трудних истраживања, саставио руски консул у Битољу Ростковски, у Битољском Вилајету има 186.656 Словена ексархиста а 93.694 Словенина патријархиста[1]. У Скопљанској Епархији има 20000 породица уз ексархију а 10600 уз патријаршију. Очевидно је, како је сразмера у обе области једна иста. Из тога управо што ексархат кроз тридесет година није био у стању да својом пропагандом обухвати све македонске Словене, и развила се последњих година љута борба међу Србима и Грцима с једне, а међу Србима и Бугарима с друге стране. Срби су, у ствари, ставили се на чело Словенима патријархистима Македоније, за које су Грци уображавали да припадају њима по старој навици по којој се

[1] Вл. Ламански, Живая Старина 1899, I. стр. 111.

сваки православни (барем на Балканском Полуострву) рачунао за Грка. С друге стране Бугари говоре да су ти исти Словени њихови, ослањајући се на језик. Што се језика тиче, за њ се може поуздано тврдити да је онолико близак српскоме колико и бугарскоме. А како, с друге стране, језик македонских Словена нема своје засебне књижевности, Македонцу Словенину не остаје ништа друго но да се приклони књижевноме језику српскоме или бугарскоме. На коју ће страну у овом бирању Словенин Македонац? Који ће утицај у томе његовом избору претегнути? Словенин Македонац приклониће се Софији или Београду не толико по разлозима политичким колико по побудама личним, по обзирима веома споредним. Једно је изван сваке сумње да се данас ни један Словенин Македонац неће приклонити Атини. Сваки је Словенин данас толико увиђаван и толико обавештен искуством, да за Грцима ни најтупљи кренути неће.

На послетку ми можемо као завршетак иставити тврдњу о књизи д-ра Николаидеса да она, као и остале књиге тога рода, не даје никаква обавештења која би могла како год представити *историјски развитак македонскога питања*. У њојзи су просто и чисто податци о развитку илузија, у којима се налазе сви Грци кад почну мислити или говорити о македонском питању. Илузије су се те, дугим веровањем у њихову обманљиву светлост, најпосле претвориле у истинска уверења. Ништа не пружајући о правом политичком стању Македоније, ово дело нам, барем, износи главне мисли којима се одушевљава и води грчка народна пропаганда. Сви посленици јелинизма управљају се данас по начелима и мислима које се развијају у овој књизи. Онако како те мисли слуша Атина са својим консулима, професорима и учитељима, и осталим родољубима, јавним и тајним агентима грчке ствари у Македонији, тако им се исто покорава и Фанар са својим владикама, калуђерима, поповима и свима црквеним властима.

СРПСКЕ И БУГАРСКЕ РАСПРЕ

ПОВОДОМ ЈЕДНОГ БУГАРСКОГ СПИСА О ХИЛАНДАРУ

I.

Међусобна борба частољубивих и властољубивих племића и великаша на Балканском Полуострву спречила је у средњем веку постанак и оснажење какве год веће државе на полуострву, сломила како Византијско Царство тако и државе српску и бугарску, и широм отворила врата турском освојењу.

Сваколика историја Балканског Полуострва пре освојења турског потврђује ове наше речи.

Почетак XIX века затекао је Србе, Бугаре и Грке напаћене дугим петовековним ропством, задахнуте поглавито великом идејом народног ослобођења, која је онда, након француске револуције, ширила крила по целој Европи. У тај мах се међу народима балканским непрестано више осећало јединство вере него раздвојеност по народностима. И макар да су се у то време и народности почеле будити, њихова засебност још није имала прилике да покаже и своје лоше стране.

С тога је у приликама у сваком погледу повољним, национална и хришћанска борба самих урођеника полуострва против Турске, започета у првим годинама XIX века у Србији, нашла одзива. Све су хришћанске народности полуострва предусреле ту борбу с искреним добрим жељама, без икакве зависти или задње мисли.

Ствар српскога ослобођења онда се сматрала као ствар ослобођења општега, као први корак к ослобођењу осталих.

Средњевековних великаша и њихових личних интереса није више било; народ је ишао више за вером која му је у турском ропству била што и држава, и под том заставом је осећао свуколику снагу спасоносне мисли да је прва и најпреча потреба подићи своју државу, и тако назад потиснути главну сметњу напретка, просвете и слободе — турско самовољно и насилничко господство.

И ако су ове мисли владале у почетку XIX века, те се под заштитом њиховом образовала Србија и Грчка — касније се од њих одступило, и оне су учиниле место погледима другојачијим, очевидно и мање пространим и мање спасоносним.

Грчки су патриоти још у XVIII веку били склопили план да црквом и просветом у границама Турског Царства обнове међу хришћанима — јелинизацијом или погрчавањем — јединство Византијског Царства. Како се с крајем XVII и с почетком XVIII века много почело говорити да се Турско Царство неће моћи одржати, овим се путем спремала у замену обнова Византијског Царства. У томе грчком је плану први дах новога времена; први ударац у општу верску заједницу, која је још господовала.

Буђење српске народности у почетку XIX века, коме је у брзо следовало буђење Румуна и Бугара, покварило је ове планове. Један француски дипломат забележио је (1834) како је кнез Милош суревњивим оком гледао превелико заузимање Европе за нову грчку државу. Кнез се није устезао да напомене како Европа није једнака спрам Словена и Грка на Балканском Полуострву. С ослобођењем и основањем краљевине Грчке у Грка̂ избија све јаче на видик зебња од балканских Словена и њихова буђења, и предвиђа се да се грчки план XVIII века о јелинизацији балканских хришћана неће моћи извршити. Али се Грци не растајаху лако од тога плана. Њихова политика пропаганде и експансивних тежњи полази анти-словенским правцима

нарочито од 1850 унапредак, и обележава се сасвим за време Кримског Рата.[1]

За Грцима су се у овоме правцу брзо упутили Румуни. На путу између Русије и Турске, у свима је руско-турским ратовима њихову земљу заузимала руска војска. Већ су године 1848 родољубиви Румуни обележили као свој програм иностране политике неутрални положај својих земаља. А налазећи се међу Словенима балканским и Русијом, и Румуни су — већ као романска народност — тражили више наслона у западних сила и у несловенских народности. Тако су и у њих везе православља у брзо подлегле везама савремених политичких алијанција и народности.

Али то су све природне ствари, које би се, може бити, излечиле искреним либерализмом према националним тежњама. Много је горе што међу самим балканским Словенима настаје двојење са буђењем Бугара и стварањем још једнога средишта осим српског, и то без икаква плана и споразума. Бугарско се средиште почиње јаче кристалисати тек јачим буђењем бугарске народне свести оном релативном равноправношћу или слободама које су у Турској настале после Парискога Мира (1856). Правац томе бугарском кретању даје борба с цариградским Грцима за црквену независност, која се 1870 завршује и у свему коначни облик добија оснивањем ексархата. Постанак и основање бугарске државе свршено је управо тада, и остварење које донесе рат 1876—78 није у раније склопљеној основи ништа променило.

Кад се добро проучи историја ексархата, наћи ће се да су њега турски државници примили и у први мах узели

[1] У време кримског рата краљевина је Грчка израдила уговор о пријатељству и о трговини с Турском, по коме поданици грчки уживају иста автономна права која и поданици великих европских држава. Уз познату автономију Цариградске Цркве овај уговор био је моћно средство у рукама јелинских родољуба којим се њихова пропаганда увек служила против Словена и словенских тежњи. Грчки су поданици имали у Турској изузетан и повлашћен положај, што је много значило.

под своју заштиту што су рачунали да ће он, под заставом бугарске народности и хришћанства, деловати у турску корист и насупрот анти-турској агитацији Атине и Београда. Оним автономним правима која су била на расположењу грчким патриотима у повластицама старог, на далеко разгранатог организма Васељенске Патријаршије, и која су још била подупрта новим грчко-турским трговинским уговором од 1855, турски државници, помоћу руске дипломатије, ставише насупрот повластице Бугарске Цркве. Турске власти упрегоше се вољно да подупру и да што пре у покрет ставе овај нови организам. С друге стране међу Србијом и Грчком никада се није могло доћи до жељеног и толико потребног споразума. Грци нису крили своје зазирање од ширења словенства, којему је пре 1878 Србија била јавни представник. Ипак је сила прилика доносила да се, и мимо неспоразумно вођење, јединство грчке и српске главне намере опет често већма осећало но што би се очекивало. Старински осећај верскога јединства и јака жеља за ослобођењем од турскога ропства доле су у народним масама надвлађивали префињену политичку мудрост виших кругова, који су хтели сувише да виде и сувише да се прославе, правећи се да могу свршити и што није могућно. Довољно да су и Срби и Грци непрестано носили на заставама уништење Турске и стварање нових хришћанских народносних држава на Балканском Полуострву.

Нови бугарски покрет, и ако је потекао из истих основа народног ослобођења, започео се у таквим приликама, да је нехотице ломио и другим правцем окретао рад, дотле вођен из Београда и са Цетиња. Ексархат је, прво, сломио са Цариградском Црквом и отворио јавну борбу против грчких владика и грчке просвете. И ако велики део одговорности за овај разлом пада на поменути сепаратизам и на необјашњиву упорност и тврдоглавост управних кругова Цариградске Цркве и Атинске Пропаганде, опет су за то последице доносиле штету општој ствари ослобођења од

Турака. На другу страну ексархат се сам (више него што су, може бити, и Турци очекивали) окренуо против Срба, с отвореном намером да им преотме што може више оних словенских племена на полуострву, која су се могла рачунати и овамо и онамо и која су међу неоспорно чистим и преврелим масама српске и бугарске народности чинила прелазну зону, међу Србима и Бугарима ванредно широку, ради велике сродности народности њихових. Изгледа да су велики турски државници из средине XIX века Али-паша и Фуад-паша рачунали да ексархијом поцепају само Грке и Бугаре, и да нису толико рачунали на цепање међу Бугарима и Србима. Сумње, међу тим, нема да је радња њихова заиста коначно поцепала Грке и Бугаре, али да је она не мање разлома унела и међу Бугаре и Србе, који су дотле више били везани једни с другима и којима је јединство у будућој политичкој акцији више било у самој природи основано.

Кад је Берлинским Миром 1878 постала Кнежевина Бугарска, ова тежња разлома, коју је Бугарска Ексархија и дотле једнако гајила, избила је на видик са свим, и расцеп се међу Србима и Бугарима ширио сваком приликом. Што се већма напоредо развијаху државни живот Србије и Бугарске од 1878 у напредак, већма су се множиле прилике сукоба и антагонизма, и увреде су се гомилале једна на другу, докле се није дошло и до проливања крви у години 1885. Признати ваља да је било и година релативно мирних, у којима се савесније неговала сагласност, али су иза тих године брзо настајале друге, у којима је политика следовала супротним правцем, ма да се у свечаним приликама и у официјалним говорима увек признавала политика заједнице и једнакост дужности према вишим народносним интересима у будућности. Испод руке и у практичком раду стално се и отворено вукло на страну. Тако међу Србијом и Бугарском непрестано и на обред играју две политике, политика склада и политика суревњи-

вости. И ма да прва има за се више разлога, друга је у резултатима од ње далеко јача.

Ми памтимо с коликом је радошћу 1880 у јесен дочекан кнез А. Батемберг, кад је дошао у Београд да учини походу кнезу Милану као суседу и владаоцу братскога народа. С очевидним одушевљењем за неку незнану ширу мисао, која се тамно осећала, гледале су масе народне кнезове два братска народа пред војском српском, окружене српским и бугарским официрима. Нико онда није ни слутио шта ће доћи само пет година касније, у време српско-бугарскога рата! Народносни сепаратизам, већ врло дубоко унесен у крв и у политичке страсти; неразумевање дубоких народносних политичких потреба, по коме се тренутна потреба претпоставља ономе што је у даљој будућности, радили су противно политици коју би традиција и разум препоручивали. С тога је као резултат испало да је страст јача и од традиције и од разума, што и иначе често бива.

Што Бугарска онако као и Србија следује примеру сваког живог организма и што тражи да напредује, и да се шири и обогаћава, пошто је већ постала засебан организам, то је, на послетку, у природи ствари, па би се, барем до извесне мере, могло и објаснити. Али има појава необјашњивих, у којима се просто види пуста пакост и залудно штеточинство, без обзира на то што свака српска или бугарска штета не може никад проћи да не оштети како српске тако и бугарске интересе. Има појава где се Бугари старају да стану на пут српскоме напретку, где ни Бугарска ни народни напредак народа бугарског немају ништа да добију, и где се просто и узалуд само српскоме народу и његовим интересима пакост и штета наноси. То је особита врста националног сепаратизма, која се може видети само међу народима одвише блиским и сродним, као што се у приватном животу овака злобна и антагонистичка борба вија само међу рођацима. На том се оснива она народна реч: „Ко ти је извадио око?“ — Брат! „Зато је тако дубоко.“

Ко је мало више познат с вишим пословима балканске политике знаће да је напредовању југо-словенске просвете и пропаганде а с тим заједно и југословенског (српског и бугарског) ослобођења на Балканском Полуострву главна сметња у српско-бугарскоме трвењу. Од тога трвења прве користи вуче Турска, а за њом Грци и Цариградска Патријаршија, спрам словенства толико нерасположена. Кад би средишта из Београда и Софије могла како год да раде заједнички како у Цариграду на Порти и у Фанару, тако и на земљишту балканском међу својим народом, плодови би били другојачији него што су сад када међу оба средишта бесни прави подмукли рат, који се служи и подлим средствима потказивања Турчину или Грку, само да противнику досади, и када она средишта, у опште, сваку пакост чине једно другоме где се год могу сукобити. Лако је израчунати да политика суревњивости, овако јетка и страсна, нити помаже једној нити другој страни и да их редовно обадве штети и морално и материјално насупрот толиким разлозима разума који би препоручивали једину смислену и природну политику споразума.

II.

Један пример ове несмислене борбе међу Србима и Бугарима, где се узалуд просипа јеткост и чини пакост, без икакве користи за Бугаре, показује нам се и у запођевању спора о Хиландару, који се — без обзира на праве потребе манастира и словенског православља на Балканском Полуострву — врши потпиривањем народносног гложења и стварањем српске и бугарске странке међу хиландарским калуђерима. Да би се видео овај пример у правој својој светлости, треба да изведемо у неколико речи значај Хиландара.

Нема ни Србина ни Бугарина коме не би било познато како су основалац и ујединилац православне краљевине Србије у средњем веку и син му Св. Сава, основалац православно-византијске просвете српске, подигли Хиландар у намери да на Светој Гори саграде склониште и манастир калуђерима српске и југословенске народности. Потомци Немањини и њихови следбеници на српском престолу, па до њихових позних потомака, до турске царице Маре, кћери Ђурђа Бранковића, надметали су се у старању ко ће манастиру Хиландару више добра и услуге учинити. Бугарски су владаоци тако подигли Зограф, а још позније су и српски владаоци помагали да се подигне манастир Св. Пантелеимона или Русик, данас међу свима најјачи и најбогатији Руски Манастир. Снага и богатство народа и државе руске показали су се и у развићу и напредовању тога манастира.

Свима тим манастирима од постања њихова није било главно народност него увек црква, просвета и вера. Онда када су се они оснивали, књижевност је била једна и за Србе, и за Русе, и за Бугаре. Тек су се — као што се зна — у току XVIII и XIX века образовале народне књижевности руска, српска и бугарска. Манастири светогорски имали су, дакле, као задатак, од постања свога, да служе једну исту веру, просвету и књижевност, и они су тако и чинили. Ако су Срби више одлазили у калуђере, њих је више било и у Хиландару и у осталим светогорским манастирима; ако су тако чинили Бугари, њихова је већина претезала и у самом Хиландару. Опет зато у Хиландару се никада није заборављало ко су били основаоци његови, и опет зато, народносна суревњивост није могла предругојачити, ни променити, ни истиснути првобитни задатак манастира, да служи вери и просвети православној. И бугарска већина осећала је и савесно вршила своје дужности према томе задатку, не давши никада повода да се посумња у њену савесност. Везе манастира Хиландара са Србијом нису такође никада прекидане, и обновљене су, по старим пре-

данима, одмах чим је на ново на ноге подигнута српска држава у данашњој краљевини Србији. Да погледамо мало из ближе гдекоје моменте тих нових веза.

Стварање Србије изазвало је многе и многе потребе. Прве њене старешине, присиљене да много изискују од народа ради војних потреба, заиста су забрањивале калуђерску писанију, да не би народ био изложен сувише великоме издавању. Али је с Хиландаром увек чињен изузетак, и увек је његовим представницима чињена изузетна пажња. Кнез Милош није заборављао ниједнога манастира у Турској, па се сећао и Хиландара. После одласка Обреновића из Србије, њихови су следбеници у овоме наставили добру политику њихову. Под кнезом А. Карађорђевићем одређено је Хиландару 500 дуката помоћи на годину у име накнаде за писанију, која је у Србији законом закраћена.[1] Ондашњи српски заступник у Цариграду, пок. Коста Николајевић, човек ванредне учености и родољубља, радио је на Порти да обновљеној Србији поврати њена старинска права над Хиландаром, пошто Света Гора није место у ком би се таквим повраћајем права изазивао какав уштрб суверенским правима Портиним. К. Николајевић се у овоме послу, како се види, вешто користио положајем Турске у време Кримске Војне, кад се особита пажња указивала хришћанским автономним правима по Турској. Велики везир Али-паша у своме писму солунском валији 1855 изреком је признао да је Хиландар српски манастир и да је заузимање српскога представника за њ са свим путно и законито.[2] Право ово, свечано дато велико-везирским писмом, позније се, истина, мање употребљавало, али се манастир Хиландар ипак у свакој тегоби и неприлици обраћао за помоћ Србији, њеном посланству и њеним консулатима (од како су ови последњи установљени), и помоћ је свагда чињена. И дан дањи се посредо-

[1] Зборник III, 162. Закон од 28 септембра 1847.

[2] М. Ђ. Милићевић, Поменик, 827. Акт Минист. Спољних Послова у Београду од 23 јула 1855. ПБр. 2407.

вање Српскога Посланства у Цариграду за хиландарске послове сматра као законито и прима не само на Порти и у министарству него и у самом Двору Султанову. Истина је да сви ти кораци немају много практичних последица, али томе није узрок ни у недостатку права, ни у недостатку признања него у другим приликама, од којих — већ од толиких година — пате сви послови у Турској, не само српски и они за које се Србија заузима, него и они који припадају државама много јачим од Србије. И ово заузимање, ако и није могло да расправи, отклони и уреди све што би требало као што смо ми ради били, ипак је у многим приликама донело Хиландару знатних и скупоцених олакшица и помоћи. А кад бисмо били у прилици да изведемо и саберемо васколик новац што га је Србија у разним облицима и приликама дала Хиландару од како је у њој обновљен живот државни, уверени смо да се суме тога новца Србија не би имала за што стидети кад би баш била и много богатија но што је у истини.

Овако је чинила нова Србија од самога почетка свога. И што је од свега најкарактеристичније, пре народносне борбе екзархата као Цркве Бугарске, никада никоме ни на ум није пало да упита ни којој народности припадају хиландарски калуђери, ни јесу ли они српске или бугарске народности. Нити се пре 1870 ико питао да ли је већина у управи под утицајем једне или друге народности. Србија и Срби (а у име њихово толики учени, образовани и родољубиви људи) чинили су своју дужност каваљерски и господски, из поштовања према услугама које је Хиландар учинио вери и просвети словенској на Балканском Полуострву (јер српска народна просвета и ту има мален део, као што се зна).

Ма колико да се по богатој оданости даровалаца својих манастир Хиландар прослављао и гласао као манастир српски, он се, у целој својој историји, од XIII—XIX века није славио као средиште или радионица уже српске просвете.

Таку просвету средњи векови нису ни познавали. Биће у похвалу онога времена што се може казати да се народност онда није тако сентиментално осећала као данас. Ми смо дочекали да видимо Македонце који неће ни са Србима ни с Бугарима, него траже свој засебан књижевни језик. У старије време, у просвети се гледало само на крупну, велику деобу словенскога и грчкога. Изговор српски, руски и бугарски књижевнога словенског језика био је толико незнатан, да је један превод био довољан за све простране земље у којима се данас пише и говори српски, руски и бугарски. И онда када су се господари српских и бугарских земаља отимали о поједине земље српске или бугарске народности да их под своје крило узму, калуђери књижевници продужавали су своју политику јединства, и манастир Хиландар је био уточиште за просвету и веру, и српску и бугарску. Зар није значајно за наше време и за средњи век, што се данашњи ситничарски сепаратизам уноси и у старинске, средњевековним духом створене и задахнуте ћелије Хиландара, да и њих свуче на трг и у препирку данашњу? „У име Светога Саве и краљева старога и но„вога времена који су Хиландар створили, ширили, обнав„љали и бранили — манастир је наш“ вичу Срби. „Одиђите „ви сви који језик наш не говорите; ви сте непријатељи „наши и непријатељи манастира и традиција његових! У „име народности, ми као већина — говоре Бугари — „тражимо манастир нама и језику нашем, јер су хилан„дарски калуђери огромном већином наше народности“. Тако говоре данас и Срби и Бугари. Штета је само што не могу да проговоре они који су толике заслуге стекли за ово средиште и којима се при овој тескоби погледâ и овом ситнежу моралном кости стресају. Штета је што не могу они, моћним гласом својих заслуга и своје чисте љубави према вери и народности, да подвикну „недостојни!“ онима који данас (често зарад простих личних интереса) кваре и изопачавају велико дело њихово и руше заједничке

темеље оне народности коју су створили они великани. Штета је што ти нараштаји ширега срца и даљих погледа не могу да отворе очи уображеним великим политичарима Софије и Београда, који су често смешни не видећи како су проста играчка у рукама каквога глупог претендента за игуманство или за какву другу добит у манастиру, па декламују сулуде бесмислице по шаптању њиховом, еда би се само разметали и еда би их беспослена гомила, која о самој ствари ништа не зна, хвалила по каванама или по новинама дотичне престонице! Бугарски писац једне књижице о Хиландару[1] узвикује, на прилику, на стр. 4 и пита своју бугарску публику: зна ли она какву жестоку борбу води братство хиландарско за своју бугарштину? О кад би то било само за бугарштину или за српство. Али је она борба проста борба „за експлоатисање патриотизма“, како ју је назвао неко, а српство и бугарштина нису ништа више до изговор и просто називало. Јер прави интереси бугарштине никада нису далеко од интереса српских. И у самом Хиландару, ако се баш узме да је у њему највише Бугара, нико не би страдао толико колико Бугари сами, кад би се Хиландар „отргао“ од Србије и кад би Србија од њега дигла руке (што би, како изгледа, неки Бугари желели). Не би прошло ни двадесет година, а манастирско би имање, заједно с манастиром, прешло у руке добро уређеног Руског Манастира, који је већ основао своје насеље — Скит Св. Јован Златоуста — на хиландарском земљишту. И онда би Срби и Бугари опет живели на миру као год што су живели на миру од 1370 до 1870, од боја на Марици до основања ексархије. Слепцима који ни ово не виде и не разумеју нити је хасне што говорити нити објашњавати.

* * *

Мало више ми смо истакли како се покрет за оснивање Бугарске Цркве обрнуо у практици исто толико против

[1] Монастиръ Хилендаръ Отъ Д-ръ Н. Маренинъ. Отделенъ отпечатъкъ отъ „Бълг. Прегледъ“ год. VI кн. VI и VII. София, 1900.

Срба колико и против Грка. Срби су то опазили истом када је било са свим касно, ма да је покрет одмах у почетку давао основа сумњању, па су опет зато Срби томе покрету показивали само симпатије, и то не језиком него и поступцима.[1] Српска дипломатија је тај покрет схватала потпуно несебично, словенски, као да је на хиљаду километара даљине. Последице су му се узимале ћачки, с општесловенским ентузијазмом, без предвиђања какве год опасности за посебне српске интересе. Шта управо Бугарска Црква значи, у Србији се видело истом онда када је Драган Цанков као турски виши чиновник у Нишу почео из старијих српских школа избацивати српске школске књиге и замењивати их бугарскима и кад се свеколико словенско становништво почело терати не само у бугарску цркву него и у бугарску народност.[2] Од стране Српскога Посланства у Цариграду онда је јављено ексарху како је од стране нових бугарских владика српскоме елементу у Старој Србији рат оглашен. Помиње се, на прилику, избацивање и спаљивање на ватри српских књига. Ексарх се правдао да то не чине Бугари него Турци! Ове жалбе и правдања настављали су се и после све до рата с Турском.

Међу тим Срби ништа нису чинили спрам Бугара што би изазивало овако њихово поступање спрам Срба.

Има једно карактеристично место у „Житију Герасима Зелића“, из ког се види како је у истој Светој Гори српски калуђер, родом Далматинац, учио Бугаре, који су дошли били у Свету Гору на поклоњење манастирима, да се боре

[1] Доста докумената овоме у прилог објављено је у књижици „Како је постала бугарска егзархија. Београд 1897“. За време свеколикога бугарскога рада на стварању ексархије српско се заступништво у Цариграду држало уз рускога посланика, ђен. Игњатијева, који је, као што је познато, радио за Бугаре (стр. 33 поменуте књижице). Кад је берат о установљењу ексархије обнародован, Бугари су нарочиту захвалност изјављивали митрополиту Михаилу на одзиву којим је он предусрео нову бугарску цркву (стр. 34 поменуте књижице).

[2] И о овоме има бележака у поменутој књижици „Како је постала бугарска екзархија“, стр. 67, 70, 71.

за епископе своје народности, за своје свештенство и за своју народну цркву. Ове су белешке веома давнашње; оне су из 1784, куд и камо старије од правога народног покрета и српског и бугарског.

Зелић с ужасом прича, по казивању многих Срба и Бугара, шта чине грчке владике по Балканском Полуострву, немилице глобећи народ словенски. Мало по том Зелић приповеда како је у то време (1784) к њему дошао старешина из манастира Котломуша, молећи га да дође у тај манастир и да по српски поје на вечерњи и на јутрењи с једне стране како и на литургији „Благослови, душе“ с десне стране и да очита „Вјерујy“ и „Оче наш!“, будући да су му дошли толики поклоници Срби и Бугари у манастир, које је довео један калуђер путник истога манастира. Ових поклоника било је до седамдесет лица, и већина су били брадати али веома богати старци који су понели добру милостињу манастирима светогорским. Зелић је питао Бугаре: имају ли они у својој земљи епископе и свештенике од свога рода. На то су Бугари одговорили да су у њих епископи и свештеници све сами Грци и да се веома ретко где нађе Бугарин. Зелић их је упитао како се исповедају и како разумеју кад им свештеник с олтара навешћује грчки, а они су му одговорили: да то све преко тумача иде. У току тога разговора Зелић им је саветовао да би они врло добро учинили кад би између себе изабрали четири најпаметнија човека од својих кнезова и једног свештеника и калуђера из ког манастира, па да их пошљу патријарху у Цариград, да га моле у име целога народа бугарскога не би ли им дао владику и попове од њихове народности које цео народ разуме, ако би исповедали или поучавали усмено. Ако ли пак патријарх то учинио не би, а оно да му исти депутати кажу да ће поћи Великом Везиру а и самом цару, где ће казати да су они верни поданици цареви и да поштено плаћају харач, али да немају душевних пастира свога језика и рода, чији би глас могли

разумети него да им патријарх шаље владике и калуђере грчке. Зелић је мислио да их патријарх не би смео пустити цару на тужбу, него да би им попустио. „За Бога, „оче, одговорили су Бугари 1784 у Светој Гори српском „архимандриту Зелићу, — то нам пре нико није знао ка„зати; него ходи ти с нама у нашу земљу, пак ћемо ти „дати толико кеса колико хоћеш, и отиди са четири кнеза „патријарху у Цариград.[1]“ Зелић ту понуду није примио, упућујући на друге, за које му је одговорено да их нема.

Ми смо навели ову причу само да покажемо како су се Срби према потребама бугарским понашали увек са широким срцем и не помишљајући да ће исти онај бољитак који предлажу или потпомажу обрнути се одмах против њихових властитих народних интереса. И Срби и Србија помагали су и помогли не мало стварању ексархије. Ни подизање бугарске државе није било без сразмерног српског учешћа. Зар је невоља била Бугарима да сутра-дан после постигнутог успеха раде тако како ће Срби зажалити за ту своју радњу, тако пуно племениту и широка срца?

Горе споменути писац бугарскога списа о Хиландару редовно омаша и не налази оваке примере српскога понашања спрам Бугара. У целом његовом прегледу он се не стара да се одужи савесности и истини, већ једино да истакне у што већу светлост бугарске заслуге и бугарска права, а да у присенак или у заборав баци све што су Срби радили. Г. др. Н. Маренин слави бугарскога историка и будиоца Пајсија, који је 1762 написао патриотску бугарску историју, да би истакао бугаризам Хиландара; г. др. Н. Маренин истиче како је и Пајсије Самоковски постријник Хиландара и како је из тога манастира изашла пламена реч његова, а неће ни да помене како је Пајсије добио мисао да састави своју историју онда кад се у Хиландару

[1] Српска Књижевна Задруга 36. Житије Герасима Зелића. Свеска прва. Београд 1897., стр. 110; 121—125.

бавио чувени српски историк Јов. Рајић 1758. Др. К. Ј. Јиречек је, међу тим, то казао отворено.[1] Па макар да је Јов. Рајић тако подстицао и поучавао, „бугарска већина“, коју др. Н. Маренин свуда хвали, ни онда није била ни предусретљива ни отворена према Ј. Рајићу. Сава Хиландарац, Чех, отворено бележи у својој књизи[2] како Јов. Рајићу није онда показано ни из далека све што се показати могло и што је показати требало. Овај исти пример искрених услуга и помоћи са српске стране и одговарање на њ подмуклим увредама и подвалама провлачи се и понавља тако рећи из године у годину, све до 1870 и 1878. Требала би цела књига да се у кратким потезима свеколико на видик изнесе.

Пре него што почнемо бележити шта политичка суревњивост тражи да постигне у стародавном Хиландару, да погледамо шта је дато бугарској цркви конститутивним актом њеним, и шта је, према томе, остало по староме.

Чланом X султанскога берата од 28-ог јануара 1870 о установљењу ексархије одређује се: да се у Бугарску Ексархију узимљу епархије: Рушчучка, Силистријска, Шуменска, Трновска, Софијска, Врачанска, Ловечка, Видинска, Нишка, Пиротска, Ћустендилска, Самоковска, Велеска. То је главно. Осим тога, ако би у другим епархијама православни становници, или сви или барем већином од две трећине, потраживали да се у духовним пословима подчине Бугарској Ексархији, и ако би се то потврдило и пред влашћу, наређено је да се и те епархије уступе ексархији.

Ни једном ни другом одредбом не обухватају се никако манастири у Светој Гори, нити има начина да они како год потпадну под ексархију, пошто светогорски манастири не припадају управо ни под кога, него су снагом

[1] Dějiny nar. bulh. Prag 1876 стр. 467.

[2] Rukopisy a starotisky chilandarské. Prag 1896, стр. 1.

старих привилегија самоуправни, а народа (световног) у њима нема, да би могао гласати за ексархију.

Па ипак ми читамо у бугарским списима да и манастир Хиландар треба да припадне Бугарима због већине бугарских калуђера што су у њему. Др. Маренин Србима просто прививкује да данас ие траже ништа од Хиландара зато што су у њему сами Бугари, или зато што му је тако писао или говорио онај хиландарски калуђер који му је издао српска писма писана Хиландару, бележећи их као неко злочинство. И др. Н. Маренин не кори тога калуђера ни за то ни за друга саопштења, него кори нас Србе (и кога би другог?) који смо ма шта, добро или зло, радили да стародавне везе између Хиландара и Србије одржимо.[1] Без обзира на озбиљност часописа у коме пише, г. Н. Маренин, начином адвоката или партијашких новинара, у целој својој књижици увеличава и преузноси оно што би где Бугари били учинили за манастир Хиландар, прикривајући и пређуткујући све што би где Србима припадало. „Поклоник „Хиландара — чита се на стр. 11 — види данас само ма„лену стару цркву која напомиње помоћ некадашњих срп„ских господара: врху свега осталога читају се имена бу„гарских поклоника — даровалаца, и имена бугарскога „народа у опште.“ Говорећи то на томе месту писац заборавља како је сам на стр. 2 записао да се у Бугарској „твьрде малко знае за хилендарския манастиръ.“ А томе напротив познато је свакоме да се међу Србима, свуда без разлике, и у најзабаченијем селу њиховом, зна шта је манастир Хиландар.

У чланку се отворено говори и доказује како за манастир Хиландар (и сваки други) не треба питати ни ко га је подигао ни обогатио, ни ко му данас што чини — него како је главно који дијалекат говоре и којој народности припадају они што су у манастиру. Писац мисли да се

[1] Др. Н. Маренинъ. Манастиръ Хилендаръ. стр. 55.

може поуздати у садашње калуђере хиландарске да би пристали за Бугарима, и зато се упиње да поменуту теорију брани целом софистиком која му је на расположењу. Кад на таке по Бугаре корисне изгледе не би могао рачунати. писац би се прихватио какве год друге теорије. Није питање о средствима но о ономе чему она имају да послуже.

Ми ћемо, међу тим, погледавши на позната ексархијска права и на практичне последице тога „црквено-народносног“ покрета упитати: шта би било од Хиландара, када би он постао бугарски или ексархијски манастир? Шта би чинила патријаршија, када би се „шизма бугарска“ унела тим начином у Свету Гору? Шта би чинили на Порти у Цариграду, када би се на једанпут у заштити Хиландара јавила Бугарска место Србије, која се о Хиландару на Порти заузимала од како је на ново васкрсла? Најпосле, сва та промена, која се толико жели и брани, шта би донела Хиландару? Кад би од заштите Хиландара руке дигла Србија, и он би се довео у руке и у заштиту ексархије и кнежевине Бугарске, да ли не би тегобе на које би, без сумње, у тој новој улози наишла влада и црква бугарска, постале најштетније баш самоме Хиландару? И кад смо већ ту, ваља да кажемо све. И Србија и Српска Црква моралне су личности које осећају свој понос и по традиционалним правилима морају бранити оно што је њихово од краја XII века. Горе поменуту акцију цркве и државе бугарске не би могле гледати равнодушно ни црква ни држава српска. Нашло би их се који би Србију и њену цркву и опоминьали на ову врсту дужности. И лако би се могло дотерати дотле, да Србија отвори и јавну акцију против Бугарске и против бугарске заштите Хиландара, као што то сада чини Бугарска где јој се год прилика укаже. И српски и бугарски непријатељи само би смешећи се гледали како ми нашом кратковидошћу њихов посао обављамо, а њима остаје само да се одмарају и уживају од наше простачке лудоглавости. И тек би тада и на тај начин манастир Хиландар остао и

без одбране и без заштите, и тек би тако посигурно изгубио све што има. Јер осим Срба, Бугара и њихових отворених нецријатеља, има пуно људи себичних и грабљивих који из прикрајка лукаво вребају сваку прилику да вуку, отимају и грабе у своју корист, а у оваким приликама они никада не пропусте чинити оно што је њихово.

III.

Прва борба којом се бугарска народност почела отимати и обособљавати била је борба против грчких владика и њихове просветне превласти. У другој половини XVIII века било је момената када је изгледало да ће се Бугари са свим утопити у Грцима. То показује и мало пре наведени цитат из Зелића. У то време су писци и будиоци бугарске народности привикивали Бугарима да се отимају од Грка. Пајсије устаје и привикује народу у XVIII веку: „И ко не „мари да зна за свој род бугарски, ко се окреће туђој по„литици и не ради за свој језик бугарски, но се учи чи„тати и говорити грчки, и стиди се да се Бугарином на„зове — о неразумни тупане! Чега ради се стидиш да се „назовеш Бугарином и да читаш и мислиш језиком својим!“

Ово што је родољубиви Пајсије истицао против Грка, данашњи чланови онога покрета који је он основао обрћу исто онако против Срба као и против Грка. Грци, међу тим, остају непријатељи као што су и били, а Турци тако исто и нама и Бугарима. И кад уз њих двоје за Србе још придођу Бугари, а за Бугаре Срби, онда је тројство готово, али успех немогућан!

И потомцима поноситих витезова који су сто година раније, осећајући општу слогу и општу потребу ослобођења, дизали заставу хришћанскога устанка „за крсти часни и слободу златну,“ за васпостављање старих држава, с претпоставком да ће оне сада мирно живети и заједнички радити, не остаје данас ништа друго него да иду да се

улагују Турцима и да воде ситну политику међусобнога оговарања и подметања. Ето куда води тврдоглавство, ситничарство и себична заљубљеност у свакидашње страсти и у дневну добит! Узвишене мисли првих радника и бораца с почетка XIX века за хришћанску слободу уступиле су место задевицама суревњивих жена, изопаченом и безразложном рушењу природне задруге, ћудљивом цепању заједничког имања и отимању о комаде које би, у општем интересу, требало удруживати и састављати а не разносити. Освештано одушевљење, којим су дедови, с благословима толиких векова патње и мучења, соколили на борбу против Турака и Грка, недостојни унуци упућују на цепање заједничког имања и на отмицу око делова његових, на сцене које Турци и Грци могу гледати с чистом и неприкривеном радошћу.

Ето работе коју су од 1870—78 изазвали и у живот увели нарочито Бугари; ето опет, у самој нашој средини, онога истог узрока који нас је XIV и XV века одвео у ропство турско и који нас данас, после Берлинског Мира (који је ово семе и засејао), опет спрема за нечије ропство.

Чудновато је како се извесним политичким актима народни покрети упућују једним или другим правцем. Ко буде изучавао историју југословенског буђења и ослобођавања, опазиће с коликом се интенсивношћу потреба југословенске заједнице осећала пре Берлинског Мира, а како је све ударило противним правцем онда када се место једнога начинило више средишта, па се из тих средишта обрнуло сепаратистичким правцима. Оснивање бугарског политичког средишта у Софији главно је дело у овој европској политичкој акцији против „југословенске опасности.“ И кад се југословенска заједница једном коначно одагна у сферу утопија — видеће се да је томе фаталном делу главни узрок у сувишном развитку бугарског сепаратизма и бугарске суревњивости.

У доказ овога што сад истакосмо позивамо се на свуколику политичку књижевност српску и бугарску пре и после 1878 године.

Пером дубоког познаваоца политичких балканских прилика и мислиоца из школе кнеза Михаила, пок. М. С. Пилика и мислиоца из школе кнеза Михаила, пок. М. С. Пирођанца, јасно је показано којим се правцем кретала политика најзнатнијега српског владаоца из XIX века после ослобођења.[1] Цела политичка књижевност српска после повратка Обреновића 1858 године у Србију ишла је поменутим опште-југословенским правцем, и то је била једна од оних главних мисли које су 1858 и промену династије изазвале и извршиле.

Међу тим како је убиство кнеза Михаила (1868) и у Србији свело сву политичку радњу на голе декламације („Твоја мисао погинути неће“), на скоро је (1870) и бугарска политичка акција окренула својим посебним путем. Очевидно је да су је на томе посебном путу (осим домаћих тежњи) утврдили Турци својим концесијама. И Руси су налазили свога рачуна да бугарски покрет упуте засебним путем. Кад се 1878 начинило и засебно политичко средиште у Софији, многи су налазили рачуна да напред гоне суревњиви развитак српске и бугарске политике. А нико се није нашао да узме на се бригу о послетку и да узме у рачун будуће исходе, те да према њима и према општој потреби унапред размотри, одмах у почетку, све путове којима се упућују општи интереси балканских Југословена, и Србâ и Бугарâ заједно. При стварању новога средишта у Софији, ово се неопходно гледиште са свим из рачуна изгубило.

Уз то још и политички положај који се 1878 створио био је у свему за Бугаре онолико повољан колико је за Србе и за Србију био убитачан. У колико је тај нови положај Србима у свему одмагао, он је Бугарима у свему

[1] Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа. Београд 1895.

помагао и на руку ишао. Пошто је на Берлинском Конгресу 1878 коло водила антисловенска политика, Срби су конгресом и његовим закључцима осуђени на казну што су 1875—6 изазвали покрет и рат ондашњој Европи неповољан. И конгресом је српски народ у неку руку подељен као Пољска, ма да је Србији дата независност и незнатно увећање земљишта, и оно искупљено новим жртвама. И у тај тежак положај Србија је бачена у онај исти мах кад је Бугарска васкрснула.

То су полазне тачке с којих су после 1878 Србија и Бугарска пошле напред под главним руководством Берлинског Уговора.

Бугарској је све ишло добро. сепаратистичком чисто (могли бисмо чак рећи себично) бугарском политиком, на коју је упућена још 1870. И Бугарска се њоме кретала без обзира и на кога.

Србија се цело то време колебала без правца и без правог вођења, које је за њу у томе новом политичком положају тешко било наћи. Дуго би било да овде уђемо у истраживање узрока такве политике, јер су многобројни. „Југословенску“ политику кнеза Михаила Бугари су сасвим избацили из своје праксе. Има много и Срба који би је огласили за утопију, пошто доиста у пракси ништа не иде по њој него савршено другојачије. Па опет зато не може се та политика потиснути у царство утопија. Стварни узроци садашњости Бугаре би као и Србе упућивали ипак једино у правцу заједничке политике. Дневне — тако да кажемо — политичке потребе узрок су те се и у Србији и у Бугарској гледа на оно што изгледа да доноси користи одмах. Не гледа се што су ресултати опште политике истина спорији али сигурнији и трајнији. У грозничавом данашњем времену траже се несрећни брзи успеси без икакве штедње.

Да не би ко помислио да говоримо на памет или под утицајем зависти или пакости, изнећемо два примера.

Пре ратова од 1876—8 у свеколиком се српском народу мислило на Босну и Херцеговину као на најглавније и најприродније раширење српских земаља, као на први и главни корак к уједињењу српских земаља. Сва оновремена српска књижевност одушевљавала се том мишљу. Политичари високога стила, као што су били кнез Милош, кнез Михаило и Илија Гарашанин знали су за политичку дужност да се разлике међу хришћанима и мусломанима и међу хришћанима римске и цариградске цркве у Босни морају изгладити. Многе приче о кнезу Милошу и о радњи његовој сведоче да је тај владалац врло много држао на популарност свога имена у Босни и у Херцеговини. После 1842 све сведочи о високоме значењу које се у експансивној политици Србије придавало Босни и Херцеговини. Из горе поменуте тачне мисли да Босанце саме треба зближавати по народности а без обзира на веру истицали су низови поступака. Око 1867, после коначног изласка Турака из Београда, установљена је џамија с турским хоџом у Београду, да би се пажња Србије према мусломанској вери посведочила. Нама је познато како је Илија Гарашанин још око 1850 у истом правцу држао везе с католицима и њиховим свештеницима по Босни.[1] Очевидно је после смрти кнеза Михаила ова радња ударила назад, јер устанак босанско-херцеговачки од 1875 износи нам у сукобу православне и мусломанске Босанце. Ни две српске самосталне државе, Србија и Црна Гора, нису биле у потпуно искреном договору. Црна Гора је показивала суревњиву плашњу као да ће изгубити Херцеговину — готову добит — ако би пустила и борце из Србије да се боре за општу ствар. Сматрало се — веома детињски — као да је неоспорна ствар да Босна и Херцеговина припадају Србији и Црној Гори, чим би се из њих истерали Турци, и мислило се чак да је

[1] У овоме је послу употребљаван Тома Ковачевић, од којега има у књижевности Опис Босне и Херцеговине, највише плагијат по Ф. Јукићу и другима, штампан 1865 у Београду.

време да се поведе отмица о ономе што би коме после припало. Како је, међу тим, било у ствари за зеленим столом Берлинскога Конгреса показано је напред на стр. 127 овога зборника чланака. У уверењу да ове земље, без обзира на веру, припадају нашој народности, ми смо мислили да нема разлога који би се томе нашем уверењу могао одупрети. Велике европске силе, међу тим, у злој вољи у којој су према јужним Словенима и према Србима, нису наш разлог ни на ум узеле. Идући за државним легитимитетом и редом, оне су све наше слабости истакле против нас, давши свеколикоме српскоме питању правац другојачији, дијаметрално противан ономе којим се оно кретало под нашим рукама.

Не треба да мислимо ни Бугари ни ми, да нам се ово исто не може поновити у Македонији, око које сад иде наша међусобна борба. Ради тога смо се управо и ми вратили на тај босанско-херцеговачки заплет српскога питања. Као год што је босанско-херцеговачким аустријским мандатом коначно замршено и босанско-херцеговачко и српско питање, тако се може некаквим новим европским мандатом замрсити и српско-бугарско и македонско питање.

Најпре и најпре — у Македонији заиста нема онога апсолутног јединства народности које је у Босни од вајкада јаче од свију других разлика и које као основицу још у Босни нико није употребио. Сами македонски Словени деле се на ексархисте (данас две трећине) и патријархисте (данас трећина). К томе, осим мусломана и Турака (Османлија, Коњара) у прилично знатном броју, долазе још Грци, Румуни (Цинцари) и Арбанаси. „Расе и вере у Македонији „помешане су и збркане да се то разабрати не може“ пише В. Берар у његовој књизи о Македонији. К томе што се и ми и Бугари и Грци сусрећемо обично с претенсијама на целу Македонију, може се од стране Европе, која има о томе да пресудну реч изрече, очекивати оно исто што се догодило при Босни и Херцеговини датом приликом (1878).

Начело је већ ту, заједно са случајима практике. Да ни ово не говоримо на памет, сведок нам је мало час поменути писац В. Берар. На завршетку својих студија о Македонији он спомиње како у Македонији тадашњи (1896) неред опстати не може и како *Турска не може ништа учинити за* поправку стања у Македонији (оно исто што се 1878 говорило о Босни и Херцеговини). „Грци, Срби и Бугари — „наставља В. Берар — нуде се за овај посао. Али овако по„цепани као што су, они не могу ништа, *а њихова је су„ревњивост најбоље јемство да и даље опстане ово што је „сад.*“[1] И писац изводи закључак да би Европа имала да нађе начина како *својим посредовањем и надзором* да упути Турску да у Македонији осигура сигурност и ред. Ето онима који не верују и који су тврдоглави, да виде и да опипају шта им се спрема у будућности! И је ли онда боље свађати се, или је боље ставити Европу пред другојачије тегобе но што су оне с којима она данас рачуна?[2]

* * *

Што се тиче Срба, они могу с поносом уписати себи у рачун да су од почетка највише неговали политику општега братског буђења и уједињавања како међу балканским тако и међу јужним Словенима уопште. Признајемо да је данашњи српски положај неповољан и да би данас, нарочито при данашњем положају Бугара, извршење старијих теорија испало у корист Срба, и донекле, само за први мах у осталом, на штету Бугара.

Али рачун није сав у садашњости, и тај случај нарочито вреди за политику. Има прилика када је боље нешто што се држи у рукама и упустити, да би се задобило нешто трајније. Кажу да се неке дивље животиње хватају и лове

[1] Bérard, La Macédoine, Paris 1897, стр. 300. Сва подвлачења у тексту наша су.

[2] Ово је писано у Паризу у лето 1900, пре договора у Мирцштегу, за који ми држимо да ће имати више последица но што се обично мисли.

њиховим властитим тврдоглавством и плиткоћом рачуна. Комад или залогај њима мио мење се у суд у који оне могу увући своју шапу, али одакле је не могу извући. Налази се тих животиња тако попашних, да жртвују живот и слободу а не уступају залогај, ма да су живот и слобода свакако драгоценији.

У Паризу, 1900.

ЈЕДНА СТАТИСТИКА СРЕДЊЕ МАКЕДОНИЈЕ

Штампано у „Новој Искри“ за 1899 год.

Етнографски одсек „Императорскога Руског Географског Општчества“ у Петрограду издаје, ево већ девета година, периодички спис који се зове „Живая Старина.“ Спис тај излази под редакцијом председника поменутог одсека, г. Вл. И. Ламанског, познатог руског књижевника, и у њему се саопштавају различите студије и грађа о етнографији и о народним обичајима, што се већ види и по самом имену. У првој свесци тога часописа за ову годину, коју смо добили неки дан, наштампан је чланак г. А. Ростковског „Распредѣленіе жителей Битольскаго Виляета по народностямъ и вѣроисповѣданіямъ въ 1897 году“ стр. 61—112 с исцрпним статистичким таблицама, округ по округ, срез по срез, град по град, и село по село. На крају списа размери су народâ и вераâ и графички на карти представљени. Пошто је г. А. Ростковски, од многих година руски конзул у Битољу (скоро је премештен у Скопље[1]), од користи је да његове статистичке белешке саопштимо нашем свету, остављајући онима који су ближе, да их провере.

Народности и вере Битољскога Вилајета г. А. Ростковски је поделио на ове групе: 1. Турци Османлије, 2. Арбанаси Геге,[2] 3. Арбанаси Тоске,[3] 4. Арбанаси хришћани, 5. Словени ексархисте, 6. Словени патријархисте, 7. Сло-

[1] А. Ростковски је јула 1903 погинуо од турског стражара у Битољу.

[2] Геге, обично Гоге зову се северни Арбанаси.

[3] Тоске су јужни Арбанаси. Између њих и Гега или Гога имају разлике у дијалекту.

вени мусломани, 8. Грци хришћани, 9. Грци мусломани, 10. Власи (Цинцари), 11. Јевреји. Откуд је г. А. Ростковски своје податке црпао и како их је рачунао и распоредио казаћемо (по његовој белешци) на крају. Овде ћемо изнети цифре целокупне, за сав вилајет, по побројаним групама. Тако у Битољском Вилајету има свега 803,340 становника, а међу њима:

1. Турака Османлија	78,867
2. Арбанаса Гега	144.918
3. Арбанаса Тоска	81.518
4. Арбанаса хришћана	35.525
5. Словена ексархиста	186.656
6. Словена патријархиста	93.694
7. Словена мусломана	11.542
8. Грка хришћана	97.439
9. Грка мусломана	10.584
10. Влаха (Цинцара)	53.227
11. Јевреја	5.270

Треба прибележити да из села Малесије нема никаквих података, јер их г. А. Ростковски никаквим начином није могао добавити. Узрок је томе што тај крај живи са свим самостално, и турски чиновници не смеју ни запитати за тамошње бројно стање, а камо ли редовно пописивати га. Ти податци би свакојако умножили елеменат арбанаски и у толико општу цифру. Пошто је Дибрански Округ, којему срез Малесија припада, слабо насељен, то је просечна цифра појединих срезова нешто јача од 20.000; толики је, од прилике, број који би се имао приписати Малесији.

Битољски Вилајет састављен је из **5** округа: 1. Битољског (са срезовима: Битољским, Прилепским, Флоринским, Охридским и Кичевским); 2. Дибранског (са срезовима: Горњо-Дибранским, Речким, Доњо-Дибранским, Матским и Малесијским); 3. Елбасанског (са срезовима: Елбасанским, Пелинским и Грамошким); 4. Корчанског (са срезовима: Корчанским, Старовским, Колонијским, и Костурским); 5. Србичког (са срезовима: Србичким, Цумајским, Кожанским, Еласонским, Гревенским и Населичким).

Од тих округа најнасељенији је Битољски, јер он захвата 308.996 становника (наспрам целине 803.340). У њему Словени (ексархисте 151.863, патријархисте 51.749 и мусломани 8251) броје на 211.863, дакле више од две трећине; Арбанаси 45.259, све мусломана, само са 723 хришћанина; Власи 22.681, а Турци Османлије 24.923. Грка нема (по овој статистици) ниједнога, а остатак чине 4270 Јевреја. Словени патријархисте најјачи су у срезу Битољском (22.130 наспрам 46.865 ексархиста) и у срезу Флоринском (староме Хлерину 18.314 наспрам 14.438) а Словени ексархисте најјачи су у срезу Прилепском (35.560 наспрам само 2547 патријархиста), и у ср. Охридском (36.608 наспрам само 561 патријархиста) и у ср. Кичевском (18392 наспрам 8197 патријархиста). Арбанаси су најјачи у срезу Битољском (19.060 наспрам 120.574 целокупне популације тога среза) и у срезу Охридском (12.680 наспрам 52.120 целокупне популације тога среза.

У Дибранском Округу најјачи су Арбанаси; они броје 52.144 становника од 82.644, и то без Малесије, која би (скроз арбанаска као што је) ову сразмеру без сумње повећала у корист Арбанаса. У Горњој Дибри и у Рекама (предео по коме су познате прозване у нас *Река-лије*) има и Арбанаса хришћана 3548; у Рекама шта више, Арбанаса мусломана има 3518 а Арбанаса хришћана 2342. Ексархисте су међу Словенима и овде јаче. У Горњој Дибри забележено је на 12.355 ексархиста 3638 патријархиста, а у Рекама (одакле толики свет долази у Србију на зараду) забележено је на 11.850 ексархиста само 172 патријархиста. У Доњој Дибри и у Мату забележено је да никако Словена и нема, што нам за Доњу Дибру изгледа мало чудновато. Турака Османлија у Дибри нема. У округу Елбасанском нема никога, тако рећи, осим Арбанаса. Тај округ,

у осталом, и географски припада правој Арбанији. Од 56.105 становника што их броји тај округ, 51.786 припада Арбанасима мусломанима а 32.035 хришћанима. Овде су већ јужни Арбанаси или Тоске. Карактеристично је да међу 38.235 Словена што у овом округу живе патријархисте броје 30.008 а ексархисте само 8227. У срезовима Корчи (где се патријархиста броји 8174) нема, на прилику, ексархиста ниједнога; тако исто и у Колонији (где се патријархиста броји само 218). У тим јако мешовитим и забаченим крајевима бугарска пропаганда није бог-зна шта ни покушавала, старајући се да се тврдо укорени у пределима где је словенско становништво живо и у надмоћности. То се јасно види из ових бројева. У овоме округу појављују се и Грци, у Костуру са 9549 хришћана и 294 мусломана. Власи су забележени са 9377, у Корчи (3297) и у Костуру (6080).

У округу Србичком, који се већ граничи са Грчком, најјачи су Грци. На 179.887 становника њима припада 98.180 (и то 87.890 хришћана а 10.290 мусломана); по том долазе Турци Османлије са 50.801, знатном већином целокупнога њиховог становништва у Битољском Вилајету. За њима су Власи са 20.190 и по том Словени са 10.487, у окрузима Џумајском (пограничном с округом Битољским) и Населичком. И овде као и у Корчи патријархисте броје 8.127 а ексархисте 2360.

Као што се види, Битољски је Вилајет састављен из масе словенске (округ Битољски), арбанаске (окрузи Дибрански већином, Елбасански са свим а Корчански такође јаком већином) и грчке (округ Србички). Маса је словенска понајвише на северо-истоку вилајета. Арбанаси су на западу а Грци на југу, и свака се та народност наслања на своју компактну масу даље к југу, северу, истоку или западу. Турски су вилајети склапани без икаква обзира на народности. Може бити да би међу реформама у Турској најбитнија и најзначајнија била она која би царство поделила у управне области по већини разних народности. А на ту реформу јевропска дипломатија и не помишља.

Занимљива је веома и подела епархија и хришћанскога њихова становништва по народностима. У Битољском Вилајету има не мање него 11 хришћанских епархија: 1. Пелагонијска или Битољска у коју улазе неки делови Битољскога и Прилепски Срез; 2. Охридско-Преспанска (састављена из разних административних делова около језера Охридскога и Преспанскога); 3. Дибарско-Кичевска (у коју улази и Велески Срез Солунскога Вилајета); 4. Меглено-хлеринска (у којој су Хлерин, или садања Флорина и Меглен); 5. Костурска; 6. Корчанско-Преметска; 7. Сисанијска; 8. Гребенска; 9. Кожанско-Србичка; 10. Еласонска; и 11. Драчка. Епархије те држе старинску деобу, и с тога захватају и поједине крајеве из других вилајета, али су у бројење ове статистике узети само они становници епархије који припадају Вилајету Битољском. Пошто хришћана има Словена (патријархиста и ексархиста), Грка, Влаха, Арбанаса, вредно је забележити да их има свега без разлике 469.853, и да су од тога броја 280.350 Словени, што патријархисте што ексархисте. Занимљива је и деоба Словена патријархиста и ексархиста по епархијама. Као што смо већ горе напоменули, где је год словенски елеменат живљи, ексархисте су у већини, а патријархисте онамо где је обратно. Тако у Епархији Битољској на 56.884 ексархисте има 23.937 патријархиста; у Епархији Охридско-Преспанској на 64.549 ексархиста има само 3701 патријархиста; у Епархији Дибранско-Кичевској има на 42.598 ексархиста 2007 патријархиста. Напротив у Епархији Меглено-Хлеринској има на 11.844 патријархисте 6923 ексархисте; у Епархији Костурској на 30.688 патријархиста 13.275 ексархиста; у Епархији Сисанијској на 2539 патријархиста само 67 ексархиста. и у Епархији Кожанско-Србичкој на 4775 патријархиста 2360 ексархиста!

Кад би Турско Царство имало статистику по примеру осталих држава, многа би се нерасправљена питања у њему лакше расправила. Какве су пак турске статистике, и на какав се начин у Турској статистички податци прибирају, најлепше ће показати оно што г. А. Ростковски говори о изворима овога свога статистичког прегледа. Главни извор г. Ростковском био је турски годишњак *Салнаме*, који се у сваком вилајету издаје. У том се годишњаку азбучним редом бележе сва села вилајета и њихова удаљеност од главнога вилајетског места, и назначује се број становништва *без разликовања вере и народности*. Ове податке, крајње непотпуне и нетачне, г. А. Ростковски је упоређивао с цифрама, што су му их разне хришћанске општине давале. То су спискови кућа (венчила) по којима се купи прирез за епархијскога владику. Ове податке г. А. Ростковски је, даље, подвргавао испиту или лично, приликом путовања по вилајету, или преко поузданих људи који нису у вези ни с којом пропагандом, јер за ове последње напоминје г. А. Ростковски да су му навлаш и знајући саопштавали податке нетачне, претеране у корист дотичне пропаганде. Где му је сасвим немогућно било да поуздано дође до истинитог броја, г. А. Ростковски је између разних цифара за појединa села тражио средину, држећи да ће така цифра најближа бити к стварном стању. С тога он отворено каже да не може јамчити за потпуну тачност својих цифара и допушта да се оне могу разликовати од стварнога стања са 15 на сто. Али опет зато г. Ростковски се нада да његови податци дају у главном верну слику што се тиче постотне сразмере појединих народности у вилајету.

Најтугаљивије је од свију питања оно о разликовању Словена ексархиста и патријархиста. Познато је да су се, од старих времена, Словени Балканскога Полуострва поделили у два, иначе врло блиска типа, српски и бугарски. Данас су та два типа представљена политичко-просветним средиштима у Софији и у Београду. Широка и пространа

зона средином полуострва, од Дунава па низ Вардар и Струму, у таквим је етнографским, политичким, трговачким и језиковним особинама, да може припасти или Београду, или Софији, по томе како то донесу политичке или историјске прилике, срећна или несрећна, вешта или невешта политичка радња Београда или Софије. У томе је питање, и пошто је у томе, малога су значаја падежи, акценти, гласови или чланови. Но томе нити су се државама до сад границе заокругљивале, нити ће се (уверени смо) од сад заокругљивати. И овако и онако — Македонцима не остаје ништа друго него да уче књижевни језик српски или бугарски, што они у практици непрестано чине. Од старих времена, Маћедонија је до XIII века мењала државно-просветни утицај бугарски или грчки с ређим интервалама утицаја српскога. После XIII века, у Маћедонији се (нарочито северној) коначно утврдио државно-просветни утицај српски, па и пошто је пала државна власт српска, остала је у њој све до после половине XVIII века црквена власт српска (по патријаршији пећској, а у неколико и по охридској). Сама по себи и у својој кући малаксала, просвета српска није се, ипак, према слабим силама својим, растајала од Македоније све до половине нашега XIX века. Међу тим у почетку овога века дошао је прелом. Ослободила се, али се од остале своје браће и старих другова у Турској и *одвојила* Србија. Велики задатак да се и Србија организује и просвети, али, у исто време, да се *ни вођење балканских Словена у Турској не напусти*, нити је у српском народу све до 1875 године, био схваћен, нити извршен како треба. Докле је незаборављени кнез Михаило са својим идеалним родољубљем тражио средства и пута којима се може срушити Турска и из њених рушевина васпоставити некадашње слободне хришћанске државе на Балканском Полуострву, Бугари су му другојачијом радњом, у турском мраку, скоро невиђени, преотимали стварно и практично вођење балканских Словена, спремајући се да некадашњу,

за средњих векова тешком борбом створену српско-бугарску равнотежу, у корист бугарског средишта поремете. Докле је кнез Михаило дизао српство као турско страшило, спремајући коначно ослобођење, Бугари су се везивали са средишњом политиком у Цариграду, која је бистро уочила своје користи из овога расцепа, па су мирољубивом политиком а верском борбом, отворено против Грка а у потаји против Срба, створили ексархат, из кога се ратом 1876—78 ишчаурила и самостална Бугарска. Српски државници (ни И. Гарашанин, поред свеколиких далеких погледа његових, ни Ј. Ристић, коме је то као цариградском посланику 1861—67 нарочито у дужност спадало) нису уочили ову прикривену опасност за будућност српскога племена. Никоме није пало на памет да вођење балканских Словена, до кримскога рата и до 1860 искључиво у рукама Срба, не упушта у руке Бугарима. Да су Срби сами повели и Србе и Бугаре, или да су с покретом бугарским, у ком било моменту, здружили и Србе отоманске, не би се могао организовати ексархат онако како се организовао 1870, нити би ексархатска пропаганда могла ударити путем којим је ударила, кад је и у Нишу, на вратима кнежевине Србије, подизала епископију и школе бугарске. Па ипак, покрај све бугарске пропаганде, ни данас, после четрдесет година, за ексархатом нису пристали сви македонски Словени. Горе изнесене цифре, какве су да су, показују и опет трећину Словена под патријаршијом а са сачуваним осећајем своје народности. Кад се помисли, да грчке владике гоне језик словенски у црквама, убијају народне школе, и старају се свима начинима да те Словене погрче, и кад се узме на ум да је бугарска пропаганда приступала пред те куће и пред те људе и са словенском службом и са школама на народном језику; кад се узме на ум, по том, да су врло чести случајеви где данас, нарочито у скопљанском санџаку, где је патријаршија црквену управу поверила српским рукама, цела села често прелазе из ексархиста у патријархисте, и да се у

појединим местима размер патријархиста и ексархиста мења у корист оних првих, онда се види да догмати бугарске пропаганде нису тако тврди како се представљају, и да је питање о судбини македонских Словена још непрестано предмет борбе, и још непрестано отворено. Патријархисте Словене ексархисте су некада звале гркоманима, али се од последњих година ти „гркомани“ почињу приближавати к Србима, они данас отварају српске школе по Македонији, напоредо с ексархистама, и благодарећи слободнијем кретању и промењеним приликама, патријархисте се широм целе Македоније почињу називати Србима. Ексархисте, називајући себе Бугарима, једнако вичу да увере свет како Срба у Македонији нема. Али у исти мах, они мучким убиствима Срба по целој Македонији сведоче сами не само да не говоре истину, не само да Срба има — него и да их се они, ексархисте и бугараши, боје и да их сматрају за опасне. Да друкчије мисле, не би се служили проливањем крви. Зна се откуд тече ова борба, као и коме иде у корист, а зна се и како би се она, за тренутак, могла прекратити. Зна се, исто тако, и од кога долазе сметње неумерености за опште-корисни споразум, па ће време открити и сачувати потомству на коме је одговорност што се међу балканским Словенима не може да оствари ниједна већа и племенитија мисао. Ми смо сигурни да ће при том испиту Срби остати светла образа, јер се зна с које је стране лукавством и подвалама одговарано на искреност њихову.

Према овоме питању и наш статистичар и Руси у опште заузимају или пасивно или одвише тесно гледиште. Г. А. Ростковски бележи да није филолог, и по томе да не може ни покушати да расправи питање: да ли македонски Словени припадају народности српској или бугарској. Држећи, ипак, да је македонски говор прелаз од српскога језика к бугарскоме, г. А. Ростковски се одлучио да Македонце Словене не уврсти ни у Србе ни у Бугаре,

него да их назове само Словенима, који се назив може распростреги и на ексархисте и на патријархисте и на мусломане. За патријархисте г. А. Ростковски каже да „србофилствују“ само у Кичевском и Дибранском срезу, а иначе су под утицајем грчким; да им је у црквама неразумљиви грчки језик и да децу шаљу у грчке школе, у којима се учитељи старају да их по што по то грчки науче. По овом би излазило да је у ових људи осећање народности у истини много мање него што је у ствари, и да је стање које се описује *по њиховој драгој вољи*. Међу тим требало је забележити како се Васељенска Патријаршија из петних сила бори, да овим Словенима не да ни језика словенскога у цркви, ни народнога у школи (за коју они редовно траже језик српски); да има више од десет година од како ти људи непрестано то траже од патријаршије, али узалуд. Ова последња обележила је отворено на границама Скопске Епархије границе српске, и даље к југу тражи или Грке или Бугаре, и претпоставља, чак на штету вере, да се Словени одмећу к Бугарима, под ексархатску управу, само да јој не цепају грчко национално јединство у православљу! Та се политика види из стварних поступака Велике Цркве према својој словенској пастви изван Скопске Епархије. Може бити да је г. А. Ростковски био завршио свој чланак, када су 1897, оне исте године коју он својом статистиком црта, почеле се ипак и у Битољском Вилајету међу „патријархистама“ отварати српске школе, *противно одлукама патријаршије, по закону о јавној настави* Турскога Царства. И кад су те школе прорадиле; кад су, о својим славама, по обичајима хришћанским, тражиле свештеника, грчке су владике, по заповестима из патријаршије, одбијале те молбе и забрањивале свештеницима да на те славе иду, „јербо српске школе нису отворене с благословом патријаршије!“ Патријархисте десетинама година траже отварање својих школа прописаним

путем од патријаршије, и криве су, што, по жељама патријаршије, нису угушиле ту своју потребу, данас толико суврсмену, него су прибегле другом, допуштеном и законитом средству. И грчка црква у Турској осуђује своје верне што су се, притиснути да као народност мру, послужили јавним законом исте државе у којој је црква. Нити пада на памет Турцима (у њиховој индоленцији), нити Грцима да се не може у једној држави живети а њених се закона тако отворено не придржавати! И зар није дивљења достојно постојанство ових људи у својој народности при тако тешким приликама? На једну страну скоро неодољиви мамац ексархатске пропаганде, иза које се, уза словенски језик у цркви, показивала народносна пропаганда бугарска, а на другу — несносна нетрпљивост грчка, која исто тако није крила да хоће да погрчи и однароди ове сиромахе. И кад им нико неће да призна ових заслуга; кад се толико мало значења приписује њиховом стварном отпору, који показаше скоро кроз четрдесет година, на нама је Србима да им то признамо, пошто они хоће к нама и с нама, и пошто им нису беспослица старе традиције од XII до XIX века. И у Русији се самој још једнако не цени довољно овај појав. И тамо се ово питање, сложено из разних обзира културе, политике и народнога живота, узима увек потпуно једнострано, само са стране дијалекта. На напомену г. А. Ростковскога *да је македонски дијалекат прелаз од српскога к бугарскоме*, уредништво је „Живе Старине“ додало под линијом да је то „са свим неистинито, јер су само неки северно-македонски говори мешовити, српско-бугарски или бугарско-српски.“ Као да је Македонија колико Русија, и као да би толикоме гранању и тако танким прелазима било места! По самој тескоби места, то се тврђење већ само собом пориче.

Али је, при свем том, рад г. А. Ростковскога достојан сваке похвале, јер је покушај да се у садашња заплетена питања македонска унесе луча стварне светлости, једина

која може помоћи дз у њима колико толико сване. Ми његов статистички преглед нарочито препоручујемо онима који су ближе месту и који га могу са стварним знањем објаснити и допунити. Колико би се добило и за политику и за културу, и у опште за науку, кад би се прегледи као што је овај издали и за остале вилајете. И веће погрешке ласно би се исправиле, кад би се само главни пут пробио.

ЕПАРХИЈАЛНИЦИ

РАШКО-ПРИЗРЕНСКЕ И СКОПСКЕ ЕПАРХИЈЕ

ЗА

1899.

Ма да и Турска, нарочито по вилајетима, издаје неке статистике, ни о једној држави није таква мука са статистичким податцима као о Турској. У томе се, ваљада више но и у чем другом, види немар и неспремност турског чиновништва уопште. Отуда, једним делом, тече и она немогућност да се у Турској, самим турским средствима, без иностраног утицаја, изврши каква год реформа, ма да Турска не оскудева административним талентима.

Пошто у Турској државна (мусломанска) вера представља и засебну цивилизацију, расцеп је по верама у Турској већи но по народностима, и пошто вере једна другу не трпе и искључују више но што је то случај са народностима, ни царство, тога ради, никако не може да дође до заједничке какве год основице за све своје поданике. Из тога су, у старо време, текле автономне повластице за вере, које су биле узрок те су се у Турској више но и на ком другом месту, народности тако рећи претопиле у вере својих верних. У Турској се и социјални и просветни живот усредсређава око богомоље (ове или оне). И ко хоће да Турску добро позна или преброји, морао би поћи од једне до друге главне богомоље, и опет би требало да мотри и да свагда прокритикује што је добио. Ако у Турској настане време да се може цело царство или појединa му област уредно или тачно статистички пребројати, то ће бити знак да су царство или она област зрели за реформе. Дотле се и статистика мора градити на парче и начинима којима се она нигде не гради.

За добру статистику треба још поверење у статистику; другојачије да кажемо: не треба нико ништа од пребрајања и пописивања да зебе ни да страхује; не треба нико од тог посла да очекује ни материјалне ни политичке добити. Сад ће се видети шта значи ова напомена.

Пошто је с почетком 1896 управа Рашко-Призренске, а у јесен 1897 управа Скопске Епархије дошла у српске руке, ја сам, као посланик Србије у Цариграду, желео да добијем тачне податке о стању наших људи, цркава итд. у те две епархије.

Први се одазвао мојој жељи покојни рашко-призренски митрополит Дионисије. Он је назначио прво како је његов претходник, покојни митрополит Мелентије саопштавао патријаршији *мањи број парохија но што га је имао у ствари*, с намером да се представи као сиромашнији митрополит. По том примеру и из истог разлога радили су, наравно, и свештеници сваки за своју парохију. Митрополит Дионисије, по томе, опомиње, да је број домова у парохијама редовно мањи но у ствари. Један пријатељ могао нас је, на пример, уверити да Колашин броји у ствари на 900 домова српских, а у прегледу митрополита Дионисија дато му је 335. Исти пријатељ, веома добро извештен, напоменуо ми је да је исти случај са Сиринићем и с Гиланом. Осим тога је несигурно и бројање по домовима. Колико да узмете на дом становника? Мој пријатељ ми је напоменуо да су у Старој Србији ретке куће са 5 а веома честе са преко 20 душа. Државни обичај по Турској да се, по старим навикама, дажбине разрезују на куће, јако је потпомагао подизање задруга. С тога је оправдана напомена мога пријатеља, да на домове у Старој Србији треба рачунати просечно по 8—10 душа.

Тај појав, неповерење у статистичке пописе у Турској, и бојазан да се статистички пописи врше само за фискалне потребе и да вуку за собом повећање дажбина опажен је и од других. У Carte éthnographique de la Turquie d'Europe et dénombrement de la population grècque de l'Empire Othoman. Par A. Synvet. Paris 1877 пише се о статистичком материјалу турских вилајетских и грчких епархијских извештаја ово: „Да би своје грађане заклонили од плаћања, кметови су обично бележили мање кућа него што има у истину, изоставивши уз то још и куће које плаћати не могу."

Препоручујући нарочито да ми се пошљу само поуздани и верни стварноме стању податци, без увијања и политичког шовинизма, који је на Балканском Полуострву данас сувише отупио осећај истине, дао сам повода да ми се открије још једна обмана статистиком.

У крајевима македонским, где гори борба међу Србима и Бугарима и међу ексархатом и патријаршијом, сирота истина има да пати и од других невоља. Исти је случај међу Грцима и мак. Румунима (Цинцарима).

Шаљући епархијалник Скопске Епархије покојни митрополит Фирмилијан писа ми, 31 јан. 1900: „Трудећи се „да будем што верњи у тачности, ја сам овде ставио и „истинити број наших домова у епархији. Но до сада је „свету познато да ми имамо близу 12000 домова. И ово „сматрам за нужно напоменути." С моје стране имам да напоменем, да таблице послане с поменутим писмом дају цифру 8197 домова патријаршијских у Скопској Епархији.

Већ и за спомен покојног митрополита Фирмилијана, и из уверења да једино од истине страховати не треба, ја штампам овде податке онако како су ми послани. Они представљају стање из године 1899 као и они што ми је послао пок. митрополит Дионисије за Призренску Епархију. Они ће постати тачка за поређење наших национално верских напредака или назадака у тим епархијама.

Види се, дакле, да овде, где је у питању национална борба, престаје и онај страх од плаћања, и сваки гледа да се представи само што многобројнији, рачунајући да ће му то помоћи. Какво онда поверење можемо имати у ста-

стике бугарске, грчке, румунске? Познато је да је у њих болест шовинизма развијена још јаче него у Срба.

И пошто Турска не може или не уме да преброји сама своје царство; пошто је немогућно ослонити се на оно што свака вера о себи јавља; пошто опет статистика једина може да помогне размрсити националистички чвор у Македонији — остаће још да ће се морати тражити међународни дипломатски начин како да се преброји и попише спорна област!! Није ли ово морална фотографија и Турске и њених антагониста?

Овде, међу тим, ми пуштамо у свет прегледе, за које су њихови састављачи мислили да нису за штампу него само за наше лично обавештење.

А.

Епархијалник рашко-призренски.

I.

Призрен и протопресвитерат призренски.

У Призрену и протопресвитерату призренском има:

1.	Цркава у којима се служи свега	19.
2.	„ „ „ „ не служи свега	2.
3.	„ „ развалинама	39.
4.	Манастира у којима се служи свега	2.
5.	Игумана	1.
6.	Протојереја	1.
7.	Јереја	14.
8.	Јеромонаха	2.
9.	Ђакона	1.
10.	Монаха	1.
11.	Парохија	16.
12.	Домова	223.

13. У Призренској Богословији од духовних лица има: 1 архимандрит; 1 протојереј; 1 сингел и 2 јеромонаха. Има и 1 капела (параклис) у којој се врши црквено правило.

II.

Гнилан и протопресвитерат гнилански.

У Гнилану и протопрезвитерату гниланскоме има:

1.	Цркава у којима се служи свега	19
2.	„ „ „ „ не служи свега	1.
3.	„ „ развалинама	83.
4.	Манастира у којима се служи	1.
5.	„ „ развалинама	5.
6.	Икономa	1.
7.	Јереја	16.
8.	Јеромонаха	2.
9.	Монаха	1.
10.	Парохија	19.
11.	Домова православних	2811.

III.

Приштина и протопресвитерат приштински.

У Приштини и протопрезвитерату приштинском има:

1.	Цркава у којима се служи свега	12.
2.	„ „ „ „ не служи	1.
3.	„ „ развалинама	21.
4.	Манастира у којима се служи	1.
5.	„ „ развалинама	2.
6.	Капела (параклис) у којој се чита правило	1.
7.	Архимандрита	1.
8.	Синђела	1.
9.	Протојереја	1.
10.	Јереја	16.
11.	Ђакона	1.
12.	Парохија	16.
13.	Православних домова	2116.

IV.

Вучитрн и намесништво вучитрнско.

У Вучитрну и намесништву вучитрнском има:

1.	Цркава у којима се служи свега	3.
2.	„ „ развалинама	13.
3.	Манастира у којима се служи	1.

4. По предању народном у овоме протопресвитерату има планина „Чечавица“ звана „мала српска Св. Гора“ у којој има манастира у развалинама до . . . . . 20.
Игумана . . . . . 1.
6. Икономa . . . . . 1.
7. Сакеларија . . . . . 1.
8. Јереја . . . . . 2.
9. Јеромонаха . . . . . 2.
10. Парохија . . . . . 4.
11. Православних домова . . . . . 510.

V.

Митровица и протопресвитерат митровачки.

У Митровици и протопресвитерату митровачком има:
1. Цркава у којима се служи свега . . . . . 2.
2. „ „ развалинама . . . . . 9.
3. Манастира у којима се служи . . . . . 1.
4. Протојереја . . . . . 1.
5. Јереја . . . . . 5.
6. Јеромонаха . . . . . 1.
7. Парохија . . . . . 6.
8. Православних домова . . . . . 776.

VI.

Колашинско намесништво.

У Колашинском намесништву има:
1. Цркава у којима се не служи . . . . . 2.
2. „ „ развалинама . . . . . 2.
3. Манастира у којима се служи . . . . . 2.
4. Јереја . . . . . 4.
5. Парохија . . . . . 3.
6. Православних домова . . . . . 335.

VII.

Пећ и протопресвитерат пећски

У Пећи и протопресвитерату пећском има:
1. Цркава у којима се служи свега . . . . . 8.
2. Црква у с. Истоку, метох ман. В. Дечана . . 1.

3. Цркава у којима се не служи . . . . . 3.
4. „ „ развалинама . . . . . 40.
5. Манастира у којима се служи . . . . . 2.
6. „ „ развалинама 2
7. Архимандрита . . . . . 1.
8. Игумана . . . . . 1.
9. Јереја . . . . . 8.
10. Јеромонаха . . . . . 7.
11. Јерођакона . . . . . 1.
12. Монаха . . . . . 1.
13. Парохија . . . . . 10.
14. Православних домова . . . . . 1552.

VIII.

Нови Пазар и ново-пазарски протопресвитерат.

У Новоме Пазару и ново-пазарскоме протопресвитерату има:
1. Цркава у којима се служи свега . . . . . 6.
2. „ „ развалинама . . . . . 37.
3. Манастира у развалинама . . . . . 2.
4. Протојереја . . . . . 1.
5. Јереја . . . . . 13.
6. Јеромонаха . . . . . 1.
7. Парохија . . . . . 13.
8. Православних домова 1501

IX.

Сеница и сенички протопресвитерат.

У Сеници и сеничком протопресвитерату има:
1. Капела, у којима се служи свега . . . . . 1.
2. Цркава „ „ „ не служи . . . . . 2.
3. „ „ развалинама . . . . . 14.
4. Манастира . . . . . 2.
5. Протојереја . . . . . 1.
6. Јереја . . . . . 8.
7. Парохија . . . . . 9.
8. Православних домова . . . . . 886.

X.

Нова Варош и протопресвитерат ново-варошки.

У Новој Вароши и протопресвитерату ново-варошком има:

1. Цркава у којима се служи свега . . . . . 4.
2. „ „ развалинама . . . . . 16.
3. Капела, у којима се чита правило . . . . . 2.
4. Парохија . . . . . 7.
5. Сакеларије . . . . . 1.
6. Јереја . . . . . 5.
7. Православних домова . . . . . 935.

XI.

Прибој и прибојско намесништво.

У Прибоју и прибојском намесништву има:

1. Цркава у којима се служи свега . . . . . 1.
2. Манастира у развалинама за који је и царски ферман изашао да се обнови . . . . . 1.
3. Игумана . . . . . 1.
4. Јереја . . . . . 1.
5. Парохија . . . . . 2.
6. Православних домова . . . . . 378.
7. Капела, у којој се чита правило . . . . . 1.

XII.

Пријепоље и протопресвитерат пријепољски.

У Пријепољу и протопресвитерату пријепољском има:

1. Цркава у којима се служи свега . . . . . 2.
2. „ „ „ „ не служи, него само правило одржава . . . . . 1.
3. Манастира у којима се служи . . . . . 1.
4. Јеромонаха . . . . . 1.
5. Јереја . . . . . 6.
6. Парохија . . . . . 6.
7. Православних домова . . . . . 974.

XIII.

Плевље и протопресвитерат плевањски.

У Плевљима и протопресвитерату плеваљском има:

1. Цркава у којима се служи свега . . . . . 2.
2. „ „ развалинама . . . . . 5.

3. Манастира у којима се служи . . . . . 2.
4. „ „ развалинама . . . . . 5.
5. Игумана . . . . . 1.
6. Протојереј почасни . . . . . 1.
7. Јереја . . . . . 9.
8. Јеромонаха . . . . . 2.
9. Монахиња . . . . . 1.
10. Парохија . . . . . 12.
11. Православних домова . . . . . 1732.

XIV.

Бело Поље и намесништво бело-пољско.

У Белом Пољу и намесништву бело-пољском има:

1. Цркава у којима се служи свега . . . . . 3.
2. „ „ развалинама . . . . . 1.
3. Јереја . . . . . 5.
4. Парохија . . . . . 7.
5. Јеромонаха . . . . . 1.
6. Православних домова . . . . . 756.

XV.

Рожајско намесништво.

У Рожајском намесништву има:

1. Црква, у којој се чита правило . . . . . 1.
2 Јереја . . . . . 2.
3. Парохија . . . . . 2.
4. Православних домова . . . . . 182.

XVI.

Беране и беранско намесништво.

У Беранима и беранском намесништву има:

1. Цркава у којима се служи свега . . . . . 1.
2. „ „ развалинама . . . . . 16.
3. Манастира у којима се служи . . . . . 1.
4. „ „ развалинама . . . . . 1.
5. Јереја . . . . . 11.
6. Јеромонаха . . . . . 2.

7. Парохија . . . . . 10.
8. Православних домова . . . . . 1717.

XVII.

Скадар и скадарско намесништво.

У Скадру и скадарском намесништву има:

1. Цркава у којима се служи свега . . . . . 4.
2. „ „ развалинама . . . . . 1.
3. Јереја . . . . . 3.
4. Парохија . . . . . 3.
5. Православних домова . . . . . 289.

Примедба. У Рожајском намесништву сазнато је да има приличан број цркава у развалинама, али о томе нема још поузданих података.

У Рашко-Призренској епархији има:

1. Цркава у којима се служи . . . . . 87.
2. „ „ „ „ не служи . . . . . 14.
3. „ „ развалинама . . . . . 294.
4. Манастира у којима се служи . . . . . 14.
5. „ „ развалинама . . . . . 40.
6. Капела у којима се служи . . . . . 1.
7. „ „ „ „ чита правило . . . . 5.
8. Архимандрита . . . . . 3.
9. Игумана . . . . . 5.
10. Сингела . . . . . 2.
11. Протојереја . . . . . 7.
12. Икономa . . . . . 2.
13. Сакеларија . . . . . 2.
14. Јеромонаха . . . . . 21.
15. Јереја . . . . . 128.
16. Јерођакона . . . . . 2.
17. Ђакона . . . . . 2.
18. Монаха . . . . . 3.
19. Монахиња . . . . . 1.
20. Парохија . . . . . 145.
21. Православних домова . . . . . 19681.

Посебно у свакој вароши или варошици у Рашко-призренској Епархији има православних домова:

1. У Призрену 982
2. „ Гњилану 407
3. „ Приштини . . . 531
4. „ Вучитрну 210
5. „ Митровици . . . 180
6. „ Пећи 461
7. „ Новом Пазару . 153
8. „ Сеници 105
9. „ Новој Вароши . . 185
10. „ Плевљима . . . 278
11. У Пријепољу 117
12. „ Прибоју 19
13. „ Беломе Пољу . . 95
14. „ Беранима 87
15. „ Плаву 80
16. „ Гусињу 52
17. „ Скадру 122
18. „ Ђаковици 70
19. „ Ораховцу 176
20. „ Феризовићу . . . 20

Свега: *4420*

Српско-православне школе у рашко-призренској епархији су:

1 Богословско-учитељска школа са 8 наставника између којих је један за турски језик у Призрену.

71 мушких основних школа.

15 женских.

100 учитеља (од којих 3 Турчина за турски језик).

20 учитељица.

Б.

Епархијалник Скопски.

I.

Скопски протопресвитерат.

Седиште је протопрезвитерата у Скопљу.

У Скопљанском Протопресвитерету има 14 цркава, у којима се редовно служи служба Божија, а то су:

1. Црква Св. Спаса у вароши Скопљу. Не зна се кад је прављена, само се зна да је два пут спаљивана, а по други пут је обновљена 1829. год.

2. Црква Св. Атанасија у с. Шишову. Пре 600 година прављена;

3. Црк. Св. Параскеве у с. Побужју и Св. Димитрија;

4. Црк. Св. Вел. муч. Ђорђа у с. Бањанима, прављена у XVI веку;

5. Црк. Св. Тројице у с. Чучеру, која је обновљена 1838 године;

6. Ц. Св. Спаса у с. Кучкову, обновљена 1891 године;

7. Ц. Св. Николе у селу Мирковцу и Св. Петке. Ова последња обновљена је 1873 год.;

8. Ц. Св. Николе у селу Глуву, обновљена 1855. год.;

9. Ц. Св. Јована у с. Булачанима, обновљена 1862. год.;

10. Ц. Мале Госпође у с. Бразди, за коју се не зна ни кад је рађена ни ко ју је правио;

11. Ц. Св. Спаса у с. Кожљу;

12. Ц. Св. муч. Талалеја у Новом Селу, обновљена 1895. г.;

13. Ц. Св. Спаса у с. Кучевишту, задужбина цара Уроша II и ц. Св. Атанасија обновљена 1889. год.;

14. Ц. Св. Спаса у с. Бродцу.

У истом протопрезвитерату постоје и 7 манастира, у којима се такође редовно врши служба Божија, а то су:

1. Манастир Св. Николе у с. Шишову, рађен пре 600 година;

2. Ман. Мале Госпође у с. Побужју;

3. Ман. пророка Илије у с. Бањанима. Рађен у доба Немањића;

4. Ман. Благовештења Св. Богородице у истом селу, такође из доба Немањића;

5. Ман. Св. Никите у с. Горњанима, задужбина цара Уроша;

6. Ман. Св. вел. мученика Ђорђа у с. Кучкову, из дома Немањића;

7. Ман. Св. Архангела у с. Кучевишту, задужбина цара Уроша II.

У истом протопресвитерату има 1 протојереј и 16 свештеника и толико парохија и 1 игуман.

У Скопљанском Протопрезвитерату има свега 1042 православних домова, подељених у 16 парохија, и то:

1. Скопљанска	136
2. Шишовска	18
3. Побужка	55
4. Бањанска	99
5. Чучерска	50
6. Горњанска	20
7. Кучковска	95
8. Мирковска	64
9. Глуховска	38
10. Булачанска	45

11. Браздска	58
12. Кожљанска	71
13. Кучевишка	208
14. Злокућанска	28
15. Вучји-Долска	25
16. Бардовска	32
Свега	1042

Од црквених развалина у овом протопресвитерату постоје само у с. Бразди развалине цркве Св. Атанасија за коју се не зна чија је задужбина. А манастирских развалина има на пет места, и то:

1. У с. Мирковцу развалине манастира св. Илије, у коме се налази агијазма (вода за умивање болесника);

2. Развалине ман. св. Атанасија у истом селу;

3. Развалине ман. св. Петке такође у истоме селу (за ова три манастира не зна се чија су задужбина);

4. Развалине ман. св. Атанасија у с. Љуботену, задужбина цара Уроша; и

5. У с. Булачанима развалине манастира чије се име не зна, као ни чија је задужбина.

II. Прешевски протопресвитерат.

Прешевски Протопресвитерат налази се у Прешевској Кази. Столица му је у Бујановцима (новој варошици на железничкој линији).

У Прешевском Протопресвитерату су ове цркве, у којима се редовно врши служба Божија:

1. Ц. Св. Илије у с. Сејацу, обновљена 1888 године;

2. Ц. Св. Петке (Параскеве) у с. Светој Петци, подигнута 1858 године;

3. Ц. Св. ап. Петра и Павла у варошици Бујановцима, обновљена 1864 године;

4. Ц. Св. Петке у с. Раковцу, сазидана 1848 године;

5. Ц. Св. Архан. Михаила и ц. светих ап. Петра и Павла у с. Лопардинцу;

6. Ц. Св. Николе у с. Клиновцу, начињена 1833 год.;

7. Ц. Св. Ђорђа у с. Крушевици, сазидана 1869 год.:

8. Ц. Св. Ђорђа у с. Пунешевцу, рађена 1827 год.;

9. Ц. Св. Тројице у с. Марганцу, сграђена 1850 год.;

10. Ц. Св. апостола Петра и Павла у с. Стајовцу, обновљена 1858 године;

11. Ц. Св. Николе у с. Шапранцу, обновљена 1873 год.;

12. Ц. Св. Архан. Михаила у с. Трници, подигнута 1866 г.;

13. Ц. Св. Јована Богослова, у селу Шаинцу, обновљена 1855 године;

14. Ц. Преображења Христова у с. Козјем Долу, обновљена 1858 године;

15. Ц. Св. Симеона у с. Богдановцу, обновљена 1895 год.;

16. Ц. Св. Илије у с. Лево-Соју, обновљена 1866 године;

17. У селу Жужељици црк. Св. Преполовења, обновљена 1896 године;

Од манастира у овом протопресвитерату постоји само један, у коме се редовно слави име Божије, а то је: манастир Св. Прохора Пчинског на реци Пчињи, испод села Јабланице, који је сазидан пре хиљаду година.

У Прешевском Протопресвитерату има 44 свештеника а 37 парохија.

Број православних домова у Прешевском Протопресвитерату износи 3767 домова у 37 парохија, и то:

1.	Парохија	Сојачка	96
2.	„	Бараљевска	96
3.	„	Спанчевачка	130
4.	„	Куштичка	57
5.	„	Трејачка	82
6.	„	Св. Петачка	191
7.	„	Љиљаначка	73
8.	„	Лопардинска	45
9.	„	Јабланска	50
10.	„	Магленска	38
11.	„	Раковачка	45
12.	„	Бујановачка	255
13.	„	Горновачка	101
14.	„	Клиновачка	80
15.	„	Жбевачка	136
16.	„	Божињевачка	29
17.	„	Кршевичка	40
18.	„	Пунешевска	119
19.	„	Марганачка	42
20.	„	Црвено-Градска	130

21.	Парохија	Радовничка	130
22.	„	Стајовачка	130
23.	„	Глогска	135
24.	„	Шапранска	133
25.	„	Трничка	118
26.	„	Шаинска	108
27.	„	Козји-Долска	120
28.	„	Лесничка	110
29.	„	Каловска	50
30.	„	Неравска	185
31.	„	Сурличка	153
32.	„	Ђерманска	155
33.	„	Биљачка	85
34.	„	Рељанска	84
35.	„	Богдановачка	66
36.	„	Краљево-Кућска	75
37.	„	Лево-Осојска	65
		Свега	3767

Црквених развалина има у Прешевском Протопресвитерату на овим местима:

1. Развалине ц. Св. Николе у с. Старцу, за коју се не зна ништа;

2. Развал. ц. Св. Танасије у с. Спанчевцу, за коју се такође не зна ништа;

3. У с. Куштици налазе се развалине црк. Св. Јелене;

4. У с. Трејаку постоје развалине црквене, о којима се ништа не зна, као и о самој цркви;

5. Ц. Св. Спаса у селу Брњару — не зна се;

6. У с. Љиљанцу развалине ц. Св. Прокопија, за коју се не зна ништа;

7. Развалине цркве, за коју се ништа не зна, у с. Јабланици;

8. Разв. у с. Жбевцу ц. Св. Тројице, за коју се не зна ништа;

9. Развалине црк., за коју се ништа не зна, у с. Боровцу;

10. У с. Барелићу, баш на граници Србије и Турске, постоје развалине ц. Св. Илије — ни о њој се не зна ништа;

11. Разв. ц. Св. Илије у с. Радовници — не зна се ништа;

12. У с. Глогу налазе се развалине цркве, за коју се не зна ништа. Ту се народ сакупља о Спасову-дне;

13. У с. Трници постоје развалине ц. Св. Богородице, за коју се ништа не зна;

14. Развалине ц. Св. Петке, за коју се ништа не зна, у с. Лесници;

15. У с. Нераву развалине цркве, за коју се ништа не зна;

16. Ц. Св. Еван. Марка у с. Зладовцу — не зна се;

17. У с. Сурлици постоји црква разрушена, али се о њој ништа не зна;

18. Развалине у Ђерману (село) цркве, о којој се ништа не зна;

19. У с. Раковици постоје развалине ц. Св. Арханђела;

20. Развалине ц. Св. Арханђела у с. Рељану — не зна се;

21. У с. Краљевој-Кући развалине ц. Св. Јована Богослова.

Према овоме о свима развалинама црквеним у овом протопресвитерату готово ништа се не зна; а тако исто и о развалинама манастира, чији простор показује да је био величанствен, у селу Црвеном Граду.

III. Тетовски протопресвитерат.

Тетовски Протопресвитерат налази се у Тетовској Кази. Столица му је у Тетову.

У Тетовском Протопресвитерату има 26 цркава, у којима се редовно служи служба Божија, а то су:

1. У Тетову ц. Св. Николе, али пошто је црква спаљена, то је народ над папертом подигао кров, те се ту Богу моли;

2. Ц. Св. Параскеве у с. Сиричану, обновљена 1884 год.;

3. Ц. Св. Параскеве у с. Туденцу, не зна се чија је задужбина;

4. Ц. Св. Богородице у с. Брезну, обновљена 1873 год.;

5. Ц. Св. Параскеве у с. Вратници;

6. Ц. Св. Спаса у с. Рогачеву, направљена 1893 године;

7. Ц. Мале Госпође у с. Беловишту;

8. Ц. Св. Вел. муч. Ђорђа у Старом Селу;

9. У с. Одри ц. Св. Николе, обновљена 1875 године;

10. Ц. Успенија Св. Богородице у с. Асунову, сграђена 1872 год.;

11. Ц. Св. муч. Марине у селу Зубовцу — обновљена 1840 године;

12. Ц. Св. Вел. муч. Димитрија у Гостивару (Костову);

13. Ц. Св. Богородице прављена 1830 год. у с. Дуфу и ц. Св. Николе — прављена по други пут 1859 године;

14. У Новом Селу ц. Св. Јована Претече — обновљена 1885 год.;

15. Ц. Св. ап. Петра и Павла у Таимништу;

16. Ц. Св. Вел. муч. Ђорђа у селу Хунову — обновљена 1877 год;

17. Ц. Св. Вел. муч. Димитрија у с. Митровим Крстима, обновљена 1882 год.;

18. Ц. Мале Госпође у с. Среткову;

19. Ц. Св. Николе у с. Церову, обновљена 1859 год.;

20. Ц. Св. Николе у с. Маврову и црква Св. Ђорђа;

21. Ц. Св. Николе у с. Пожаранима;

22. Ц. Св. Николе у селу Галати:

23. Ц. Св. Пантелеимона у селу Нићфорову, обновљена 1868 године;

24. Ц. Св. Атанасија у селу Железној Реци.

У Тетовском Протопресвитерату има један протојереј и 23 свештеника, а 16 парохија.

Број православних домова у Тетовском Протопресвитерату износи 1595, и они су овако распоређени по парохијама.

1.	Парохија	Тетовска	249
2.	„	Сиричанска	81,
3.	„	Брезјанска	83,
4.	„	Вратничка	150,
5.	„	Беловишка	136,
6.	„	Одарска	80,
7.	„	Леуновска	80,
8.	„	Зубовска	65,
9.	„	Дуфска	144,
10.	„	Тајмничка	80,
11.	„	Хуновска	51,
12.	„	Сретковска	98,
13.	„	Мавровска	65,
14.	„	Пожаранска	107,
15.	„	Нићфоровска	56,
16.	„	Железно-Речка	70,
		Свега	1595 дом.

У овом протопресвитерату су развалине ових цркава:

1. Ц. Св. Атанасија у с. Брбашеву — задужбина цара Уроша;

2. Ц. Св. Илије у с. Брезну, о њој се ништа не зна;

3. Ц. Св. Илије у с. Горанцима, и о њој се не зна ништа;

4. Ц. Св. Спаса у с. Јазинцима — не зна се;
5. Ц. Св. Параскеве у с. Таимништу — не зна се;
6. Ц. Св. Параскеве у с. Среткову — не зна се;
7. Ц. Св. Климента у с. Пожаранима, о којој се такође не зна ништа;

А развалине су ових манастира;

1. Ман. Живоносног Источника у селу Леунову, за који се не зна чија је задужбина;
2. Манастир Св. Пантелеимона у с. Нићфорову — не зна се ни о њему;
3. Ман. Св. Илије у с. Железној Реци, о коме се такође не зна ништа.

IV. Кумановски протопресвитерат.

Кумановски Протопресвитерат налази се у Кумановској Кази. Столица му је у Куманову.

У Кумановском Протопресвитерату редовно се служи служба Божија у овим црквама, а то су:

1. Ц. Св. Николе у Куманову (под Ексархијом Бугарском, али и наш народ иде на молитву);[1]
2. Црква Св. Атанасија у селу Кокошињу — направљена 1845 године;
3. Црква Св. Илије у с. Никуљану, обновљена 1899 год.;
4. Ц. Св. Спаса у с. Довезенцу — обновљена 1825 год.;
5. Ц. Св. Николе у с. Кушању, обновљена 1889 год.;
6. У с. Бељаковцу црква св. Николе — задужбина Немањића, и црква св. Параскеве;
7. Ц. Св. вел. мученика Ђорђа у селу Старим Нагоричанима, задужбина краља Уроша.

Манастири, у којима се такође врши редовна служба Божија, ови су:

1. Манастир „Забел“ св. Богородице у селу Забелу, обновљен 1856 године;
2. Манастир „Градиште“ Св. Ђорђа у селу Градишту — не зна се кад је прављен;
3. У селу Бељаковцу манастир Св. Ђорђа, и за њега се не зна кад је прављен ни ко га је правио.

У Кумановском Протопресвитерату има један протојереј, 16 свештеника и 1 игуман.

[1] Сада Срби имају своју нову цркву.

Број православних домова у Кумановском Протопресвитерату износи 1411 дом, у 12 парохија, и то:

1.	У I Кумановској парохији	228,
2.	„ II „ „	231,
3.	„ Липковској парохији	105,
4.	„ Мамотињској парохији	45,
5.	„ Кокошињској „	98,
6.	„ Алгуњској „	146,
7.	„ Челопечкој „	30,
8.	„ Макрешкој „	84,
9.	„ Довезенској „	169,
10.	„ Кушањској „	70,
11.	„ Бељаковској „	72,
12.	„ Старо-Нагоричкој „	133.
	Свега	1411 дом.

У Кумановском Протопресвитерату има свега 12 парохија.

Црквених развалина у овом протопресвитерату има на 12 места, и то ових цркава:

1. Црква Св. Атанаса у селу Бедини — не зна се кад је и ко ју је правио;
2. Ц. Св. Спаса у Новом Селу — такође се не зна;
3. У с. Карабичанима развалине цркве Св. Ђорђа и ц. Св. Тројице — ништа се не зна;
4. Развалине цркве Св. Параскеве у с. Табановцу;
5. У с. Липкову развалине ц. Св. Ђорђа;
6. Ц. Св. Тројице у с. Татомиру — ништа се не зна ни о њој;
7. Развалине цркве, чије се име не зна, у селу Алгуњи;
8. Развалине цркве, за коју се не зна, у селу Читирцу;
9. У селу Челопеку развалине ц. Св. Николе — задужбина краља Милутина:
10. Цркве Св. Тројице у с. Добрињи — не зна се о њој;
11. Ц. Св. Николе у селу Драгомиру, не зна се;
12. Ц. Св. Ђорђа у селу Клечевцу — ни о њој се не зна.

Манастирске су развалине ове:

1. Развалине ман. Св. Богородице у с. Думановцу, о њему се не зна;
2. У с. Скачковцу развалине ман. Св. Јована, о коме се такође не зна ништа.

V. Кратовски протопресвитерат.

Кратовски Протопресвитерат налази се у Кратовској Кази. Столица му је у Кратову.

Кратовски Протопресвитерат има 4 цркве, у којима се редовно служи служба Божија, а то су:

1. Црква Св. Николе у Кратову;
2. Црква Усековења Св. Јована у селу Турелеву — начињена пре 550 година;
3. Црква Св. Николе у с. Шталкову — обновљена 1861 год.;
4. Црква Св. Богородице у селу Злетову.

У Кратовском Протопресвитерату има један протојереј и пет свештеника.

У Кратовском Протопресвитерату има 187 домова у 4 парохије, а на име:

1.	У Кратовској парохији	95,
2.	„ Стубланскоj „	24,
3.	„ Шталковичкој „	40,
4.	„ Злетовској „	28,
	Свега . .	187 дом.

Само на једном месту, у селу Стубланима, налазе се црквене развалине, и то цркве Св. Богородице, о којој се ништа не зна.

У селу Калуђерици постоје развалине манастира којему се ни име ни постанак не зна.

VI. Кочански протопресвитерат.

Кочански Протопресвитерат налази се у Кочанској Кази. Столица му је у Кочанима.

У том протопресвитерату има само једна црква у којој се редовно служи служба Божија, а то је црква Св. Пантелеимона у селу Нивичанима.

Свештеника у овом протопресвитерату има два и парохије две, и то:

1. Кочанска са 93 дома; и
2. Нивичанска са 83 дома.

VII. Паланачки протопресвитерат.

Паланачки Протопресвитерат налази се у Паланачкој Кази. Столица му је у Криворечкој Паланци (Егри-Паланци).

У томе протопресвитерату има један свештеник и једна — паланачка — парохија са 19 домова.

Кад се све у једно збере, наћи ћемо да се 1899 у Скопској Епархији православних Срба под Васељенском Патријаршијом налазило.

1. Протојереја 4 и 1 намесник.
2. Свештеника 107.
3. Парохија 88.
4. Цркава које служе 70.
5. Манастира који служе 10.
6. Православних домова 8197.
7. Цркава у развалинама 42.
8. Манастира у развалинама 12.

КЉУЧ

Абдал-Мурат 166.
Абдул-Хамид, 113, 121, 262.
Абдурахман-паша, 111, 113, 115.
Аверов, 348.
Авзи-паша, 98, 106, 108, 110, 112, 113.
Авлона, 336, 337, 338, 400.
Аврет-хисарски Санџак, 354
Автономија верска у Турској, 517.
Автономна хришћанска права по Турској, 483.
Агарени, 27.
Агатопоље, 341.
Агост, 57.
Адакале, 435.
Ајазма, 137.
Ак-Сарај-Чаршија, 133.
Ак-Чалан, 181.
Ала-Един, султан иконијски, 169.
Алгуња село, 535.
Александар, бугарски цар, 303.
Александар Велики, 297, 352, 379.
Александар краљ, 119, 412.
Александар Комнен цар, 27, 28.
Алексинац, гранично место, 6.
Али-бег, 200.
Али-паша, 121, 479, 483.
Али-паша Јањински, 320, 351
Алберто краљ, 203.
Амичис Е. 141.
Ананија митрополит призренски, 444
Анастасија Фармаколитрија, 243.
Анастасијев Зид, 321.
Ангора, 164, 174, 192, 194.
Андроник, 233, 234.
Андроник I, 220.
Анкона, 81.
Антагонизам хришћ. сила и Турске, 405.
Антим епископ, Србин, 444.
Антим VII патријарх, 454.
Анти-словенска политика у Румуна, 477.
Анти-словенска политика и Србија, 496.
Анти-словенски правци грчке политике, 478 и др.
Анти-турска политика, 201.
Арбанија, 326, 330, 351, 420.
Арбанаси, 104, 112, 113, 326, 327, 328, 334, 335, 336, 337, 340, 349; — као етнографска група, 381, 498, 503; — и Срби, 462; — у Битољском Вилајету, 505.
Арнаути, 349.
Арсеније IV патријарх, 434.
Арта, 400.
Арханђелова Црква, 216; — у Јерусалиму, 217, 224.
Арула тј. огњиште, 19.
Асен, 221, 419; — Јован и Св. Петка, 249; — Константин, 27.
Асени, 324.
Асенова држава, 302.
Асуново, село, 532.

Атина, 383, 468, 471; — и Фанар, 415; — као престоница и средиште народне идеје, 402; — као средиште нове грчке политике, 445.
Атинска пропаганда, 478.
Атинско друштво за ширење јелинске књижевности, 244.
Ат-Мејдан, 134.
Аустрија и њене агитације на Балканском Полуострву, 431.
Аустро-Угарска, 127.
Ахмед Вефик-ефендија, 356.
Ахмед-паша, 218, 219
Ахмед Султановић, 209.
Аџарлар, 70.

Бабуна, 23.
Бабунски кланци, 109
Бадер, 76.
Базјаш, 335.
Бајазит, 132, 173, 178, 186, 201, — ових синова међусобице, 194, 202.
Бакарно Гумно, 299.
Бакић Д. 173, 177.
Балкан, 298, 329; -- ска историја и њене особине, 277, 378; — ска реклама у политици, 461; — ске статистике и лажне цифре, 461; — ско етнографско питање, 310; — ско питање и равнотежа, 407; — ско Полуострво и политично јединство, 395.
Балкански, писац, 131.
Балуклија, 136, 137, 138.
Бан Милутин и Дука Херцеговац, 302.
Бањани село, 527, 528.
Бар, 205.
Бардовци, 76, 98, 114.
Барелић село, 531.
Батемберг, А. кнез; 394, 480.
Бахче-кеј, 253.
Башино Село, 51.
Бедеријана, 76, 77.
Бедина село, 535.
Безистан (стамболски), 42, 132; — у Скопљу, 41.
Белаур, брат цара Михаила, 302.
Беледија (општина) у Куманову, 16.
Белеш, 372.
Бели, врач, 216.
Белиград-капу у Цариграду, 253;— махале у Цариграду, 251, 253.
Беловиште село, 532.
Бело Поље, 527
Белопољско Намесништво, 525.
Бељаковац село, 534.
Бем Е, 359.
Београд, 195, 383, 471, 478, 508, 509; — и грчке школе, 343; — и турски хоџа, 497: — као књижевно средиште, 384; — узели Турци, 242; — уступљен Угарској, 202; — и опсада турска, 204; — ска црква у Цариграду, 253.
Београд код Бујукдера, 252.
Београђани у Цариграду, 251.
Бер, 57, 326.
Берани, 527.
Беранско Намесништво, 525.
Берар В., 498, 499.
Берлин, 312.
Берлински Конгрес, 127, 496, 498; — и балкански етнографски спорови, 309; — и целина Балканског Питања, 313.
Берлински Мир, 479.
Берлински Уговор, 121; — и балканске међусобице, 395; — и балканска равнотежа, 396; — и његов утицај на балканску политику, 393.
Берски санџак, 353.
Бертрандон де ла Брокијер, 135, 195, 196, 198.
Беч, 390; — и Вуков правопис, 71.
Бијело Поље, 334, 336.
Билећик, 171.
Биљач, 335, 336; — село 8; — хан, 8, 11—14.
Бистрица, 341.
Битољ, 54, 108, 338, 370, 372, 373, 443, 503; — и бугарски протојереј, 264; — и бугарска средња настава, 272; — у грчким и српским аспирацијама, 373; — ска Епархија, 343, 507; — ски Вилајет, 470, 503, 512; — ски округ, 504; — срез, 504, 505.
Бици Марин, 35, 81, 83.
Бланки, 353.
Блатац, 55.
Блунт, енгл. консул, 343.
Боа-ле-Конт, 437, 439.
Богослов Глигорије, 243.
Богословска Школа у Јањини, 430.
Бодурцјан 181.
Боз-бурун, 158.
Бојана, 334.
Болница краља Милутина у Цариграду 185.
Борис, архим. руски, 236; — цар бугарски, 418.
Босна, 201;— и Херцеговина, 497; — и бугарски црквени покрет, 391; — по Берлинском Уговору и начело народности, 460.
Босфор, 252.
Бошњаци, 358; — мухамедовци и српски језик, 20.
Богдановац село, 530.
Боровац село, 531.
Бразда село, 528, 529.
Браничево, 18, 196.
Бранко, властелин царице Маре, 216.
Бранковић Гргур, 193, 200, 206, 210, 211, 212, 213, 214; — заробљен од Турака, 205; — Ђурађ, 192, 193, 195, 199, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 214, 296; — Лазар, 194, 210, 212, 213, 214; — Стефан, 200, 203, 204, 205, 206, 210, 212, 213, — а Вука синови против деспота Стефана 202; — а Ђурђа печат, 217, 220.
Браун, 35, 80, 81, 83.
Брачни спорови у Турској, 426.
Брашов, 197
Брбашево село 533.
Бргаз, 186.
Брегалница, 47, 53, 55, 100, 292, 345, 372.
Брезник, 334.
Брезно село, 532, 533.
Бркић Василије, патријарх, 429.
Брњар, село, 531.
Бродац село, 528.
Бруса, 151, 152, 155, 156, 161, 166, 234; — у историји турској 162.
Бугараши, 67, 68; — ки, 67.
Бугари, 341; — и грчке школе, 430; — и јужне им границе, 337; — као етнографска група, 381; — и њихове етнографске аспирације, 309; — и њихово буђење, 391, 445; — охридски, 284; — по грчком схватању, 351; — бугарофони 352, 353.
Бугарска, 259 298; — и национално јединство, 392; — и Стефан Душан, 287.
Бугарска автокефална црква и њено основање, 419; — Виша Женска Школа у Солуну, 271; — Гимназија у Солуну, 267, — женска средња настава у Македонији, 275; — основна настава у Македонији, 276; — средња настава по варошима и варошицама Македоније, 272; — сепаратистичка политика 406.
Бугарска Ексархија, 259, 260, 355, 383, 446, 450, 479 490, — и повратак под Цариградску Цркву, 412, 413; — и њен двадесетпетогодишњи помен, 455; — и Срби, 460; — и средства њеног успеха, 453; — проглашена као шизматична, 261; — и границе политичке, 399; — и Пећска Патријаршија, 462.
Бугарска Црква, 441, 447, 478, 487; — после пада бугарске државе, 423.
Бугарске Школе по Македонији, 259—280.
Бугарски и бугарашки, 67.
Бугарски књижевни језик, 73; — изговор словенског језика, 485; — утицај у Македонији, 509;—

национални захтеви наспрам патријаршије 446.
Бугарско-српска прелазна зона, 479; — равнотежа, 510; — антагонизам, 392, 477, 495; — рат, 64, 396; — споразум, 68; — сукоб и његов почетак, 477; — етнографско питање, 311.
Бугарско Царство 285, 380.
Будим, 249.
Будовац Вацлав, 13.
Буе Ами, 111, 357.
Бујановци, варошица, 7, 529.
Бујукдере 252, 254.
Булачани, село, 528, 529.
Буле, вис у Македонији, 55,
Бунић Јоко, 216.
Бургас, 353.
Бурко Јован 87, 89, 467.
Бурковић Тома, 90.
Бурмали џамија, 41.
Бъларски Преглед, 73.

Вагнер Х., 359.
Валоа Карло, 291, 301.
Вајганд Г. 349.
Варвара Св., 252.
Вардар, 26, 30, 50, 76, 226, 337; — и Морава 50.
Варош, 335, 336, 338.
Васа (консул француски), 34.
Васељенска Патријаршија, 328.
Васељенска Патријаршија, 328, 512; — у Македонији, 266.
Васељенска Црква, 68; — и програм византијски, 455.
Васељенски и грчки, 450.
Василије Бркић патријарх, 429.
Васиљевић Х. Јов. 113.
Ватопед, 227.
Ведеријана 76, 77, 78.
Велес, 51, 52, 57, 69, 77, 108, 114, 117, 299 337, 345; — уступљен ексархији, 260; — и бугарски протојереј, 264; — и бугарска средња настава, 272.
Велеска Епархија, 122, 260, 490.
Велика Црква и Бугарска Црква, 447; — и њене задаће, 453; — и њена новија политика, 441; — и Порта, 438.
Вера заступа државу и народност, 476.
Верија, 400.
Верске повластице у Турској, 517,
Веселиновић В. Милојко, 173.
Вефик-паша, 172.
Видин, 249.
Видинска Епархија, 260, 490; — — Округ, 337.
Византија, 241.
Византије Скарлатос, 257.
Византијске идеје и Цариград, 402; — и грчки програм, 459.
Византијско Царство и Васељенска Црква, 455; — и грчка народна идеја, 402; — и народност, 469, 470; — и трезвенија политика у Грчкој, 398.
Византинизам и јелинизам, 402.
Визија, 326.
Викар скопљански, 81.
Викелас Д., 372, 401.
Виситор, 334.
Витинија, 132, 165, 187.
Владислав краљ, 207, 208; — Граматик, 220, 223.
Власи, 337, 506; — македонски, 504.
Воден, 326, 354; — и бугарска средња настава 272.
Водно, 28; — Горње и Доње, село, 29.
Водоваћа, 31.
Водовод скопљански, 35, 79.
Воће у Бруси, 179; — у Скопљу, 45.
Врање, 3, 6, 9, 108, 117, 205; — и његова економска област 7.
Врањска Нахија, 338.
Врањски Округ, 65.
Враста, 225.
Вратница, село, 532.
Врачанска Епархија, 260, 490.
Враца, 341.
Вршина гора, 27.
Вук Змај-Деспот, 212, 229.
Вукан Немањић, 153.

Вукашин краљ, 290.
Вуков правопис и српско-бугарска борба у Македонији, 71, 72, 73.
Вуковић Божидар, 297.
Вуковић Винценцо, 297.
Вучетић А. 219.
Вучитрн, 240, 527.
Вучји До, 106.

Габрово, 341.
Гаврило Роман (син Самуилов), 27.
Гаврило IV Хроми, 434.
Гази-бабино тулбе, у Скопљу, 26.
Гази-Иса-бегова џамија, 40.
Галата, село, 533.
Гали-бегова махала у Скопљу, 38.
Гарашанин Илија, 173, 497, 510.
Геге Арбанаси, 503.
Геикли-баба, 167.
Гемлик, 159.
Герман варош, 78.
Гете, 352.
Гиљан, 334. Види Гњилан.
Гимназија српска у Скопљу, 90, 95, 97.
Глог, село, 531.
Глув, село, 528.
Гњилан, 527. Види Гилан.
Гњилански Протопресвитерат, 521.
Гоге, 350, 503.
Гогерија, 291.
Годомин, 200.
Голак, 334.
Голема Река, 15.
Голи Врх, 66.
Голубац, 195, 196, 200, 204.
Гопчевић, Сп. 308.
Горанци, село, 308, 533.
Горњани, село, 528.
Горњо-Дибрански Срез, 524.
Горобинци, 299.
Гостивар, 336, 532.
Градиште село, 534.
Грамошки Срез, 504.
Грачаничка Епископија, 300.
Гргур Нићифор, 34.
Грделица-Џеп теснац, 3.
Грделички Мост, 335, 336.
Гребенска Епархија, 507.
Гревенски Срез, 505.
Гребострек Новак, 165, 168.
Гризебах А. др. 74, 85, 108, 110, 111, 113, 115.
Грко-Бугари, 340.
Гркомани, 511.
Грожђе у Скопљу, 46.
Грци, 289, 337, 342, 498, 506; — и њихове етнографске аспирације, 309; — и њихове карактеристике 430; — и турска политика, 431; — као етнографска група, 381; — македонски, 504; — православне вере а турског језика, 163.
Грчка, 327; — и тежње народног јединства, 390; — и њени приврженици у Македонији, 266; — и њено ослобођење, 387; — и искључива политика, 417; — и српско-бугарски рат, 395 и д. — и политика Цариградске Патријаршије, 442; — у источном питању, 401.
Грчка Патријаршија, 260.
Грчке аспирације на Балканском Полуострву, 311; — етнографске аспирације, 344, 346; — карте Балканског Полуострва и њихова основица, 314.
Грчки и васељенски, 450.
Грчки консул у Скопљу, 468 и д.
Грчки устанак 1821 и значење му, 402.
Грчко-бугарски расцеп, 417; — сукоб и његов почетак, 477.
Грчко-словенски антагонизам, 276.
Грчко-српске спорне тачке, 370, 371.
Грчко-српски антагонизам, 392, 439.
Грчко-српски сукоб у Скопљу, 468.
Грчко-турски уговор о трговини, 477.
Гулинци, 126.
Гуменце, 57, 58; — и бугарска средња настава 274.
Гундулић И. 297.
Гусиње, 334, 527.

Дакијско братство, 349.
Данило архиепископ, 250, 292, 300.
Данилов цароставник, 302.
Даничић Ђ. 59, 223; — о деобн словенских језика, 265.
Дандоло Андрија, 284, 285; — Хенрик, 244.
Дарданели и турска утврђења на њима, 191.
Дарданија, 77, 79.
Дарданци, 77, 78.
Даул-Манастир у Бруси, 169.
Дебар, 291.
Дебелић Новак, 17.
Девол, 336.
Деде-Агач, 341.
Делијани, 372.
„Дело“, београдски месечни часопис, 469.
Демир-капија (на Вардару), 54, 56, 337, 338.
Демотика, 353.
Денковић, 69.
Деспотска титула, 201.
Дечани, 234, 235.
Дечански Метох у Скопљу, 91, 93.
Дечански Стефан краљ, 233, 238, 300, 302.
Дибарско-Кичевска Епархија, 507.
Дибра, 108, 336, 338; — и бугарски протојерej, 264; — и бугарска средња настава, 274.
Дибра Горња, 505.
Дибра Доња, 505.
Дибрани и њихов говор, 314.
Дибрански Округ, 504, 505.
Дикор Анастасије цар, 243.
Димитрија Св. манастир, 23, 292.
Димитријевић Стев. 96.
Димњаци у Србији у поч. XIX века, 18.
Димотика, 326.
Дина поп, 436; — митрополит београдски, 443.
Дионисије (поп-Дина) митрополит београдски, 443.
Дионисије митрополит призренски, 88, 518, 519.
Добриња село, 535.
Добруча, 337.
Добруџа, 183.
Дованица, 345.
Довезенац село, 534.
Дојран, 226, 354.
Долгоруки кнез, 429.
Доњо-Дибрански Срез, 504.
Драгаш, 291.
Драгоман Мурат, 198.
Драгомир село, 535.
Драгослав жупан, 292.
Дракул, 196.
Драма, 228.
Драчка Епархија, 507.
Драчке границе, 77.
Дренопоље, 156, 166, 197, 201, 205, 206, 209, 215, 326, 338, 353, 390.
Држава и црква на Балканском Полуострву, 419, 422.
Дрим, 336, 340, 345.
Дубница, 337.
Дубочица, 209.
Дубровчани, 34, 81, 217, 218, 220, 297.
Дуго Поље, 23.
Дука, историк византијски, 195, 209, 237.
Дука Херцеговац и бан Милутин, 302.
Дунав, 327, 379.
Дупница, 79.
Дуф, село, 532.
Дучић Н. арх. 444.
Душан Стефан, 191, 192, 233, 237, 238, 302, 303, 325, 327, 330; — и народности у Македонији, 288; — и Бугарска, 287; — и Млечићи, 286; — и освојење Македоније, 285; — и његове титуле, 285; — краљ Бугарима, 284.
Душаново Царство и смисленија политика у Срба, 399.
Душановац, село, 535.
Душица, брат Душанов, 233.

Ђаковица, 334, 340, 527.
Ђаурин, 164.
Ђевђелија 58.

Ђенадије, 372.
Ђерман, село, 532.
Ђорђа Св. црква у Скопљу, 27, 40, 300.
Ђорђевић Вл. др. 44.
Ђумулџина, 341.
Ђурађ кир, ктитор Рила, 221.

Еванс, 76.
Евдемон Јован, посланик у Србији, 199.
Евли-Челебија, 82, 83, 84.
Евсевије, 443.
Егејска водомеђа, 15.
Егри-Паланка, 108, 337, 536.
Економна зависност, 385.
Ексархија Бугарска, 115, 260. Види Бугарска Ексархија.
Ексархисте у Македонији, 498.
Еласонска Епархија, 507.
Елбасански Округ, 504, 505.
Елбасански Срез, 504, 505.
Ембор и бугарска средња настава, 274.
Епиват, 362.
Епир, 325, 351, 354, 420; — Нови, 320, 327.
Епирско деспотство, 421, 422.
Епископски кандидати у Турској, 449; — по народности епархије, 488.
Ески-каплица, 171.
Ески-Сарај, 134.
Есма султана, 243.
Етем-паша, 164.
Етнографија као начан деобе и Срби и Бугари, 399.
Етнократске карте Балканског Полуострва, 314, 244.
Ефес, 236.

Жбевац, село, 531.
Жеглигово, 15, 292, 293.
Жедан, 98.
Железна Река, село, 533, 534.
Жоретић Никша, 219.
Жужељица, село, 530.

Забел, село, 534.
Загорје, 326.
Загреб, као књиж. средиште, 384.
Зајечар, 335.
Закони у Морејн, 317.
Зарјанко С. Н. 308.
Задар, 285.
Законик Стефана Душана и народности у Македонији, 288.
Западна Црква, 380.
Зафиропуло Стефан, 344.
Захарија поп из Сарајева, 444.
Згуровић Дауд, 208.
Зевгарија, 24.
Зејрек Мехмед-Ефенди, 237.
Зејрек-џамија, 235, 237.
Зеленик, 51.
Зелениково, 345.
Зелић Герасим, архим. 487 и д.
Земања (Дубровчанин), 45.
Земун и грчке школе, 343.
Зено Катарино, 185.
Зета, 205.
Зладовац, село, 532.
Златица, 207, 208.
Златна Врата, 251.
Златни Рог, 132, 134.
Златоустов Скит на Св. Гори. 486.
Злетово, 289, 535.
Злетовска Хора, 292.
Змај-деспот Вук, 212.
Знепоље, 229, 299.
Зограф, 482.
Зубовац, 114, 532.
Зупровић Вукашин, 200.

Ибар, 334, 336, 400.
Игњатијев ђенерал, 116, 355, 487.
Игуманов Сима Призренац, 280.
Иларион, владика Могленски, 58.
Илири, 327.
Илирија, 77, 327, 352.
Илирнјски архијерej, 78.
Илирски, 295, 349.
Имарет, 185.
Иногошта, 6.
Инџе-Кара-су, 341.
Инџир-Лиман, 158.
Инсиланти, 343, 439
Иса-бег, 40.
Исак-паша, 209.

Ис-мит, 158.
Исмихан-султана, 242, 243.
Ис-ник, 158.
Исток, село, 522.
Источна Црква, 389.
Италијанско јединство и његова формација, 376.
Ихтиман, 337, 338.

Јабуке тетовске, 46.
Јаблан, 24.
Јабланица, село, 345, 530, 531.
Јагодина, гранично место, 6.
Јазинци село, 534.
Јаков, митрополит серски, 226.
Јаков, прота пловдивски, 221.
Јанићије, митрополит зворнички, 444.
Јанићије, митрополит новопазарски, 443.
Јанићије III, епископ пећски, 434.
Јанкул, 208. В. Сибињанин Јанко
Јантра, 337.
Јањина, 400; — и школе у њој, 430.
Јањић Голуб, 97.
Јастребов С. И. 44, 77.
Јаш, 250.
Јевреји, 81, (македонски) 504.
Јевтимије, патријарх трновски, 59, 220, 422.
Једи-куле-капија, 251, 253.
Једренска Капија, 136.
Јеђупска Махала, 36.
Јежево, 178, 217, 225, 226.
Језерити, слов. племе у Морејн, 317.
Јеклисијарх, 217.
Јелада и топографска имена 318, 325, 328.
Јелена деспотица, 194, 212, 213, 214.
Јелини и уједињење Балканског Полуострва, 379.
Јелинизам и византинизам, 402; — и православље, 470.
Јелинизација у сувременој грчкој политици, 445.
Јелинофилство и Наварин, 319.
Јенице, 354.
Јенице-Вардар, 57.
Јеремија, војвода голубачки, 195, 203.
Јерина, деспотица, 193, 199, 210, 211.
Јерина царица, 137, 236.
Јермени у Бруси, 163.
Јерусалим, 216, 217.
Јестира српска, 199, 206.
Јефаит, 216.
Јилдиз, 66.
Јиречек Ј. К. Др. 53, 219, 490.
Јоаким III, патријарх, 411.
Јоаникије, епископ јежевски, 226
Јоаникије патријарх, 303.
Јован, епископ скопљански, 421.
Јован каваз, 105.
Јован VIII, цар. 191.
Јована Претеча манастир, 228.
Јовије Павао, 215.
Јосиф, ексарх бугарски, 268.
Југословени балкански и њихови интереси, 495.
Југословенска политика после Берлинског Конгреса, 496.
Јуришић Гед. 44, 53.
Јустинијан цар, 45, 76, 77, 80, 137, 171, 418.
Јустинијана Прима, 77, 79, 418.
Јустинијана Секунда, 78, 79.
Јустинополис, 78.

Кавадар, 57.
Кавала 228.
Кавур, 376.
Кади-кеј, 157.
Калабрија, 350.
Каламарија, 224.
Калиник, патријарх, 429.
Каличе барон, 74.
Калкан-делен, 108.
Калофер, 268.
Калуђерица, село, 536.
Калуђерска Гора, 166.
Кантакузин Јов. 53.
Кантакузин Тома, 193, 212.
Кантакузина ђенералица, 199.
Капали-капу, 253.
Капланово, 110.

Карабачани, село, 535.
Караван-сарај, 13, 186.
Карадаг (скопски), 22, 26, 29, 66.
Карађорђе, 438.
Карађорђевић А. кнез, 483.
Караманија, 174.
Караферија, 57.
Караџић Ст. Вук, 435, 437.
Караџица, 23.
Карађ-ова, 59.
Карић Вл. 26, 38, 95.
Касандра, 326.
Касандриски Санџак, 353.
Кастриотић Ђ. 350.
Катакузина, ћи Ђ. Бранковића, 197, 211, 216, 229.
Кателина, краљица, 250.
Катрга-Лиман. 244.
Качански Стеван, 383.
Качаник, 26, 29, 99, 108, 335, 336, 338, 340; — вратнице балканске, 39; — пао у руке Турцима, 36.
Кашиш-даг, 151.
Кимара, 350.
Кио, 159.
Кипар 228, 382.
Киперт 343, 344, 355.
Кистенце, 337, 338.
Китка, 66, 70.
Кичавска земља, 292.
Кичане земља, 291.
Кичево, 108, 124; — и бугарска средња настава, 274.
Кичевски Срез, 504, 505.
Кишењев, 438.
Кјутуб-хане (библиотека) у Скопљу, 45.
Клечевац, 114, 535.
Клиновац, село, 529.
Књажевачки Округ, 335.
Књижевни језици и дијалекти, 375, 376 и д.
Ковачевић Љуб., 233.
Ковачевић Тома, 497.
Кодин, византијски историк, 243.
Кожански Срез, 505.
Кожанско-Србичка Епархија, 507.
Кожари у Скопљу, 32, 82.
Кожуф, 55.
Козари, 168.
Козаљ, село, 528.
Козељев архимандрит, 264.
Козјак, 126.
Козји Дол, село, 530.
Кокошиње, село, 534.
Колашинско Намесништво, 522.
Коло за вађење воде, 31.
Колонија 506.
Колонијски Срез, 505.
Комаров В. В. 308.
Комнен Јов. 236.
Комнен Манојло, 236.
Кондрокефали, 353.
Константин Философ, 175, 178, 199.
Константин цар (последњи цариградски), 132, 198.
Константина Св. црква у Скопљу, 27.
Конфедерација балканска и Турци, 405.
Конча, 216, 227, 229.
Коњари, Турци у Македонији, 498.
Корча, 506.
Корчански Округ, 504; — срез, 505,
Корчанско - Преметска Епархија 507.
Косаница манастир, 216, 227.
Косеница, 228.
Косинница, 227.
Косна, 228.
Косово, 170, 191, 340.
Костадин цар, 139; — господар македонски, 290.
Костантиновић Мих., 206, 209, 227.
Костово, 50, 532.
Костур, 506.
Костурска Епархија, 343, 507.
Костурски срез, 505.
Котломуш, ман., 488.
Котор, 285.
Кочани, 47, 100, 108, 536.
Кочанска Каза, 536.
Кочански Протопресвитерат, 536.
Коштуни, 17.
Крагујевац, 103.
Крајмир, 216.
Краљева кућа, село, 532.

Краљевина у Србији XIII века, 154.
Краљевић Марко, 17, 139, 141. 157, 290, 296, 399; — и Македонија 265.
Кратово, 69 108, 326, 337, 345, 535.
Кратовска Каза, 536.
Кратовски Протопресвитерат, 536.
Крива Паланка, 114, 126. Види Егри-Паланка.
Крива Река, 345.
Криворечка Паланка, 536; — и бугарска средња настава 274.
Криволук, 57.
Кримски рат и Бугари, 391.
Крит, 383, 404.
Крк-Клиса, 353.
Крстић Ђорђе, 71.
Крстић Мицко, 125.
Крушевац, 195, 196, 200.
Крушевица, село, 529.
Крушево, 345.
Крф, 404.
Ксенодохија, 185.
Кула у Скопљу, 48.
Кузинери, консул француски, 353.
Кукуш, 59; — и бугарска средња настава, 274.
Кумани, 27.
Куманово, 15, 16, 18, 22, 66, 108, 114, 126, 301, 337, 370 534.
Кумановска Каза 114, 534.
Кумановски Округ, 293.
Кумановски Протопресвитерат, 534.
Кумбарацијеви, 114.
Куновица, 207.
Кургунџук-даг, 160.
Куртовић П. М., 104, 106, 114.
Куру-чај, 228.
Куршумли-Хан у Скопљу, 40, 45, 84.
Куцовласи, 348.
Кучевиште, 105, 528.
Кучково Село, 528.
Куштица, село, 531.
Къшање, село, 534.

Лаб, 340.
Лав, I., Велики, 137.
Лазаревић Вук, 192.
Лазаревићи, 192.
Лалели-Џамија, 133.
Ламански И. Вл. 503.
Лангаја, 57.
Латини крсташи, 153, 420.
Латинска црква и њене агитације 432.
Латинско Царство, 153.
Левосоје, село, 530.
Лежан, 45.
Леонтије митрополит београдски, 434, 438.
Лепанто, 242.
Лепенац, 76, 98, 99.
Лесковац, 16.
Лесница, село, 532.
Лесново, 294.
Леуново, село, 534.
Леш, 340.
Лешак, град, 291.
Ливије, 77.
Лим, 334, 336, 345.
Липљан, 79.
Липково, село, 535.
Лисимах, 379.
Ловечка Епархија, 260, 490.
Лопардинац, село, 529.
Лука Јеванђелист, 236, 250.
Лукаревић Паладин, 216, 219.
Луле-Бургас, 341.
Лупул Василије, 250, 251.

Љиљанац, село, 531.
Љубић С., 284, 285.
Љуботен, 29, 70, 98, 529.
Љутица Богдан, 290.

Маврово село, 533.
Маинити, 317.
Мајадаг, 59.
Мајадала, 59.
Макарије владика 243; — патријарх, 424.
Македонац Василије, цар 244.
Македонија, 77, 127, 226, 307, 326, 329, 353, 354, 361; — и Срби и Бугари, 301—4; — као синоним српских земаља, 294 — у српским споменицима, 291, — и Бу ари, 419; — и српско-бугарски рат, 397; — у три зоне, по грчким оценама, 372.
Македонијски у смислу српски, 295.
Македонске народности и Стефан Душан, 288.
Македонски Зборник, 283.
Македонски сепаратизам, 267.
Македонски — српски, 297.
Македонско питање и Европа, 498.
Макензијева и Ирбијева, 33.
Макреш, 205.
Максимов, 93.
Мала Азија, 327.
Macédoine des nationalités, 393.
Малесија, 504, 505.
Малесијски Срез, 504.
Манастири светогорски и ексархија, 490.
Мангал, 17, 19.
Мањани, 317.
Мара Ђ. Бранковића, 176, 177, 193.
Марганац, село, 529.
Маријанска Планина, 55.
Марица река, 108, 337, 342.
Маричина долина, 206.
Марко краљ, 290.
Маркова Кула, (у Цариграду), 157.
Маркова Река, 23.
Markthalle, 42.
Мат у Арбанији 112, 291, 298, 505.
Матејч манастир, 23.
Матејче село, 23.
Матски Срез, 504.
Махмуд-паша скопљански, 26; — призренски, 444.
Махмуд султан, 107, 108, 110.
Махмуд Џелал-един паша, 156.
Мачва, 18, 195, 201, — уступљена Угарској, 202.
Меглен, 507.
Меглено-Хлеринска Епархија, 507.
Мелентије, митрополит призренски, 448, 518.
Мелинзи, слов. племе у Морејн 317.
Мелник 108; — и бугарска средња настава, 274.
Меникејска Гора, 228.
Места, 322.
Методије, апостол слов., 167, 168, 352.
Методије, митрополит скопски, 87, 95, 120, 434.
Методије, митрополит београдски, 435.
Метохија, 324, 340.
Мехмед-беј, 114.
Мехмед-паша џами-си, 246.
Мехмед-Челеби, султан, 170, 17 .
Мехмед II, 176, 192, 209, 214, 215, 222; — и реформе, 442.
Мецово, 348.
Мизија Доња, 352.
Мијатовић Чед., 193, 198, 202, 207.
Микић Васа, 71; — Х. Тома, 114; — Харитон, 99, 106.
Милан краљ, 63, 119; — кнез, 480.
Милешево, 243.
Милица кнегиња, 201; — и Св. Петка 249.
Милош кнез, 439, 440, 441, 476, 483, 497.
Милутин краљ, 76, 165, 168, 233, 234, 250, 291, 300, 301, 535, — и Скопље, 26, 27.
Миндерлуци, 17.
Миридити, 350.
Мирковац, село, 528, 529.
Мирдштег, 499.
Мисаил деда, 299.
Мисао велика грчка, 403; — јелинска, 403.
Мисолунги 328.
Mithieu H. 357, 358.
Митровач. Протопресвитерат, 522.
Митрови Крсти, село, 533.
Митровица, 527.
Михаило кнез, 126—128, 173, 495, 496, 497, 509.
Михаило митрополит, 487.
Михаило цар, 300.
Михановић А. 76.

Младо Нагорично, 15, 18.
Млеци, 81, 285.
Млечићи и Стефан Душан, 286.
Моглен, 58, 59, 108, 326
Мојанци, 24.
Момина Клисура, 139.
Момчило, 290.
Момчиловић Петар, 126.
Монтег леди, 252.
Морава, 4, 334, 400; — и равнице око ње, 50; — и Вардар, 50.
Моравица и њен предео, 6.
Мореја, 322, 325, 351, 352; — и месна имена, 318.
Морново 108.
Морозвизд, 294.
Москва, 355.
Мохач, 249.
Мраморно Море, 132, 151.
Мудања, 159, 164.
Мурат I султан (гроб му у Бруси), 170, 172, 177.
Мурат II, 176, 177, 194, 209.
Муртазем-бej, 111.
Муса, син Бајазитов, 174.
Мусакија, 215.
Мустафа-паша, скадарски, 109.
Мухамедовци и хришћанске власти, 9.
Мухаџири, 10.
Мухаџирски Одбор, 11.

Наварин, 319.
Нагориче, 21.
Нагоричани Млади, 114.
Нагорички Ђурађ Св., црква, 301.
Нагорички Манастир, 15.
Нагорично Младо, 15, 18.
Намесници (проте) буг. по Македонији, 264.
Наполеон III, 384.
Народности балканске и идеал ослобођења, 386; — и њихово буђење, 476; — и вилајетска подела у Турској, 506.
Населички Округ 506.
Населички Срез, 505
Наследство и спорови о њему у Турској, 426.
Национализам у Грка, Срба и Бугара, 68.
Неврокоп и бугарска средња настава, 274.
Неврокопски Округ. 342.
Недељковић Тодор, др. 64, 105.
Некудим, 196.
Нелидов И. А. 95, 120.
Немања Ст. 28, 217, 482.
Немањине државе, 302.
Немањићи, 324; — и њихове тековине, 422.
Немац у старој српској држави, 289.
Немачка и њено јединство, 376—7.
Неофит VIII патријарх 416.
Нерав, село, 532.
Нова Варош, 527.
Нивичани, село, 536.
Нигрити, 225.
Никеја, 151, 154, 171, 420, 421, 422.
Никејско Језеро, 151, 158.
Никите Св. црква, 301.
Никодим архиепископ, 234, 235.
Николаидес, 469.
Николајевић Коста, 483.
Никомидијски Залив, 151, 158.
Никопоље, 201.
Никуљан село, 534.
Нилуфер, 161; — жена Орканова, 161, 178.
Нићфорово, село, 533, 534.
Ниш, 3, 7, 36, 55, 78, 79, 103, 116, 119, 156, 194, 196, 207, 208, 341, 510.
Нишава, 335.
Нишка Епархија, 260, 490.
Нишки Округ, 451.
Новаковићка Ј., 88, 105.
Нови Пазар, 443, 527.
Нови Сад и грчке школе, 343.
Ново Брдо, 204, 205, 208, 209, 334.
Ново-Варошки Протопресвитерат, 524.
Ново-Пазарски Протопресвитерат, 529.

Ново-Пазарски Санџак, 336, 340.
Ново Село, 100, 106, 528, 533, 535.

Њагуш, 57.
Њауста, 57—58.

Обилић Милош, 17, 296.
Овче Поље, 69, 292, 298, 299, 370.
Овчепољска Област, 292.
Овчије Поље, 291.
Одра, село, 532.
Оливер, 289, 294.
Оливера кнегињица, 173, 178, 199, 201, 206, 209. Види Јестира српска.
Олимп (витинијски), 151, 154, 156, 159, 161, 166, 167, 179.
Општина у Куманову, 16.
Ораховац, 527.
Ориз, 100.
Оризари, 100.
Оризар-Хан, 47.
Оризар-Чифлик, 100.
Оризиште, 100.
Оркан, 155, 166, 168, 169, 178.
Орла, 345.
Орланци, 22.
Орлов, 358.
Орфански Залив, 225.
Осман, 155, 166, 168, 169.
Османовци Турци, 165; — у Македонији, 498, 503, 506.
Осман-Пазар, 337.
Острвица, 206.
Острво, 326.
Острогон, 221.
Офејков, 283.
Охрид, 59, 77, 78, 117, 263, 330, 331, 345, 370, 373, 419, 421; — и бугарске владике, 261; — и бугарска средња настава, 274; — и бугарски протојереји, 264.
Охридска Архиепископија, 414, 418; — и српска црква, 419—420.
Охридска Епархија, 122, 343; — и Ексархат, 260; — одузета Бугарима, 262.
Охридска Патријаршија, 389, 417, 459, 460.
Охридска Црква, 79, 422, 444:— Турци, 424.
Охридски Бугари, 284.
Охридски архиепископи и Римска Столица, 432.
Охридски Срез, 504, 505.
Охридско Језеро, 336, 338.
Охридско-Преспанска Епархија, 507.

Павла Св. манастир, 218, 224.
Пазаргиш, 57.
Пајсије митрополит 17, 87, 93, 94, 120.
Пајсије, буг. књижевник, 489, 492.
Паланачка Каза, 536.
Паланачки Протопресвитерат, 536.
Палеолог Манојло, посланик у Србији, 139.
Панака, 227, 228.
Пандократоров Манастир, 234, 235, 237.
Панславизам у својој стварној вредности, 369.
Панславистичка друштва, 355
Пантелеимона Св. манастир, 482.
Папа и охридски архиепископи, 432.
Папаригопуло, 325, 327, 328, 331, 332, 344.
Параћин, 6.
Парга, 337, 350.
Париз, 390.
Париски Мир, 477.
Паробродска пловидба и промена комуникација на Балканском Полуострву, 390.
Пауталеја, 78, 79.
Партеније II, патријарх, 251.
Паспати, 243, 252.
Патријаршија Васељенска, 478; — и турски државни назори, 423.
Патријархисте у Македонији, 498,
Пелагонијска Епархија, 507.
Пелазги, 349.
Пелински Срез, 504.
Пера, 132.
Перин-даг, 338.
Перистер, 55, 338.
Перко поп, 467.

Перник, 326.
Персијанци, 165.
Петерман, 355.
Петка Св. 249.
Петрич и бугарска средња настава, 274.
Петрички Округ, 343.
Петровић Атанас поп, 105, 111, 114.
Петроград, 355.
Пећ, 331, 334 527.
Пећска Патријаршија, 91, 259, 260, 389, 412, 414, 417, 424, 440, 459, 460, 462; — и њене границе, 299.
Пећска Црква 422, 434, 441, 444; — и пад српске државе, 423; и Турци, 424.
Пећски Протопресвитерат, 522.
Печенези, 27.
Пиколомини граф, 36; — у Скопљу 37; — умр̏о у Призрену, 38.
Пинд. 343.
Пиринач, 47.
Пирот, 335.
Пиротска Епархија, 260, 490.
Пиротски Округ, 451.
Пироћанац С. Милан, 126, 495.
Плав, 334, 527.
Плеваљски Протопресвитерат, 534.
Плевље, 527.
Плевња и буг. средња настава, 274,
Плиније Млађи, 165.
Пловдив, 341, 353, 390
Пловдин, 207, 221, 326.
Плоча, 29.
Побужје, село, 527, 528.
Повластице црквене, 68
Подима, 321.
Подунавље и национална борба, 393.
Пожарани, село 533, 534.
Полиандрија, 136.
Полог, 136, 370; — Горњи и Доњи, 50, 291, 293; — равница око Вардара, 50.
Пореч, 118, 124; — у Македонији, 290, 292.
Порта и Велика Црква, 438.
Порфирогенит 325, 330, 320.
Потисје и национ. борба, 393.
Православље и јелинизам као синоними, 470.
Преспа, 54, 326, 345.
Преспанско Језеро, 336, 345.
Прешево, 6, 8, 9, 14, 293.
Прешевска Каза, 529.
Прешевски Протопресвитерат, 529.
Прибој, 527.
Прибојско Намесништво, 524.
Призрен, 334, 336, 340, 527.
Призренска Богословија, 520.
Призренска Епархија, 122, 300 448.
Призренски Епископ и Св. Сава 421.
Призренски Протопресвитерат, 520.
Пријепоље, 527.
Пријепољски Протопресвитер., 524.
Прилеп, 23, 53, 54, 108, 109, 117, 286, 291, 338, 345, 370, 372; — и бугарска средња настава, 272; — у рукама Душановим, 293.
Прилепски срез, 504, 505.
Принкиповска Острва, 151.
Приштина, 34, 99, 156, 205, 334, 335, 336, 340, 527; — заузета 1689 Аустријанцима, 36.
Приштински Протопресвитер., 521,
Пројевац, село, 114.
Прокопије, визант. историк, 76 80, 84.
Прокупље, 340; — заузето 1689 Аустријанцима, 36.
Просек, 52, 53, 291.
Просвета и црква у Турској, 426
Просветна управа у Турској, 427.
Просветни рад као чинилац у стварању народнога јединства, 377.
Протојереји бугарски по Македонији, 264.
Прохор Св. манастир, 17.
Пуља, 216, 226.
Пуњешева, село, 529.
Пуквиљ, 320, 349.
Пчиња, 10, 22, 114.
Пшиња, 336, 345.

Раваница, 142.
Равнотежа балканска и расправа Балканског Питања, 399, 403, 408.
Радовиште, 108, 326, 337.
Радовница, село, 631.
Радомир, 138, 334, 335, 336.
Радомир цар, 27.
Радиманска Река, 26.
Разлог, 337.
Рајић Јов. архим. 490.
Рајчин Судић, 228.
Ракић М. 299.
Раковац, село, 529.
Раковица, 139, 532.
Рамбо Алфред, 320, 321, 322, 325, 330.
Расе Балканског Полуострва и равнотежа, 403.
Рахово, 337.
Рачанин Јеротије, 298, 299.
Рашид-беј, 115.
Рашко-Призренска Епархија, 518.
Рекалије, 505.
Реке, 505.
Реља од Пазара, 139.
Рељан, село, 532.
Рендинско Приморје' 322.
Ресава, 204.
Ресен и бугарска средња настава 274.
Реформе у Турској, 442.
Речки Срез, 504.
Решид-паша, велики везир 109.
Рецеп из Адакале, 435.
Рецеп-паша, 444.
Риза-паша, војни министар, 356.
Рило, 220, 221, 222 337.
Рилски Јов. Св. 220, 221, 225.
Римљани 328; — ујединиоци Балканског Полуострва, 379, 380.
Римско Право, 421.
Римско-царигр. антагонизам, 419.
Ристић Јов., 119, 510.
Ристић Р. Мих., 105, 469
Роберт Сипријан, 354.
Рогачево, село, 532.
Родопа, 298, 341, 326, 353.
Родосто, 362.
Родофиникин, 438.
Рожај 334.
Рожајско Намесништво, 525.
Роман цар, 27.
Романа Св. капија у Цариграду, 135.
Романија, 155.
Романија, царство, 285.
Ромеји, 328.
Ростковски, 122, 470, 503, и д., 508, 511.
Ротуловић Махмуд-паша, призренски, 444.
Руварац Ил. архим. 242, 250, 251.
Рудник, 211.
Ружица, црква, 139.
Румелија, 155; — Источна, 259, 260, 396.
Рум-или, 155.
Румуни, 341, 349, 398; — као етнографска група 381; — у Призрену, 448; — у Скопљу, 468; — у Турској, 451.
Румунија и њено ослобођење, 387.
Румунофили у Македонији, 70.
Румунска антисловенска политика, 477.
Румунска пропаганда, 69; — у Куманову, 70; — школа у Скопљу, 70; — језик у црквама, 452.
Руси и Македонија, 511.
Русик манастир, 482.
Русија и Бугарска, 495.
Руски изговор словенског језика, 485.
Рушић-паша, 436.
Рушчучка Епархија, 260, 490.

Сабанџа језеро, 151.
Сава архимандрит, 67.
Сава Свети, 153, 217, 420, 482; — друштво 64, 119.
Сава Хиландарац, Чех, 490.
Савојска династија, 376.
Саид-паша, 93.
Сактијан, 32.
Салахедин-беј, 358.
Салнаме, 508.
Самоков, 337, 400.
Самоковска Епархија, 260, 490.

Самуило цар, 324; — и смисленија бугарска политика 399.
Сан-Стефано, 312, 341.
Сан-Стефански Мир, 259, 308, 309, 310; — Уговор, 396; — и савремена бугарска политика, 399.
Сарајево, 444.
Сарацини, 168.
Сардинија, 376.
Сарица-паша, 196.
Сат-кула у Скопљу, 26, 83; — џамија у Скопљу, 83; — у Бруси, 169.
Света Гора, 178, 216, 217, 224, 225 404.
Света Петка, село, 529.
Света Софија, 76, 134, 137, 140. 235, 244.
Свети Сава, школски светац, 440.
Светосавска Водица, 139.
Свиларство, 179.
Сеад-един, 198.
Севастијан митрополит, 87.
Сегединski Мир, 207.
Сејац, село, 529.
Селим II, 88, 242, 243; — III, 107.
Сеница, 527.
Сенички Протопресвитерат 523.
Сер, 178, 209, 222, 225, 326.
Серава, 26, 27, 74, 300.
Сераскератска Пијаца, 132.
Серез, 341, 400; — и бугарска средња настава, 274; — и Стефан Душан, 284, 285.
Серски Санџак, 228, 353.
Сибињанин Јанко, 296.
Силиврија, 321, 353.
Силиврijска Врата, 137, 251.
Силиврijска Епархија, 260 490.
Силог Атински, 343, 344.
Симеон цар, 324, 330; — и смисленија бугарска политика, 399.
Симеон, патријарх бугарски, 303.
Симић Јев., 105.
Симић Ст. Свет., 95.
Симон јеклисијарх, 217.
Симонида, 250.
Synvet A. 339.
Синод Свети и народности, 446.
Сиричан, село, 532.
Сисак, 126.
Сисанијска Епархија, 507.
Ситница, 208, 334, 336.
Сицилија, 350.
Скадар 527.
Скадарско Језеро, 334.
Скадарско Намесништво, 526.
Скачковац, село, 595.
Скендер-бег, 350.
Скодрали Мустафа-паша, 109.
Скопљани и њихов говор, 314.
Скопљанска Епархија, 122, 448, 450, 468; — одузета Бугарима, 262.
Скопљански грчко-српски сукоб, 468.
Скопљанска равница око Вардара, 50—51.
Скопљански српски конзулат, 110.
Скопљанско гробље, 85.
Скопљанче Ђорђе, 125.
Скопље, 21, 24, и д., 70, 76, 89, 108, 117, 263, 291, 293, 303, 336, 337, 370, 373, 448, 467, 529; — и бугарски протојереј, 264; — и бугарска средња настава, 272; — и бугарски владика, 261; — и трг у њему, 39; — Јустинијана Прима, 78; — XVII века, 85; — у 1560 год. 81; — запаљено 1689 год., 37.
Скопска Епархија, 67, 470, 512, 518; — и Ексархат, 260; — и српске школе у њој, 469.
Скопски Протопресвитерат, 527.
Скопски Санџак, 67 108.
Скутари, 157.
Слатина, 114.
Сливница, 120, 334, 335.
Словени македонски, 498, 503, 512; — прекрилују Балканско Полуострво, 315; — у Морејi, 317.
Словенија Краљевина, 291.
Словенске Цркве на Балканском Полуострву, 424.
Словенски језик у црквама, 452.
Словенски језици и њихова наличност, 182.
Словенско-грчки антагонизам, 476.
Смедерево, 142, 196, 200, 203, 204, 208, 214, 423.
Смедеревско грожђе, 179.
Смирна, 390.
Соколовић Мехмед-паша, 185, 186 214, 424.
Солзбери лорд, 127.
Солидарност и суревњивост на Балканском Полуострву, 406.
Соломоново слово, 17.
Солун, 223, 224, 266, 322, 323, 326, 391; — бугарски протојереј, 264; — и мир Душанов 1335 год., 285; — у грчким и српским аспирацијама, 373.
Солунски српски конзулат, 119.
Софија, 79, 206, 221, 335, 471, 495, 508, 509; — као бугарско средиште, 383.
Софијска Епархија, 260, 409
Софроније калуђер, 444.
Спас Св. у Скопљу, 86, 88, 125.
Спас Св. у Призрену, 448.
Специјa, 328.
Спич, 336.
Спентијар, синопски господар, 197.
Споразум бугарско-српски, 68.
Срби, владике у Турској, 412; — и њихове етнографске аспирације. 309; — и црквени покрет бугарски, 369; — као етнографска група, 381 — православни у Турској и Васељенска Црква, 412, — спрам Бугара и Грка, 461; — и бугарски антагонизам, 392.
Србија, 127, 226, 322; — и независна црква у њој, 389 — и међусобице после Берлинског Мира, 395; — и њене приталице у Македонији, 265; — и њено ослобођење, 260, 387, 388; — и Црна Гора на Балканском Полуострву, 401, — као назив, 294; — и автокефалност њене цркве, 441.
Српски Округ, 505, 506.
Србомани, 67, 68.
Средац, 78, 79, 220.
Сретково, село, 533, 534.
Срећковић П. 444.
Српске земље као назив, 298.
Српски изговор словенског језика, 485.
Српски језик и Бошњаци Мухамедовци, 20.
Српски национални програм и Бугарска Ексархија, 460.
Српски утицај у Македонији, 509.
Српско Царство, 380.
Српско - бугарска прелазна зона 479.
Српско - бугарска равнотежа, 510.
Српско-бугарски антагонизам и његов почетак, 477, 495.
Српско-бугарски рат, 64; — и политичке тежње, 396.
Српско-бугарски споразум, 68.
Српско-бугарско етнографско питање, 311.
Српско-грчке спорне тачке, 370, 371.
Српско - грчки антагонизам, 392, 439; — сукоб у Скопљу, 468.
Стајовац, село, 530.
Стамбол, 131, 132.
Стамбулов Ст. 120, 262, 385.
Станчевац, село, 513.
Стањанин Душанова Законика, 13.
Стара Србија и бугарско буђење, 391.
Старац, село, 531.
Стари Нагоричани, село, 534.
Старо Село, 532.
Старовски Срез, 505.
Стас 24.
Статистика у Турској, 356, 517 и д.
Стефан деспот, 6 141, 175, 178 192, 194, 201, 207.
Стефан Душан, 70, 217, 419.
Стефан Првовенчани, краљ, 53. 153.
Stobi, 53.
Стојановић Љуб. 210.
Стон, 217.
Страцин, 126.

Стрез, 53.
Струга, 345.
Струма, 55, 79, 226, 292, 300, 322, 335, 336, 337, 400.
Струмица, 55, 56, 216, 225 227, 229, 337, 354, 370, 373.
Струмско Језеро, 226.
Стублани, село, 536.
Стурнари, 348.
Суђење црквено у Турској, 426.
Сулејман султан 24, 249, 252.
Сули, 350.
Сули-Хан, 45.
Султаница, 226.
Суревњивост и солидарност на Балканском Полуострву, 406.
Сурлица, село, 532.
Сутеска, 345.
Сухоречка Жупа 292.

Табановац, село 15, 535.
Табановачка кула, 15, 22.
Тавресије, 76.
Тавресион, 77.
Тамерлан, 201.
Тамишвар, 196, 335,
Таимниште, село, 533, 534.
Таигет, 317.
Танзимат, 442.
Таор, 66, 70, 76.
Тасић Јован 67, 69.
Татар-Пазарџик, 207.
Татомир, село, 535.
Тауресије, 76.
Тауресион, 77.
Таут, 208.
Ташко прота, 67.
Тахин-Језеро, 225.
Тахсин-бој, 66.
Теоклит, 227.
Теофан, 244.
Теофанија, царица, 250.
Терапија, 252.
Тесалија, 298, 325, 420; — и месна имена 318.
Тестаменатско право у Турској, 426.
Тетово, 46, 50, 108, 110—111, 114, 336, 532; — и бугарска средња настава, 274.
Тетовска Каза, 532.
Тетовске јабуке, 46.
Тетовски Пашалук, 113.
Тетовски Протопресвитерат, 532.
Тетрапиргион, 77.
Тиквеш, 56, 57, 108.
Тимок, 335, 400,
Тимочка Крајина, 307.
Тимур, 174.
Токат 206.
Томаш Стефан, краљ босански, 213.
Томашевић Стефан, 213.
Томашек, 298.
Топ-капија, 134, 136.
Топлица, 209. 227, 340.
Топола, 24.
Торлаци, 307.
Тоске, 350, 503, 506.
Тошица, 448.
Трајан цар, 165.
Трајанова капија, 338.
Трајко поп, 468.
Тракија, 321, 323, 326, 329, 353, 354, 361, 362, 363; — ослонац мало-азијске Турске, 404.
Трг скопљански, 39.
Трејак село, 531.
Треска, 345.
Треска река, 292.
Трескавац манастир, 286.
Трикупис, 120, 372, 373.
Трипоље код Новог Брда, 204.
Трн, 335, 336.
Трница, село, 530, 531.
Трнов, 220, 221, 222 249: — освојили Турци, 422.
Трновљани и њихов говор 314.
Трновска Епархија, 260, 490.
Трновска Патријаршија, 389.
Трновска Црква, 422.
Троја град, 299.
Тројеручица црква у Скопљу 27, 300.
Туденац, село, 532.
Тулеж, 443.
Турелево, село, 536.

Туркофилска политика Бранковића синова, 202; — у Србији XV века, 193.
Турска, 191, 199; — и антагонизам хришћанских великих сила 405; — и њен останак у Европи, 404; — и њена деоба, 393, 396, — и статистика, 356, 517; — и њен народни правац, 155; — и вера у њој, 425; — и њена негативна улога на Балканском Полуострву, 381; — као етнографска група, 381.

Ћипровац, 335.
Ћирило и Методије, 167, 168, 352, 434.
Ћиприли, 52.
Ћустендил, 79, 108, 111, 221, 300 337, 345, 399, 400.
Ћустендилска Епархија, 260, 490.
Ћустендилски округ, 338.

Убичини, 353, 356, 357.
Увац, 345.
Угарска, 191, 199; — и Београд, 249; — и Србија, 192.
Угарско полу-васалство у Србији, 202.
Угљеша, господар Прешева, Врања и Иногошта, 6.
Угрофилска политика у Србији XV века, 193.
Узунцова, 10, 23, 186.
Улпијана, 78, 79.
Улрик Цељски, 211.
Улу-џамија у Бруси, 170.
Урбанов топ, 135.
Урош цар, 192, 217, 528.

Фалмерајер о данашњим Грцима, 316.
Фанар, 433, 437, 471; — и Атина, 415; — и независност српске цркве, 440; — и његов највећи утицај, 414.
Фанарске владике и њихово стање некад и сад, 415.
Фанарски саветници и патријарх, 454.
Федеративни интереси на Балканском Полуострву, 401.
Федерација балканска, 401.
Феризовић, 527.
Ферменџи, 81.
Филантропинин, Ђорђе изасланик цариградски, 197.
Филибеџик, 228.
Филипи, 227.
Филип Македонски, 379.
Финк, 103.
Финлеј, 349.
Фирмилијан митрополит, 67, 87 519.
Флорина, 53, 55, 507; — и бугарска средња настава, 274.
Флорински Срез, 504.
Forum Artopolium, 133.
Forum Constantini, 133.
Forum Theodosii. 133.
Франца Ђ. 198, 199, 208, 209, 212, 223.
Франци, 327.
Француско јединство и његова формација, 375.
Френк, 164.
Фуад-паша, 479.

Хадом-паша, 205, 208.
Хајдар-паша, 164; — Исмит железница, 164.
Хаки-паша, 114.
Хале, аустријски мајор, 359.
Халка на вратима 86.
Халка и Богословска Школа, 449.
Халкидика, 322, 323, 404.
Халкидон, 157.
Халкокондила, 34, 209.
Хан 8, 11—14, 33, 80; — у Белој Паланци, 14.
Хапс, 186.
Харачино, 22, 24.
Хасан-паша, 115.
Хати-хумајум, 442.
Хафус-паша, валија скопљански 73, 84.
Хаџи-Васиљевић Ј. Др. 112.

Хаџи-Захарија, митрополит призренски, 443, 444.
Хаџи-Калфа, 26, 83, 108.
Хаџи-Трајко, 113.
Хаџићево Ђ, 73.
Херцеговина и Босна, 497; — и бугарско буђење, 391.
Херцеговић, 218.
Хидра, 328.
Хиландар, 217, 218, 224, 225; — и његови ктитори, 482.
Хиподром, 134.
Хлерин, 53, 55, 505, 507.
Хоматински Димитрије, 419, 421.
Хоџа у Београду, 497.
Хрватска и Босна и Херцеговина, 460.
Хрења, 221, 290. Види Рења.
Хрисопољ, 157.
Хугонет Леон, 33.
Хуново Село, 533.
Хуршид-паша, 443, 444.

Цакони у Морејн, 317.
Цамблак Глигорије, 233, 234.
Цанков Драган, 487.
Цар у Бугара, 303.
Цариброд 335.
Цариград, 131, 138, 152, 201, 241, 249, 323, 324, 330, 339, 390; — и византијске идеје, 402; — и положај му у политици Балкан. Полуострва, 404.
Цариградска Патријаршија и грчки народни живот, 390; — као грчко средиште у средњем веку, 315.
Цариградска Црква, 422, 478.
Цариградско-римски антагонизам, 419.
Цароставник, 233, 250, 292, 300.
Цељски Улрих, 196.
Централизација у Турској, 442.
Церово, село, 533.
Цетиње, 478; — као средиште, 383.
Циганскн Теснац, 59.
Цинкајзен, 209.
Цинцари, 342, 343, 348, 468, 498, 504.
Цинцарска партија у Македонији, 70.
Црвени Град, 532.
Црква независна у Србији, 389.
Црква и држава на Балканском Полуострву, 419, 422, 426.
Црква и школа у народној пропаганди, 459; — у Турској, 462.
Црквено суђење у Турској, 426.
Црна Гора, 127; — спрам Србије у босанско-херцеговачком питању, 497; — и Србија на Балканском Полуострву, 401.
Црна Гора (скопска), 66, 104, 118.
Црна (река), 53, 54, 57, 345.
Црнојевић Арсеније, патријарх, 436.
Црнојевић Иван, 141.
Црно Поље, 114.
Црноречки Округ, 335.

Чауш-ћоле, 114.
Чекирге, 171, 178, 179, 186.
Челопек, село, 535.
Чечавица, планина, 522.
Читирац, село, 535.
Чифлик у околини Скопља, 24, 70.
Чорлу, 326, 353.
Чрнојевић Арсеније, патријарх, 186.
Чучер, 527.

Шабац, 103.
Шаинац, село, 530.
Шапранац, село, 530.
Шар-планина, 26, 295, 70, 98, 123, 329, 336.
Шафарик Ј. 227.
Шафарик П., 351, 355.
Шиник, 105.
Шишманић Михаило, цар, 300, 302.
Шишово, село, 527, 528.
Шкипетар, 349.
Шкодра-паша, 109.
Школе српске у Нишу, 92; — по Македонији, 361; — у Скопљу новога времена, 92.
Школа и црква у народној пропаганди, 459; — у Турској, 462.

Школе у Турској и њихово оснивање, 427; — и турски закон о њима, 427—28.
Школско Попечитељство у Бугарској Ексархији, 263.
Шкумбија, 340, 345.
Шопов Атанасије, 283.
Шопови, 353.
Штајн Ф. Ф. 360.
Шталково, село, 536.
Штип, 53, 69, 108, 291, 292, 337; — и бугарска средња настава, 272.
Штрасер, 36.
Шуменска Епархија, 260, 490.
Шупљи Камен, 114.
Шушкаловић М. др. 75.

Џеп-Грделица, теснац, 3.
Џерман, 79.
Џерманштица, 79.
Џумајски Округ, 506.
Џумајски Срез, 505.

Цена је овој књизи 3 динара или круне.

У трговини Јевте М. Павловића и Компаније и у књижарници Св. Б. Цвијановића могу се добити још ове књиге Ст. Новаковића:

1. **Устанак на дахије** 1804. Оцена извора. Карактер устанка. Војевање 1804. С картом Београдског Пашалука. Београд 1904. Цена 2 динара.

2. **Законик Стефана Душана** цара српског. Београд 1898. Цена 3 динара.

3. **Косово.** Српске народне песме о боју на Косову. Једанаесто ново попуњено издање с новим предговором. Београд, 1906.